

ZUIVELFABRIEKEN KWAMEN EN GINGEN

Melk- en melkverwerking: de historische dynamiek!

FAGUS

Zuivelfabrieken en melkinrichtingen in Oost-Gelderland en
het Gelders Rivierengebied.

Jos M.G. Lankveld

Boek Lankveld

	Blz.	Onderwerp	
		Xxx / -1- / -2- / -3- / -4- / -5- / -6- / -7- / xxx	
		Regio's / Zutphen / Winterswijk / Oude-IJssel / Doesburg / Liemers / Arnhem / Oude-Betuwe / Nijmegen / Neder-Betuwe / Culemborg / Tiel / Maas en Waal	
xxxx		Woord vooraf	
1.		Inleiding op het onderzoek naar zuivelfabriekjes in Gelderland	
1.1.		De weg naar zuivelfabrieken	
1.2.		Het bereik van het onderzoek	
1.3.		Bestaande geschiedschrijving over zuivel.	
▲			
2.	007	Melk, eigenschappen en verwerking	
2.1.	007	Het rund	
2.2.	009	De grondstof melk	
2.3.	010	Melksamenstelling.	
2.4.	011	Melk als grondstof voor boter.	
2.5.	015	Melk als grondstof voor kaas.	
2.6.	016	Melk als drinkmelk.	
2.7.	017	Melk als grondstof voor industriële producten.	
▲			
3.	019	De situatie van de zuivel in tweede helft van de 19e eeuw.	
3.1	019	Overgangperiode zuivelbereiding van boerderij naar fabriek.	
3.2.	019	De groei en crisis van de botermarkt.	
3.3	020	Knoeierijen met boter.	
3.3.1	020	Slechte boter.	
3.3.2.	022	Margarine en boter	
3.3.3	023	Verlies van de botermarkt	
3.4	024	Wie namen acties om de zuivelsituatie te verbeteren	
3.4.1	024	Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw (GOMvL).	
3.4.2	026	Vereniging tot bestrijding van knoeierijen in de boter- en kaashandel.	
3.4.3	027	Geldersch-Overijselsche Zuivelbond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (GOZ)	
3.4.4	028	Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond (F.N.Z.)	
3.5	029	Welke acties werden genomen.	
3.5.1	029	Het verwerven en uitdragen van kennis.	
3.5.2	029	Het bewerkstelligen van wetgeving en controle.	
3.5.3	030	Botercontrole	
3.5.4	032	De afzet van boter.	
3.6	033	De ambulante vakzuivelschool van de GMVL.	

3.6.1.	033	De oprichting van de Vakzuivelschool. – J.J. Van Weydom Claterbos – per 1 april 1889	
3.6.2.	034	Het eerste jaar van de vakzuivelschool	
3.6.3	038	De Vakzuivelschool in de jaren 1890 t/m 1894.	
3.6.4	039	Einde vakzuivelschool – 1894	
3.6.5	043	Conclusie met betrekking tot de bijdrage van de Vakzuivelschool	
3.7	044	Zuivelconsulenten.	
3.7.1	044	De eerste benoeming.	
3.7.2	046	De Zuivelconsulenten	
3.8	047	Op weg naar zuivelfabrieken.	
3.9	048	Besluit	
▲			
4.	053	Oprichting van zuivelfabrieken	
4.1.	053	Het onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van de zuivelindustrie in Gelderland	
4.2	054	Karakterisering van het gekozen onderzoekgebied	
4.3	056	Inventarisatie van de melkinrichtingen en zuivelfabriekjes in het onderzoekgebied	
4.4	058	Melkinrichtingen gevolgd door boterfabrieken	
4.5	058	De oprichting van melkinrichtingen	
4.5.1	059	De Arnhemsche Melkinrichting	
4.5.2	061	De Nijmeegsche Melkinrichting	
4.5.3	061	De Zutphenche Melkinrichting	
4.5.4	061	De Geldersche Melkinrichting in Tiel	
4.5.5	061	Overige melkinrichtingen in het onderzoekgebied	
▲			
4.6	062	De oprichting van boterfabrieken.	
4.6.1	062	De rol van GOMvL	
4.6.2	064	De eerste vijf boterfabriekjes.	
4.6.2.1	064	Netterden	
4.6.2.2	064	Doesburg	
4.6.2.3	065	Didam	
4.6.2.4	065	Elst	
4.6.2.5	067	Zevenaar.	
4.6.3	068	4.6.3 De belangrijkste factoren bij oprichting van zuivelfabriekjes	
xxxx		Regio's	
4.6.4	069	De oprichting in de regio's.	
4.6.4.1	070	Regio Zutphen.	
4.6.4.2	081	Regio Winterswijk	
4.6.4.3	087	Regio Oude-IJssel	
4.6.4.4	099	Regio Doesburg	
4.6.4.5	102	Regio Liemers	
4.6.4.6	108	Regio Arnhem	

4.6.4.7	114	Regio Over-Betuwe	
4.6.4.8	117	Regio Nijmegen	
4.6.4.9	126	Regio Neder-Betuwe	
4.6.4.10	129	Regio Culemborg	
4.6.4.11	130	Regio 4.6.4.11 Tiel	
4.6.4.12	132	Regio Maas en Waal	
4.6.5	136	De 130 fabrieken opgericht	
4.6.5.1	137	Het initiatief	
4.6.5.2	138	De beschikbaarheid van melk	
4.6.5.3	139	De financiering	
4.6.5.4	139	Speciale omstandigheden en ad hoc redenen	
4.6.6	141	De top tien zuivelfabrieken.	
4.6.7	143	Conclusies	
4.7	144	BESLUIT	
▲			
5.	153	De zuivelfabrieken de eerste decennia na oprichting	
5.1.	153	De organisatie	
5.1.1.	153	De Statuten	
5.1.2.	156	Het bestuur	
5.1.3.	157	Commissarissen	
5.2.	158	De directeur	
5.2.2.	161	De Sollicitaties	
5.2.3.	164	Het salaris	
5.2.4.	166	Karakteristieken van enkele directeuren	
5.2.5.	172	Kwesties	
5.3.	177	De leveranciers	
5.3.1.	177	Leden en niet-leden.	
5.3.2.	179	Vergaderingen	
5.3.3.	181	Melkvervoer	
5.3.4.	183	Melkprijs	
5.4.	184	Personeel	
5.4.1.	184	Functies	
5.4.2.	186	Opleiding	
5.4.3.	187	Beloning	
5.5.	188	De fabriek	
5.5.1.	188	Gebouw en inrichting.	
5.5.2.	192	Investeringen	
5.5.3.	194	Opstartperikelen.	
5.5.4.	196	Lidmaatschappen	
5.5.5.	201	De verkoop van consumptiemelk	

5.5.6	202	De hoeveelheid verwerkte melk	
5.5.7	203	Het effect van WO I	
5.5.8	205	Sanering	
5.6		Besluit	
▲			
6-	213	Zuivelfabrieken in de periode na de eerste wereldoorlog	
6-1		Periode 1920-1930	
6.1.1		Herstel en langzame groei Arnhem / Nijmegen	
6.1.2		Fabrieksuitbreidingen en architectuur.	
6.1.3		Enkele opmerkelijke zaken.	
6.2	220	De crisis van de jaren dertig.	
6.2.1		Zuivelcrisiswet	
6.2.2		De uitbetaalde melkprijs.	
6.2.3		Melkwol en galalieth.	
6.3	224	Het effect van WO II	
6.3.1		Standaardisatie van consumptiemelk.	
6.3.2		De optredende schaarste.	
6.3.3		Oorlogsschade en herstel	
6.4	230	PERIODE NA 1945	
6.4.1	230	<u>Samenwerking die leidde tot het ontstaan van Coberco.</u>	
6.4.2	232	Sanering en overdracht exploitatie	
6.4.2.1	232	Sanering in regio Zutphen	
6.4.2.2	235	<u>Sanering in de regio Winterswijk</u>	
6.4.2.3	237	<u>Sanering in de regio Oude-IJssel.</u>	
6.4.2.4	238	<u>Sanering in de regio Doesburg.</u>	
6.4.2.5	237	<u>Sanering in de regio Liemers</u>	
6.4.2.6	241	<u>Sanering in de regio Rivierengebied (Arnhem, Nijmegen)</u>	
6.4.3	245	Koeltank en RMO's	
6.4.4	246	Op weg naar verdere integratie	
6.5	248	Besluit	
▲			
7.	253	Samenvatting en slotbeschouwing	
7.1.	253	Melk, haar eigenschappen en beschikbaarheid	
7.2.	254	Zuivelbereiding van boerderij naar fabriek	
7.3.	255	Zuivelfabrieken	
7.4.	256	De organisatie	
7.5.	257	Groei en sanering	
▲			

		BIJLAGE 1 t/m 4	
	261	Bijlage-1: Cursussen gegeven door J.J. van Weijdom Claterbos	
	265	Bijlage-2: De Zuivelfabrieken in het onderzoeksgebied	
	269	Bijlage-3: Lezing door G.J. Bieleman te Borculo eind 1895	
	270	Bijlage-4 : Verslag van de vergadering over oprichting Coöp. Boterfabriek te Doetinchem	

Woord vooraf

Het boek 'Zuivelfabrieken kwamen en gingen', dat nu voor u ligt, beschrijft de wordingsgeschiedenis van zuivelfabriekjes. Het is het resultaat van een onderzoek naar de achtergronden bij het ontstaan van zuivelfabriekjes in een groot deel van Gelderland. Hiervoor hebben model gestaan een 130-tal fabriekjes in een aaneengesloten gebied van de Achterhoek, Liemers en het Gelders Rivierengebied. Het beschrijft een fascinerend hoofdstuk uit de agrarische geschiedenis; de geleidelijke overgang van ambachtelijke zuivelbereiding naar industriële melkverwerking. Men ging iets nieuws beginnen! Men zal echter niet hebben kunnen vermoeden dat het proces, moeizaam begonnen, zou uitgroeien tot de huidige grootschalige verwerking van melk.

U zult zich mogelijk afvragen waarom en hoe dit boek tot stand is gekomen. Zoals zo vaak is het een samenspel van toevallige factoren waarbij in mijn geval beroep, nieuwsgierigheid, belangstelling voor geschiedenis en de door pensionering beschikbaar gekomen tijd, de belangrijkste drijvers waren. Door mijn opleiding als levensmiddelentechnoloog kreeg ik de bagage waarmee ik ruim dertig jaar met zeer veel voldoening werkzaam kon zijn in de zuivelindustrie op het terrein van onderzoek en ontwikkeling. Een dertigtal jaren waarin ik mijn belangstelling en bewondering voor de vele facetten van melk, haar producten en haar rol in onze voeding heb kunnen ontwikkelen.

Na mijn pensionering heb ik als bijzonder hoogleraar 'Zuivelkunde' aan de Universiteit van Wageningen, gedurende vijf jaren, mijn verworven kennis mogen uitdragen en delen. In die periode was mijn nieuwsgierigheid en de belangstelling voor de geschiedenis de basis voor het onderzoek, beschreven in dit boek. Mijn nieuwsgierigheid betrof het ontstaan van de kennis rond melk, haar verwerking en de omstandigheden waaronder zuivelfabriekjes werden opgericht eind 19^e eeuw.

Mijn belangstelling voor geschiedenis is begonnen uit nieuwsgierigheid over het ontstaan en de ontwikkeling van leefomgeving en technologie. Vanwege mijn werk kwam ik, door tijdgebrek, niet toe aan het zelfuitzoeken van de antwoorden op mijn nieuwsgierigheidsvragen. Ik was slechts 'consument' van geschiedenis. Ik las geschiedkundige verhalen over streek en technologie, door anderen geschreven. Met de komst van dit boek wil ik ook zelf een steentje bijdragen.

De vijfde verhuizing van ons gezin, in zeven jaar tijd, bracht ons naar Elst (Gld) in 1977, juist een jaar na het groots gevierde jubileum van haar 1250 jarig bestaan. Het toeval wilde dat Gerrit Mentink, rijksarchivaris in Gelderland, mijn overbuurman werd. Hij werd de man die mijn vele historische nieuwsgierigheidsvragen met veel deskundigheid kon beantwoorden en in een context plaatste. Dat was een kans, ik wilde wel lid worden van de historische vereniging Elst. Maar deze was er niet, organisatorisch was dat tot dan toe moeilijk voor elkaar te krijgen. Toen ontstond het plan om in de plaatselijke krant '*de Betuwe*' het bericht te plaatsen dat een historische vereniging in Elst was opgericht met Mentink als voorzitter en mijn persoon als secretaris. De eerste vergadering voor belangstellenden was bij me thuis en de, nu nog florerende, historische vereniging 'Marithaime' was geboren.

Mijn eerste onderzoek naar zuivelhistorie begon toen ik werd uitgedaagd om, als lid van 'Marithaime', een verhaal te houden over de historie van de zuivelfabriek '*Over-Betuwe*' (1892-1942) te **Elst**. Het betrof een relatief vroege, particuliere stoomzuivelfabriek waarvan geen archief bewaard was gebleven. Het was een goede oefening naar het zoeken van de nog resterende bronnen, de adviezen van de overbuurman kwamen goed van pas.

Het onderzoek bracht de bijzondere geschiedenis van de stoomzuivelfabriek '*Over-Betuwe*' aan het licht. Het betrof namelijk een investering van *Philips* uit Zaltbommel, die wel bekend waren met

thee, koffie en tabak maar van melk geen verstand hadden. De fabriek was te duur gebouwd en er was onvoldoende melk beschikbaar waardoor de fabriek binnen twee jaar failliet ging.

Na dit onderzoek werd ik nieuwsgierig naar de geschiedenis van de zuivelfabriek in het dorp **Silvolde** waar ik ben opgegroeid. Op weg naar de lagere school passeerde ik dagelijks de zuivelfabriek zonder me echt in de fabriek te verdiepen. Het was een zuivelfabriek met een Friese directeur. Het was J. Miedema, afkomstig uit een groot gezin waarvan er vijf zuiveldirecteur werden. Kortom de basis voor een interessant netwerk.

Uit het onderzoek bleek al gauw dat de historie van de verschillende zuivelfabrieken eigenlijk niet los van elkaar kon worden gezien. Personele netwerken en de grondstof melk gingen verder dan lokale grenzen. De melk als concurrerende factor stroomde over een afstand van 'anderhalffuur gaans: De ontstaansgeschiedenis van een zuivelfabriekje werd beïnvloed door wat de burens ondernamen. Deze gedachte heeft ertoe geleid dat voor het onderzoek een aaneengesloten gebied diende te worden genomen om de wederzijdse beïnvloeding te kunnen onderkennen en een vergelijking te kunnen maken tussen de verschillende regio's. Eenmaal daartoe besloten werd een gebied gekozen waarin ik ben geboren (Arnhem), ben getogen (Silvolde), middelbaar onderwijs heb genoten (Doetinchem) en heb gewoond (Wageningen en Zevenaar). Thans woon ik al weer 34 jaar in Elst. Kortom het is een aaneengesloten gebied geworden zoals hierboven genoemd.

In dit boek zijn de vele resultaten van mijn onderzoek vastgelegd en daarmee is een deel van het zuivelerfgoed beschreven. Bij het afronden van dit boek ben ik dank verschuldigd aan enkele personen die hieraan hebben bijgedragen. Het betreft natuurlijk Gerrit Mentink die me steeds gevraagd en ongevraagd voorzag van adviezen. Zijn waarschuwing de lezer niet te overladen met een overdadige hoeveelheid aan informatie heeft, hoogstwaarschijnlijk in zijn beleving, onvoldoende uitgedaald. De heer Aad Vernooij was bereid het conceptmanuscript kritisch door te lezen. Van zijn adviezen en verbeteringen heb ik dankbaar gebruik gemaakt.

Met de titel van het boek '*Zuivelfabrieken kwamen en gingen*' heb ik willen aangegeven dat de zuivelfabriekjes in een relatief korte periode zijn gesticht en evenzo weer in een relatief korte periode waren verdwenen. Gelukkig zijn 'in het veld' nog enkele elementen aanwezig waardoor delen van het rijke, agrarisch-industrieel erfgoed zichtbaar zijn gebleven. Het is te hopen dat hiervan delen tastbaar bewaard zullen blijven voor het nageslacht. Dit boek wil ik dan ook symbolisch opdragen aan mijn drie kleinkinderen.

Jos M.G. Lankveld Elst, zomer 2012

1. Inleiding op het onderzoek naar zuivelfabriekjes in Gelderland

1.1. De weg naar zuivelfabrieken

Melk en melkproducten zijn door de eeuwen heen benut als voedingsmiddel. Boter en kaas, bereid op de boerderij, waren zeer gewaardeerde handelsproducten. De kennis voor de ambachtelijke bereiding van boter en kaas berustte op ervaring en werd steeds door de boerin doorgegeven. Eind negentiende eeuw kwam hierin een drastische verandering en ontstonden er op meerdere plaatsen melkinrichtingen en zuivelfabrieken.

Het was het begin van een zeer dynamische periode voor de melkverwerking. In een relatief korte tijd kwamen in bijna elke stad of elk dorp zuivelfabrieken: met handkracht of stoom aangedreven en met private dan wel collectieve middelen gefinancierd. De meeste van deze fabrieken waren binnen driekwart eeuw weer verdwenen. Het is nu bijna allemaal geschiedenis en de vraag is nu wat hiervan is vastgelegd. Tussen de komst van de eerste zuivelfabriekjes en de huidige zuivelindustrie ligt een proces van leren, investeren en saneren.

De industriële verwerking van melk is begonnen in de periode van de landbouwcrisis eind 19e eeuw. Het was een periode waarin vele veranderingen werden ingezet. Achteraf kunnen die worden geduid als zijnde van grootbelang, op zowel organisatorisch, economische als technisch vlak.

De in de provincies rond 1850 opgerichte Maatschappijen van Landbouw vormden het organisatorisch platform voor de belangenbehartiging van de agrarische sector. De voor de landbouw belangrijke zaken werden in de afdelingen van deze Maatschappij besproken. De leden van de Maatschappijen van Landbouw waren voornamelijk grootgrondbezitters, notabelen en bestuurders. Men trof elkaar op de jaarlijkse vergaderingen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres. De vergaderingen werden gedurende meerdere dagen in de zomer bij toerbeurt in de verschillende provincies gehouden; de eerste was in 1846 te Zwolle. In hetzelfde jaar werd de Geldersche Maatschappij van Landbouw opgericht waarbij als secretaris optrad de veel aangezengende dr. WC.H. Staring¹⁾.

De Maatschappij kende oorspronkelijk tien afdelingen maar werd in de loop van de tijd opgedeeld in kleinere afdelingen; toen de landbouwcrisis zich aandeede ontstonden er in de jaren 1885/1895 talrijke lokale onderafdelingen. Deze lokale afdelingen vormden het forum in de verschillende dorpen voor discussies over de aanpak van gezamenlijke activiteiten waaronder de **[002]** oprichting van een zuivelfabriek, boerenbond e.d. De lokale landbouwers gingen zich organiseren om zich met hun eigen belangen te bemoeien.

In de periode tussen 1850 en 1880 profiteerde de veehouderij van de sterke groei van de export²⁾. Boterprijzen stegen in die periode met ongeveer 50%. De daaropvolgende landbouwcrisis echter bracht een ommekeer, de landbouwprijzen gingen weer even snel omlaag. Er moest een oplossing worden gevonden; uitbreiding van de veehouderij was een optie. Op de zandgronden werd dit mogelijk gemaakt dankzij de inzet van kunstmest. Deze uitbreiding in veehouderij en de wens te komen naar uniforme kwaliteit van de exportproducten boter en kaas was mede de aanzet tot de oprichting van zuivelfabriekjes.

De ambachtelijke bereiding van boter en kaas zoals op de boerderijen eind 19e eeuw werd uitgeoefend berustte op een eenvoudige technologie. Deze technologie was in de loop der eeuwen geëvalueerd en de kennis werd overgedragen van boerin op dochter.

De introductie van de continu werkende roomcentrifuge in 1879 was een geweldige sprong voorwaarts; vanaf toen kon de melk via mechanische kracht direct na het melken worden gescheiden in room en ondermelk. Dit was een zeer belangrijke doorbraak, hierdoor verbeterde de kwaliteit van de room en de daaruit bereide boter.

Ook de ontwikkeling van de kennis op het gebied van microbiologie, door de ontdekkingen van Louis Pasteur, bij zijn onderzoek naar hondsdolheid, en Robert Koch, bij zijn onderzoek naar tuberculose, waren van groot belang voor de zuiveltechnologie. Men leerde meer over bacteriën, men leerde over de groei en het afsterven van micro-organismen.

De aangeduide ontwikkelingen op organisatorische, economische en technische vlak maakten de opkomst van de zuivelfabriekjes op lokaal niveau mogelijk en wenselijk. Het was het begin van een geheel nieuwe periode in de bereiding van boter en kaas. Op vele plaatsen ontstonden er initiatieven om te komen tot een zuivelfabriekje; plannen genoeg maar niet alle slaagden. Wie namen het initiatief? Hoe was de aanpak en wat waren de problemen? Wanneer was het een succes en wanneer een mislukking? Hoe verliep de groei? Wat was de rol van de bestuurders, melkleveranciers en markt? Hoe is het de fabrieken vergaan en wanneer en waarom verdwenen ze weer? Deze vragen waren onderwerp van de studie beschreven in dit boek.

1.2. Het bereik van het onderzoek

Beantwoording van hierboven gestelde vragen kan op meerdere manieren. Voor geheel Nederland is dit vanwege de omvang en van het ontbreken van vele gegevens een ondoenlijke opgave. Het beantwoorden van deze vragen aan de hand van de geschiedenis van één of enkele zuivelbedrijven geeft echter een verkeerd beeld. In dat geval immers worden alleen die plaatsen en fabrieken bekeken welke geslaagd zijn in de missie bij oprichting. Niet geslaagde plannen tot de oprichting en bedrijfjes die slechts een kort bestaan hebben gehad zullen worden gemist. Het gevecht om de melk, de locatie van de fabriek in de regio en de na-ijver tussen de verschillende plaatsen en organisaties zijn belangrijke elementen. Om al deze elementen in het onderzoek te betrekken is gekozen voor één aaneengesloten gebied. In een dergelijk gebied kan een totaal overzicht worden verkregen van de hoeveelheid melk die beschikbaar is waaruit de op te richten zuivelfabriekjes hun grondstof kunnen betrekken. Immers de beschikbaarheid van de grondstof en de concurrentie om de melk zal bepalend zijn voor de continuïteit van een dergelijk fabriekje. Geen melk of door de concurrentie weggegozen melk, betekende bijna altijd het einde van het plan of het voortbestaan van de fabriek.

Over de historie van de zuivelindustrie en haar fabrieken verschijnen steeds meer publicaties waaruit enigszins een beeld kan worden verkregen over de dynamische geschiedenis van de huidige zuivelbedrijfstuk. Het ontbreekt echter vaak aan informatie over de beginperiode, de aanloop naar de zuivelfabriekjes. Wat was de aanleiding om te komen tot stichting van zuivelfabriekjes? In de meeste publicaties krijgt de overgang van de zuivelbereiding van boerderij naar fabriek weinig aandacht. Wel wordt het verschil in de organisatievorm, coöperatief dan wel particulier vaak breed uitgemeten. Deze verschillen waren echter in de oprichtingsfase veel minder manifest aanwezig dan later gepresenteerd. Ze werden [003] door de later gekozen brancheorganisaties sterk geaccentueerd waardoor de tegenstellingen werden uitvergroot en geïdealiseerd. Wat telde was in alle gevallen: hoe kon de financiering van het bedrijf worden gerealiseerd en wat was de hoogte van het uitbetaalde melkgeld.

Hoeveel zuivelfabriekjes heeft Nederland gekend? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden zolang geen goede definitie kan worden gegeven van wat te verstaan onder een zuivelbedrijfje. Vanaf welk stadium tellen melkinrichtingen mee als zuivelfabriek? Is een veehouder die, na aanschaf van een benzinemotor en centrifuge, de melk verwerkt van de burens een (beginnend) zuivelfabriekje? Dan is er ook het onderscheid tussen melkinrichtingen en zuivelfabriekjes. Het verschil tussen melkinrichtingen enerzijds en boter- of kaasfabrieken anderzijds, is in de beginperiode zodanig groot dat melkinrichtingen niet in de eerste tellingen werden meegenomen. Melkinrichtingen werden gezien als een overgang van melkventende boeren naar een grossier in de stad terwijl het oprichten van een boter- of kaasfabriek een discrete gebeurtenis was en daarom van-

af het begin in de tellingen wel werden meegenomen. Door Willemsens en de Wit ³⁾ is een aardige poging gedaan om een totaal inventarisatie te maken van alle zuivelfabriekjes en zuivelfabrieken die per provincie hebben bestaan.

Zij komen tot de conclusie dat dit er ongeveer 1500 zijn geweest voor heel Nederland waarvan er nu nog ongeveer 50 over zijn. Het getal van 1500 is aan de lage kant, waarschijnlijk ligt het getal, afhankelijk van de gebruikte definitie, zeker ongeveer 20 á 30% hoger.

Eeuwenlang had de zuivelbereiding plaats gevonden op de boerderij totdat eind 19e eeuw, in vrij korte tijd, zuivelfabriekjes verschenen die in de loop van de daarop volgende driekwart eeuw weer nagenoeg even snel verdwenen. Tussen de komst van de eerste zuivelfabriekjes en de huidige zuivelindustrie ligt een gigantisch leerproces.

Het voor het onderzoek gekozen gebied is beredeneerd, pragmatisch gekozen. Zoals in het 'woord vooraf' gemeld heeft de goede bekendheid met het gebied van de auteur daarbij een belangrijke rol gespeeld. Daarnaast was het van belang een aaneengesloten gebied te kiezen met een zo groot mogelijke diversiteit.

Gekozen is voor het gebied omvattende een belangrijk deel van de Geldersch-Overijsselse Zuivelbond (GOZ) te Zutphen: de Achterhoek, Liemers en het Gelders Rivierengebied (inclusief Arnhem en Nijmegen). Het gebied is deels omsloten door de Duitse grens, heeft een grote diversiteit aan agrarische activiteit, omvat gebieden met zandgrond en rivierklei evenals twee steden waarin al in een vroeg stadium melkinrichtingen opereerden.

In dit gebied zijn ca. 130 zuivelfabriekjes en melkinrichtingen daadwerkelijk opgericht en meerdere plannen in verschillende stadia niet tot uitvoering gekomen. Wanneer we de inventarisatie van Willemsens en de Wit aanhouden van in totaal 1500 fabrieken en fabriekjes die er in Nederland zijn geweest dan wordt in de onderhavige studie ruim 8% van het totaal aantal meegenomen.

Een bijkomstig argument voor de keuze van een regio in Oost-Nederland is dat over de geschiedenis van de zuivel in dat gebied, -in tegenstelling tot West, Noord- en Zuid-Nederland, nauwelijks is gepubliceerd.

1.3. Bestaande geschiedschrijving over zuivel.

Er zijn al meerdere studies verricht naar de geschiedenis van de zuivelindustrie waarbij verschillende [004] aspecten vanuit verschillende optiek diepgaand zijn bestudeerd en gepubliceerd, zowel klassiek als van latere datum. Ook zijn er verschillende gedenkboeken en jubileumuitgaven van zuivelfabrieken verschenen die facetten van de zuivelgeschiedenis belichten. Vele zijn echter nogal oppervlakkig en eenzijdig, het positivisme voert de boventoon. De gedenkboeken van de brancheorganisaties geven echter wel een goed algemeen overzicht van wat er speelde en kan als agenda en vertrekpunt dienen voor verder onderzoek. Meestal echter wordt de oprichting zeer summier behandeld en is er weinig beschreven van de overgang van boerderij naar fabriek op lokaal niveau.

In de loop van de tijd zijn delen van de zuivelgeschiedenis beschreven. Klassiek zijn de proefschriften van Boekel ⁴⁾, Croesen ⁵⁾ en Knapp ⁶⁾. De overgang van de boterbereiding van boerderij naar fabriek eind 19^e eeuw is door Bakker samengevat ⁷⁾; hij geeft een goed beeld van wat er speelde en welke de bepalende factoren waren. Over de coöperatieve zuivelindustrie is een inleiding geschreven door Geluk ⁸⁾ bij gelegenheid van het 65-jarig bestaan van de Coöperatieve Zuivelbond (FNZ) en over de particuliere zuivelindustrie is een zeer lezenswaardig boek ⁹⁾ geschreven bij het 40-jarig bestaan van hun vereniging (VVZM).

Van de melkvoorziening in West-Nederland zijn er boeken over de steden Amsterdam ¹⁰⁻¹¹⁾, Den Haag ¹²⁾ en de bedrijven Menken ¹³⁾ en CMC-Melkunie ¹⁴⁾ die een goede introductie geven. Voor het noorden zijn de boeken van Wiersma en Tjepkema ¹⁵⁾ en van Wever ¹⁶⁾ zeer lezenswaard. Voor het zuiden kunnen de boeken van Wintermans ¹⁷⁾ en Dekker ¹⁸⁾ genoemd worden.

Vreemd genoeg zijn er geen boeken die specifiek de zuivelgeschiedenis van Oost-Nederland belichten, dit is dan ook één van de overwegingen voor de keuze van het gebied voor het onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de zuivelfabrieken. Het resultaat van dit onderzoek treft u aan in dit boek. In een recent verschenen artikel wordt reeds de geschiedenis van de melkinrichtingen in Arnhem behandeld ¹⁹⁾.

In dit boek worden in hoofdstuk 2 de achtergronden van melk en haar gebruik behandeld. Eigenschappen van melk en de technologie van verwerking, ontromen en karnen, worden daarbij uitgelegd.

In hoofdstuk 3 wordt de situatie van de zuivel in de tweede helft van de 19^e eeuw beschreven en de grote rol die de Ambulante Vakzuivelschool heeft gespeeld in de aanloop naar de stichting van boterfabriekjes.

In hoofdstuk 4 wordt de oprichting van melkinrichtingen en boterfabriekjes besproken in twaalf gedefinieerde regio's aan de hand van het potentieel aan beschikbare melk, gebruikmakend van de veetellingen in die regio's.

In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op meerdere facetten van de organisatie en de eerste ervaringen van de fabriekjes na hun oprichting.

Hoofdstuk 6 behandelt daarna de periode vanaf de eerste wereldoorlog tot en met de sanering waarna in hoofdstuk 7 in het kort wordt teruggekeken naar de hoofdconclusies van dit onderzoek.

2 Melk, eigenschappen en verwerking

2.1. Het rund

De melk voor industriële verwerking is voornamelijk afkomstig van het rund (Bos Taurus). Het rund werd gedomesticeerd en als huisdier gehouden door de eerste landbouwers die zich in de brons- en ijzertijd vestigden in West-Europa. Melk heeft, als basisvoedsel voor het jong van alle zoogdieren, een hoge nutriëntendichtheid en bevat alle voedingsstoffen om het jong te laten opgroeien. Het rund werd een belangrijk huisdier nadat de jagersvolkeren zich vestigden als landbouwers.

Er zijn aanwijzingen dat de domesticatie van het rund in Europa tussen 6500-6000 v Christus heeft plaatsgevonden ¹⁾. Dus over een periode van ruim 8000 jaar heeft het gebruik van melk van het rund zich kunnen ontwikkelen. Het rund was een huisdier dat bij uitstek geschikt was voor de integratie van akkerbouw en veeteelt. Het had de zich settelende landbouwer veel te bieden en voorzag de mens van mest, huiden, vlees en trekkracht. De aanwezigheid van het rund als het belangrijkste huisdier in de eerste landbouwnederzettingen wordt bevestigd door de botspectra gevonden bij archeologisch onderzoek ²⁾.

Een gunstige bijkomstigheid was natuurlijk dat het voedsel van het rund niet in competitie staat met dat van de mens. Het rund als herkauwer kan cellulose verteren en daardoor gras benutten als voedsel, iets waar de mens niets mee kan beginnen. De aanwezigheid van de grasgroei in de drassige gebieden was ideaal voor veeteelt en leverden naast de al genoemde mest, huiden, vlees en trekkracht nog melk evenals warmte ³⁾ in de open boerderijen waarin gezamenlijk werd geleefd.

De functie van melk als voedingsmiddel heeft in de loop der tijd een steeds belangrijkere rol verkregen. Van al onze voedingsmiddelen is melk het meest compleet, de nutriëntendichtheid is hoog. Dit is niet verwonderlijk, het is immers van nature bedoeld als enig voedsel voor het jonge dier en bevat dan ook alle stoffen nodig voor leven en groei. Het gebruik van koemelk als verse drinkmelk was een luxe en werd voornamelijk voorbehouden aan zieken en zuigelingen. Voor zuigelingen was koemelk als zodanig, op basis van haar samenstelling, 'te zwaar' en het advies, gegeven vanaf de 18e eeuw, was dan ook koemelk te verdunnen met water of 'beschuitwater of broodwater' ⁴⁾.

Het rund werd de laatste eeuwen geselecteerd en veredeld op melkproductie. De geboekte resultaten waren, zeker in vergelijking met wat in de laatste eeuw zou worden bereikt, echter zeer bescheiden. Daar het basisvoedsel van het rund gras is en het gras een sterk seizoenmatig groeipatroon heeft, had ook de melkproductie oorspronkelijk een sterk seizoenmatig karakter. Dat betekende dat in de zomer de grootste melk hoeveelheid beschikbaar was en in de zomer dan ook relatief overschotten aan melk beschikbaar waren.

Melk is echter een zeer bederfelijke waar, zeker bij temperaturen in de zomer wanneer deze relatieve overschotten van melk het grootst zijn. Wat te doen met deze overschotten? Het is logisch dat men van deze overschotten melk zoveel mogelijk probeerde te benutten. Men probeerde te redden wat er enigszins voor de voedselvoorziening te redden viel; natuurlijke conservering via fermentatie bracht daarbij uitkomst.

De ontwikkeling van boter en kaas is logischerwijs ontstaan uit het onvermogen om de melk te bewaren en over grote afstanden te vervoeren. [008] Men zal op basis van ervaring hebben geconstateerd dat door natuurlijke fermentatie conservering van delen van de melk mogelijk was. Het is goed voor te stellen dat het belangrijkste bestanddeel, het melkvet, uit de overschotten melk werd gered door de room te laten opromen. Uit de room werd door een karnproces het melkvet vrijgemaakt. Het ontstane melkvetrijke product is de voorloper van boter. Evenzo zal men hebben ervaren dat bij het verzuren van melk de melk uitvlokt en zich scheidt in een vaste substantie en een wateri-

ge bovenlaag. Wanneer de vaste materie die is uitgevlokt, het merendeel van de eiwitten en het melkvet, wordt samengeperst zal deze substantie, - lijkend op wrongel -, via verzuring worden geconserveerd en een kaasachtig product opleveren.

Prof. H. Mulders geeft in zijn inaugurele rede een beschouwing over het ontstaan van boter en kaas en benadrukt dat de verkregen producten zoals we ze kennen, het resultaat zijn van natuurlijke rijpingsprocessen. Het gebruik van melk zal dus al vrij spoedig drie toepassingen hebben gekend: drinkmelk, een boter- en een kaasproduct. De kwaliteit van zowel boter als kaas zal door de eeuwen heen een optimalisatie heeft doorgemaakt op basis van ervaring gericht op verbetering van houdbaarheid, smaak en opbrengst. Deze ambachtelijke ervaring treffen we aan op de boerderijen in de tweede helft van de 19e eeuw, het begin van de periode van dit onderzoek.

Over het allereerste gebruik van melk voor de bereiding van boter en kaas zijn veel speculaties. Aan de hand van oude tekeningen en archeologische vondsten zijn er vele bespiegelingen. Het is duidelijk dat boter- en kaasachtige producten al in de oudheid werden gemaakt. Verschillende bronnen ⁶⁾ worden aangedragen waaruit blijkt dat kaas al stamt uit het neolithicum of jong steentijdperk (5000-2000 v. Chr.) en uit de bronstijd (2000-1000 v. Chr.). De oudst bekende, geschreven verhandeling over melkproducten met illustraties is van Pantaleone da Confienza uitgegeven in Turijn in 1477 ⁷⁾.

Deze publicatie is dus bijna tweehonderd jaar eerder dan de publicatie van Groningse hoogleraar Martinus Schoockius ⁸⁾ uit 1664, door Vernooij ⁹⁾ genoemd als de oudst bekende publicatie. Da Confienza beschrijft melkwinning, boter, [009] diverse kaassoorten en andere zuivelproducten. In Nederland worden handelsactiviteiten gemeld vanaf 1266 toen Floris V Haarlem een vee- en zuivelmarkt schonk ¹⁰⁾. De opkomst van de handelsactiviteiten in boter en kaas in de verschillende steden gedurende de middeleeuwen is door Boekel ¹¹⁾ uitgebreid beschreven.

2.2. De grondstof melk

Melk is een voedingsmiddel waarmee de mens van de nature vertrouwd is geraakt en kwam in grotere hoeveelheden beschikbaar met de introductie van het rund. De ervaring dat melk bij hogere temperaturen maar beperkt houdbaar is zal ertoe hebben geleid dat men naar wegen heeft gezocht om de melk of een gedeelte ervan te conserveren. Langs empirische weg zal men de eigenschappen van melk hebben leren ervaren. De natuurlijke conservering geschiedde door de omzetting van melksuiker in melkzuur door de alom aanwezige melkzuurbacteriën.

De beperkte houdbaarheid van melk bij kamertemperatuur is een wezenlijke eigenschap van melk waardoor de ontwikkeling van producten, zoals hierboven geschetst, en de mogelijkheden van verwerking sterk worden bepaald. Melk verzuurt bij kamertemperatuur in 24 à 36 uur door de van nature aanwezige melkzuurbacteriën en bederft daarna in enkele dagen afhankelijk van de aanwezige begeleidende micro-organismen. Het voordeel van de verzuring van melk is dat bij deze lagere zuurte-graden geen pathogene microorganismen kunnen uitgroeien en deze zelfconservering in principe veilige producten oplevert ¹²⁾.

Voor zowel de productie van boter als kaas werd dus gebruik gemaakt van natuurlijke processen welke langs empirische weg werden geoptimaliseerd. De technologische handelingen waren in principe eenvoudig. De apparatuur bestond uit houten vaatwerk en een karn, waarvan er regionaal verschillende typen werden ontwikkeld. De ervaring opgedaan bij dergelijke ambachtelijke processen werden van geslacht op geslacht overgedragen. Het was voornamelijk het werk van de boerin, de ambachtelijke kennis werd dan ook overgedragen aan de dochter. In Holland en Friesland stond de boter- en kaasbereiding in de 16e en 17e eeuw al op een hoog peil.

Boter en kaas waren gewaardeerde exportproducten. De kennis van melk en de producten van boter en kaas berust dus op ervaring. Men kende niet de achtergronden en stond bij de verschillende kwa-

liteitsgebreken, welke zich soms bleven herhalen, machteloos. Kennis van de microbiologie, voornamelijk ontwikkeld vanaf de tweede helft 19^e eeuw bracht hierin verandering. Men leerde de processen van groei en afsterving van microorganismen kennen wat voor de verdere ontwikkeling van de zuivelbereiding van wezenlijk belang zal blijken.

Tot eind 19^e eeuw had men echter nog weinig kennis van microbiologie, de ervaring leerde hoe om te gaan met melk en haar producten. Voor de gezamenlijke verwerking van melk in zuivelfabrieken is kennis van hygiëne en microbiologie van zeer groot belang. Wetenschappelijk onderzoek was in volle gang. R.H. Saltet ¹³⁾ benadrukt het grote belang voor hygiëne van de ontdekkingen van Louis Pasteur (1822-1895) en van Robert Koch (1843-1910). Pasteur ontleende zijn faam aan zijn onderzoek naar hondsdolheid en Koch aan zijn onderzoek naar tuberculose

Saltet schreef begin 20e eeuw “door de ontdekkingen van Louis Pasteur en Robert Koch over eigenschappen der kleinste levende wezens, kwam de hygiëne pas op vasten grond”. Vanaf dat moment verwierf men kennis over groei en afsterving van micro-organismen, dit was van essentieel belang voor de zuivelbereiding. Het proces van verhitting van melk, om de houdbaarheid van consumptiemelk te verlengen, draagt daarom dan ook de naam van Pasteur.

Wanneer melk gewonnen wordt heeft het de lichaamstemperatuur en zal zonder afkoeling binnen enkele uren beginnen te verzuren. Afkoeling tot onder de 4°C vertraagt de groei van microorganismen [010] zodanig dat bacteriële groei nagenoeg tot staan is gebracht. Tijd en temperatuur zijn bepalend voor de groei van bacteriën; zolang de temperatuur niet goed kon worden beheerst moest de melk zo snel mogelijk de bestemming hebben. Melk welke werd uitgevent aan de consumenten diende dan ook zo snel mogelijk na het melken te worden verhandeld; dat gebeurde dan ook twee maal daags. De melk voor boter en kaasbereiding bleef op de boerderij en werd daar dan ook zo snel mogelijk verwerkt. Bij de oprichting van zuivelfabriekjes moest een extra schakel voor transport worden opgenomen. Dit bracht, vooral in de zomer bij hoge temperaturen, de nodige beperkingen met zich mee. Veehouders kenden de eigenschappen van melk en konden daar mee omgaan.

2.3. Melksamenstelling

Melk van de verschillende zoogdieren verschillen sterk. De samenstelling van de melk van de koe (Bos Taurus) is in de loop van de tijd, vooral nadat men bewust ging veredelen, beduidend gewijzigd. Een indicatie voor een gemiddelde samenstelling is gegeven in tabel 2. 1.

Het vetgehalte van de melk is bepalend voor de boteropbrengst. Bij het oprichten van boterfabriekjes ging men dan ook zo snel mogelijk over op uitbetaling van de melk op basis van het vetgehalte. Het was daarvoor wel nodig om over een analysemethode te beschikken die betrouwbaar en routinematig kon worden uitgevoerd.

	1900	2000
water	88,6	86,9
vet	3	4,4
eiwit	3,1	3,4
melksuiker	4,6	4,6
melkzouten	0,7	0,7
melkproductie*	2500	7500

* kg. melk per koe per lactatieperiode

Tabel 2.1 Verandering van melksamenstelling (%) en melkproductie per koe in de 20e eeuw

Dit gebeurde met de methode ontwikkeld door *Gerber*, gepubliceerd in 1894. Het basisprincipe van deze analysemethode werd vrij algemeen ingevoerd en is daarna meerdere keren op onderdelen aangepast en verbeterd. Deze methode is snel, gemakkelijk en nauwkeurig en dus zeer bruikbaar voor de praktijk ¹⁵⁾. Bij de uitvoering van de analyse moesten gekalibreerde buisjes zeer nauwkeurig worden afgelezen. Deze handeling was zeer kritisch; enig scheel kijken kon zeker 3% verschil uitmaken in het geanalyseerde vetgehalte.

[011] Uitbetaling van de melk naar vetgehalte, sinds 1895 toegepast, heeft een geweldige stimulans betekend voor de verenigingen voor rundveeverbetering. Via controle van de samenstelling van melk kreeg men inzicht in de vererving van de melkproductie-eigenschappen; door de gerichte keuze van een stier probeerde men dit te sturen. Tabel 2.1 geeft een goede indicatie van het verkregen resultaat over een eeuw. Wanneer echter het verloop van het vetgehalte nader wordt beschouwd blijkt, dat eerst na de toepassing van kunstmatige inseminatie (K.I.) vanaf de tweede wereldoorlog, het vetgehalte duidelijk is toegenomen.

Afbeelding 2.5 Het gemiddeld vetgehalte van de boerderijmelk aangevoerd aan de zuivelfabriek te Winterswijk.

Melk bestaat voor het grootste gedeelte uit water en het is dan ook verleidelijk om door watertoevoeging het volume te vergroten. Deze praktijk was in principe verboden maar zonder adequate meetmethode moeilijk te bestrijden.

In de 18e eeuw sprak men reeds schande van dergelijke praktijken en schreef “de voedzame melk wordt door den schraapzuchtigen boer of met eene billijke winst niet tevreden verkoper, rijkelijk met water gemengd en dus verdund zijnde van een groot gedeelte harer voedende kracht beroofd”¹⁶⁾. Ook in de tweede helft van de 19^e eeuw werd de verdunning van melk met water in de praktijk veelvuldig toegepast. De melk werd, zoals men eufemistisch zei, voor aflevering naar de consument 'gewassen' door de hygiënisch werkende slijters en venters met achterlating van enig 'waswater'. De praktijk van verdunning was bij de stedelijke overheid bekend maar deze zagen daarin een middel om de prijs van melk voor minder koopkrachtige mensen te verlagen¹⁷⁾.

In de Gemeentelijke voorschriften stond dat voor de verdunning echter alleen loodvrij drinkwater, goedgekeurd duinwater of schuitwater mocht worden gebruikt.

De groeiende vraag naar goedkope melk leidde ertoe dat allerlei twijfelachtige lieden naar middelen zochten om zo snel mogelijk rijk te worden. Het verdunnen met zuiver water, dat ook ingekocht moest worden, was te duur. Sloot- en grachtwater werden dan ook al gauw populairder dan duin- of welwater¹⁸⁾ met alle gevolgen voor de hygiëne van dien. Deze praktijken gaven de aanzet tot de oprichting van Melkinrichtingen in een negental steden in de jaren 1878 en 1879 voor de levering van 'onvervalschte' melk¹⁹⁾.

Eind 19^e eeuw werd door verschillende gemeenten 'Gezondheid Commissies' ingesteld die moesten toezien op de hygiëne van voedingsmiddelen en de controle op Gemeentelijke voorschriften waaronder het verbod om melk met water aan te lengen. Voor de controle op verdunning van melk met water werd toen²⁰⁾ gebruik gemaakt van de eigenschap van melk dat deze pas bevriest bij een temperatuur van lager dan $-0,54^{\circ}\text{C}$ ²¹⁾ vanwege de aanwezige melksuiker en melkzouten²²⁾. Vanaf dat moment was het mogelijk de toevoeging van water aan melk, door de bepaling van het vriespunt, objectief vast te stellen.

2.4. Melk als grondstof voor boter.

Zoals eerder aangegeven is een boterproduct ontstaan uit de behoefte om zoveel mogelijk te benutten, van de overschotten in de zomer, van de bederfelijke waar melk. Door melk te laten staan, komen de melkvetbolletjes bovendrijven en verzamelen zich aan het oppervlak; dit wordt genoemd het opromen van de melk. Dit proces duurt, afhankelijk van condities als temperatuur en gekozen vaten, ongeveer 24 à 36 uur gedurende welke veelal verzuring van de melk optreedt. Vervolgens wordt de room afgeschept en daarna gekarnd. De technologie van boterbereiding, zoals schematisch is weergegeven in afbeelding 2.6, is in principe door de eeuwen hetzelfde gebleven.

De eerste stap is het scheiden van de melk in room en ondermelk ²³⁾. De tweede stap is het [012] karnen van de room door het inslaan van lucht gedurende ongeveer een half uur waardoor de vetbolletjes kunnen openbreken en het vet samenklontert. Dit proces is sterk afhankelijk van de temperatuur. Dit komt omdat het melkvet een verzameling is van diverse vetmoleculen met een verschillend smeltpunt/stolpunt. Afhankelijk van de temperatuur is een deel van het, in de bolletjes aanwezige, vet vast en een ander deel vloeibaar. De verhouding vast/vloeibaar melkvet in de melkvetbolletjes is kritisch bij het karnen. Deze verhouding kan worden geregeld door de temperatuur te kiezen, het optimum ligt daarbij rond 14 °C. Deze technologie van boterbereiding werd in de loop der tijd geoptimaliseerd om rendement, kwaliteit en houdbaarheid te verbeteren. De ervaringen opgedaan in de loop der eeuwen zijn meegenomen in de stand der techniek zoals we die aantreffen eind 19e eeuw.

Het scheiden van melk in ondermelk en room werd overgeslagen wanneer slechts weinig melk op de boerderij aanwezig was. Kleine boeren met één of enkele koeien waren veelal niet ingericht om de melk te ontromen en karnen daarom de volle melk. Deze werkwijze leverde minder boter op omdat in de ondermelk meer melkvet achterbleef. Veehouders met meerdere melkkoeien en gericht op boterproductie plaatsten de melk in de kelder om op te romen. Daarvoor gebruikten ze platte schalen, de zogenaamde 'melkaden', waarin de melk gedurende 24 à 36 uren werd weggezet (afbeelding 2.7).

Voor het opromen van de melk waren verschillende typen vaten in gebruik. Toen het rond 1875 duidelijk werd dat de Nederlandse boter slechter werd beoordeeld dan de Deense, werd dit toegeschreven aan de door de Denen gebruikte nieuwe methode van boterbereiding. Centraal stond daarbij het gebruik van het stelsel volgens *Swartz*, een Zweedse uitvinding voor het eerst toegepast in 1863 ²⁴⁾.

Daarbij werd de melk te ontromen gezet in ca. 50 centimeter hoge metalen vaten (afbeelding 2.9) geplaatst in ijswater. Geconstateerd werd dat [013] de ontroming, ondanks de grotere hoogte van de melkvaten, beduidend sneller verliep en de melk als gevolg van de lagere temperatuur kwalitatief beter bleef. Langzamerhand werd ook in Nederland het pleidooi voor de toepassing van de 'Swartz-methode' steeds luider. Het grote probleem in Nederland echter was de beschikbaarheid en de kosten van ijs. Om dit op te vangen werd de 'koud-watermethode' gepropageerd. De resultaten waren echter niet eenduidig positief.

Tijdens de landbouwtentoonstelling georganiseerd door de afdelingen 'IJseloever' en 'Overveluwe' van de GOMvL in begin juni 1878 in Apeldoorn werd uitgebreid aandacht besteed aan de nieuwe Deense methode van zuivelbereiding. Door *Boeke & Huidekoper* uit Groningen werd tijdens de tentoonstelling de 'Swartz-methode' gedemonstreerd.

De heer J. Schoonman te Brummen ²⁵⁾, secretaris van de afdeling 'Brummen' van GOMvL, was al naar aanleiding van de Internationale tentoonstelling te Hamburg in 1877 overgegaan op de Deense methode van boterbereiding.

In een inleiding gehouden voor de afdeling 'OverVeluwe' in maart 1878 zette de heer Schoonman de werkwijze van boter en kaasbereiding volgens de 'methode Swartz' uiteen ²⁶⁾. Voorafgaande aan de tentoonstelling verscheen er in maart tevens een brochure ²⁷⁾ van de hand van H.M. Hartog over deze nieuwe Deense methode in vergelijking met de Nederlandse werkwijze. Ook hij kwam niet tot een duidelijk positief oordeel. Mogelijk was het verschil in temperatuur met ijswater, rond 0°C, en koud water, minimaal 7°C, de oorzaak van de onduidelijkheid in de verkregen uitkomsten ²⁸⁾.

De discussie over de toepasbaarheid van de 'Swartzmethode' voor de Nederlandse situatie verstomde met de introductie van de continu-werkende centrifuge. De eerste centrifuge werd door Lefeldt en Lentsch in 1877 in de markt geïntroduceerd. De ontroming met deze eerste centrifuge kon

slechts batchgewijs worden uitgevoerd. De continu-werkende centrifuge, een vinding van de Zweed **de Laval**, werd voor het eerst gepresenteerd op de tentoonstellingen in Berlijn en Haarlem in 1879²⁹⁾.

Deze introductie van de centrifuge betekende een geweldige doorbraak voor de boter- en kaasbereiding, vanaf nu kon het melkvet uit de melk momentaan worden afgescheiden.

De introductie van de continu werkende centrifuges verliep verrassend snel. Hieruit kan het grote belang worden afgelezen voor de boterbereiding. Het was niet langer nodig de melk eerst 24 à 36 te laten staan voordat de room kon worden afgeschept en verzamelt. Dit kwam de kwaliteit zeer ten goede, ontsporingen van microbiologische groei konden hierdoor sterk worden gereduceerd. Voor de zandgronden gold daarbij ook de hogere opbrengst aan boter die uit eenzelfde hoeveelheid melk kon worden verkregen.

Op de zandgronden werd, vanwege het klein **[014]** aantal melkkoeien per boerderij en daardoor de geringe hoeveelheid beschikbare melk, meestal het opromen van de melk achterwege gelaten en de volle melk gekarnd. Bij deze werkwijze bleef meer melkvet achter in de ondermelk en was voor één kilo boter ongeveer 39 à 40 liter melk nodig. In Friesland, waar werd opgeroomd door het gebruik van melkaden, was ongeveer 32 á 33 liter melk nodig. Bij het gebruik van centrifuges daalde het aantal liters nodig voor één kilo boter naar 28 à 30 liter.

Bij het invoeren van centrifuges op de zandgronden was dus¹ een grotere winst te behalen en verklaart daar mogelijk de populariteit van de handcentrifuges. In advertenties werden centrifuges met verschillende capaciteiten aangeboden met haar eigen aandrijving. Interessant is dat bij de suggesties voor aandrijving de boer niet meedoet, hij wordt niet geacht de handcentrifuge te bedienen (afbeelding 212)³⁰⁾. De boter en kaasbereiding is het werk van de boerin waarbij kinderen konden worden ingezet.

Na het scheiden van de ondermelk en de room wordt de room gekarnd. Bij dit proces wordt gedurende ongeveer een half uur lucht ingeslagen middels een roerwerk geplaatst in een karnton. Voor het karnen is het van belang dat een deel van het melkvet, zoals eerder gezegd, in vaste toestand verkeerd dat kan worden bereikt door afkoeling. De optimale temperatuur daarbij is ongeveer 14°C. Bij temperaturen duidelijk afwijkend van 14°C 'botert de room niet'.

[015] Na ongeveer 30 minuten komen de boterkorrels bovendrijven. Deze worden gewassen en gekneet voor een goede verdeling van het nog aanwezige water. Eventueel wordt, ter wille van een betere houdbaarheid, nog een beetje zout toegevoegd. In de loop der tijd zijn verschillende typen karntonnen gebruikt met een eigen aandrijving zoals in afbeelding 2.13 zijn weergegeven.

2.5. Melk als grondstof voor kaas.

Net als boter is ook kaas een innovatie ontstaan uit de behoefte overschotten van melk te conserveren. Bij het zuur worden van melk gaat melk schiften en deels precipiteren. Het neergeslagen materiaal bevat het grootste deel van de eiwitten en de melkvetbolletjes. Uitlekken van de neerslag, gevolgd door uitpersen geeft een op kaas gelijkend product dat via fermentatie en door al of niet toevoegen van zout een zekere houdbaarheid verkreeg. Vanuit een dergelijk product is het proces, op basis van dezelfde principes, geoptimaliseerd ter verbetering van opbrengst en kwaliteit. Door toevoeging van stremsel en bacteriecultures werd de rijping en daarmee ook de smaak van de kaas bepaald. Het basisproces, zoals weergegeven in de afbeelding 2.14, is de stand der techniek eind 19^e eeuw.

Het vetgehalte van de kaas kon worden ingesteld door het gedeeltelijk of geheel verwijderen van het melkvet. In Holland werd traditioneel volle-melkse kaas (Gouda-type) gemaakt naast half afge-

¹ 'dus' Gaat te snel....er zat tussen de introductie van de centrifuge (1879) – door een stoommachine o.d. aangedreven – en de handcentrifuges meer dan 10 jaar ca. 1892nog verder uitzoeken (ZHN.)

roomde kaas (Edam-type). In Friesland werd van ondermelk nog vaak kaas gemaakt waaraan komijn of kruidnagel werd toegevoegd voor de smaak. Voor de ontromingstechnieken werd gebruik gemaakt van dezelfde technologie als bij de boterbereiding, ook hier betekende de invoering van de continu-werkende centrifuge een geweldige doorbraak.

Kaas wordt gemaakt van verse melk en vereist een zekere minimale hoeveelheid. Voor elke kilogram Goudse of Edammer kaas is ruwweg 10 liter melk nodig; voor een kaas van tien kilo is dus minimaal 100 liter melk nodig. Het kaasmaken op de boerderij werd dan ook meestal alleen aangetroffen op boerderijen met 20 of meer koeien. In Oost-Nederland werd dan ook slechts zelden kaasbereiding op boerderijen aangetroffen. In de rivierkleigebieden waren wel enkele kaasboerderijen aanwezig dankzij de daar aanwezige grotere boerderijen. In West-Nederland werd rond de grote steden het kaasmaken in de zomer uitgevoerd op boerderijen die wat verder van de steden waren verwijderd. Die melk was in de zomermaanden, als gevolg van dan grotere melkproductie, niet nodig voor consumptiemelk en werd op de boerderij tot kaas verwerkt. Op de zandgronden, waar het aantal koeien per boerderij meestal tot slechts enkele beperkt bleef, kwam kaasmaken nauwelijks voor.

2.6. Melk als drinkmelk.

Melk zal vanaf de beginperiode van het rund als huisdier zijn gebruikt als aanvulling op het voedsel, zeker voor kinderen en zieken. Koemelk werd, verdund met water, het meest gebruikt ter vervanging van moedermelk en werd begin 19e eeuw de belangrijkste basis voor zuigelingenvoeding³¹⁾. Boeren die in de buurt van een stad woonden, verkochten hun melk rechtstreeks aan de consumptie en verwierven daarmee een belangrijke bron van inkomsten.

Het maken van boter en kaas was voor deze boeren niet meer zo interessant omdat door gebrekkige technieken en de onzekere opbrengsten van boter en kaas, hun inkomsten onzeker waren. Door de directe verkoop van melk in de nabijgelegen stad had men meer zekerheid van een dagelijks inkomen.

De melkvoorziening in de steden werd tot ver in de negentiende eeuw verzorgd door boeren die hun boerderijen hadden binnen de stad of in haar nabijheid. Dagelijks werd de verse melk aangevoerd. In de loop der tijd ontstond er een netwerk voor de distributie van melk waarbij verschillende personen betrokken waren. Oorspronkelijk waren het de boeren zelf die de melk verkochten, maar geleidelijk kwamen er melkslijters, melkventers, melkhandelaren of melkgrossiers die elk een rol gingen spelen in de melkvoorziening van een stad.

Zoals reeds gememoreerd was het algemeen bekend dat water aan de melk werd toegevoegd om de prijs laag te kunnen houden, dan wel de marge te verhogen. Ook konden op die manier tekorten worden opgevangen, vooral in de winterperiode. In het gunstigste geval werd daarbij welwater gebruikt, maar het gebeurde maar al te vaak dat slootwater uitkomst bracht. Zo kon het gebeuren dat een mevrouw te Utrecht een 'dartel voortje' aantrof in de zojuist door haar melkboer geleverde melk³²⁾.

De melkboer die de melk 'waste' werd een zeker mate van zindelijkheid toegedicht. Wanneer echter de melk van de veehouder al een 'wasbeurt' had gekregen dan kon het gebeuren dat de kleur lichtblauw werd. Dat was een indicatie voor een verdunning van meer dan dertig procent. In de winterdag, wanneer melk schaars en de wens tot 'volumevermeerdering' het grootst was, viel de blauwkleuring niet zo op bij het weinige daglicht tijdens het venten van de 'verse melk', direct na het melken in de vroege ochtend en de late avond. Melkverkoopsters in Zwolle meden om die reden de, van gemeentewege, verlichte botermarkt "omdat men de blauwe melk te goed van de goede melk kon onderscheiden"³³⁾.

Na een tyfusuitbraak in Amsterdam werd [017] in 1879 het verdunnen van melk met grachtwater

verboden. Uitsluitend het gebruik van 'zuiver loodvrij regenwater, goedgekeurd schuifwater of duinwater' mocht nog worden gebruikt ³⁴⁾. Eerst in 1913 volgde een algemeen verbod op het toevoegen van water aan melk dat kon worden gehandhaafd dankzij het inzetten van de analysemethode op basis van vriespuntbepaling.

Gedurende de jaren 1878 en 1879 ontstonden er in negen Nederlandse steden melkinrichtingen voor 'onvervalschte melk', namelijk in **Amsterdam, Utrecht, Arnhem, Den Haag, Hilversum, Leiden, Delft, Rotterdam** en **Groningen**. Uit de discussies binnen lokale verenigingen, zoals afdelingen van het Nut van 't Algemeen, en de opkomende gemeentelijke gezondheidsdiensten werden particuliere initiatieven geboren voor de oprichting van deze melkinrichtingen. De gegoede bevolking wilde gegarandeerd 'zuivere, onvervalste melk' kunnen kopen. Op basis van controle, analyses en specificaties moest het vertrouwen worden verkregen dat men daadwerkelijk verse, zuivere melk kreeg aangeboden.

2.7. Melk als grondstof voor industriële producten.

Al vroeg in de tweede helft van de 19^e eeuw is men begonnen met concentreren van melk door het verwijderen van water uit melk door indampen onder verlaagde druk en daarna al of niet verder drogen.

Het was tot begin 20e eeuw bijna uitsluitend een activiteit van de particuliere zuivelbedrijven. De eerste fabriek voor gecondenseerde melk in Nederland verrees te **Vlaardingen** in 1882. Het was de '*Hollandia*' van de heer C.M. Wagenaar Hummelinck. De *Coöperatieve Condensfabriek in Friesland* (CCF) werd eerst in 1913 opgericht ³⁵⁾. Het was een methode om melk te conserveren en te exporteren over grotere afstanden. Bij gedeeltelijke onttrekking van water ontstond een gecondenseerde vorm met 1/3 tot 1/5 van het oorspronkelijk volume. Deze melk werd naar het toegepaste proces genoemd: *condens*. Om de microbiologische houdbaarheid te verhogen werd suiker toegevoegd in analogie met de jambereiding; dit product heet: gesuikerde condens.

Wanneer de condens verder werd gedroogd ontstond er *poeder*. De samenstelling van condens, gesuikerde condens en poeder kan sterk variëren in termen van gehalte vet, gehalte eiwit, melksuiker en toegevoegde riet- of bietsuiker. Op deze manier ontstond eind 19e eeuw een industriële verwerking van melk ³⁶⁾ met diverse producten geschikt voor export naar landen met geen of weinig melk. Ook werden de bijproducten van de boter en kaas, ondermelk en wei, in dergelijke industriële producten omgezet. Deze melkproducten werden in het onderzoeksgebied pas in een later stadium bereid.

2.8. Besluit.

In dit hoofdstuk zijn de begrippen rond melk toegelicht van belang voor het lezen en begrijpen van de volgende hoofdstukken.

De producten en het gebruik van melk zoals we deze eind 19e eeuw aantreffen zijn drinkmelk, boter en kaas. De reden daarvoor is uitgelegd en is terug te voeren op de seizoenmatige productie van melk en de sterke bederfelijkheid ervan bij omgevingstemperatuur. De beperkte houdbaarheid van melk is ook van groot belang voor de actieradius van melkvervoer. Dat maakte dat bij de oprichting van de boterfabriekjes de aanvoer praktisch beperkt bleef tot ca. 'anderhalf uur gaans'.

De vermeende voorsprong van de Denen door het gebruik van '*de Swartz-methode*' werd teniet gedaan bij de komst van de continu werkende *centrifuge*. De uitvinding van de continu werkende centrifuge schiep een mogelijkheid om melk, direct na het melken, te ontromen en betekende en geweldige stimulans voor het gezamenlijk verwerken van melk. Het heeft de opkomst van de boterfabriekjes ongetwijfeld sterk bevorderd.

Voor de zandgrondgebieden, met een geringe veebezetting, waar het ontromen van melk geen ge-

bruik was, betekende de introductie van de (handkracht-)centrifuge, tevens een beduidend verhoogde opbrengst van boter uit dezelfde hoeveelheid melk. Dat verklaart mogelijk de snelle introductie ervan.

De technologie voor de bereiding van boter en kaas was relatief eenvoudig waarvan de kennis door de eeuwen heen werd overgedragen van boerin op dochter. De ambachtelijke technologie, zoals aangetroffen eind 19e eeuw was de basis voor de nieuw op te richten zuivelfabriekjes.

3. De situatie van de zuivel in tweede helft van de 19e eeuw.

3.1 De dynamische periode van de overgang van de zuivelbereiding van boerderij naar fabriek.

Eind 19^e eeuw geldt voor de agrarische sector als een zeer dynamische periode. West-Europa werd overspoeld door goedkope landbouwproducten van vruchtbare, nieuw ontgonnen landbouwgronden in Amerika en Rusland. Deze producten werden aangevoerd met goedkoop, stoomgedreven transport, zowel door trein als per boot. Daarnaast kwamen er substituten voor traditionele landbouwproducten zoals ondermeer olie, kleurstoffen en vezels. Hierdoor daalden de landbouwprijzen scherp en veroorzaakten een diepe crisis in de jaren 1880-1895.

Alternatieven moesten worden gevonden, vooral voor de zandgronden was de veehouderij een mogelijk alternatief. De uitbreiding van de veehouderij betekende een toename in melkproductie. De verwerking ervan, oorspronkelijk op de boerderij, werd al vrij spoedig overgenomen door de vele opgerichte zuivelfabriekjes. De zandgronden volgden daarmee het voorbeeld van de weidegebieden in Holland en Friesland.

Zuivelfabriekjes werden in een groot tempo opgericht maar in de jaren zeventig van de 20^e eeuw verdwenen ze ook weer even snel.

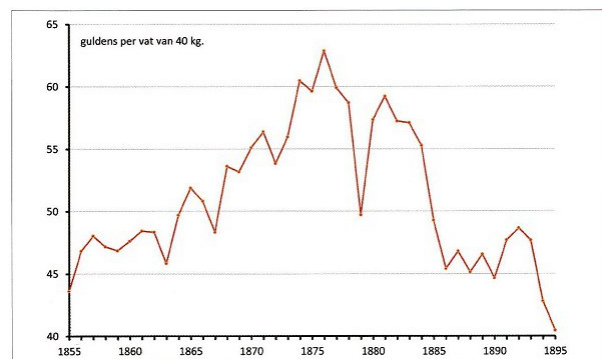
In de periode tussen 1880 en 1900 waren er vele factoren die elk van grote invloed waren op de ontwikkeling in en rondom de veehouderij en melkverwerking die elkaar beïnvloedden en versterkten. De grootschalige zuivelindustrie, zoals we die nu kennen, heeft zijn wortels in deze periode. Met de stichting van de eerste zuivelfabriekjes ging men iets nieuws beginnen. Het was een leerproces dat, als we nu terugkijken, bijna logisch en redelijk eenvoudig is verlopen. Echter alles was nieuw en moest worden geleerd. Het zijn zaken als organisatie, wetgeving, economie, techniek, logistiek, milieuproblematiek en afzet van de producten.

Geleidelijk werd de kennis voor al deze zaken ontwikkeld. Het was een groeiproces waarbij al die factoren, soms bij toerbeurt, een dominante rol speelden.

In dit hoofdstuk wordt besproken de situatie op de botermarkt tweede helft van de 19e eeuw en de gepleegde knoeierijen met margarine. Om de moeilijke situatie het hoofd te kunnen bieden waren een viertal organisaties van belang voor het nemen van de nodige acties. Van groot belang bleek de oprichting van de Vakzuivelschool in Gelderland voor de verbetering van de zuivelsituatie en de oprichting van stoomzuivelfabrieken.

3.2. De groei en crisis van de botermarkt.

Rond het midden van de 19e eeuw brak een goede periode aan voor de zuivelproducten boter en kaas. De veehouderij profiteerde sterk van de sterke groei in export van boter en kaas ¹⁾. De prijzen stegen jaarlijks vrij spectaculair. Vooral de koopkrachtstijging in Engeland als gevolg van de industriële activiteit, stimuleerde de export van vooral boter naar dat land. Het verloop van [019] de hoogste prijzen voor 40 kg. vaatjes op de vrijdagmiddagmarkt in Leeuwarden ²⁾ is gegeven in de afbeelding 3.1.

Afbeelding 3.1 De hoogste prijs voor een botervat van 40 kg op de vrijdagmarkt te Leeuwarden gedurende 40 jaar.

De prijzen op de markt stegen spectaculair tot ca. 1875. Tussen 1855 en 1875 steeg de boterprijs

met bijna 5 cent/kg per jaar. De daarop volgende periode van 20 jaar laat echter een daling zien van dezelfde ordegrrootte. De tweede helft van de 19e eeuw kent voor wat de zuivel betreft dus twee gezichten, een periode van sterke groei gevolgd door een periode waarop de boterprijzen kelderden.

De oorzaak van de daling werd toegeschreven aan de landbouwcrisis maar was zeer zeker mede veroorzaakt door het wegvallen van de exportmarkt voor boter naar Engeland. Dit was het gevolg van kwaliteitsproblemen en knoeierijen. De sterke groei van de export in de periode 1855-1875 was er de oorzaak van dat de aandacht voor kwaliteit sterk verflauwde en ook slechte tot zeer slechte boter in de handelskanalen terecht kwam. Het was het begin van een zwarte periode in de Nederlandse boterhandel.

3.3 Knoeierijen met boter.

Knoeierijen met boter werden door de eeuwen heen met regelmaat gemeld. Toen de vraag naar boter toenam en de controle op de kwaliteit verre van adequaat was, werden knoeierijen met boter meer manifest. Aan boter kon men geld verdienen. J. Rinkes Borger werd één van de belangrijkste voorvechters voor kwaliteit en kwaliteitscontrole van boter. Hij schreef al in 1878: “Er is nog iets dat in dit opzicht veel nadeel doet en wel de talloze knoeierijen die er met boter plaats vinden zooals bijv. het presenteeren en verkoopen van de zogenaamde kunstboter voor goede boter, het vermengen met zeer veel zout om het gewicht te verzwaren, het in de boter werken van heet water, het strooien van een dikke bedekking van zout op de bodem van het vat, het gebruiken van vaatwerk veel zwaarder dan de aangenomen tarra toelaat, het... maar het lust mij niet mij verder bezig te houden naar het zoeken van de kronkelpaden, die het bedrog heeft uitgevonden”³⁾. Rinkes Borger kon het maar moeilijk verkroppen wat zijn geliefde zuivelproducten werd aangedaan. Hij was de initiatiefnemer tot het oprichten van de "Vereeniging tot bestrijding van knoeierijen in den boter- en kaashandel" welke 26 mei 1885 statutair werd opgericht.

3.3.1 Slechte boter.

Zoals gememoreerd heeft de boterexport een sterke groei beleefd vanaf het midden van de 19e eeuw. Deze verhoogde vraag naar boter was er de oorzaak van dat ook kwalitatief slechte boter, veelal afkomstig van de kleine boerderijen op de zandgronden, in de handelspartijen werden opgenomen en gekneed met goede boter. Deze verkoop van boter verliep hoofdzakelijk via ruilhandel.

Wanneer op de boerderij enkele kluiten boter bij elkaar waren verzameld ging men ermee naar de dorpswinkel en ruilde de waar bijvoorbeeld voor landbouwbenodigdheden, kruideniersartikelen of manufacturen. Ook kwam het voor dat boter werd geruild voor veevoer en zout. Zo adverteert een bekende boterhandelaar, T. Uiterwijk te Zutphen, veelvuldig met “voorhanden zuiver kool- en lijnzaadskoeken, dito lijnmeel, alsmede het puikste grof en fijn zout”⁵⁾. Deze artikelen werden in ruil gegeven tegen boter.

De kwaliteit van boter verschilde sterk per productieplaats. Voor de markt waren dergelijke grote verschillen in kwaliteit ongewenst. Om de verschillen te verkleinen werden partijen boter gemengd. De boter werd als mengproduct [021] verpakt in vaatjes. Steeds meer werden slechte partijen, meest afkomstig van de zandgronden, gemengd met goede partijen.

Door de toenemende vraag in de tweede helft van de 19e eeuw werden deze producten aanvankelijk nog door de markt opgenomen. Deze menging van boter in vaatjes gaf echter aanleiding tot vervalsingen; water, zout, inferieure boter en later ook margarine werden gemengd.

Deze praktijken bracht de Nederlandse zuivelexport naar Engeland in diskrediet. Wat te doen aan deze vervalsingen was al het onderwerp van discussie op het 15e Nederlandsche Huishoudkundig Congres in 1860 te Amersfoort.⁶⁾ “Dat boter vervalscht wordt is buiten twijfel”⁷⁾ maar de conclusie was dat keurmerken niet het antwoord kon zijn. “Het enige middel om te maken, dat boter beter

wordt, is, dat het kwaad zich zelf straffe; laten eerlijke handelaars goede boter leveren tegen eenen goeden prijs”⁸⁾.

Om vervalsing van kwaliteitsboter tegen te gaan werd de boter afgeleverd in gekeurde vaten⁹⁾ voorzien van de plaats van herkomst. Dat bleek echter geen garantie te bieden tegen menging van partij- en boter van diverse herkomst. Opkopers zorgden voor “een gedaanteverwisseling, boter werd gewasschen, gekneed, gekleurd, terwijl de slechte smaak enigszins was weggenomen”¹⁰⁾.

Klassiek is het voorbeeld van de studie van H. Pasma gepresenteerd in 1874 in de *Friesche Maatschappij voor Landbouw*. Hij concludeerde dat in de jaren 1871 en 1872 de uitvoer via Harlingen van 'Friese boter' ca. 35 á 40% hoger was dan de productie. Er was dus veel boter van elders vermengd met authentieke Friese boter.

De uitdrukking 'de kluit belazeren' werd ook veelvuldig letterlijk in praktijk gebracht zoals vermeld in meerdere krantenberichten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het volgende bericht in de *Zutphensche Courant*: “Te Winterswijk is proces-verbaal opgemaakt tegen een boerenmeid, die bij herhaling getracht heeft boter te verkoopen waarin steenen verborgen waren”¹¹⁾. Het leek erop dat allerlei vreemdsoortige voorwerpen en producten werden gebruikt om te vermengen met boter uitsluitend voor geldelijk gewin zoals: blokken hout en water¹²⁾, gekookte aardappelen¹³⁾ en water, aardappelmeel, gom en andere stoffen¹⁴⁾. In het midden van de kluit boter of een botervat werden artikelen verborgen die goedkoper waren dan boter met voldoende gewicht. Na de komst van margarine was dat het meest favoriete product waarmee boter werd vermengd.

3.3.2 Margarine en boter

De voortdurende stijging van de boterprijzen deed de behoefte ontstaan naar een goedkoper product dat boter zou kunnen vervangen. Dit was de aanleiding voor de Franse overheid om ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in 1866 te Parijs¹⁵⁾ de scheikundige Mège Mouriés (1817-1880) opdracht te geven “een voedingsstof samen te stellen welke smakelijk, voedzaam, onschadelijk en duurzaam maar tevens ook goedkoper zou zijn dan boter”¹⁶⁾.

Mège Mouriés ging gedegen te werk en begon met voedingsproeven bij koeien en de bestudering van de vorming van vet in melk. Deze kennis bracht hem er toe een product te ontwikkelen op basis van koeien- en ossenvet en ondermelk. Al in 1869 slaagde hij er in een op botergelijkend product te verkrijgen; “een vet dat bij ongeveer dezelfde temperatuur als de boter smolt, een zoeten en aangename smaak bezat en in de meeste toepassingen de gewone natuurboter (weliswaar niet de fijne en aromatische soorten en versche boter van goede hoedanigheid) vervangen kon, waarbij het nog de voordeelige eigenschap bezat, dat het langeren tijd bewaard kon worden, zonder ranzig te worden”¹⁷⁾.

Op 15 juli 1869 werd patent aangevraagd op het procedé en deze werd voor Engeland, de Verenigde Staten en Pruisen verleend op 2 oktober 1869. De productie van kunstboter werd gestart in een fabriek bij Parijs maar kwam niet zo goed van de grond vanwege de Frans-Duitse oorlog (1870-1871).

In Nederland was octrooibeschermt [022] niet mogelijk omdat door de hier heersende anti-octrooibeweging, die een sterke nadruk legde op de vrijheid van handel en bedrijf, de octrooiwet van 1817 in 1869 was afgeschaft¹⁸⁾. De botergroothandel Antoon Jurgens (1805-1880) te Oss hoorde van het patent, kwam in contact met Mège Mouriés en kocht in 1871 de rechten van het patent en de geheimen van de margarinefabricage¹⁹⁾.

Na enige verbeteringen in het proces te hebben aangebracht begon men in 1871 te Oss met de productie van “kunstboter” : Simon van de Bergh (1819-1907) eveneens boterhandelaar te Oss en grote concurrent van Antoon Jurgens wist ook al snel de geheimen van de margarinefabricage te achterhalen en begon in 1872 ook met de productie ervan.

In Nederland breidde de margarineproductie zich snel uit, niet geremd door enige octrooibescher-

ming werd Nederland de laatste decennia van de 19e eeuw het piratenland bij uitstek. Mengproducten met boter kwamen als echte boter op de markt, bijgekleurd met boterkleursel ²⁰⁾.

Deze kunstboter, door Mège Mouriés 'oleomargarine' genoemd, bedoeld als substituut voor boter werd in de beginjaren door de margarinefabrikanten kortweg als boter aangemerkt. De zuivel ging vanaf dat moment, ter wille van het onderscheid, boter bereid uit koemelk 'natuurboter' dan wel 'roomboter' noemen.

De kunstboter liet zich goed mengen met natuurboter en werd verkocht als echte boter. De knoeierijen met boter concentreerden zich vanaf dat moment op mengsels met margarine en met water.

In 1886 telde Nederland ongeveer 70 margarinefabrieken ²¹⁾. Ook in de Achterhoek werden door boterhandelaren en spekslagerijen margarinefabriekjes opgericht. In Hengelo (Gld.) werd een kunstboterfabriek opgericht in 1878 door Gerhardus Johannes Poesse (1839-1914) welke in 1886 vanwege faillissement weer werd gesloten ²²⁾. In Borculo werd in 1879 een kunstboterfabriek opgericht door de familie Van Dassen welke in 1891 werd stilgelegd en verkocht ²³⁾. De advertenties waarin de twee Achterhoekse margarinefabrieken te koop werden aangeboden spreken van 'boterfabrieken' waaruit blijkt dat in die tijd de naamgeving nog voor veel verwarring kon zorgen ²⁴⁾.

Ook in de markt van boter ontstond er veel verwarring. De heer C.H. Hummelinck (1843-1914), directeur van de te Vlaardingen in 1882 opgerichte 'Hollandsche fabriek van melkproducten en voedingsmiddelen, Hollandia NV.', schreef al in 1886: "Onze boter is als prima botersoort van de wereldmarkt verdrongen; dezelfde naam die haar vroeger beschermde en onze [023] zuivelbereiding tot roem versterkte, is haar thans tot vloek geworden" ²⁵⁾.

De natuurboter gemengd met margarine werd in het buitenland 'Beurre de la Hollande' of 'Holl. Mischbutter' genoemd. De faam van de Nederlandse boter verdween. Het in Bunzlau, Duitsland verschijnend weekblad 'Landw. Thier-zucht' van 6 januari 1886 schreef: "In de plaats van kunstboter is in de kleinhandel de mengboter verschenen. Deze wordt hoofdzakelijk in Holland uit onderscheiden soorten slechte natuurboter en kunstboter bereid. Met dit nieuwe handelsartikel heeft de industrie een nieuwen weg betreden, waarmede in elk land de goede naam der boter te gronde gaat. In Holland is reeds niets meer te bederven, en het zal wellicht niet lang duren, of de goede naam der Duitse boter is even diep gezonken" ²⁶⁾.

Het was dus algemeen bekend dat in Nederland, dankzij haar sterk ontwikkelende margarine-industrie, op grote schaal werd geknoeid met de boter. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de exportmarkt voor boter naar Engeland nagenoeg geheel verloren ging aan landen waar margarineproductie minder ver was ontwikkeld.

3.3.3 Verlies van de botermarkt

De knoeierijen welke met boter plaats vond, had natuurlijk consequenties voor de markt. Vooral de Engelse markt waar de Nederlandse boter een goede naam had verworven zou dan ook diep vallen. Croessen (1876-1935) geeft in zijn proefschrift een tabel van de invoer van boter in Engeland vanuit verschillende landen ²⁷⁾. Uit deze gegevens, gepresenteerd in de afbeeldingen 3.5a en 3.5b, is het dramatisch effect op de afzet zeer duidelijk af te lezen. In afbeelding 3.5a is weergegeven het percentage van de boterinvoer in Engeland vanuit Nederland en Denemarken over de jaren 1860-1910. In afbeelding 3.5b is eveneens over dezelfde jaren de boterinvoer gegeven maar nu in absolute hoeveelheden. Zeer duidelijk is geïllustreerd het verlies van de botermarkt in Engeland aan Denemarken.

Opgemerkt moet echter worden dat de statistieken voor de import van boter in Engeland eerst vanaf 1886 onderscheid gingen maken tussen "Butter en Butterine": Dat houdt in dat de cijfers voor de jaren 1880 en 1885 sterk geflatteerd zullen zijn door de bijtelling van margarine; voor het getal in het jaar 1875 zal nog weinig margarine kunnen zijn meegenomen omdat de productie van margarine nog op gang moest komen.

Kijkend naar afbeelding 3.5b is het waarschijnlijk dat de uitvoer over de jaren 1875 en 1890 een continu verloop heeft gehad en is het meerdere als margarine aan te merken. Dat zou kunnen betekenen dat het in 1880 over ongeveer 20.000 en in 1885 over ongeveer 40.000 ton margarine gaat. Overduidelijk blijkt dat tussen 1875 en 1890 de Nederlandse zuivel niet heeft kunnen profiteren van de groei in de botermarkt in Engeland en Denemarken onze positie op die markt heeft ingenomen.

Vanaf de jaren 1880/1890, met de sterke opkomst van de margarine-industrie, ging het duidelijk mis. De concurrentie in Nederland met betrekking tot de vrije productie van margarine, niet gehinderd door octrooibescherming, heeft er zeer zeker extra toe bijgedragen dat juist vanuit [024] Nederland grote partijen margarine in de markt werden weggezet.

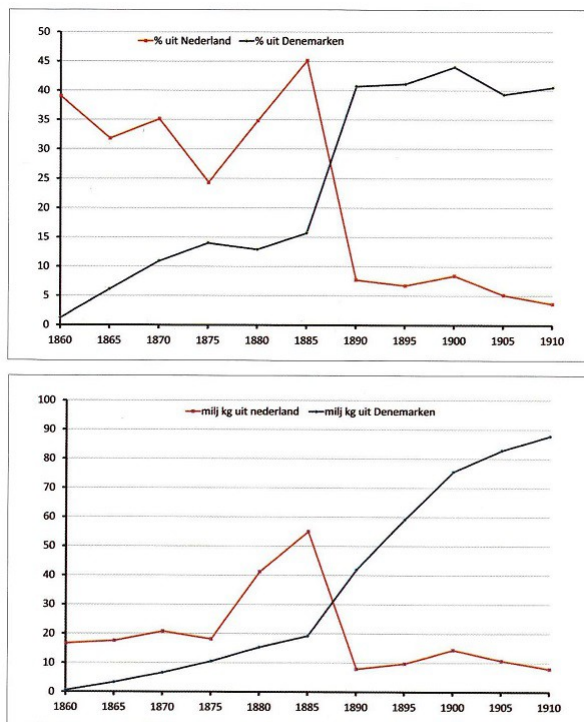
De grootste margarineproducenten Van den Bergh en Jurgens in Oss, van oorsprong boterhandelaren, kenden de botermarkt en hadden in principe een soepele toegang tot die markt. De beide concurrerende margarineproducenten in Oss stuwden de winstgevende margarineproductie in korte tijd op tot grote volumina en maakte dat Nederland een leidende rol verkreeg in de kunstbotermarkt. De botermarkt was met Nederlandse kwaliteitsboter opgebouwd maar er ging gelden de woorden van Hummelinck die eerder werden aangehaald: "dezelfde naam die haar vroeger beschermde en onze zuivelbereiding tot roem strekte, is haar thans tot vloek geworden".

Nederland had aan het begin van de tweede helft van de 19e eeuw ongeveer 40% van de Engelse botermarkt terwijl daar eind 19e eeuw minder dan 10% van was overgebleven. In afbeelding 3.5b is duidelijk te zien dat de markt in Engeland sterk groeide. In 1860 was de hoeveelheid boter vanuit Nederland circa vier keer zo groot als die vanuit Denemarken; 50 jaar later was het minder dan één tiende. Nederland had haar goede naam verpest, de Hollandse boter werd geweerd. Bonafide Londense winkeliers informeerden hun argwanende clientèle met teksten op raamaffiches als: "Hier wordt géén Nederlandse boter verkocht!"²⁸⁾.

Deze situatie kwam boven op de landbouwcrisis die voornamelijk de akkerbouw trof. Het alternatief voor de landbouw, de veeteelt begon dus met een levensgroot probleem van de wegvallende botermarkt. In een dergelijke situatie stonden personen op die tot acties en handelen overgingen.

3.4. Wie namen actie om de zuivelsituatie te verbeteren.

Het was duidelijk dat er iets moest worden gedaan aan kwaliteit en borging van de boterhandel. Marktverlies voor zuivelproducten moest worden gestopt. Kwaliteit van het product en wetgeving

Afbeelding 3.5
De invoer van boter in Engeland vanuit Nederland en Denemarken relatief (%) afb. 3.5a en absoluut (kg) afb. 3.5b. In de invoerstatistieken werd vanaf 1886 onderscheid gemaakt tussen boter en margarine. De getallen vóór 1886 betreffen dus margarine én boter, dan wel mengsels van de twee.

waren de peilers waarop verbetering en terugwinning van de markt moesten worden gestoeld. Maar door wie werden de noodzakelijke acties genomen?

De belangenbehartiging en kennisoverdracht waren in het midden van de 19e eeuw nog weinig gestructureerd. De overheid stond enigszins op afstand, de nadruk lag op vrijheid van handel en bedrijf. In die situatie was het particulier initiatief de aangewezen weg om veranderende situaties het hoofd te kunnen bieden.

Kennis voor de bereiding van boter en kaas werd tot dusver overgedragen van moeder op dochter; deze kennis was voornamelijk gebaseerd op ervaring. Wetenschappelijke inzichten kwamen er echter eind 19e eeuw die met profijt zouden kunnen worden toegepast bij de winning en verwerking van melk op de boerderij. Maar langs welke wegen kon men kennis nemen van deze nieuwe inzichten en deze toepassen?

Nieuwe kennis op microbiologisch terrein verkregen door onderzoek van Louis Pasteur en Robert Koch, maar hoe kon deze kennis beschikbaar komen voor zuivelbereiding? Deze kennis werd later van groot belang voor de hygiënische winning en verwerking van melk, maar wie regelde kennisoverdracht?

Organisaties en verenigingen vormden het platform waarlangs de verschillende zaken konden worden besproken en aangepakt. Deze organisaties en verenigingen echter waren dun gezaaid en opereerden veelal op afstand van de dagelijkse praktijk. Er zijn een viertal verenigingen en organisaties aan te wijzen die een grote bijdrage hebben geleverd aan het op hoger peil brengen van de verwerking van melk en de kwaliteit van de producten. Dit zijn in het bijzonder de '*Geldersch-Overijsselse Maatschappij van Landbouw*' *GOMvL*; de '*Vereniging tegen knoeierijen in boter- en kaashandel*'; '*De Geldersch-Overijsselse Zuivelbond*' *GOZ* en de '*Federale Nederlandsche Zuivelbond*' *FNZ*.

3.4.1. Geldersch-Overijsselse Maatschappij van Landbouw (GOMvL).

Rond het midden van de 19e eeuw werden in de meeste provincies Maatschappijen van Landbouw opgericht welke de belangen van de landbouw gingen behartigen. De bestuurders waren vaak grootgrondbezitters en notabelen die ver afstonden van de dagelijkse praktijk. De lokale afdelingen van de Maatschappijen die later ontstonden vormden echter een goed platform voor het bespreken van allerhande zaken en kwesties. De jaarlijks terugkerende Landhuishoudkundige vergaderingen en de daaraan gekoppelde [025] tentoonstellingen waren bij uitstek de momenten voor het delen van kennis.

De *Geldersch-Overijsselse Maatschappij van Landbouw*²⁹⁾ werd opgericht in 1845 en kende vanaf het begin afdelingen voor de verschillende regio's³⁰⁾. Bij de oprichting waren er tien afdelingen vertegenwoordigd met 516 ingeschreven leden over de gehele provincie verdeeld³¹⁾. Het netwerk van afdelingen werd gedurende de landbouwcrisis verfijnd door de vorming van nieuwe zelfstandige afdelingen en onderafdelingen. Hierdoor waren er meerdere mensen betrokken bij de activiteiten waarbij de toekomst van de melkveehouderij en zuivelbereiding als belangrijke onderwerpen werden besproken.

De *Friese Maatschappij van Landbouw* besprak rond 1875 meerdere keren de malaise in de melkveehouderij als gevolg van de lage prijzen van boter en kaas. De oorzaak werd al gauw gezocht in de slechte kwaliteit van boter en in de knoeierijen en vervalsingen. Er moest iets gebeuren, de exportmarkt naar Engeland ging verloren aan Denemarken. De kwaliteit van Deense boter werd beter beoordeeld dan de Friese! Een commissie van onderzoek werd samengesteld om de ontwikkelingen in de bereiding van boter en kaas in Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein te gaan bestuderen. De commissie kwam met de aanbeveling om de bereidingswijze op de boerderij te gaan verbeteren. De boerinnen moesten worden voorgelicht over de verbeterde bereidingswijzen, een pleidooi

voor het oprichten van zuivelfabriekjes werd niet gegeven.

Als verbeterde werkwijze werd gepropageerd het toepassen van een in Denemarken geïntroduceerde nieuwe methode voor het ontromen van de melk gebruikmakend van de eerder beschreven zogenaamde '*Swartz-methode*'. Door de melk te laten opromen in Swartz-vaten, geplaatst in ijs, werd de oproming versneld en de temperatuur beheerst waardoor verzuring werd voorkomen.

Ook de GOMvL beijverde zich voor het onder de aandacht brengen van de verbeterde Deense methode van boterbereiding. Zoals reeds gemeld in paragraaf 2.4 stond deze methode volgens het stelsel van Swartz centraal op de landbouwtentoonstelling in 1878 te Apeldoorn. De Swartz-methode moest zich, vanwege de verkrijgbaarheid en de kosten van ijs alsmede de gecompliceerde werkwijze van het stelsel, nog bewijzen. Als alternatief werd genoemd de koudwatermethode waarbij temperaturen van 7-9 °C kunnen worden gehaald. De heer J. Schoonman te Voorstonden bij Zutphen had op een tentoonstelling te Hamburg van 1877 al kennis gemaakt met de Swartz-methode en was tot dat stelsel overgegaan. Bij gebrek aan ijs gebruikte hij echter opgepompt grondwater als koeling. De kwaliteit van de boter was dankzij de koeling beter als gevolg van vermindering van bacteriële groei. Dat Schoonman goede boter leverde bleek uit de zilveren prijs die hij behaalde op de tentoonstelling in Nijmegen in 1879.³²⁾

Door de GOMvL werd tussen 1875 en 1895 vooral ingezet op verbetering van de kwaliteit van boter door overdracht van kennis over de nieuwste inzichten voor de bereiding ervan. De bereiding op de boerderij moest worden verbeterd door scholing van de boerin.

Zo werd de zuivelexpert van Noord-Holland, de heer W Sluis uit de Beemster, tussen 1875 en 1880 meerdere keren uitgenodigd door de GOMvL om in Oost-Nederland lezingen te verzorgen over boterbereiding en veehouderij. Zo gaf hij o.a. lezingen in Lichtenvoorde, Hummelo/Keppel, Zutphen³³⁾ Borculo en Almen.

De heer C J. Sickesz (1839-1904), landbouwer en eigenaar van het landgoed 'De Cloese' te Lochem, heeft in de tien jaar (1879-1889) als voorzitter van de GOMvL een belangrijke rol gespeeld in het tot stand komen van de *Vakzuivelschool in Gelderland*. Sickesz had, als voorzitter van de internationale landbouwtentoonstelling te Amsterdam (1884) en als voorzitter van de Staatscommissie tot verbetering van de Nederlandse landbouw (1886-1888), een groot invloedrijk netwerk.

In 1888 bedankte hij overigens als voorzitter van GOMvL uit teleurstelling over het feit dat hij niet werd herkozen als lid van de Eerste kamer der Staten-Generaal voor de provincie Gelderland waarvan hij sinds 1884 lid was geweest. In zijn brief aan de GOMvL schreef hij maart 1888: "Van het oogenblik dat de officieele Vertegenwoordiging der provincie mij, blijkbaar niet alleen om politieke redenen, na eene langdurige parlementaire loopbaan, onwaardig keurt om langer namens de provincie in het hoogste Staatscollege zitting te nemen, kan en mag ik niet langer aan het hoofd blijven staan van een met de belangen der provincie zoo nauw in verband staande Vereniging, als onze Maatschappij van Landbouw. Mijn zedelijke kracht, zoo noodig bij den voorzitter eener zoo belangrijke Maatschappij, is door het votum der Staten zeer gebroken"³⁴⁾. Uit zijn brief bleek zijn verbittering. Het is op dat moment een groot verlies voor de GOMvL. Wel was het Sickesz die de kiem legde voor de oprichting van de succesvolle *ambulante Vakzuivelschool in Gelderland*.

3.4.2 Vereniging tot bestrijding van knoeierijen in de boter- en kaashandel.

De knoeierijen met boter en kaas waren bekend en onder ons, zolang de producten boter en kaas werden gemaakt. Het betrof aanvankelijk onjuiste vermelding van herkomst en de grote variaties in samenstelling. Voor boter was het voornamelijk het watergehalte en voor kaas het water- en vetgehalte dat sterk fluctueerde. Zolang de markt gretig was en de prijzen stegen waren er geen grote problemen. Middels gemerkte botervaten alsook met verordeningen bij boter- en kaaswaggen probeerde

men de ergste uitwassen te voorkomen.

De afdeling Vijfheerenlanden van de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* deed in 1857 in haar algemene vergadering het voorstel om “in verband met de vele plaatsvindende knoeierijen tot de Hooge Regeering of tot Provinciale Staten te wenden om de vervalsching van boter tegen te gaan.” Het voorstel werd op verzoek van het hoofdbestuur teruggenomen omdat “de aanneming ervan aanleiding zou kunnen geven tot beperkingen in den strijd met het stelsel van algeheele vrijheid van handel en nijverheid, terwijl bovendien het doel, dat men op het oog had, er bezwaarlijk door zou kunnen worden bereikt” : De vrijheid van handel prevaleerde.

De knoeierijen waren ook onderwerp van discussie op de Landhuishoudkundige Congressen van 1860 (Amersfoort) en 1863 (Leeuwarden). Men was van mening “dat het onnodig was maatregelen te nemen en dat de zaak de vrije loop behoorde gelaten te worden, vrijheid van handel is ook hier te verkiezen” ³⁵⁾.

September 1882 opent **J. Rinkes Borger**, sinds 1879 directeur van de **Leidsche Melkinrichting**, in het maandblad van de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* een discussie over “De invloed van kunstboter op den handel in natuurboter” ³⁶⁾. Hierin beschrijft hij de ongewenste praktijken en stelt voor, in analogie met Denemarken, te komen tot het oprichten van een grote maatschappij die alleen zuivere boter in de handel zal brengen. Hij hoopte met zijn verhaal enige discussie uit te lokken maar er volgde geen reactie.

Eerst in de algemene vergadering van maart 1883 kwam het onderwerp ter sprake en werd door het hoofdbestuur de denkbeelden van **Rinkes Borger** ondersteund en werd een commissie gevormd onder zijn voorzitterschap met de opdracht “tot het opsporen van middelen om de knoeierijen met kunstboter, die den handel in natuurboter benadeelen tegen te gaan”. De commissie presenteerde april 1884 een concept voor een vereniging tot bescherming van den handel in natuurboter. De tijd werd rijp om gemeenschappelijk maatregelen te nemen.

Vele keren waren er vaten Friesche boter vanuit Londen retour gezonden ³⁷⁾. In april 1885 volgde de oprichting van de '*Vereeniging tot bestrijding van knoeierijen in den boterhandel*'. Deze vereniging had op 1 januari 1886 al 1020 leden ³⁸⁾ en begon haar werkzaamheden, welke leidden tot de eerste boterwet in 1889 die later verschillende keren werd aangescherpt. De oprichting van de verschillende botercontrolestations volgden vanaf 1901.

Sinds 1896 werden ook de knoeierijen in de kaashandel tot het werkterrein van de [027] Vereniging gerekend en de naam aangepast. Deze vereniging heeft zeer veel bijgedragen aan de kwaliteit, kwaliteitsmeting en kwaliteitsbewaking van boter en kaas. Dit gebeurde door het bevorderen van wetgeving, het uitwerken van analysemethoden en het oprichten van boter- en kaascontrolestations voor het keuren van boter en kaas onder Rijksmerk.

In april 1914 werd besloten de wettelijk statutaire periode van 29 jaar niet voort te zetten en de Vereniging op te heffen ³⁹⁾. De Vereniging was zeer succesvol gebleken in het verwezenlijken van haar doelstelling; de boterwetten van 1889, 1900 en 1908 zijn mede door de vereniging vorm gegeven. Een kleine twintig jaar later is door **H.B. Hylkema** een gedenkboek samengesteld waarin de gevoerde discussies en correspondentie uitgebreid is vermeld.

De heer **J. Rinkes Borger** kan als de grondlegger voor de boter- en kaascontrolestations in Nederland worden beschouwd.

3.4.3 Geldersch-Overijselsche Zuivelbond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (GOZ) ⁴⁰⁾

Toen de eerste zuivelfabriekjes werden gesticht ontstond er behoefte om in federatief verband de belangen te bundelen en in vereniging zaken op te pakken van gemeenschappelijk belang. Dat gebeurde in meerdere provincies, vaak met steun van de provinciale Maatschappijen van Landbouw.

In Gelderland werd het initiatief genomen door G. J. Bieleman (1854-1921); hij was hoofdonderwijzer te Vorden en heeft een zeer belangrijke organisatorische rol gespeeld bij het tot stand komen van de samenwerking in de Coöperatieve zuivelwereld.

Hij was initiatiefnemer bij de oprichting van de Coöperatieve Zuivelfabriek te **Vorden** en werd de eerste voorzitter van het bestuur. Toen er in Oost-Nederland enkele zuivelfabriekjes waren opgericht nam hij in 1896 het initiatief tot de oprichting van de *Geldersch-Overijsselse Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken* (GOZ) en werd de eerste voorzitter. Vanuit die rol was hij ook initiatiefnemer en eerste voorzitter van de federatieve samenwerking van de coöperatieve zuivelfabrieken in Nederland binnen de '*Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond*' (F.N.Z.) in 1900. Na een half jaar volgde in april 1901 zijn benoeming tot boterinspecteur in Rijksdienst.

De eerste door Bieleman bijeengeroepen vergadering op 6 juni 1896 werd gehouden in de serre van de stationswachtkamer te Zutphen. Doel was te komen tot de oprichting van een Bond voor Coöperatieve zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel. Besloten werd tot het instellen van een commissie belast met het opstellen van de conceptstatuten en reglement. Er werden vijf commissieleden benoemd: G.J. Bieleman, hoofdonderwijzer te Vorden, voorzitter; E.E. Kronenburg, hoofdonderwijzer te Eefde, secretaris; H.A. Plegt, onderwijzer te Rossum; H. Jansen, aannemer te Didam en H.C. Heering, winkelier te Oene. Begin oktober vond, wederom in het stationsgebouw te Zutphen, de oprichtingsvergadering plaats met de verkiezing van het definitieve bestuur: G.J. Bieleman, voorzitter; H. Jansen, ondervoorzitter; E.E. Kronenburg, secretaris; Plegt penningmeester en de leden H.C. Heering (Gene), H. Wisselink (Haaksbergen) en Jhr. Mr. van Nispen tot Sevenaer (Zevenaar). ⁴¹⁾

[028] De belangrijkste doelstellingen neergelegd in de statuten waren ⁴²⁾:

- de bevordering van het maken van fijne zuivelproducten
- het verschaffen van waarborgen voor de zuiverheid dezer producten
- het bestrijden van knoeierijen in de zuivelhandel
- het gezamenlijk aankopen van benodigdheden voor de fabrieksmatige zuivelbereiding
- het aansluiting zoeken met andere gelijkgezinde bonden of verenigingen.

De eerste ledenlijst (tabel 3.1) per 1 oktober 1896 telt 16 leden welke gerekend worden tot de oprichters van de GOZ met een gezamenlijke melkverwerking van ruim 17 miljoen liter ⁴³⁾. Van de 16 coöperaties betrokken bij de oprichting waren er 12 werkend op stoom ⁴⁴⁾.

De eerste contributie werd vastgesteld op f 1,50 per 100.000 liter melk, de contributie bedroeg dus totaal ca. f 255, --. De eerste 20 jaar was er veel verloop in het lidmaatschap, de eerste wereldoorlog bracht meer stabiliteit in de Zuivelbond. De gezamenlijkheid bracht uiteindelijk vele voordelen.

3.4.4 Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond (F.N.Z.)

In de loop van 1898 belegde de GOZ een vergadering te Utrecht om een samenwerkingsverband te vormen tussen de bestaande zuivelbonden. Er waren meerdere vergaderingen nodig voordat overeenstemming kon worden bereikt. “Als eisch werd gesteld, dat onomstotelijk vaststond, dat de aangesloten bonden baas bleven in eigen huis en alleen verplicht waren tot samenwerking indien inzichten en belangen parallel liepen, daar ieders sociale, politieke en geestelijke gevoelens moesten worden geëerbiedigd, om een blijvende samenwerking te verzekeren, zoodat te dien opzichte geen bond tot medewerking verplicht moest worden” ⁴⁵⁾. De voorzitter van de *Zuid-Nederlandschen Zuivelbond*, de heer J. Truyen stond er op dat het federatief karakter in de naam werd opgenomen. Eerst op 20 oktober 1900 werd de F.N.Z. opgericht.

Artikel 1 van de statuten luidt: “De vereniging '*Algemene Nederlandsche Zuivelbond*', federatieve vereniging van bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z., gevestigd te

Utrecht, stelt zich ten doel de belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland te bevorderen⁴⁶⁾.

Het bestrijden van knoeierijen en het bevorderen van de export waren de eerste activiteiten. In de eerste jaren heeft men binnen de *Internationale Zuivelbond* (IDF), die in 1903 was opgericht, het Nederlandse systeem van botercontrole (zie later paragraaf 3.5.3), krachtig verdedigd. In 1903 bracht de FNZ een Propagandageschrift uit in vier talen; Nederlands, Engels, Frans en Duits dat werd gezonden naar de boterimporteurs in de verschillende landen⁴⁷⁾. Daarin werd het particuliere systeem van botercontrole uitgelegd zoals dat vanaf 1901 door de provinciale zuivelbonden werd gehanteerd.

Er volgden in IDF-verband een drietal zuivelcongressen; Brussel (1903), Parijs (1905) en Scheveningen (1907) waar het in Nederland gehanteerde systeem uitvoerig ter sprake kwam. Het is aan de inspanningen van de Nederlandse delegatie op het Zuivelcongres in Scheveningen te danken dat het Nederlandse botercontrolesysteem met Rijkskeurmerk garantie internationaal werd geaccepteerd.

Ook de bemoeienissen met de zuiveldistributie in de eerste wereldoorlog alsook de zuivel-crisismaatregelen tijdens de jaren dertig waren van groot belang om de gezamenlijke problemen het hoofd te bieden.

De centrale aankoop van hulpstoffen, de technische dienst, collectieve verzekeringen, opleidingen en leerboeken evenals het [029] sinds 1906 verschijnend verenigingsorgaan '*Het Officieel Orgaan*' waren machtige instrumenten in het gezamenlijk optrekken van de 'coöperatieve zuivelfamilie'⁴⁸⁾. Dit heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de ontwikkeling van een sterke zuivelbranche. Eerst na de grote sanering en zuivelfusies rond 1970, bij het ontstaan van de vier regionaal sterke zuivelcoöperaties, werden de collectieve zaken meer geïncorporeerd in de grote zuivelbedrijven en werd de macht en bijdrage van de F.N.Z. geleidelijk minder. De eerste 50 jaar reeft de F.N.Z. een bijzonder belangrijke rol gespeeld als platform voor overleg en structurering van markt, wetgeving, controle en techniek.

3.5 Welke acties werden genomen.

De acties die werden genomen waren in eerste instantie gericht op het verwerven en verspreiden van kennis, het toepassen van de laatste technologische ontwikkelingen ter verbetering van de kwaliteit van boter met daarnaast de wetgeving en de controle op de echtheid van boter.

3.5.1 Het verwerven en uitdragen van kennis.

De Gelsersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw (GOMvL) heeft zich steeds op de hoogte proberen te stellen met de ontwikkelingen op landbouwgebied en in het bijzonder ook op het gebied van de zuivel.

Er werd door de GOMvL deelgenomen aan de wereldtentoonstelling van Philadelphia in 1876 met een inzending "van landbouwvoortbrengselen uit de provincie"⁴⁹⁾; daar werd de bevestiging verkregen dat de kwaliteit van de Deense zuivelproducten beter werden beoordeeld dan afkomstig uit Nederland". Verbetering van kwaliteit moest worden bereikt door het verhogen van het kennisniveau door opleiding.

De mogelijkheden waren aanvankelijk nog beperkt. Door het organiseren van lezingen verzorgd door *wandelleraren* werd enige kennis overgedragen. Ook werden met regelmaat, tijdens de jaarvergaderingen, tentoonstellingen gehouden om nieuwe zaken onder de aandacht te brengen.

Door de oprichting van een *ambulante Vakzuivelschool* zou, door opleiding, verbetering kunnen worden gebracht in de kwaliteit van boter. Deze Vakzuivelschool heeft, naar later zal blijken, een belangrijke rol gespeeld in het bewustwordingsproces van het belang van kwaliteitsverbetering van zuivel. Dit leidde tot verbetering van de afzet en de aanzet tot het oprichten van zuivelfabrieken.

Door het aanstellen van *zuivelconsulenten*, in de beginperiode medewerkers van de Maatschappijen van Landbouw, konden cursussen worden verzorgd op het gebied melkwinning en stalhygiëne. Bestrijding van veeziekten (zoals tbc en mond en klauwzeer), het organiseren van melkcontrole ter ondersteuning van de veeverbetering en aandacht voor veevoer waren onderwerpen waar men met gezamenlijke aandacht voortgang boekte. De GOMvL was, zeker in de periode tot 1900, steeds het platform van discussie en handelen.

3.5.2 Het bewerkstelligen van wetgeving en controle.

Om een eind te kunnen maken aan de praktijken van knoeierijen in de handel moest er iets komen op het gebied van wetgeving en controle. In de heersende liberale tijdsgeest was het niet zo eenvoudig om de overheid van de wenselijkheid [030] van wetgeving te overtuigen.

De bestrijding van knoeierijen met margarine was in Denemarken al in 1883 via wetgeving geregeld. Ook in de belangrijke zuivellanden als Canada in 1886; Frankrijk, Engeland en Duitsland was in 1887 wetgeving al tot stand gekomen ⁵¹⁾.

De urgentie om te komen tot de oprichting van de '*Vereniging tot bestrijding van knoeierijen*' in 1885 was dus zeer hoog. De eerste secretaris, de heer J. Rinkes Borger te **Leiden**, heeft zich zeer veel moeite getroost om de eerste boterwet in 1889 in werking te krijgen. Het gewenste resultaat was, voornamelijk vanwege de slechte handhaving, nog zeer gering. De lobby van de margarine industrie was groot.

De heer Knapp die de gehele geschiedenis van de botercontrole in Nederland in een proefschrift heeft vastgelegd schrijft: "De boterwet van 1889 heeft aan de gestelde verwachtingen, dat zij een einde zou maken aan de verkoopen van surrogaten van boter onder den naam en tegen den prijs van natuurboter, niet beantwoord. Noch aan de knoeierijen in het binnenland, noch aan die in den buitenlandschen handel werd een einde gemaakt" ⁵²⁾.

Het was niet alleen de slechte handhaving. De aanduiding "surrogaat of margarine bij aflevering" was in de wet redactioneel zodanig slecht verwoord, dat dit voor opsporingsambtenaren vaak aanleiding was om de opsporing van strafbare feiten betreffende etikettering achterwege te laten. In de algemene vergadering van de GOMvL van 1902 werd het als volgt getypeerd: "Toen braken aan, de 'zeven magere jaren' voor de eerlijke boterhandelaren, en de 'zeven vette jaren' voor de knoeiers; omdat het publiek meende, dat de knoeiers voldoende gecontroleerd werden door de Regering" ⁵³⁾.

De '*Vereniging tot bestrijding van knoeierijen*' drong dan ook al vanaf 1892 bij de minister er op aan 'de bepalingen van de boterwet gestrenger te doen handhaven'. Herhaalde aandrang van het '*Nederlandsch Landbouw Comité*', de '*Vereniging tot bestrijding van knoeierijen*' en de beide Kamers der Staten-Generaal leidde december 1896 tot het indienen van een ontwerp van wet ter aanvulling en wijziging van enkele artikelen van de boterwet van 1889. De wijzigingen nodig om de boterhandel daadwerkelijk te beschermen bleken zo ingrijpend dat op aandringen van Kamerleden en belanghebbenden bij de zuivelindustrie december 1898 een geheel nieuwe boterwet werd ingediend. De nieuwe wet regelde naast goede etikettering ook het vervoer en de uitvoer van boter en de daarop gelijkende waar.

Juli 1900 werd de tweede boterwet van kracht. "Het gevolg van de nieuwe wet is geweest dat het toezicht op den handel en margarine werd verscherpt en meer stelselmatig en oordeelkundig werd uitgeoefend" ⁵⁴⁾.

Het instellen van een rijkszuivel-inspectiedienst voorjaar 1901 heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het stelselmatig toezicht.

Tot boterinspecteur wordt benoemd de heer G.J. Bieleman, op dat moment voorzitter van het bestuur van GOZ en voorlopig voorzitter van de FNZ; hij was dus zeer goed ingevoerd in de materie.

Ook deze tweede boterwet had zo zijn zwakke punten en gebreken. Een belangrijk punt was dat door chemische analyses niet de zuiverheid van de boter kon worden vastgesteld en menging met inferieure boter niet was geregeld. Bovendien was het vochtgehalte van de boter niet geregeld en kon dus vervalsing met water doorgaan. Al vanaf 1905 werd gesproken over de aanscherping van de boterwet wat uiteindelijk leidde tot een nieuwe boterwet van 1908.

Hierin werden meerdere zaken geregeld om de garanties aan het buitenland te geven dat geen vervalste boter voor export in aanmerking kon komen. Boterbereiders mochten geen melkvreemde vetten op boterbereidplaatsen in voorraad hebben, het vochtgehalte werd vastgelegd en op overtredingen werden forse boetes in het vooruitzicht gesteld. Het wetsontwerp van deze wet lag ter tafel op het 3^e IDF-congres in Scheveningen (1907) en heeft geweldig geholpen bij de acceptatie van het in Nederland al opgezette systeem van botercontrole.

3.5.3 Botercontrole

De tweede boterwet van 1900 en de instelling van de rijkszuivel-inspectiedienst heeft een goede uitwerking gehad op de controle van vervoer en uitvoer van boter. Voordat het echter zover was begrepen eerlijke producenten en boterhandelaren dat zij zelf de boterhandel in goede banen moesten leiden. De belanghebbende organisaties moesten maatregelen treffen om aan de malafide praktijken een halt te kunnen toeroepen. In het jaar van de oprichting van de 'Vereniging tot bestrijding van knoeierijen in de boterhandel' in [031]

1885 nam de 'Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland' (FBvCZ.) het besluit het merknaam, "NEDRAW" voor boter in te voeren waarmede aangesloten fabrieken en boterhandelaren een zekerheid konden verschaffen dat het om onvervalste Friese boter ging. Na de invoering van de tweede boterwet was het de zuivelconsulent van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* de heer *J. Mesdag* (1851-1932) die aan de Maatschappij een plan presenteerde om te komen tot de oprichting van een botercontrolestation. Dit plan werd met de oprichting van het Friese botercontrolestation te Leeuwarden per 1 mei 1901 gerealiseerd. Het Friese voorbeeld werd de grondslag van Nederlandse botercontrole en weldra werd het voorbeeld van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* overgenomen door de overige Maatschappijen van Landbouw. Er werden op particuliere grondslag meerdere botercontrolestations opgericht.

De door de *Overijsselse Landbouw Maatschappij* benoemde zuivelconsulent voor Overijssel, de heer V.R.IJ. Croessen, zond augustus 1901 aan zijn bestuur een rapport over de botercontrole zoals die in Friesland was opgezet en hield een pleidooi om hetzelfde te doen voor Overijssel ⁰⁵⁶). Hij verwees daarbij naar de zojuist aangenomen tweede boterwet. In de 59^e algemene vergadering van de GOMvL van 1902 sloot de Geldersche Maatschappij zich aan bij het initiatief van de *Overijsselse Landbouw Maatschappij* en per 14 februari 1903 werd te **Deventer** de 'Vereniging Botercontrolestation GelderlandOverijssel' (BCGO) opgericht. Bij de oprichting sloten zich direct coöperatieve en particuliere boterfabrieken aan, 27 in Gelderland en 17 in Overijssel ⁰⁵⁷).

Vanaf dat moment konden beëdigde inspecteurs inspecties uitvoeren bij de aangesloten leden, hadden ten allen tijde het recht van toegang tot de fabrieken en namen monsters van de melk en boter. Op eventuele overtredingen van de voorschriften stonden zware sancties en/of royering; alle maatregelen werden openbaar bekend gemaakt. Vanaf 1904 konden de botercontrolestations zich plaatsen onder Rijkstoezicht en werd per 3 juli het 'Rijksbotermerk' ingevoerd.

Door de invoering van het 'Rijksbotermerk' brak in Brabant een machtsstrijd uit tussen de coöpera-

tieve zuivelfabrieken die lid werden van het *botercontrolestation te Eindhoven* en particuliere boterhandelaren, welke bekend staat als de 'boteroorlog'⁰⁵⁸). Uiteindelijk werd het gekozen systeem, controle door botercontrolestations gedekt door het Rijksbotermerk, de oplossing van de problemen die waren ontstaan door knoeierijen.

Het vertrouwen in de kwaliteit van de Nederlandse boter werd geleidelijk aan hersteld. Eén van de belangrijke doelstelling van de oprichting van de GOMvL was daarmee gerealiseerd. Meerdere PR-campagnes werden ingezet om het Rijksbotermerk bij het publiek onder de aandacht te brengen zoals met behulp van cartoons.

Ter illustratie van de ernst waarmee leden van het botercontrolestation werden gecontroleerd [032] mag dienen een voorval in 1908 te **Ruurlo**. Daar werd door de botercontroleur van het Botercontrolestation te Deventer bij winkelier J.C. Hesselink, vanaf de oprichting secretaris van het bestuur van de lokale zuivelcoöperatie '*de Volharding*' gerapporteerd: 'Boven de deur en op de ramen van dien winkel heb ik het opschrift 'margarine' en in den winkel heb ik ten verkoop in voorraad gevonden o.a. verpakte margarine en boerenboter'⁰⁵⁹). De combinatie van boter en margarine was volstrekt uit den boze. Door de secretaris van '*de Volharding*' werd verontwaardigd gereageerd en vroeg om uitleg: "Gaarne zoude ik van u vernemen wat of het verkopen van margarine heeft uit te staan met het secretariaat van '*de Volharding*'? De correspondentie leverde hem niets op blijkens een briefje van Hesselink aan het BCGO met de mededeling dat hij de functie van secretaris neerlegt en tekent zijn briefje met: "J. C. Hesselink, voorheen secretaris de '*Volharding*' en margarine-handel"⁰⁶⁰).

3.5.4 De afzet van boter.

Boterhandelaren speelden een belangrijke rol in de afzet van boter. Ze kochten de boter op in de dorpen welke via ruilhandel waren verzameld door de plaatselijke winkelier. De boterhandelaren hadden min of meer een monopoliepositie en bepaalden de prijs⁰⁶¹). Het was bekend dat bij de ruilhandel kwaliteit nauwelijks een rol speelde omdat "de boter door winkeliers wordt gekocht, die den prijs regelen, niet naar de kwaliteit der boter, maar naar de hoeveelheid winkelwaren, welke in ruil ingekocht worden"⁰⁶²).

Om wat meer los te komen van ruilhandel en een hogere prijs te kunnen bedingen voor kwalitatief betere boter gingen meerdere gemeentebesturen, op verzoek van lokale afdelingen van GOMvL of dorpsverenigingen, over tot het opzetten van een botermarkt.

De gevestigde botermarkten in het GOZ-gebied waren Zwolle, Deventer en Zutphen. Later echter werden daar lokale markten, in nagenoeg elke plaats, aan toegevoegd. Elke plaats had tussen 1880 en 1900 wel een lokale botermarkt, niet zelden overigens leden deze een kwijnend bestaan. De opkomst van deze botermarkten werden daarbij overigens veelal gestimuleerd door de aanleg van spoorverbindingen. Zo werd een botermarkt gevestigd te Lochem na het gereed komen van de spoorverbinding en kon nu de boter ter plaatse worden verhandeld waardoor de landbouwer veel tijd kon worden bespaard. "De landbouwers brengen gewoonlijk de boter des vrijdags te Deventer ter markt, hetgeen door ruim vier uren distantie, wegens verlies van tijd nog al bezwarend is"⁰⁶³). De begintijd van de botermarkt werd zelfs afgestemd op de aankomst van de trein uit Deventer en Zutphen: "de eerste wekelijksche boter-, koorn- en groentemarkt zal gehouden worden de 4 juli e.k. te beginnen te 10¼ ure, na aankomst van de spoortrein van Zutphen en Deventer"⁰⁶⁴).

Met de opkomst van de zuivelfabrieken en na de oprichting van GOZ werd door de GOZ de afzet van de boter ter hand genomen om de monopoliepositie van de boterhandelaren te doorbreken. Te Zutphen werd daartoe in 1899 een botermijn opgericht in navolging van de botermijnen te Maas-tricht, Eindhoven, Roermond en Den Bosch⁰⁶⁵).

Door het gemeentebestuur van Zutphen werd de boterhal ter beschikking gesteld aan de op te richten botermijn⁰⁶⁶).

Met de oprichting van de botermijn beoogden de bij de GOZ aangesloten fabrieken meer grip te

krijgen op de botermarkt. Ze probeerden de handelaren, die bekend stonden voor het knoeien met boter, uit te sluiten en de kwaliteit in de prijs tot uitdrukking te brengen. Een groot probleem was dat er geen leverplicht van boter door de fabrieken aan de botermijn was afgesproken en hierdoor een zeer onregelmatige aanvoer van boter werd verkregen. Dit probleem werd besproken in de ledenvergadering van GOZ zomer 1901 maar men oordeelde dat dwang niet [033] nodig was."De voorzitter betoogde, dat het beter is, ieder vrij te laten. De Mijne heeft zich tot dusverre zonder dwang gehandhaafd en de leden moeten, aangemoedigd door de goede prijzen die er gemaakt worden, zonder pressie aan de mijn van Zutphen de voorkeur boven de andere mijnen geven" ⁶⁷⁾.

Men kwam er echter al snel achter dat de boter op de mijn werd gekocht door malafide boterhandelaren die de gegarandeerd zuivere boter kochten voor het praktiseren van knoeierijen met boter bestemd voor de export. In haar ledenvergadering van januari 1905 kwam de GOZ tot de conclusie "dat de tegenwoordige wijze van boterverkoping op de botermijnen bevorderlijk is om aan de knoeiers, die het grootste gevaar opleveren voor de Nederlandse zuivelindustrie, het koopen van onvervalschte boter mogelijk te maken" ⁶⁸⁾.

Het was de wens om de verkoop via botermijnen snel af te bouwen maar men had nog geen vast omliggend idee hoe het verder moest. Het probleem werd nog groter toen de bank van de botermijn in mei 1905 failliet ging en de GOZ in het faillissement werd betrokken ⁶⁹⁾. Op voorstel van **Eibergen** werd toen besloten alle zakelijke belangen zoals inkoop en verkoop buiten de GOZ te houden. De botermijn te Zutphen evenals de aankoop van hulpstoffen werd overgedragen aan de FNZ vestiging Arnhem ⁷⁰⁾.

Niet alle fabrieken in het GOZ gebied waren het eens met de afstoting van botermijn en richtten in 1906 een exportvereniging op onder de naam '*Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging* (E.C.B.)' te Zutphen. De afzet van boter bleef een strijdpunt, er waren altijd directeuren die meenden het beter te kunnen dan de Bond.

3.6 De ambulante vakzuivelschool van de GOMvL.

De oprichting van de Vakzuivelschool ⁷¹⁾ door de GOMvL in 1889, gericht op kennisoverdracht naar de boerin op de boerderij, is van grote invloed geweest op de oprichting van zuivelfabriekjes. De ambulante Vakzuivelschool bracht veel organisatorische activiteit, voor de zelfstandig werkende afdelingen en onderafdelingen van de GOMvL, waardoor alom opwinding ontstond over de mogelijkheden tot het oprichten van zuivelfabriekjes.

Commissies werden gevormd ter oprichting van zuivelfabriekjes, een rage leek geboren maar de realiteit bracht dat slechts enkele plannen werden gerealiseerd. Opwinding alleen was niet genoeg. Onvoldoende financiële middelen, organisatorische perikelen en te weinig melk waren niet zelden de struikelblokken voor het realiseren van de plannen.

3.6.1. De oprichting van de Vakzuivelschool.

Op de hoofdbestuursvergadering van GOMvL op 11 november 1887 leest de voorzitter, de heer Sicksz, het advies voor van de Staatscommissie tot verbetering van de Nederlandse Landbouw zoals gepubliceerd in de Staatcourant no. 113 van 14 mei 1887.

De heer Sicksz was voorzitter van deze Staatscommissie en beschikte dus over de meest recente informatie. Het advies van de Staatscommissie was: "om vanwege het Rijk de oprichting van Vakzuivelscholen te bevorderen; door het verlenen van een alterum tantum, aan op goede grondslagen rustende Zuivelscholen, die ons nu het meest noodig zijn" ⁷²⁾. "De regering heeft zich met het advies verenigd en al aan een tweetal vakscholen subsidie toegezegd, een [zuivelschool in Friesland](#) en een bosbouwschool in Frederiksoord, en heeft al f 20.000,- hiervoor op de Staatsbegroting uitgetrokken ⁷³⁾.

Waar dus het particulier initiatief optreedt, daar kan men rekenen op hulp van de staat, aldus de voorzitter. De vraag was nu aan de orde of de GOMvL stil kon blijven zitten gelet op het grote belang van zuivel voor Gelderland en Overijssel. Sickesz benadrukte dat het succes van Denemarken te danken was aan het vakonderwijs, ze waren in vee en grond een stuk achter ons, echter het vakonderwijs had hen de voorsprong gegeven. Het was duidelijk dat Sickesz, als voorzitter van de Staatscommissie, aan vakonderwijs een belangrijke plaats toekende. De discussie ging nu over het verkrijgen van voldoende subsidie om de bekostiging van de Vakzuivelschool te kunnen dragen. Ook de te kiezen vorm waren punten van discussie. *J.J. van Weydom Claterbos*, secretaris van de afdeling Kampen, wees er op dat de boerderijen op het Kampereiland in 1889 opnieuw zullen worden verhuurd. Uit een hogere huuropbrengst zou mogelijk subsidie te verkrijgen zijn voor een op te richten Vakzuivelschool.

De heer [034] Sickesz merkte op dat de Maatschappij geen geld had voor subsidiëring, hooguit f 100,- en dat was in het geheel onvoldoende. Het werd wenselijk geacht de zaak in handen te geven van een commissie om de mogelijkheden te verkennen en het onderwerp eerst in de afdelingen te bespreken.

Als leden van de commissie werden aangewezen: Jhr. G.J. Dommer van Poldersveldt, voorzitter afdeling Nijmegen; H.M. Hartog, lid van verdienste GOMvL wonend te Barneveld en W.G. Boele, voorzitter van de afdeling Kampen.

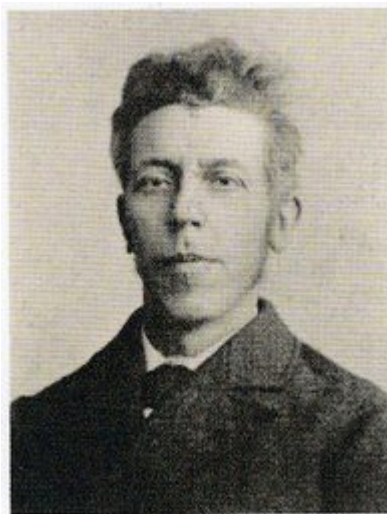
De commissie rapporteerde haar bevindingen aan de algemene vergadering van de GOMvL te Arnhem op 20 juli 1888. Van groot belang was het feit dat de Gemeente Kampen de gevraagde subsidie van f 500,- voor één jaar had toegezegd. Daarnaast hadden de gemeenten binnen de afdeling Zutphen van de GOMvL, op verzoek van de afdeling, voor drie jaar elk f 25,- toegezegd. Het waren de Gemeenten Zutphen, Brummen, Lochem, Vorden, Laren en Gorssel ⁷⁵.

Ook werd het geld voor de *wandelleraren* van de GOMvL, verkregen van donateurs, meegenomen in de concept begroting ⁷⁵. De inkomsten voor het eerste jaar werden dan als volgt gespecificeerd: donateurs f 200,-; gemeente Kampen f.500,-; GOMvL f 150,-; provincie Gelderland f 650,- en de Rijkssubsidie f 1500,

Benadrukt werd dat het onderwijs alleen gericht zou zijn op de boterbereiding en uitsluitend was bedoeld voor vrouwen. De provincie Overijssel zou ook worden gevraagd een subsidie te verstrekken. De vergadering besloot de commissie permanent te maken en de opdracht te geven een geschikte leraar te vinden voor het geven van het zuivelonderwijs.

De Commissie nodigde de kandidaten voor leraar aan de Vakzuivelschool uit een kritisch verslag te schrijven over aanpak en verbeteringen van de zuivelbereiding op de beschikbaar gestelde boerderijen te Kampereiland, Laren en Barneveld. Daartoe werd, op kosten van de Vakzuivelschool, een reis gemaakt naar deze boerderijen. "Ook werden zij mondeling onderzocht, omtrent hun kennis en geschiktheid, om als leraar op te treden bij de toekomstige leerlingen, zijnde boerenmeisjes, die niet anders dan gewoon lager onderwijs hadden genoten" ⁷⁶.

De heer *Johannes Jacobus van Weydom Claterbos* werd gekozen en benoemd tot leraar van de *Vakzuivelschool van de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw*. Dat de heer Van Weydom Claterbos door de commissie werd aangewezen wekt niet zoveel verwondering vanwege zijn goede relatie met tenminste twee van de commissieleden. De voorzitter van de afdeling Kampen was commissielid evenals de heer Hartog, de laatste directeur van de Landhuishoudkundige School te Groningen (1871-1872)

⁷⁷⁾ waar Van Weydom Claterbos zijn opleiding had genoten.

Johannes Jacobus van Weydom Claterbos werd geboren 1842-02-27 te Haarlem en overleed op 1909-05-28 te Beverwijk in de ouderdom van 67 jaar. Zijn vader had dezelfde naam Johannes Jacobus van Weydom Claterbos (1802-1845) en was commissionair en wijnhandelaar te Haarlem. J.J. van Weydom Claterbos was ruim 3,5 jaar toen zijn vader overleed en 13,5 jaar toen zijn moeder overleed. Hij had een tweelingzus die ongehuwd is gebleven en in 1913 in Arnhem is overleden. Hij had één volwassen broer, Albertus Cornelis, die 8,5 jaar ouder was en op 1853-03-12 het diploma landhuishoudkunde verwierf aan de Landhuishoudkundige School te Groningen ⁷⁸⁾. Ook J.J. van Weydom Claterbos wist later, evenals zijn broer, het diploma landhuishoudkunde in Groningen te behalen ⁷⁹⁾.

Het is waarschijnlijk dat J.J. ook vertrok naar Drenthe te Zuidhorn,² waar zijn broer Albert landbouwer was. Hij huwde op 25 jarige leeftijd te Zuidhorn, op 1867-10-21, met de eveneens 25 jarige Marie Louize Elizabeth Billroth waar haar vader rijksveearts was ⁸⁰⁾. De huwelijksakte vermeldde als beroep voor de bruidegom op dat moment landbouwer. Later, tussen 1871 en 1878, gaf hij les in Wageningen waar hij toen woonde.

3.6.2. Het eerste jaar van de vakzuivelschool

Inde 135^e hoofdbestuursvergadering van GOMvL van 26 juni 1889 bracht H.M. Hartog, namens de commissie, verslag uit van de activiteiten met betrekking tot de vakzuivelschool die, na de benoeming van *J.J. van Weydom Claterbos*, in maart 1889 was gestart. De activiteiten van de commissie had bestaan in het aanvragen van de subsidies; het beoordelen der kandidaten voor leraar **[035]** was van het uitgegeven bedrag voor f 420,27 aan apparatuur gekocht.

Het hoofdbestuur kondigde aan dat in het komend seizoen Van Weydom Claterbos in elke afdeling van de GOMvL een lezing over zuivelbereiding zou gaan verzorgen. In het winterseizoen 1890/1891 waren verschillende vervolfbezoeken gepland aan de plaatsen waar cursussen waren verzorgd in het voorgaande jaar. Een jaar later werden deze bezoeken verplaatst naar de zomer omdat gedurende de winter er weinig zuivelactiviteit op de boerderijen was bij gebrek aan melk. Ook waren de kortere dagen en de slechte begaanbaarheid der wegen in de winterperiode mede aanleiding voor dit besluit.

Van de *Twentsche Maatschappij van Landbouw* kwam het verzoek aan de GOMvL of vóór het seizoen 1890 voor de Twentsche Maatschappij een cursus kon worden gegeven. Het hoofdbestuur verleende toestemming. De cursus gedurende de maand februari, gegeven in **Markelo** op de boerderij van J.H. Meengs, was een groot succes en werd gevolgd door 40 meisjes. Bij die gelegenheid heeft Van Weydom Claterbos een korte handleiding ⁸⁵⁾ geschreven over de boterbereiding waarin hij zijn cursus had samengevat. Eenzelfde verzoek van de *Twentsche Maatschappij* volgde het jaar daarop en werd vervolgens een cursus gegeven in **Bathmen** (1891) voor 36 meisjes.

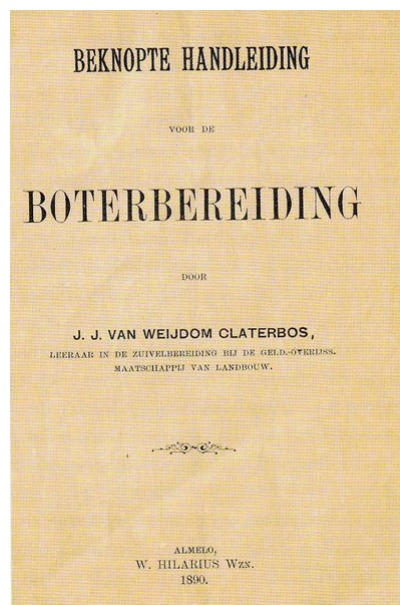
Zo werd ook voor de *Vereniging tot bevordering van den Landbouw in Drenthe* (DLG.) in de winter 1892/1893 10 lezingen verzorgd en een cursus gegeven in **Ruinerwold**. Naar aanleiding hiervan werd door de heer Sikesz een kritische vraag gesteld op de 146^e Hoofdbestuurvergadering van GOMvL november 1892, hij wenste hierover enige inlichtingen “daar toch zijn werkkring zich eigenaardig moet bepalen tot het gebied van der Maatschappij” ⁸⁶⁾. Het werd kennelijk vreemd gevonden dat zomer 1892 vanwege drukke werkzaamheden extra subsidie werd aangevraagd voor het aanstellen van een hulpleraar in Gelderland terwijl de eigen leraar buiten het werkgebied van de Maatschappij ging werken. Ook voor de twee volgende winterseizoenen werd echter eenzelfde ver-

2 Eigen aantekening is Zuidwolde ? / verder ontbreekt zijn directeurschap van de Melkinrichting in Kampen! ZHN.)

zoek van de Drentse Maatschappij gehonoreerd ⁸⁷⁾.

Wat Van Weydom Claterbos doceerde is kort samengevat: werk hygiënisch en beheers én meet [037] de temperatuur. Zijn boodschap van wat door hem werd gedoceerd had hij in het voorjaar 1890 vastgelegd in de hiervoor genoemde brochure van 14 pagina's: "*Beknopte Handleiding voor de Boterbereiding*".

Deze brochure is rijkelijk voorzien van advertenties, een 12-tal adverteerders van zuivelapparatuur en hulpstoffen prijzen hun producten aan nodig voor de boter- en kaasbereiding volgens het stelsel van Van Weydom Claterbos. De temperatuur was wel het belangrijkste punt; om deze goed te beheersen moest het worden gemeten en was een thermometer daarom essentieel. Voor kristallisatie van melkvet en groei van bacteriën zijn enkele graden verschil in temperatuur van wezenlijk belang. Het 'voelen' van de temperatuur was ten enen male onvoldoende. Allerlei praktische zaken kwamen ter sprake zoals het gebruik van apparatuur, de behandeling van boter, het gebruik van de kelder en het planten van bomen voor de boerderij om in de zomer de luwte te hebben van het gebladerte en zodoende de temperatuur in deze kelders laag te houden.

De lokale handel speelde in op de behoeften voor moderne boterbereiding. In advertenties in vakbladen verschenen aanbiedingen van apparatuur, melkkannen en thermometers. Apothekers voegden boterkleursel en thermometers toe aan hun assortiment en adverteerden in lokale kranten refererend aan de moderne boterbereiding volgens Van Weydom Claterbos.

Een cursus was lokaal een belangrijke gebeurtenis waarbij een brede organisatie werd opgezet van leden van GOMvL om cursisten te werven en de cursus voor te bereiden. Bij opening en sluiting van de cursus waren bestuurders van de gemeente aanwezig en werd van de cursisten een 'klassenfoto' gemaakt in 1892. Voor een dergelijke 'klassenfoto' volgde dan een bedankje door Van Weydom Claterbos zoals hij deed na een geslaagde cursus in het voorjaar van 1896 op de boerderij 'de Steeg' van de heer W van de Westeringh te Heteren ⁸⁸⁾.

Niet alleen de temperatuur maar ook de technologie kreeg de nodige aandacht, zeker wat betreft de werkwijze bij het ontromen van de melk. De introductie van de handcentrifuge stond daarbij centraal en bracht nieuwe kansen met name voor de zandstreken.

In de zandstreken werd de [038] volle melk meestal als zodanig gekarnd. Het loonde hier niet eerst het melkvet te laten opromen en dan te karnen, hiervoor was de hoeveelheid melk onvoldoende. Het opromen der melk kreeg pas toepassing en de voorkeur bij 8 á 10 koeien en was voor de zandgronden een uitzondering.

De toepassing van de Swartz methode voor oproming werd alleen in de beginperiode gedoceerd. Bij gebrek aan ijs werd al gauw overgegaan op het koud-water methode ⁸⁹⁾. De Swartz- methode werkte niet bevredigend en was achterhaald door de introductie van de handcentrifuge. Op grotere boerderijen in de buurt van Drempt kwam van Weydom Claterbos zomer 1893 nog het gebruik van Swartz vaten tegen. Van Weydom Claterbos rekende voor dat het gebruik van de Swartz vaten voor het opromen per 100 liter melk 50 gram minder boter wordt verkregen en dat dit op jaar basis een verlies voor die boerderij van 45 gulden betekende ⁹⁰⁾.

3.6.3 De Vakzuivelschool in de jaren 1890 t/m 1894.

Nadat het jaar 1889 goed was afgesloten brak er een zeer succesvolle periode aan. Het leek er op

dat de afdelingen en onderafdelingen van GMOvL met elkaar wedijverden om zowel lezingen als cursussen van de wandelleraar J J. van Weydom Claterbos binnen te halen. De lezingen waren gratis en voor de, vaak kleine, afdelingen en onderafdelingen van de Maatschappij, een laagdrempelige manier om een activiteit binnen te halen.

In de 8 jaar van het bestaan van de zuivelschool zijn in totaal 61 cursussen verzorgd en hiervan is een overzicht gegeven in bijlage 1.

In de lokale kranten werden de leden opgeroepen in groten getale te komen luisteren naar de lezingen over boter- en zuivelbereiding. Speciaal de doelgroep, de boerin, werd opgeroepen te komen luisteren naar de lezingen over boterbereiding. Speciale oproepen werden in de advertenties geplaatst om dat te benadrukken: te Gorssel “vooral worden de vrouwen uitgenodigd”⁹¹⁾; te Bennekom “men wordt beleefd verzocht vooral ook vrouwen en meisjes mee te brengen”⁹²⁾; te Doetinchem “vooral trouwe opkomst van vrouwen en meisjes is zeer gewenst”⁹³⁾; te Aalten “voor boerinnen en jonge dochters”⁹⁴⁾; te Elst “het bestuur rekent op eene getrouwe opkomst van leden en andere belangstellenden, vooral ook van vrouwen, voor wie het te behandelen onderwerp meer dan gewoon belangrijk is”⁹⁵⁾. Kortom het is duidelijk dat de boerin de doelgroep was voor dergelijke lezingen.

Na een lezing werd dan ook een peiling gehouden of een cursus, te verzorgen voor vrouwen en meisjes, voldoende belangstelling had en er een geschikte boerderij kon worden gevonden waar deze cursus van ca. vier weken zou kunnen worden gehouden. Het bijzondere was dat na een lezing of cursus vaak een commissie werd gevormd om te onderzoeken of een zuivelfabriekje in het dorp haalbaar zou kunnen zijn.

Op meerdere plaatsen ontstond er dan opwinding over de op te richten zuivelfabriek, in vele gevallen ging het om één of meerdere redenen niet door maar de opwinding en het gesprek was er wel.

De discussie kwam er en men verwees naar de opgerichte fabrieken in Friesland. Het was het begin van menig geslaagde oprichting in de regio welke geen grote traditie in zuivelbereiding kende. Wat dus begon als verbetering van de boterbereiding op de boerderij, met de boerin als de doelgroep, werd vaak een commissie van dorpsgenoten (onderwijzers, notabelen en boeren), met als doel de oprichting van een zuivelfabriekje.

[039] Plaatsen waar commissies werden gevormd welke niet direct tot resultaat leidden waren bijvoorbeeld: Etten, Heelweg, Brummen. Plaatsen waar het wel lukte waren bijvoorbeeld Ingen, Buren, **Herwen**³, **Zevenaar** (1893), **Vorden** (1894), **Almen** (1894) en **Beltrum** (1894). De conclusie moet zijn dat Van Weydom Claterbos, door zijn aanwezigheid met lezingen en cursussen in de regio duidelijk bijdroeg aan de discussie over de vorming van zuivelfabriekjes en daarmee aan het realiseren ervan. Daarnaast kwam de kwaliteit van de boter op een hoger niveau getuige het feit dat regelmatig werd gerapporteerd dat boter, bereidt volgens de Van Weydom Claterbos werkwijze, ca. 15 cent per kilogram boter meer opbracht.

In advertenties van boterhandelaren in Arnhem werd de boter bereidt volgens de Van Weydom Claterbos methode in een hoger kwaliteitsklasse, vergelijkbaar met de Deense, ingedeeld en daarvoor werd ca. 10 cent per kg meer gevraagd.

Wanneer het aantal leerlingen groot was en de regio waaruit ze kwamen uitgestrekt werd de cursus gesplitst in twee groepen⁹⁸⁾. Het kwam vaak voor dat op boerderijen waar de cursus werd gehouden onvoldoende melk beschikbaar was, minimaal was 100 liter nodig om de cursus te verzorgen. In dergelijke gevallen werd dan melk van één of meerdere boerderijen in de buurt er bij betrokken. Ook kwam het voor dat de boerderij waar de cursus werd gegeven de melk ventte in de naburige stad en de melk voor de cursus moest worden betrokken vanuit de buurt⁹⁹⁾. Later kwam het ook

3 ?? Kreeg fabriek in 1907. Mogelijk Herveld (1894). ZHN.

voor dat de geselecteerde boerderij al melk leverde aan een fabriek. In dergelijke gevallen werd dispensatie gevraagd van leverplicht van de melk aan de fabriek ^{100, 101}.

In **Bathmen** was de begaanbaarheid van de wegen begin februari 1891 zo slecht dat de cursus een week moest worden uitgesteld.

Tijdens de cursus was er gelegenheid voor geïnteresseerden een bezoek te brengen aan de ambulante Zuivelschool, daar werd veelvuldig gebruik van gemaakt; in Apeldoorn kwamen zelfs 220 bezoekers gedurende de cursus.

Soms werd de cursus uitgebreid met lessen in de bepaling van het vetgehalte van de melk volgens Gerber ¹⁰²) of lessen in kaasbereiding ¹⁰³).

Zomer 1892 was de belangstelling voor de zuivelschool zo groot dat men besloot extra subsidie aan te vragen om de aanstelling van een hulpleraar mogelijk te maken. Van Rijksweg werd de subsidie verruimd en kon een tijdelijke aanstelling worden gegeven aan F.J. Swierstra, particulier zuivelconsulent te Wageningen. Hij werd voor het eerst ingezet voor de cursus in **Ingen** (zie afb. 3.18) welke werd gesplitst over twee boerderijen. Na de botercursus verzorgde de heer Swierstra daar op speciaal verzoek een cursus over kaasbereiding voor 20 leerlingen. De heer Swierstra heeft verschillende lezingen verzorgd en een vijftal cursussen gegeven te Ingen, Etten, Angeren, IJzerveorde en Drempt. Per 1 juli werd hij benoemd als zuivelconsulent van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw voor de provincie Zuid-Holland.

In 1894 werd merkbaar dat de belangstelling voor de vakzuivelschool begon terug te lopen. Het hoogtepunt was geweest in 1892/1893 en had geresulteerd in enkele zuivelfabriekjes waaruit is af te leiden dat de aandacht voor de zuivelbereiding werd verlegd van de boerderij naar het gemeenschappelijk verwerken van de melk in fabriekjes.

Toen Van Weydom Claterbos medio september 1894 een cursus startte in **Wehl** voor 19 leerlingen was 1 september daaraan voorafgaand de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Wehl*' te **Wehl** in werking gesteld.

In het jaarverslag schrijft Van Weijdom Claterbos over zijn leerlingen dat: “de leerlingen de lessen trouw hebben bijgewoond, ofschoon de belangstelling in het onderwerp niet zoo groot was dan elders, wat wel enigszins te verklaren valt uit de omstandigheid dat op één na alle ouders der leerlingen, de melk leverden aan de coöperatieve boterfabriek te **Wehl** en dus de gelegenheid niet bestond het geleerde thuis geregeld in toepassing te brengen”. De grote belangstelling voor de zuivelschool leek na drie intensieve jaren verleden tijd, de rage leek over.

3.6.4 Naar het einde van de Vakzuivelschool

Het jaar 1894 betekende voor de zuivelschool een duidelijke omslag, het aantal aanvragen voor cursussen daalde en de oprichting van zuivelfabriekjes kreeg op meerdere plaatsen gestalte. De Commissarissen der Zuivelschool lichtten in de hoofdbestuursvergadering van april 1894 een circulaire toe over de aanpak van kleine handkrachtfabriekjes zoals deze in Limburg en [040] Noord-Brabant werden opgericht.

De heer Van Weydom Claterbos had zich in Limburg van de ontwikkelingen op de hoogte gesteld en de voordelen werden in de circulaire omschreven. Tevens werd door de commissie aangeboden om de zuivelleraar beschikbaar te stellen voor het in werking brengen van de coöperatieve fabriekjes.

Hiervan werd prompt gebruik gemaakt door **Epe** alwaar, op initiatief van de heer ten Kate, in een oude bierfabriek een handkrachtzuivelfabriekje werd opgestart. Van de 22 leerlingen waren hier dan ook 10 mannen. Ook werd het lespakket uitgebreid met de bepaling van het vetgehalte volgens Gerber, nodig voor het uitbetalen van de melk op vet. Deze vetbepaling werd tevens ingezet voor de selectie van melkvee op het vetgehalte van de melk.

Dat het aantal aanvragen voor cursussen afnam werd door de Commissie toegeschreven aan het feit dat in een groot deel van het GOMvL gebied al cursussen waren verzorgd en men meende geen verder onderwijs meer nodig te hebben mede vanwege de oprichting van enige grotere en kleinere boterfabriekjes.

Men stelde zich de vraag of door de oprichting van deze boterfabrieken de Zuivelschool nog wel recht van bestaan had. De Commissie meende echter “dat de tijd van opheffing vooralsnog niet gekomen is, daar vooreerst het aantal boerderijen waar de melk geleverd wordt klein is in verhouding tot het aantal boerderijen waar de melk verwerkt wordt:”

Duidelijk werd dat het jaar 1894 een omkeer bracht in de belangstelling voor de Zuivelschool. De rage welke het was gedurende de vorige jaren was voorbij. Lokale initiatieven voor de oprichting van de boterfabriekjes kregen in de lokale kranten vanaf nu de aandacht, die tot dusver aan de Zuivelschool ten deel viel.

In de najaarsvergadering 1895 van het hoofdbestuur meldde de voorzitter dat er weinig aanvragen waren voor de zuivelcursus. Gevraagd naar de oorzaak werd gemeld dat er al meer dan 50 cursussen gegeven waren alsook dat er grotere en kleinere boterfabrieken verrezen en daarom minder melk op de boerderijen werd verwerkt.

Door de secretaris van de Zuivelcommissie, de heer den Hartog, werd geopperd dat Van Weydom Claterbos mogelijk een taak kan hebben in het onderzoek van de melk op de boerderijen op vetgehalte ten behoeve van de veredeling. Het leek erop dat er naar werk werd gezocht met de boerderij als doelgroep. Bij de bespreking van het zevende jaarverslag van de Zuivelschool werd voor het eerst gemeld dat het voortbestaan van de Zuivelschool op het spel stond als er geen aanvragen voor het geven van cursussen meer binnenkwamen.

Juli 1895 werd, in navolging van de oprichting van een handkrachtfabriekje te **Almen** in 1894, op verzoek van zijn pachtboeren, door de heer Sikesz van het landgoed de Cloese te **Lochem** geld beschikbaar gesteld voor de oprichting van een handkrachtfabriekje. Via een publieke oproep werd een speciale cursus te **Lochem** georganiseerd in juli 1895 voor 8 mannelijke leerlingen.

De cursus was niet alleen gericht op fabrieksmatige boterbereiding maar ook op de bepaling van het vetgehalte en het voeren van een administratie van een zuivelfabriekje. Het doel en de doelgroep waren dus geheel gewijzigd. De boter van het handkrachtfabriekje op de Cloese werd zeer gewaardeerd. In het jaarverslag over 1895 vermeldde Van Weydom Claterbos: “Als eerste proef zijn een vijftal vaatjes naar Engeland verzonden, die zeer goed voldaan hebben. Ook de melkleveranciers zijn, nadat in de eerste vier [041] weken twee malen eene uitbetaling heeft plaats gehad, zeer tevreden met de uitkomsten; vooral ook de boerinnen, aan wie veel werk ontnomen is en die thans geld ontvangen om de benodigde winkelwaren te kunnen inkoopen, daar waar zij het voordeeligt en het beste terecht kunnen komen. In vroeger tijd werd in den Achterhoek uitsluitend ruilhandel tegen winkelwaren gedreven”¹⁰⁴). Met deze passage werd duidelijk aangegeven de grote verandering welke zich voltrok bij de overgang van de boterbereiding van boerderij naar fabriek; zowel de bereiding zelf alsook het op de markt brengen van de boter.

In de 146^e vergadering van het hoofdbestuur van GOMvL, april 1896, hield de heer H.W.J.C. van der Sijp een inleiding over de wenselijkheid van de aanstelling van een deskundig persoon die de oprichting van de coöperatieve boterfabrieken in allerlei aspecten zou kunnen begeleiden. Te denken viel aan “de behandeling van melkgereedschap, aanschaffing van doelmatige instrumenten, aanwijzingen omtrent vetgehalteonderzoek, bemerkingen omtrent het bouwen of een wijziging van bestaande boterfabrieken van zeer groot nut kan zijn, terwijl ook de boekhouding op veel fabrieken verandering behoeft”¹⁰⁵).

Een aanstelling van een zuivelinspecteur werd noodzakelijk geacht. Van der Sijp betoogde dat nu “de werkzaamheden van den zuivelleeraar oorzaak zijn geweest, dat allerwege coöperatieve fabrieken

ken zijn verrezen, mag de Maatschappij niet achterblijven. Om de boom die zulke groote groei-kracht bewijst te bezitten, te stutten en verder den weg te wijzen, om tot grooter bloei en wasdom te geraken". Tot zijn takenpakket zouden moeten behoren: lezingen verzorgen, de inspectie van coöperatieve boterfabrieken ¹⁰⁶⁾, geeft daar waar nodig cursussen en bevordert het tot stand komen van een bond voor coöperatieve boterfabrieken in de twee provinciën. De heer van der Sijp denkt dat de activiteiten een logisch vervolg zijn op die van de vakopleiding in de zuivel en het daarom kan worden aangenomen dat de rijkssubsidie zal kunnen worden gecontinueerd. Hij vond ook dat de huidige zuivelconsulent ¹⁰⁷⁾ Van Weijdom Claterbos bij uitstek geschikt was deze nieuwe functie te bekleden; "hij heeft met succes het vakonderwijs verzorgd, kent beide provincies en hij is overal bekend en bemind".

Hij stelde aan het eind van zijn betoog voor de volgende motie aan te nemen: "De vergadering, erkennende de noodzakelijkheid van het aanstellen van een Zuivel-Inspecteur, geeft het Bestuur in overweging, aan de bestaande coöperatieve fabrieken in de provinciën Gelderland en Overijssel, de vraag te richten of zij de aanstelling van een Zuivel-Inspecteur gewenscht achten en zoo ja of de Maatschappij dan eventueel op hun financiëlen en morelen steun kan rekenen?"

De voorzitter vraagt de Zuivelcommissie, de heer Dommer van Poldersveldt, deze belangrijke inleiding in behandeling te nemen. Deze zegt dit gaarne te zullen doen en voegt er aan toe dat hij ervan uitgaat dat de rijkssubsidie zal worden gecontinueerd en vindt dat de heer Van Weijdom Claterbos de eerste is om voor de nieuwe functie in aanmerking te komen.

De heer W. J. Lugard ¹⁰⁸⁾⁴, secretaris van de afdeling Deventer en omstreken, heeft zich vreselijk opgewonden over het voorstel van de heer van der Sijp en de door de Commissie der Zuivelschool gevolgde politiek, "de politiek der halve maatregelen".

De interventie welke door Lugard werd gepleegd op de vergadering van het hoofdbestuur van de GOMvL in april 1896 was van cruciaal belang voor het vervolg van de oprichting der zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel. Zijn ergernis betrof de trage voortgang en halve maatregelen en de voorsprong welke steeds meer door Denemarken werd genomen. "Wij zien dit in de vergelijking van Denemarken met ons land; wij gingen achteruit: 1° door langzaamheid, 2° door lafheid. O ja, een beetje kennis was goed, een beetje beter dan vroeger mocht wel, maar krachtig de zaak aanpakken, flink onze fouten erkennen, neen, dat was te veel! We hebben jaren lang gesukkeld met menschen, die hun vak niet grondig verstonden, met ongeoeffend personeel, enz.; is het dan een wonder, dat de grote verwachtingen, die men had van de navolging der Deensche methode, teleurgesteld werden?" In zijn tirade ontvouwde de heer Lugard een visie die de vergadering nogal moet hebben wakker geschud. Het instemmen met een voorzet door de Zuivelcommissie, verwoord door een burgermeester, uit een streek zonder zuiveltraditie, werd daarmee wreed verstoord.

De zuivelcommissie werd door de heer Lugard verantwoordelijk [042] gesteld voor de geschetste gezapige voortgang. Hij rekende af met het zich verschuilen achter de nu eenmaal geconstateerde achterstand van de techniek op Denemarken. "Daarom mijne heeren, zij ons wachtwoord: 'Meer doen, beter doen!' alleen daarmee kunnen wij den strijd om de eerste plaatsen in de zuivelbereiding met kans op overwinning aanbinden met hen, die ons thans voor zijn".

Ook zei hij niet te begrijpen waarom alleen moest worden gesproken over coöperatieve zuivelfabrieken, "wat hebben toch de particuliere fabrikanten voor kwaad gedaan, dat er nooit hier over zuivelbereiding wordt gesproken, of het woord coöperatief is er bij; de particulier wordt slechts noode of als bijhangsel genoemd, o, neen dat in nog te mooi: speculatieve!".

Lugard pleit voor goed opgeleid personeel "en vooral een degelijk onderlegden Directeur, die een

4 W. J. Lugard is directeur van de Fabrik van Melkproducten "Emstermate". Een particuliere stoomzuivelfabriek te Terwolde bij Deventer.

salaris moet ontvangen, opdat het zich loone, dat men zich wetenschappelijk, zoowel als practisch bekwame, hier te lande, zowel in het Buitenland”. “Ik zie in het voorstel van den heer van der Sijp een maatregel, die het oprichten dier kleine handkrachtjes nog meer zal bevorderen, het gebruik van te weinig onderlegd personeel nog meer zal aanmoedigen. 'Och', redeneert men, “gaat het goed met zoo eentje van f 7 of f 8 in de week, met vrij karnemelk en den afval der centrifuge, dan is het best; gaat het verkeerd dan maar den Inspecteur er bij, de Maatschappij is er goed voor”. Maar wat zeg ik, laatst konden wij lezen dat een modelinrichting er drie had, voor f 12 in de week; meneeren, is dat niet om te watertanden! Drie zuivelbereiders voor f 12?”

Ook gaf de heer Lugard aan dat de markt een kwalitatief goed en uniform product vroeg. Het voorstel leidde volgens hem tot kleine onderneminkjes met kleine partijen boter en grote verschillen in kwaliteit. “Wat toch vraagt de wereldmarkt van den boterhandel? Een uniform product, groote hoeveelheden van dezelfde kwaliteit, dezelfde kleur, dezelfde substantie, hetzelfde zoutgehalte, in één woord: een zelfde boter”.

Het is duidelijk dat aan het woord was een directeur van een particulier zuivelbedrijf, geschoold in theoretische en praktische zuivelbereiding, met contacten in de markt. Het is duidelijk dat de heer Lugard streefde naar zo groot mogelijke stoomzuivelfabrieken en de ontwikkeling daarop zal moeten worden afgestemd. De aan te stellen zuivelconsulent zal dat streven krachtig moeten ondersteunen.

Hij vond het dan ook niet juist dat de heer Dommer van Poldersveldt de naam noemde van de huidige zuivelleraar als kandidaat voor de nieuwe functie van zuivelconsulent. “Ik betreur het, dat ook in het voorstel en in de woorden van de heer Dommer, den naam genoemd wordt van onzen zuivelleraar; ik heb respect voor diens ijver en tact, doch moet ernstig waarschuwen tegen de beschouwing van zijn woorden als evangelie. Wanneer men hier en daar eens in onze streken informeerde, zou men vernemen, dat er daar zeer, zeer velen zijn, die dat werk der zuivelschool onzer Maatschappij, alles behalve hoog schatten; vraag eens aan de handelaren, hoe zij over kleine boterfabriekjes denken. Gij zult verbaasd staan hoe weinig zij geteld zijn. Neen, nogmaals neen, daarmee brengen wij de zuivelbereiding niet vooruit!”

Hij had dus ook een duidelijke aanbeveling voor het profiel van de nieuwe functionaris. “Laat ons hebben een deskundig ambtenaar, die niet in opdracht heeft gebrekkig geschoold personeel in nood te helpen; doch die, overal waar noodig is, fouten bestudeert van algemenen aard, en die zijn er nog heel wat in onze provinciën” : De interventie had zijn uitwerking op de vergadering niet gemist. Er werd onder andere op gewezen dat niet alleen de technische zijde, welke tot dusver vanuit de maatschappij de nodige aandacht had gekregen, maar nu ook de handelszijde aandacht behoefde. Er werd besloten dat de zuivelcommissie een nader rapport zou uitbrengen, echter eerst nadat de commissie door enkele leden zou worden aangevuld. Deze vergadering bracht een keerpunt in de het denken van de GOMvL over de oprichting van kleine zuivelfabriekjes zoals in 1894 nog door de zuivelcommissie in een circulaire was aangegeven.

Tijdens de 53^e algemene vergadering van de GOMvL, augustus 1896, meldde de voorzitter dat, naar aanleiding van de denkbeelden van de heer van der Sijp gepresenteerd in de hoofdbestuursvergadering van april, de zuivelcommissie tijdelijk was uitgebreid met een drietal leden. Het waren de heren van der Sijp, Lugard en Bieleman ¹⁰⁹⁾

De heer Dommer van Poldersveldt, voorzitter van de zuivelcommissie, deed verslag van de gevoerde beraadslagingen en zei dat de [043] commissie tot de conclusie was gekomen dat, in afwachting van maatregelen van rijkswege een zuivelconsulent aan te stellen, een aanstelling door de maatschappij nu nodig en wenselijk was. Hij zou praktisch en theoretische adviezen moeten geven aan alle belanghebbenden bij de zuivelbereiding. Het geven van cursussen op de boerderij zal niet meer tot de werkzaamheden van de zuivelconsulent behoren.

Voor het verkrijgen van rijks en provinciale subsidies zou onderwijs verzorgd moeten blijven worden. De commissie is van oordeel “dat zulks moest gegeven worden in den vorm van voordrachten voor veehouders, enz. en in het bevorderen van de praktische en zoo mogelijk wetenschappelijke opleiding van jongelieden, die zich in de zuivelbereiding willen bekwamen”

Over de vraag of de consulent zich ook met niet-coöperatieve zuivelfabrieken zou bemoeien was het niet verrassend dat de commissie hierover onderling verdeeld was. Lugard, directeur van een particuliere zuivelfabriek zal zich ongetwijfeld hiertegen hebben verzet.

“Een der leden protesteert sterk tegen het maken van verschil tusschen fabrieken en fabrieken, daar zijns inziens beide in het belang van den landbouw kunnen werken”. Vooralsnog zullen alleen de belangen der coöperatieven worden gediend.

De vergadering stemt, zonder hoofdelijke stemming, in met het voorgestelde beleid en de aanstelling van een zuivelconsulent. Daarmee was het einde van de Zuivelschool aangekondigd.

Aan het eind van de vergadering besprak de heer Lugard zijn “verweerschrift” over zijn optreden in de hoofdbestuurvergadering van april, rondgezonden naar de afdelingsbesturen. Hij legde daarin uit dat zijn grieven niet waren gericht tegen de heer Van Weydom Claterbos maar “dat zijns inziens verkeerd was, te trachten het allerwege verrijzen van kleine zuivelfabrieken in de hand te werken”.

In de 158^e hoofdbestuurvergadering van GOMvL, november 1896, deelde de voorzitter aan het eind van de bespreking van het “Rapport over de Zuivelschool 1896” mee dat er nu ook een verandering moest komen in de aanvraag van de subsidie; het dagelijks bestuur zou daartoe met de zuivelcommissie in overleg treden.

De zuivelcommissie vroeg om, nu de werkzaamheden zich grotendeels op het gebied van de fabrieksmatige zuivelbereiding bewogen, een permanente uitbreiding van de commissie. In een daartoe gehouden stemming werden de heren G.J. Bieleman te Vorden en W.J. Lugard te Terwolde aangewezen.

Daarmee zijn twee voorstanders voor grotere stoomzuivelfabrieken in de zuivelcommissie opgenomen en werd vanaf dat moment, het standpunt van het volgen het Limburgsche model van kleine handkrachtfabriekjes, door GOMvL losgelaten.

April 1897, in de 159^e vergadering van het hoofdbestuur van GOMvL meldde de voorzitter van de zuivelcommissie “dat de instructie van de zuivelconsulent thans vastgesteld is, en de voornaamste bepalingen daaruit aan de afdelingen bekend gemaakt zijn. De heer Van Weydom Claterbos kreeg per 1 april 1897 zijn eervol ontslag als Zuivelleraar en werd vanaf die datum voor zes maanden benoemd tot tijdelijk zuivelconsulent op een jaarwedde van f 2000”.¹¹⁰⁾ Daarmee was precies na 8 jaar een eind gekomen aan het functioneren van de Zuivelschool onder verantwoordelijkheid van de GOMvL. De laatste cursus werd gegeven te **Eerbeek** in de afdeling Brummen van 1 tot 31 maart 1897.

3.6.5 Conclusie met betrekking tot de bijdrage van de Vakzuivelschool ¹¹¹⁾.

De Zuivelschool was van zeer grote betekenis voor het begin van de zuivelindustrie in Gelderland en Overijssel. De onderkenning van het probleem van kwaliteit van de boter, de discussie daaraan gewijd en de suggestie van Sickesz in de novembervergadering 1887 van het hoofdbestuur van de GOMvI om deel te nemen in het subsidieprogramma van de overheid voor vakscholen ging aan de oprichting van de Vakzuivelschool vooraf.

De oprichting van de Vakzuivelschool per 1 april 1889 was een gouden greep. Het was de periode waarin de afdelingen en onderafdelingen van de GOMvL tot activiteiten geraakten waar de praktiserende boeren bij betrokken werden. De benoeming van de zuivelleraar gaf aan de afdelingen de mo-

gelijkheid om gratis dan wel tegen geringe kosten een lezing te laten verzorgen over het actuele probleem van zuivelbereiding gevolgd door cursussen. Hoewel de opstart stroef verliep, mede door de boycot van boterhandelaren, werd het in de jaren 1890-1894 een rage.

[044] In de afdelingen waar lezingen en vooral de cursussen werden gehouden werden organisatiecomités gemobiliseerd. Dat creëerde een grote betrokkenheid van vele, meest vooraanstaande en goede boeren. In die tijd werd in de lokale kranten ruim aandacht besteed aan deze activiteiten, veelal aangevuld met verhalen van de opkomende zuivelfabrieken in Friesland. Dit alles leidde er toe dat in bijna alle plaatsen en buurtschappen de vraag werd opgeworpen of ook daar geen zuivelfabriek zou moeten verrijzen. Er ontstond soms opwinding over de kansen voor een boterfabriekje, welke door de plaatselijke krant werd aanwakkert, waarna de comités van oprichting werden geformeerd. Vele plannen werden geboren slechts enkele brachten het tot het stadium van realisering. In alle stadia van wording sneuvelden om diverse redenen plannen, maar steeds speelde de zuivelleraar daarbij een of andere rol.

Rond 1894 begon de rol van de Zuivelschool enigszins te tanen. Er was minder aanvraag voor lezingen en cursussen terwijl de eerste zuivelfabriekjes werden opgericht. Van Weydom Claterbos ging zich in Limburg oriënteren en de bevindingen werden verwoord in een circulaire gepresenteerd door de zuivelcommissie in april 1894. Deze circulaire ontmoette kritiek door te eenzijdige belichting van de handkrachtboterfabriekjes. Van Weydom Claterbos had veelal de korte termijn voor ogen, tijdens zijn lezingen streefde hij duidelijk naar het haalbare van die tijd. Zijn devies was: “Beter een eenvoudige handkracht, dan helemaal geen fabriek”.

De interventie van de heer Lugard n.a.v. de lezing van de heer Van der Sijp in april 1896 was het begin van de verandering in het standpunt van de GOMvL. De benoeming van de consulent en de discussie wat dat betreft gaf duidelijk aan dat men geen voorstander was van kleinschalige zuivelfabriekjes. Het niet benoemen van Van Weydom Claterbos tot zuivelconsulent, ondanks de vele sympathie welke door hem was verworven, was een overduidelijk signaal. Het getuigde van visie en nieuw beleid; maar het was uiterst tragisch voor Van Weydom Claterbos, die op 56 jarige leeftijd opzij werd gezet terwijl hij een grote rol speelde in de overgang van de boterbereiding van boerderij naar de fabriek. Het zal later blijken dat vanaf dat moment de boventoon werd gevoerd door voorstanders van stoomzuivelfabrieken in plaats van handkrachtfabriekjes. De Zuivelschool had een grote rol gespeeld maar men had haar niet meer nodig zodra de lout van zuivelfabriekjes was aangestoken, het vuurtje brandde.

3.7. Zuivelconsulenten.

3.7.1 De eerste benoeming.

Van Weydom Claterbos was per 1 april 1897 benoemd tot waarnemend zuivelconsulent in afwachting van een definitief besluit over een definitieve invulling. Begin augustus 1897 stelde de Zuivelcommissie voor aan het dagelijks bestuur van de GOMvL om de waarneming van het consulentschap door Van Weydom Claterbos met nog drie maanden te verlengen tot 1 januari 1898.

Het was duidelijk dat er sterke oppositie was voor zijn benoeming tot zuivelconsulent. De zuivelcommissie schreef dat “Erkennende dat hij zich niet onverdienstelijk van zijne taak gekwetend heeft, waren echter zijne werkzaamheden, buiten zijn toedoen, niet van dien aard, dat daaruit een oordeel kon opgemaakt worden, omtrent al of niet geschiktheid voor de vervulling der betrekking van Zuivelconsulent bij onze Maatschappij, zoodat wij nog geen voorstel kunnen doen omtrent zijn definitieve aanstelling of wel eervol ontslag”.

De kwestie lag duidelijk zeer gevoelig. Met enkele maanden extra tijd probeerde men binnen de Maatschappij draagvlak te vinden voor een definitieve benoeming. In de algemene vergadering van

augustus 1897 werd niet gesproken over het door de zuivelcommissie gedane voorstel. Uit een schrijven van 14 oktober 1897 van de zuivelcommissie aan het hoofdbestuur van GOMvL bleek duidelijk dat de commissie er niet uit kwam en vroeg het hoofdbestuur in haar eerstkomende vergadering om advies. Dit viel kennelijk niet goed bij het dagelijks bestuur van GOMvL: “omdat het Hoofdbestuur dan óf voor een voldongen feit geplaatst zou worden of de benoeming zou moeten worden aangehouden”¹¹²⁾. Daarom was door het hoofdbestuur besloten “niet volledig aan den inhoud van den brief der Zuivelcommissie gevolg te geven” en werd in een advertentie kandidaten opgeroepen te solliciteren naar de functie van zuivelconsulent.

Aan deze [045] oproep was door 12 kandidaten gehoor gegeven waaronder Van Weydom Claterbos. De lijst werd voor advies gezonden naar de zuivelcommissie “doch nam eenig behoorlijk onderzoek zóóveel tijd”, dat de hoofdbestuursvergadering veertien dagen moest worden uitgesteld. De Commissie had vervolgens, “na een grondig onderzoek der kandidaten, een uitvoerig advies uitgebracht, waarvoor haar zeer bijzonder dank betuigd en dat op hoogen prijs gesteld wordt”. Het is echter duidelijk dat het dagelijks bestuur de trage werkwijze van de commissie niet meer vertrouwde en vreesde dat de commissie ging aansturen op continuering van de aanstelling van Van Weydom Claterbos. Het dagelijkse bestuur had dan ook een eigen voorstel geformuleerd aan de vergadering van het hoofdbestuur zonder te refereren aan het advies van de zuivelcommissie. Dit voorstel van de zuivelcommissie hield in dat de zuivelconsulent werd benoemd voor drie jaren en indien Van Weydom Claterbos niet werd gekozen deze een toelage zou ontvangen van f 1000.

Op de lijst van aanbeveling werden geplaatst: 1° J.J. van Weydom Claterbos, 2° H.B. Hylkema en 3° Th. J. Klaverweiden. De vergadering werd “met gesloten deuren” voortgezet. Na heropening van de openbare vergadering werd medegedeeld dat met 25 tegen 15 stemmen besloten was de benoeming van de zuivelconsulent aan te houden en de heer Van Weydom Claterbos inmiddels was uitgenodigd om zich alsnog voor zes maanden te belasten met de waarneming van het zuivelconsulentschap tot 1 juli 1898.

Het was duidelijk dat er grote meningsverschillen waren betreffende de aanstelling van Van Weydom Claterbos als zuivelconsulent. De bestaande situatie werd vooralsnog gehandhaafd.

Op de 162^e vergadering van het hoofdbestuur GOMvL, april 1898, werd er een stemming gehouden over de benoeming van de zuivelconsulent.

Uitslag 1^e stemming: Hylkema 17, Van Weydom Claterbos 10 en Klaverweiden 10 stemmen en 2 blanco. Uitslag 2^e stemming: Hylkema 21, Klaverweiden 11 en Van Weydom Claterbos 7. Hiermee was de heer H.B. Hylkema de eerst benoemde zuivelconsulent voor Gelderland en Overijsel. De rol van de heer Van Weydom Claterbos, 56 jaar, was daarbij per 1 juli 1898 uitgespeeld.

Hij was 15 maanden waarnemend zuivelconsulent maar zijn, door sommigen beoogde, definitieve benoeming vond geen doorgang. De afdeling Doetinchem deed het voorstel om op de eerst komende algemene vergadering een voorstel te bespreken om de gratificatie voor Van Weydom Claterbos te brengen op f 2000 eenmalig of f 500 gedurende vijf achtereenvolgende jaren.

De gevolgde procedure werd door een schrijven van de zuivelcommissie op 9 juni 1898 aan het hoofdbestuur nog eens aan de orde gesteld. Het was duidelijk dat de zuivelcommissie zich gepasseerd voelde door het dagelijks bestuur van GOMvL. Door het plaatsen van een advertentie voor het oproepen van kandidaten voor de functie van een zuivelconsulent en het uitgebrachte advies aan het hoofdbestuur voelde de commissie zich aangetast in haar bevoegdheden.

Ook vonden ze de vergoeding, uit te keren aan de gewezen zuivelleraar “al te laag”. De zuivelcommissie stelde dan ook haar mandaat per 1 januari 1899 ter beschikking¹¹³⁾. De zuivelcommissie dacht over bevoegdheden te beschikken terwijl de vergadering van het hoofdbestuur de taken van

de commissies uitsluitend zag als adviserend. Dit verschil van inzicht was onoverbrugbaar, de vergadering volgde de voorzitter in het voorstel “de tegenwoordige Zuivelcommissie op de meest eervolle wijze ontslag te verleen”.

In de algemene vergadering werd het voorstel van Doetinchem besproken om Van Weydom Claterbos f 2000 gratificatie toe te kennen. Een kleine meerderheid van de vergadering steunde, na discussie, het voorstel.

De heer Van Weydom Claterbos, 56 jaar, vestigde zich als particulier zuivelconsulent te Nijmegen ¹¹⁴⁾. Zijn zoon, J. C. van Weydom Claterbos, werd in 1897 benoemd tot zuivelconsulent in Limburg. J.J. van Weydom Claterbos stierf op 7 juni 1909.

[046] 3.7.2 De Zuivelconsulenten.

Nadat de GOMvL had besloten per 1 april 1897 over te gaan tot de benoeming van een zuivelconsulent duurde het nog 15 maanden voordat de eerste zuivelconsulent, Hylke Bonnen Hylkema (1858-1935), zijn werkzaamheden begon.

Met het benoemen van de heer Hylkema werd, op zuivelgebied, een zwaargewicht binnengehaald. Hij was geboren op een boerderij in Akkrum en behaalde in 1878 de acte voor onderwijzer en deed een jaar later met goed gevolg examen in de landbouwkunde l.o.. Hij was drie jaar te Leeuwarden werkzaam in het onderwijs en was betrokken bij de missie van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* naar Denemarken in 1877 ter bestudering van de boterbereiding. Hij deed een studie in Denemarken en werd onderdirecteur aan de **Leidsche Melkinrichting**. Na enige tijd directeur te zijn geweest van de **Leeuwarder Kaas- en Roomboterfabriek** werd hij in 1888 benoemd tot directeur van de *coöperatieve kaas- en roomboterfabriek te Irsnum* ¹¹⁵⁾ voordat tien jaar later zijn benoeming tot zuivelconsulent bij de GOMvL volgde.

In 1896 was van zijn hand verschenen het standaardwerk "*Leerboek der zuivelbereiding*", waarvan nog in 1923 de vierde herziene druk verscheen. Hij was prominent lid '*Van de vereniging tot bestrijding van knoeierijen in den Boter- en Kaashandel*' en auteur van het gedenkboek van deze vereniging ¹¹⁶⁾. Hij was theoretisch en praktisch zeer goed ingevoerd in de zuivelbereiding. Het combineren van theorie en praktijk was zijn motto van denken en werken.

Na zijn aantreden zijn er in Gelderland, behoudens in het Gelders rivierengebied, geen handkrachtfabriekjes meer opgericht. Zijn herbenoeming in april 1901 werd met grote instemming begroet. “Zeer zeker mag van den tegenwoordigen zuivelconsulent gezegd worden, dat hij is de rechte man, op de rechte plaats. Eenvoudig en bevattelijk waren zijn lezingen en werden steeds op prijs gesteld. Waar hij werd geroepen, was hij immer bereid, hulp en raad te verschaffen, en waar het de belangen van de zuivel gold, was hij steeds te vinden” ¹¹⁷⁾.

Bij zijn herbenoeming werd al aangekondigd dat de overheid het voornemen had de zuivelconsulenten te zijner tijd tot rijksambtenaren aan te stellen ¹¹⁸⁾. Per 1 juli 1904, aan het eind van zijn tweede ambtsperiode, verruilde hij de functie voor die van zuivelconsulent van Utrecht.

In de 164^e vergadering van het hoofdbestuur van GOMvL, november 1898 werd een voorgesteld reglement, voor de uitvoering van de taken van de zuivelconsulent, door de zuivelcommissie voor kennisgeving aangenomen. De zuivelconsulent H.B. Hylkema, benoemd door GOMvL, was beschikbaar voor haar leden en derhalve meest werkzaam in de provincie Gelderland.

In Overijssel was inmiddels de in 1871 opgerichte '*Twentsche Landbouw Maatschappij*' per 1897 omgedoopt in de '*Overijsselsche Landbouw Maatschappij*' (OLM). Deze OLM zal, ongetwijfeld door de discussies over de aanstelling van provinciale zuivelconsulenten, aangezet zijn tot acti-

viteiten om eveneens een zuivelconsulent binnen te halen. Met steun van de provincie Overijssel had men eveneens subsidie verkregen voor de aanstelling van een zuivelconsulent.

Bij het toekennen van subsidie voor de zuivelconsulent voor de GOMvL werd door het ministerie van binnenlandse zaken al aangegeven te willen komen tot een 'Commissie van toezicht op den Zuivelconsulent in de provincie Overijssel'. De voorzitter van deze Commissie was een lid van het college van gedeputeerde staten van Overijssel met twee leden aan te wijzen door de GOMvL, vier door de Overijsselsche Landbouwmaatschappij en twee door de Boerenbond ¹¹⁹⁾. Dit was de afspiegeling van de belangenvertegenwoordiging in Overijssel. Tot zuivelconsulent in Overijssel werd in het voorjaar van 1900 benoemd de heer V.R. IJ. Croesen ¹²⁰⁾. De GOMvL had vanaf dat moment twee zuivelconsulenten werkzaam in haar werkgebied.

Toen de heer Hylkema per 1 juli 1904 naar Utrecht vertrok werd in zijn vacature benoemd de heer Boke van der Burg (1879-1963) die per 1 augustus 1904 in dienst trad. Hij was gediplomeerd [047] landbouwkundige en in het bezit van de akte landbouwkunde M.O.. Per 1 januari 1906 werd het consulentenschap omgezet in een provinciale functie en werd Van der Burg provinciaal ambtenaar.

Daarmee werden ook de werkzaamheden van de zuivelcommissie voor de GOMvL beëindigd ¹²¹⁾ en vervangen door een door de provincie benoemde zuivelcommissie. Van der Burg werd in 1913 benoemd tot leraar in de zuivelbereiding aan de Rijks Hogere Land-, Tuin- en Bosbouwschool (R.H.L.T.B.S.) te Wageningen, de instelling waaraan hij in 1900 het diploma van Landbouwkundige verwierf. In 1918 werd hij, bij de overgang van de R.H.L.T.B.S. naar Landbouwhogeschool, de eerste hoogleraar zuivelkunde, dat hij tot 1949 zou blijven. Vanuit die functie heeft hij zeer veel betekend voor de zuivelsector in Nederland.

Per oktober 1913 werd in de ontstane vacature, door de Gedeputeerde staten van Gelderland, tot provinciaal zuivelconsulent benoemd de heer A.K. Hylkema. Hij zou deze functie tot 1951 bekleden. De functie van zuivelconsulent werd anders van karakter omdat de behartiging van technische zaken voor de zuivelfabrieken werd overgenomen door de functionarissen van de Gelders-Overijsselsche Zuivelbond (GOZ). Behartiging van technische zaken voor de coöperatieve zuivelfabrieken lag vanaf dat moment bij de GOZ.

Tot eerste leraar-technicus van de GOZ werd eind 1914 benoemd de heer J.C. Penning ¹²²⁾ de latere directeur van de CAMIZ te **Arnhem**. Voor de GOMvL, evenals voor de zuivelconsument, verschoof de aandacht naar de boerderij en hielden deze zich steeds meer bezig met de kwaliteit van de melk en de veeverbetering. Vanaf 1913 werden zuivelconsulenten benoemd als rijksambtenaar; dat gold voor de provinciaal zuivelconsulent van Gelderland per 1 april 1920 toen hij tot Rijksambtenaar werd benoemd ¹²³⁾.

3.8 Op weg naar zuivelfabrieken.

Het was duidelijk dat de kwaliteit van de boter moest worden verbeterd. Binnen de GOMvL werd op de algemene vergadering in 1880 door H.M. Hartog, zoals reeds eerder gemeld, een inleiding verzorgd over de mogelijkheden ter verbetering van de zuivelbereiding ¹²⁴⁾. Hartog bepleitte het gezamenlijk verwerken van de melk in zuivelfabrieken om de kwaliteit van boter en kaas te verbeteren en te beheersen.

In een boekje ¹²⁵⁾ van de hand van J. Rinkes Borger werd al in 1878 een sterk pleidooi gehouden om “de zuivelbereiding te verplaatsen van enkele boerderijen naar daarvoor ingerichte fabrieken”. Hij constateerde dat “de zuivelbereiding, de vervaardiging van boter en kaas, die sedert den vroegsten tijdbij den landbouw werd uitgeoefend niet in den vooruitgang deelt; want behoudens enkele kleine wijzigingen, staat ze op dezelfde hoogte als waarop ze sedert menschenheugenis stond”.

De kern van zijn betoog was dat in zuivelfabrieken meer stelselmatig kan worden gewerkt, de par-

tijen melk groter zijn en daarmee de uniformiteit van het product. Bij de gezamenlijke verwerking van melk kunnen de juiste hulpmiddelen worden aangeschaft. De bereiding van zuivelproducten kan daarbij worden geleid door de wetenschap en door de opgebouwde ervaring worden gesteund.

Rinkes Borger schreef dit voordat er in Nederland zuivelfabrieken waren opgericht; het jaar waarin de *Friese Maatschappij van Landbouw* een commissie naar Denemarken stuurde, de commissie Pasma ¹²⁶⁾.

In Denemarken werkten al sinds 1870 zuivelfabrieken. De Friese commissie was geen voorstander van fabrieksmatige zuivelbereiding en bepleitte slechts goede scholing. Het voordeel van zuivelfabrieken op de kwaliteit werd, voornamelijk op de zandgronden waar kleinschalige veehouderij de praktijkwas, door de voormannen ingezien. Het zal dan nog meer dan tien jaar duren voordat de eerste boterfabriekjes in het laatste decennium van de 19e eeuw in Oost-Nederland werden gesticht.

Binnen GOMvL was het onderwerp van het oprichten van zuivelfabriekjes, mede in navolging van de *Friese Maatschappij van landbouw*, meerdere keren besproken. De landbouwtentoonstelling georganiseerd door de afdelingen 'IJseloever' en 'Overveluwe' van de GOMvL in begin juni 1878 in Apeldoorn, met uitgebreide aandacht voor de nieuwe Deense methode van zuivelbereiding, gaf ongetwijfeld een sterke impuls aan deze discussie. Op de tentoonstelling werd door Boeke & Huidekoper uit Groningen tijdens de tentoonstelling zuivelapparatuur gedemonstreerd.

[048] Op de 109^e vergadering van het hoofdbestuur van de GOMvL te Arnhem november 1880 kwam de vraag aan de orde “welke maatregelen er genomen kunnen worden om onze zuivelproducten een beteren naam op de buitenlandsche markten te bezorgen”¹²⁷⁾. Een commissie van drie personen¹²⁸⁾ hadden een rapport opgesteld welke ter behandeling werd aangeboden aan de 37^e Algemene Vergadering van GOMvL te augustus 1881 gehouden te Culemborg.

De eerste conclusie was dat goede en gelijkmatige kwaliteit van boter en kaas een vereiste was dat het best kon worden bereikt door de oprichting van zuivelfabrieken. Twijfel was er ten aanzien van de economische haalbaarheid vooral op het platteland “waar geen mogelijkheid is tot winstgevende verkoop van verse melk zoals in grote steden”.

Op de 44^e algemene vergadering van de GOMvL op 18 juli 1888 te Arnhem was op de agenda geplaatst een bespreking over “het nut der oprichting van boterfabrieken”¹²⁹⁾. Dit onderwerp werd ingeleid door C.W. Vrijland, voorzitter van de afdeling Doesburg van GOMvL en burgemeester van de gemeente Hummelo en Keppel. Een fabriek voor de verwerking 400.000 liter melk per jaar, afkomstig van 200 koeien, vergde ongeveer f. 10.000 aan investering en f. 2000 aan jaarlijkse exploitatie kosten. De kosten van de melkverwerking kwamen dan op ca. 50 cent/100 l en stemde overeen met een praktijkgegevens verkregen van een Friese boterfabriek. Bij een redelijke boterprijs zou de melkprijs voor de veehouder zeker 4 cent per liter kunnen bedragen.

Dit rekenvoorbeeld gaf veel stof tot discussie. Tegen zaken als investeringskosten, verlies van arbeid op de boerderij, melkvervoer, hoeveelheid melk nodig per kilo boter, boterprijs, melk voor kalveren werd zeer verschillend aangekeken. Toch constateerde men dat in Friesland steeds meer boterfabriekjes in oprichting waren en het mogelijk toch toekomst zal hebben.

Vakzuivelscholen / J.J. van Weydom Claterbos

De oprichting van zuivelfabrieken in het Gelders/Overijsselse liet nog even op zich wachten. De aandacht ging eerst uit naar de opleiding van de botermaaksters via de ambulante Vakzuivelschool. De toenmalige voorzitter van GOMvL de heer Sickesz, tevens voorzitter van de Staatscommissie, attendeerde zomer 1887 op het advies van de Staatscommissie om Rijkssubsidie te verlenen aan op te richten Vakzuivelscholen. Van deze mogelijkheid werd, zoals eerder beschreven, door de GOM-

vL gebruik gemaakt en werd in per 1 maart 1889 de ambulante Vakzuivelschool opgericht met J.J. van Weydom Claterbos als leraar.

Het succes van de rondrijdende zuivelschool was voornamelijk hierin gelegen dat in de gehele regio, op lokaal niveau, aandacht werd besteed aan goede methoden van melkwinning en zuivelbereiding. Deze activiteit bracht lokaal ook aandacht voor de discussie over de oprichting van zuivelfabrieken; commissies ter oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek werden gevormd, plannen gemaakt en soms gerealiseerd. De zuivelschool bracht het thema coöperatieve zuivelfabriek op de agenda.

De eerste zuivelfabriekjes in Gelderland waren echter niet-coöperatief. Op het 45^e Huishoudelijk Congres in 1892 te Wageningen constateerde men dat in Friesland, Groningen en Holland al vele coöperatieve boter en kaasfabrieken waren opgericht terwijl op dat moment bestaande drie boterfabrieken in Gelderland (**Gendringen, Doesburg en Elst**) particulier waren. J.J. van Weijdom Claterbos hield een inleiding over de voor- en nadelen van coöperatieve en niet-coöperatieve boterfabrieken om een discussie hierover uit te lokken. Na de discussie nam de vergadering de volgende motie aan: “Het Congres spreekt den wensch uit dat in die streken van Gelderland, waar boterfabrieken worden opgericht, deze voortaan in algemeen meer op coöperatieve leest worden geschoeid”¹³⁰). Het was duidelijk dat de zuivelleraar de coöperatieve samenwerking voorstond.

3.9 Besluit

De laatste helft van de 19e eeuw stond in het teken van de strijd in de botermarkt die sterk te lijden had onder de vele knoeierijen. Deze knoeierijen konden ontstaan door een sterk groeiende botermarkt met stijgende prijzen in het derde kwart van de 19e eeuw. Kwaliteit leek er, voor wat de marktprijs betrof, weinig toe te doen. Toen echter als gevolg van de landbouwcrisis de prijzen onder druk kwamen te staan en de margarine-industrie kwam opzetten met een goedkoop surrogaat, begon de natuur- of roomboter markt te verliezen bij gebrek aan kwaliteit.

[049] Als gevolg van knoeierijen met boter, met name door bijmenging van margarine, ging de exportmarkt voor boter naar Engeland verloren aan de Denen.

Wetgeving en controle waren nog niet ingericht om aan deze situatie het hoofd te kunnen bieden. Het initiatief hiervoor kwam van de '*Vereeniging tot bestrijding van knoeierijen in den Boter- en Kaashandel*' die haar activiteiten in de loop van haar bestaan zag beloond met adequate wetgeving en de oprichting van Boter- en Kaascontrolestations. J. Rinkes Borger was de grote voorvechter voor wetgeving en controle, hij kan worden gezien als de grondlegger voor het later befaamd geworden systeem van de boter- en kaascontrole in Nederland.

De belangenbehartiging van de agrarische sector verliep vanaf het midden van de 19e eeuw via de provinciaal opgerichte Maatschappijen van Landbouw. Zo opereerde in de provincies Gelderland en Overijssel de '*GeldersOverijselsche Maatschappij van Landbouw*' (GOMvL). Mr. C. J. Sickesz was gedurende tien jaar (1879-1889) voorzitter en bracht op het juiste moment de subsidiemogelijkheden voor Vakscholen onder de aandacht van de algemene vergadering van GOMvL. Sickesz had een groot invloedrijk netwerk en was, als voorzitter van de Staatscommissie ter verbetering van de Nederlandsche Landbouw, goed op de hoogte. Zijn indringende boodschap leidde vrij spoedig tot de oprichting van de ambulante Vakzuivelschool door de GOMvL. Deze Vakzuivelschool heeft voor Gelderland een zeer bepalende rol gespeeld bij het verdere verloop van de zuivelbereiding in de provincie en de oprichting van zuivelfabriekjes.

J.J. van Weydom Claterbos was de eerste wandelleraar verbonden aan de ambulante school die was gericht op het uitdragen van kennis betreffende de laatste stand der techniek van boterbereiding,

met als doelgroep de boerinnen. De eerste jaren waren zeer succesvol, het leek wel een rage en de veelal pas opgekomen kranten, maakten daarvan breedvoerig verslag. Gelderland had weinig traditie in zuivelbereiding maar werd door het lezingen- en cursusprogramma van de wandelleraar warm gemaakt voor de nieuwe ontwikkelingen. Na bijna elk optreden voor boerinnen ontstond er plaatselijk een commissie door boeren om de oprichting van een boterfabriekje te onderzoeken. Een lijst van de cursussen gegeven door de Vakzuivelschool op de verschillende boerderijen is opgenomen in de bijlage 1.

In 1894, toen de eerste boterfabriekjes verschenen, ontstond er een strijd over de vraag of handkracht- dan wel stoomboterfabrieken moesten worden opgericht. De zuivelcommissie van de Vakzuivelschool alsook de zuivelleraar waren, zoals bleek uit een door hun uitgebrachte circulaire, voor de start van handkrachtboterfabriekjes. Dankzij echter de krachtige interventies van de heren Lugard en Bieleman werd de koers van de GOMvL verlegd naar stoomzuivelfabrieken.

Door zijn stellingname heeft Van Weydom Claterbos zijn kans, om als eerste zuivelconsulent van Gelderland te worden benoemd, verspeeld. Men gaf de voorkeur aan H. B. Hylkema die directeur was van een stoomzuivelfabriek in Friesland en over een brede theoretische en praktische kennis beschikte.

Deze moeizame ommezwaai van de GOMvL, die werd bewerkstelligd door Lugard en Bieleman, is de belangrijkste verklaring voor het feit dat in Gelderland, anders dan op de zandgronden in Limburg en Noord-Brabant, relatief weinig handkrachtboterfabriekjes werden opgericht.

[053]

4. Oprichting van zuivelfabrieken

4.1 Het onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van de zuivelindustrie in Gelderland

In dit onderzoek staat centraal de oprichting van melkinrichtingen en boterfabriekjes in een groot deel van Gelderland. Het is de periode van de overgang van de zuivelbereiding van de boerderij naar fabriek.

We hebben gezien dat in de tweede helft van de 19e eeuw antwoord moest worden gegeven op de dalende melkprijzen en knoeierijen. Opkomende technologieën, zoals de stoommachine en de continu werkende roomcentrifuge, maakten de overgang van de boter- en kaasbereiding van boerderij naar fabriek mogelijk. De wens om te komen tot een beheersbare, uniforme kwaliteit van boter en kaas voor de exportmarkt kon door de melkverwerking op grotere schaal worden vervuld. In bijna elk plattelandsdorp verrees één of soms zelfs meerdere, zuivelfabriekjes.

Al deze kleine zuivelfabriekjes zijn weer verdwenen. Op dit moment, begin 21e eeuw, treffen we nog slechts enkele grootschalige, sterk geautomatiseerde zuivelbedrijven aan, eigendom van internationaal opererende ondernemingen. Wat is er in die tijd allemaal gebeurd? In de driekwart eeuw, die is verlopen tussen de opkomst en de vergaande sanering van zuivelfabrieken, is veel gebeurd. Vooral juist in de beginperiode, de pioniersfase moest veel werk worden verzet. Het verhaal in dit hoofdstuk behandelt de oprichting van de zuivelfabriekjes in het onderzoekgebied.

De volgende onderzoeksvragen komen daarbij aan de orde: Hoe is het proces verlopen van de overgang van melkverwerking van boerderij naar fabriek? Wat waren de drijvende factoren [053] om te komen tot initiatieven voor de gezamenlijke verwerking van melk? Wat waren de omstandigheden die maakten dat het al of niet een succes werd? Wat was de rol van de organisatie, de directeur, het bestuur, de commissarissen en de leden? Hoe kwam men aan kennis, kapitaal en de grondstof melk? Hoe groot waren de fabriekjes, wat waren de producten en hoe verliep de sanering?

Voor het beantwoorden van deze vragen is het niet voldoende om enkele fabrieken te bestuderen. Juist bij de oprichting is de onderlinge samenhang van groot belang vanwege het gevecht om de melk. Om de vragen goed te kunnen beantwoorden is het nodig een gesloten melkgebied te nemen en te starten vóór de periode waarin fabriekjes werden opgericht. Op die manier is te zien waar de initiatieven werden genomen, hoe deze elkaar beïnvloedden en welke hiervan tot resultaat leidden.

Ook wordt dan duidelijk hoe men omging met de beschikbare melk en welke concurrentie er in een regio ontstond. De ene actie in de regio beïnvloedde die van de ander omdat melk binnen een afstand van 'anderhalfuur gaans' kon wegvloeien. Ging een fabriek failliet in het ene dorp of buurtschap dan gaf dat mogelijkheden in de ander. Beslissingen werden op ad hoc basis genomen. Bij gebrek aan referentie speelden emotionele argumenten bij besluitvorming veelal een doorslaggevende rol.

Als onderzoekgebied is gekozen voor een gevarieerd gebied in Oost-Nederland zoals aangegeven in afbeelding 4.1. Het gekozen gebied omvat een belangrijk deel van de Geldersch-Overijsselse Zuivelbond (GOZ) te Zutphen; het betreft de Achterhoek en Liemers en het Gelders Rivierengebied (inclusief **Arnhem** en **Nijmegen**).

In dit gebied zijn ca. 130 zuivelfabriekjes en melkinrichtingen te benoemen. Het gekozen gebied van onderzoek is zeer divers en behoort niet tot het klassieke weidegebied zoals Holland en Friesland. In dit gebied stond de melkveehouderij traditioneel voornamelijk ten dienste van de mestproductie ten behoeve van de landbouw. Het ligt in Gelderland ten oosten van de IJssel en ten zuiden van de Rijn.

De veehouderij had relatief een geringe omvang en er was weinig traditie in zuivelbereiding. De noodzaak om als gevolg van de landbouwcrisis andere wegen in te slaan was echter groot en is mede daardoor een interessant gebied voor studie van de veranderingsprocessen. Het gebied is zeer divers en aan één zijde begrensd door Duitsland en daarmee een deels omsloten melkwinninggebied. Het gebied kent grote verschillen, zowel klei als zandgebieden, grote diversiteit in culturele achtergrond en geloof. Het omvat stedelijke gebieden rond **Arnhem** en **Nijmegen**.

4.2. Karakterisering van het onderzoekgebied.

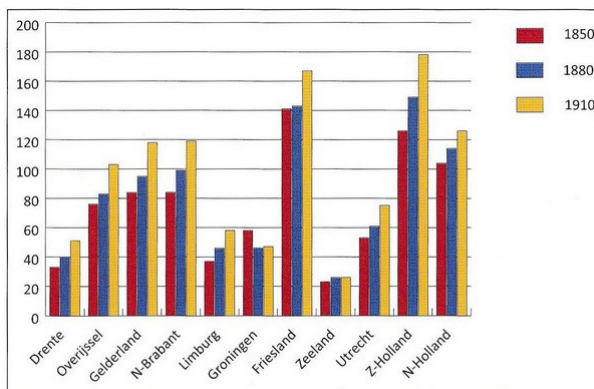
Zuivelfabriekjes zijn uiteraard afhankelijk van de beschikbaarheid van melk. Het oprichten van zuivelfabriekjes kon dus alleen met succes geschieden wanneer in de omgeving voldoende melkvee aanwezig was.

Door J.L. van Zanden werd een kwantitatieve inventarisatie gemaakt van de omvang van de veestapel in de 19^e eeuw' zoals gegeven in afbeelding 4.2. Hieruit blijkt duidelijk dat de, van nature, rijke grasstreken zoals Noord- en Zuid-Holland en Friesland een grotere veebezetting hadden dan de overige provincies.

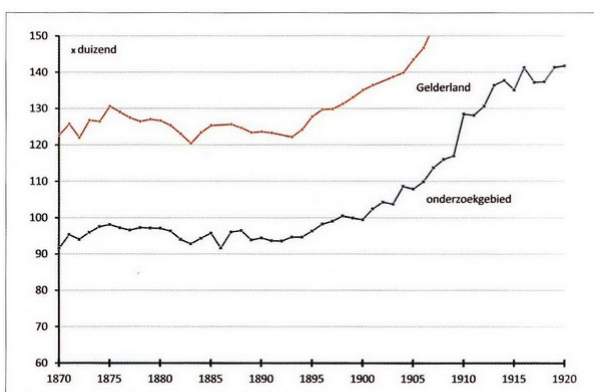
De boerderijen in deze grasstreken hadden duidelijk meer melkkoeien per boerderij dan die in de zandstreken. Het verschil was qua ordegrootte een factor tien. Terwijl in Holland en Friesland 30 tot 40 melkkoeien werden aangetroffen per boerderij was dat op de zandgronden gemiddeld 3 tot 4. Boerderijen met meer dan 10 melkkoeien waren in Oost- en Zuid-Nederland grote uitzonderingen.

Het aantal melkkoeien in Gelderland in de [055] 2^e helft van de 19e eeuw bedroeg ca. 10% van het de totale Nederlandse veestapel Afbeelding 4.3. In Nederland waren er in totaal in de genoemde jaren 1850, 1880 en 1910 respectievelijk 819, 902 en 1068 duizend stuks melkvee. Het aantal stuks melkvee schommelde in het onderzoekgebied tussen 1870 en 1900 rond ca. 65.000 stuks, daarna steeg het in de daarop volgende periode naar ca. 95.000 stuks. Duidelijk is te zien dat na de introductie van de zuivelfabrieken vanaf ca. 1895 er een sterke stijging in aantallen stuks vee was waar te nemen.

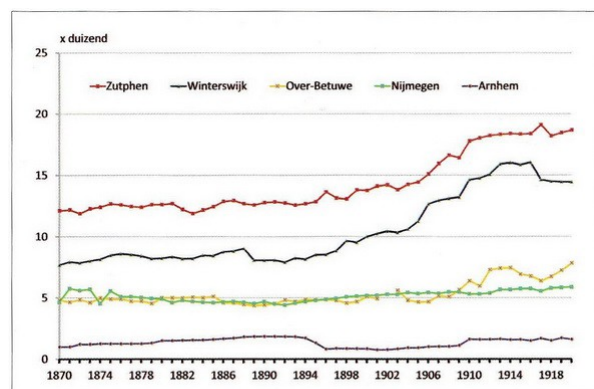
Volgens de veetellingen, zoals gerapporteerd door Provinciale Staten van Gelderland in de overzichten van veetellingen, was in het gekozen onderzoekgebied in Gelderland ca. 70% van het totaal aantal melkkoeien aanwezig. Dus ruwweg 7% van de Nederlandse melk werd verwerkt in de fabriekjes vallend binnen het onderzoekgebied.

Afbeelding 4.2 Omvang van de veestapel in de provincies 2e helft 19e eeuw (aantallen in duizend stuks).

Afbeelding 4.3 Het verloop van de aantal stuks melkvee over een periode van 50 jaar in Gelderland en het onderzoekgebied.

Afbeelding 4.4 Het verloop van het aantal stuks melkvee over een periode van 50 jaar binnen het onderzoekgebied in enkele regio's.

De melkveehouderij in het onderzoekgebied had zich het meest ontwikkeld in de rivierkleigebieden

rond de IJssel. In het Gelders rivierengebied daarentegen was de melkveebezetting gering; veel grasland werd benut voor vetweiderij van het vee en het houden van paarden.

Ook het gebied van Oostelijk Gelderland op de zandgronden was de veebezetting gering, landbouwers hadden veelal slechts enkele koeien. Deze waren, zoals reeds gemeld, voor de productie van mest. Uit de gehouden veetellingen per gemeente ²⁾ is een redelijk nauwkeurig beeld te krijgen van het aantal stuks melkvee in de diverse regio's zoals, voor enkele regio's, gegeven in afbeelding 4.4.

Het aantal stuks melkvee rond de steden is relatief laag en bleef redelijk constant gedurende de periode van 50 jaar. In de regio's Zutphen en Winterswijk is het aantal melkkoeien het hoogst en neemt duidelijk toe na de introductie van de zuivelfabrieken. De melkgift per koe was sterk variabel maar zal tussen 1870 en 1920 ca. 3000 liter per jaar hebben bedragen. Dat wil zeggen dat per 1000 stuks melkkoeien ca. 3 miljoen liter melk beschikbaar was.

Voor de oprichting van zuivelfabrieken was de beschikbaarheid van melk een belangrijk criterium. Het aantal stuks melkvee en haar melkgift per jaar waren daarbij de te hanteren kengetallen. De melkgift per koe was overigens sterk afhankelijk van de erfelijke aanleg en het aangeboden voer. Van de gemiddelde melkgift per koe vóór 1900 zijn weinig systematische gegevens bekend. De incidentele gegevens welke zijn gepubliceerd zijn ongetwijfeld van de betere stallen. Bij de oprichting van zuivelbedrijfjes werd het onderscheid in melksamenstelling van groot belang, in het bijzonder met betrekking tot het melkvet.

Hoe hoger het vetgehalte hoe groter de opbrengst van boter. Al vrij spoedig werd een analyse ingevoerd voor het meten van vetgehalte der melk. Deze analyse was van belang voor de waardebepaling van de melk. De geïnteresseerde veehouder begon, ter wille van de verbetering van zijn veestapel, met het meten van de melkopbrengsten van de koeien in termen van hoeveelheid [056] melk en het vetgehalte. Door keuze van de juiste stier werd getracht de productiviteit van de melkkoeien te verhogen. Uit die periode zijn van verschillende boerderijen de productiegegevens van de melkkoeien vastgelegd. De melkgift per koe per jaar ligt ruwweg op drie duizend liter met een vetgehalte van ca. 3 %. Er komen echter grote uitschieters naar beneden en naar boven voor ³⁾.

4.3 Inventarisatie van de melkinrichtingen en zuivelfabrieken in het onderzoeksgebied.

Eind 19e eeuw bestonden er melkinrichtingen en zuivelfabrieken die werden opgericht vanuit een verschillende motivatie. Wat was een melkinrichting en wat was een zuivelfabriekje?

Melkinrichtingen ontstonden nabij bevolkingscentra en waren erop gericht consumptiemelk te verkopen. Deze inrichtingen zorgden voor de aanvoer en distributie van drinkmelk. Zuivelfabrieken ontstonden later en waren gericht op de verwerking van melk tot boter en / of kaas. Deze fabrieken waren veelal verderaf gelegen van bevolkingscentra en de melk kon daardoor niet als drinkmelk worden afgezet.

Het onderscheid tussen melkinrichtingen en zuivelfabrieken ging in de loop der tijd deels verdwijnen. Melkinrichtingen gingen er toe over om de overblijvende melk te verwerken tot boter en noemden zich dan in advertenties de roomboterfabriek van de melkinrichting ⁴⁾.

Ook het begrip van wat moest worden verstaan onder een zuivelfabriekje was niet scherp omljnd. Het kwam voor dat een landbouwer, in het bezit van een karnton en na aanschaf van een handkrachtcentrifuge, de melk ging verwerken van één of meerdere burens. Was dat dan het begin van een handkrachtboterfabriekje? Immers het instrumentarium van een handkrachtboterfabriekje was niet meer dan een [057] handkrachtcentrifuge met karnton.

Het is duidelijk dat het in kaart brengen van de eerste melkinrichtingen en zuivelfabriekjes, om bovengenoemde redenen, niet zo eenvoudig is. Immers het initiële proces van de vorming van melkinrichtingen en zuivelfabriekjes is op vele plaatsen geleidelijk verlopen en er zijn daarbij niet altijd

discrete activiteiten aan te wijzen waar men uit kon afleiden dat we aan het begin stonden van een melkinrichting of zuivelfabriekje. Zo kon het gezamenlijk verkopen van de melk in de nabijgelegen stad op termijn uitgroeien tot een melkslijterij met enige melkverwerking van de overgebleven melk.

Voor de inventarisatie werd een pragmatische oplossing gekozen door alleen die gevallen te benoemen waarover eenduidige documentatie was te vinden in de verschillende lokale bronnen. Hoewel soms maar summiere gegevens beschikbaar waren, zijn in de inventarisatie vermeld al die melkinrichtingen en fabriekjes waarvan duidelijke bronnen bestaan of die minimaal in twee afzonderlijke, geraadpleegde bronnen werden vermeld. Er zijn vele bronnen geraadpleegd om deze lijst voor het onderhavige onderzoeksgebied te kunnen samenstellen. Het betrof een breed scala aan bronnen.

Voor de eerste berichten waren het de lokale kranten in de regio, met berichten en verslagen alsmede de verschillende advertenties. Daarnaast de regionale archieven met als belangrijkste het archief van *GOZ* en *Coberco*⁵⁾ met de dossiers van de fabrieken die behoren tot haar rechtsvoorgangers. Verslagen van Gedeputeerde Staten van Gelderland over verleende vergunningen voor het plaatsen van stoomwerktuigen. Het archief en de verslagen van de *Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw* (GOMvL). De verslagen van de wandelleraar en zuivelconsulenten van Gelderland, het archief van het *'Botercontrolestation te Deventer'*⁶⁾ als ook de vaktijdschriften van de zuivel zoals van 'Misset'⁷⁾, de 'FNZ'⁸⁾ en 'VVZM'⁹⁾.

De verzamelde informatie is samengebracht in een tabel die is weergegeven in *bijlage 2*. In deze tabel zijn per gemeente, volgens de gemeentelijke indeling van rond 1900, de gevonden melkinrichtingen en zuivelfabrieken vermeld.

Regio 1	Zutphen	Zutphen, Warnsveld, Gorssel, Laren, Lochem, Vorden, Hengelo, Ruurlo, Borculo en Neede
Regio 2	Winterswijk	Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Winterswijk en Aalten
Regio 3	Oude-IJssel	Dinxperlo, Wisch, Doetinchem-Ambt, Doetinchem-Stad, Zelhem en Bergh
Regio 4	Doesburg	Steenderen, Hummelo, Doesburg, Angerlo en Wehl
Regio 5	Liemers	Didam, Duiven, Westervoort, Pannerden, Herwen en Aerdt, Zevenaar en Gendringen
Regio 6	Arnhem	Arnhem
Regio 7	Over-Betuwe	Gendt, Bemmelen, Huissen, Elst, Heteren, Valburg en Hemmen
Regio 8	Nijmegen	Nijmegen, Groesbeek, Heumen, Wijchen en Bergharen
Regio 9	Neder-Betuwe	Kesteren, Dodewaard, Echteld, IJzerdoorn, Lienden en Maurik
Regio 10	Culemborg	Beusichem, Culemborg en Beesd
Regio 11	Tiel	Buurmalsen, Buren, Zoelen, Tiel, Wadenoijen, Ophemert, Varik, Est en Opijnen, Waardenburg, Geldermalsen, Deil, Herwijnen, Vuren, Haften
Regio 12	Maas en Waal	Dreumel, Wamel, Druten, Ewijk, Beuningen, Horssen, Appeltern, Batenburg, Balgoij en Overasselt.

Tabel 4.1 De Gemeenten vallend binnen de 12 onderzoekregio's.

Ze zijn regionaal gegroepeerd, ingedeeld in 12 regio's, waarbij dezelfde ordening is gebruikt als in de verslagen van Provinciale Staten bij de veertellingen. Deze indeling sluit aan bij de rond 1900 heersende indeling van landbouwstelsels. In tabel 4.1 zijn de 12 regio's aangegeven en de gemeenten vallende binnen die regio's.

Elke fabriek, genoemd in de tabel van bijlage 2, kent een volgnummer. Dit volgnummer zal in de tekst worden gebruikt, waar relevant, achter de plaatsnamen ter aanduiding van de fabriek. Het sub-

nummer geeft aan de fabrieken per gemeente met de locatie van de betreffende fabriek in die gemeente. De naam is de naam zoals bij oprichting werd gebruikt. De jaartallen zoals vermeld betreft de eerste en laatste melkwerking in de fabriek. Deze lijst is nagenoeg compleet, voor sommige regio's zijn er echter aanwijzingen dat in een aantal gevallen door winkeliers activiteiten zijn gestart met melkverwerking kort voordat een coöperatie werd opgericht. Ten aanzien van de melkinrichtingen bestaat er een grotere onzekerheid. Veelal werd aan een melkventerij gekoppeld een restmelk verwerking, een activiteit welke maar zelden als zuivelfabriekje werden gekwalificeerd.

4.4 Melkinrichting gevolgd door boterfabrieken.

In de lijst van zuivelfabrieken in bijlage 2 zijn zowel melkinrichtingen als boterfabrieken opgenomen. De oprichting van melkinrichtingen en zuivelfabrieken hebben, zoals reeds gemeld, een verschillende achtergrond en zijn dan ook los van elkaar ontstaan. De melkinrichtingen ontstonden vanuit de wens van de markt om te kunnen beschikken over onvervalste melk¹⁰⁾. Boterfabriekjes ontstonden vanuit de wens om gezamenlijk melk te verwerken tot een kwalitatief goed en uniform product. Het kon de veehouder contant geld verschaffen voor het doen van aankopen.

De melkinrichtingen opgericht voor de levering van onvervalste melk, gingen de overgebleven melk karnen en kregen zodoende enige boter en karnemelk. De zuivelfabriekjes daarentegen waren bij oprichting als het ware het vervolg op de bereiding van boter en kaas op de boerderij; de melk niet nodig voor consumptiemelk werd daarvoor bestemd. Men was gewend om de bij de kaas en boterbereiding vrijkomende ondermelk en wei te voederen aan het aanwezige vee. Bij de overgang van de zuivelbereiding van boerderij naar fabriek was het voor de boer essentieel dat hij kon blijven beschikken over ondermelk en wei en hij verzette zich dan ook aanvankelijk heftig tegen verkoop van melk als consumptiemelk.

Over dat deel wat zou worden verkocht als consumptiemelk, zouden zij geen retourlevering hebben van ondermelk en wei. Dat paste niet in de bedrijfsvoering op de boerderij. Toen later bleek dat melk in de verkoop als consumptiemelk meer opbracht veranderde de situatie. Melk werd steeds meer de grondstof voor consumptiemelk, boter en kaas. Het gebruik van melk werd afgestemd op de mogelijkheden. Het werd een spel van maximalisatie van de opbrengst.

Consumptiemelk bracht in principe het meeste op. De kosten waren evenwel ook hoger in bewerking, verpakking en distributie en was overigens sterk afhankelijk van de schaal waarop een en ander kon worden uitgevoerd.⁵

De eerste zuivelfabrieken betroffen dan ook melkinrichtingen in **Arnhem** (1879), **Nijmegen** (1881) en **Zutphen** (1883). Deze waren beduidend eerder dan de eerste boterfabriekjes die in de regio werden opgericht: **Netterden** (1886), **Doesburg** (1891), **Didam** (1891) en **Elst** (1892).

Na de eerste Wereldoorlog gingen de meeste boterfabriekjes ook over tot het lokaal verzorgen van melk en melkproducten en ging het onderscheid tussen melkinrichtingen en zuivelfabrieken vervagen. In stedelijke agglomeraties bleef de melkconsumptiesector echter voor de daar aanwezige zuivelfabriekjes wel de belangrijkste bestemming voor melk.

4.5 De oprichting van melkinrichtingen.

In het onderzoeksgebied zijn een viertal stedelijke gebieden, **Arnhem**, **Nijmegen**, **Zutphen** en **Tiel** waar particulieren begonnen met melkinrichtingen voor de levering van 'onvervalschte melk'. Uit onvrede met de praktijken van vervalsing ontstonden initiatieven, vaak geleid door lokale verenigingen zoals afdelingen van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' en de opkomende gemeentelijke gezondheidsdiensten, om te komen tot de oprichting van deze melkinrichtingen. De ge-goede bevolking wilde gegarandeerd 'zuivere, onvervalste melk' kunnen kopen. Op basis van controle, analyses en specificaties moest het vertrouwen worden verkregen dat men daadwerkelijk ver-

⁵ In de beginjaren was er geen 'verpakking' en 'bewerking'...(ZHN.)

se, zuivere melk kreeg aangeboden. Zo ontstonden er gedurende de jaren 1878 en 1879 in negen Nederlandse steden melkinrichtingen voor 'onvervalschte melk', namelijk in **Amsterdam, Utrecht, Arnhem, Den Haag, Hilversum, Leiden, Delft, Rotterdam** en **Groningen**.

Voor een melkinrichting was het van groot belang dat de aanvoer [059] van verse melk zo goed mogelijk in evenwicht was met de vraag. De aanvoer werd geregeld in contracten met veehouders maar daar zat een zekere natuurlijke marge op.

De levering aan de klanten werd geregeld via verbruikerscontracten; men moest zich laten inschrijven als verbruiker om melk te kunnen afnemen. De melkinrichting fungeerde dus als een soort makelaar van verse melk tussen veehouder en consument.

Men streefde naar een gering overschot in de aanvoer; de melk die overbleef werd gekarnd waardoor boter, karnemelk en taptemelk werden verkregen, die eveneens konden worden geleverd aan de verbruikers van de verse melk. Voor de melkinrichtingen was de boterproductie dus letterlijk een bijzaak.

4.5.1 'De Arnhemsche Melkinrichting'

De eerste melkinrichting in Gelderland verscheen dus in Arnhem, ongeveer gelijk met melkinrichtingen in acht andere plaatsen in Nederland. De tijd was er kennelijk rijp voor; men was bereid om meer te gaan betalen voor de te leveren onvervalste melk onder garantie van zuiverheid.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in Arnhem dagelijks melk verkocht door enkele honderden boeren, slijters, venters en wederverkopers. Melk werd aangevoerd vanuit Arnhem en de omliggende plaatsen Westervoort, Zevenaar, Dieren, Veenendaal, Elst en Bemmelen.

De pas aangelegde spoor- en tramlijnen werden daarbij ook benut om transportkannen dagelijks snel naar Arnhem te brengen. Door de komst van de eerste Melkinrichting in Arnhem werd een nieuwe impuls gegeven aan de melkvoorziening in de stad met koopkrachtige afnemers. Dit voorbeeld werd spoedig gevolgd in andere stedelijke agglomeraties en ook door de concurrentie in Arnhem.

Het initiatief om te komen tot een melkinrichting te Arnhem werd genomen door enkele vermogende stadgenoten die september 1878 in vergadering bijeenkwamen bij E. Rutgers, koopman te Arnhem, 'om het plan voor eene inrigting tot het verkrijgen van goede melk te bespreken'. Men schatte dat vooreerst een kapitaal van slechts 10.000 gulden nodig zal zijn, waarvoor aandelen à 250 gulden werden uitgegeven.

De melkinrichting begon in een huis in het middengedeelte van de stad. Het personeel zou gaan bestaan uit 'een man en een vrouw uit de landbouwende stand, met het bedrijf bekend'. Zij zouden door een vijftal knechts worden bijgestaan, 'die tweemaal daags de melk aan de huizen der ingezetenen zullen bezorgen'. Men achtte het van groot belang dat er goede controle zou komen op de melk. 'Tweemaal daags zal de melkphysisch, tweemaal 's weeks chemisch onderzocht worden, terwijl de heer Rutgers bereid is belangeloos eene standaardkoe te houden, waarvan de melk tot maatstaf voor de van elders ontvangen melk wordt gebruikt'.

De zaak werd dus serieus aangepakt en het plan tot oprichting verder uitgewerkt. Het was niet de bedoeling om 'de melkverkopers te verdringen'. De volksmond sprak van de 'blauwe pomp' die in meerdere plaatsen werd vervangen door een melkinrichting 'om aan de ingezetenen zuivere melk te verschaffen'.

In februari 1879 verschenen erin de *Arnhemsche Courant* advertenties met een oproep tot aanbesteding van melk: 'De dagelijksche levering van 600 liter verse melk voor de Arnhemsche Melkinrichting zal voor den tijd van een jaar (1 mei 1879 tot 30 april 1880) worden aanbesteed op 28 dezer,

des voormiddags ten 11½ ure, in het gebouw van het Nut van 't Algemeen. De voorwaarden der aanbesteding alsmede [060] alle inlichtingen zijn te verkrijgen bij den heer H. Prins, Bergstraat te Arnhem, op vrijdag 21 en 28 en dinsdag 25 dezer, des voormiddags'.

Voor 7 maart werd nog een aanbesteding uitgeschreven voor 300 liter melk, kennelijk was nog onvoldoende melk gecontracteerd.

Op 16 april 1879 volgde de aankondiging van de opening door H. Prins, secretaris van het bestuur: Aan belanghebbenden wordt medegedeeld, dat de *Arnhemsche Melkinrichting* zal geopend worden op 15 mei e.k. De melk, waarvan de prijs à 11 cent de liter is gesteld, zal desverkiezende tweemaal per dag aan huis bezorgd worden. Een ieder die alsnog als verbruiker wil toetreden, wordt uitgenoodigd zich zoo spoedig mogelijk aan te melden ¹¹⁾.

De eerste melk werd geleverd op 15 mei 1879 vanuit het pand Kerkstraat 38 te Arnhem: Op 16 mei 1879 meldt de *Arnhemsche Courant*: 'Ten zes ure was de melk door de veehouders uit den omtrek geleverd en ten kwart over negen ure was de laatste melkwagen, na bediening van de klanten, aan de inrigting terug.' Daarmee was de melkinrichting redelijk geruisloos geopend en was een periode van 124 jaar melkverwerking in Arnhem begonnen.

De leiding van de *Arnhemsche Melkinrichting*' (AMI) kwam in handen van een achttal die het bestuur gingen vormen, het waren allen vooraanstaande ingezetenen. (zie tabel 4.2). Tot directeur werd benoemd Godschalk Hermanus Beer (1829-1899), oud-apotheker eerste klasse van het Nederlandsch-Indisch Leger. Hij gaf op basis van zijn kennis wetenschappelijke inhoud aan de kwaliteitsbewaking van en de controle op melk. Hij trad geregeld naar buiten bij wetenschappelijke discussies; hij was door opleiding en ervaring bij uitstek geschikt om de kwaliteit van melk, door analyse, te waarborgen en de distributie van deze bederfelijke waar op zich te nemen.

Dat zijn inbreng in de zich ontluikende zuivelwereld werd gewaardeerd en uitgedragen bleek wel toen hij al in 1882 op het 35^e *Landhuishoudkundig Congres* te Wageningen een medaille ontving voor zijn inzending met grafische tabellen over melkonderzoek ¹²⁾.

Hij bleef in het wetenschappelijk circuit prominent aanwezig met zijn inbreng over de statistische verwerking van de onderzoeksresultaten van boerderijmelk.

Tijdens de jaarvergaderingen van de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw* (GOMvL) in 1885 en in 1888 ¹³⁾ presenteerde hij zijn resultaten. In de algemene vergadering van de AMI van 3 juli 1882 werd door het bestuur besloten, uit praktische overwegingen, de algehele leiding van de melkinrichting over te dragen aan de directeur G.H. Beer. Hij werd algemeen bestuurder van de melkinrichting onder toezicht van vijf commissarissen.

Het voorbeeld van de AMI werd later gevolgd door meerdere melkinrichtingen, melkslijters en melkslijtende melkveehouders in Gelderland. De naam melkinrichting was niet beschermd maar had kennelijk door de activiteiten van de pioniers die melk leverden met certificaat van echtheid, een goede klank gekregen. Bovendien was de prijs die voor deze consumptiemelk werd betaald zeer aantrekkelijk. Er volgden meerdere melkinrichtingen, vaak met namen die leunden tegen die van de al gevestigde bedrijfjes; de belangrijkste zijn opgenomen in de lijst van bijlage 2 (nr. 053-058). De meest serieuze concurrent werd de *'Nieuwe Melkinrichting Arnhem'* (056) opgericht in 1902 ¹⁴⁾. De latere melkinrichtingen in Arnhem komen in paragraaf 4.6.4.6 aan de orde.

4.5.2 'De Nijmeegsche Melkinrichting'.

De eerste melkinrichting in Nijmegen die de naam *'Nijmeegsche Melkinrichting'* (065) gebruikte was van A.A. Wijdeveld gelegen aan de Berg en Dalscheweg. Het is niet duidelijk wanneer deze melkinrichting precies is gestart. De eerst gevonden meldingen waren van de beginjaren tachtig in de 19e eeuw.

Op de lijst van bouwwerken van de bekende Nijmeegse architect Derk Semmelink staat als één van zijn eerste opdrachten de bouw in 1881 van een melkinrichting aan de Berg en Dalscheweg 36. In juli 1882 volgde de toestemming aan de '*Nijmeegsche Melkinrichting*' om een kiosk te mogen plaatsen op het Valkhof¹⁵⁾. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de '*Nijmeegsche Melkinrichting*' rond 1881 als zodanig is begonnen op particulier initiatief van de heer A.A. Wijdeveld.

In 1928 werd door de zoon van de oprichter, A.L. Wijdeveld, het vijftigjarig jubileum¹⁶⁾ gevierd van de '*Eerste Nijmeegsche Melkinrichting*' (E.N.M.L.) wat inhoudt dat de activiteiten van melkslijterij mogelijk in 1878 al zou kunnen zijn begonnen.

Het bezigen van de naam melkinrichting zal zijn gebruikt om zuiverheid en onvervalstheid uit te stralen, in navolging van wat in andere steden gebeurde. De toevoeging 'Eerste' aan de naam Nijmeegsche Melkinrichting werd in advertenties sinds 1921 gebruikt om duidelijk aan te geven dat Wijdeveld de eerste was in Nijmegen. Want ook in Nijmegen ontstond, evenals te Arnhem, concurrentie vanuit later gestichte melkinrichtingen.

De belangrijkste vertegenwoordigers hiervan zijn vermeld in de lijst van bijlage 2 (nr. 066-069). De belangrijkste hiervan was de Melkerij van de heer Wildenbeest. Omdat hij in Lent woonde kreeg zijn melkinrichting al spoedig de bijnaam 'Lent', een naam die in de latere Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting voortleefde. De melkinrichtingen in Nijmegen komen in paragraaf 4.6.4.8 aan de orde.

4.5.3 'De Zutphensche Melkinrichting'.

Vanaf begin 1883 werd ook door de notabelen van Zutphen gesproken over de oprichting van een melkinrichting. De initiatiefnemers (tabel 4.3) richtten een NV op waarvan de oprichtingsakte werd gepasseerd op 21 augustus 1883. Een kapitaal herenhuis op de zaadmarkt in het centrum van Zutphen werd gekocht en ingericht als melkinrichting. Deze melkinrichting, de '*Zutphensche Melkinrichting*' (ZMI), werd geopend op 10 december 1883. Eén van de initiatiefnemers, de heer Noordhoek Hegt, werd benoemd tot directeur.

De melkazet kwam langzaam op gang en bleef de eerste jaren van bescheiden omvang. Na vijf jaar is de jaaromzet nog slechts ca. 350.000 liter. De grootste concurrentie kwam van een filiaal van de fabriek **Eefde** (003) die vanaf 1902 met succes een afzetmarkt creëerde. In 1912 richtte een groep consumenten, die ontevreden waren over de melkprijs, een verbruikerscoöperatie op: de melkinrichting '*Gelria*' (002). Door een kortstondige prijsoorlog, opgezet door een samenwerking van ZMI en '*Eefde*', ging '*Gelria*' na ruim een jaar al weer failliet en volgde liquidatie. De sterke concurrentie op de melkmarkt in Zutphen komt aan de orde in paragraaf 4.6.4.1.

4.5.4 'De Geldersche Melkinrichting' in Tiel.

Eerst in 1894, vijftien jaar na de AMI te Arnhem, werd '*De Geldersche Melkinrichting*' te Tiel opgericht. Het betrof een particulier initiatief van Jo. Pennington de Jongh. Hij startte met twee leveranciers¹⁷⁾: C. van Zijtveld te Drumpt op de boerderij van Mr. P.H.A. Tydeman voorzitter van de afdeling Tiel van de GOMvL en de heer D.C. Hasselman te Zoelen eveneens bestuurder in het agrarisch circuit. Het leek er dus op dat in Tiel het initiatief voor een melkinrichting voortkwam uit bestuurders van de agrarische sector zelf. Na vijf jaar was het aantal leveranciers gestegen naar acht, voorwaar nog steeds een bescheiden omvang. Voor de verwerking van boter werd een mechanische aandrijving geregeld via een gasmotor waarmee tevens een dynamo werd aangedreven voor elektrische verlichting¹⁸⁾.

4.5.5 Overige melkinrichtingen in het onderzoekgebied.

De oprichting van de Arnheemsche Melkinrichting [062] (AMI) vond plaats in de jaren 1878-1879. Het voorbeeld van de AMI werd later gevolgd door meerdere melkinrichtingen, melkslijters en melkslijtende melkveehouders uit de omgeving. De melkvoorziening in de gemeente kwam onder controle te staan van de gezondheidscommissie en later door de Keuringsdienst van Waren.

Verdunding van melk kon sinds eind negentiende eeuw nauwkeurig worden gemeten via de bepaling van het vriespunt van de melk; een hoger vriespunt betekende toevoeging van water. De praktijk van melkverdunding kon daarmee effectief worden gecontroleerd en bestreden. Niettemin liften meerdere melkleveranciers mee met de naam melkinrichting en gebruikten de goede naam opgebouwd door de pioniers.

De eerste melkinrichting in Arnhem kreeg al na enige jaren navolging. De melkventende boeren en de melkslijters die de melkmarkt bedienden, gingen de kwaliteitsclaims van de AMI overnemen en verkochten melk van gegarandeerde samenstelling. De prijs die voor dergelijke melk kon worden gevraagd, 11 cent per liter, was voor die tijd hoog en zal ongetwijfeld hebben meegespeeld bij het kopieergedrag.

De spelers in de melkmarkt gingen zich in de loop der tijd meer en meer differentiëren in verschillende werkgebieden: de aanvoer van melk, de verwerking van melk en de afzet van melk. Elk van de drie spelers: veeboeren, melkinrichting en melkventers en/of melkslijters ¹⁹⁾ vertegenwoordigden hun eigen macht. Afhankelijk van de situatie verschoof het machtsevenwicht. Soms werd door bundeling van belangen tussen partijen een sterkere positie verworven. In de beginfase lag de macht meer bij de combinatie melkinrichting en melkventer.

De grondstofwas niet de beperkende factor, de macht lag bij de markt. Later, vooral tijdens de melkschaarste in de tweede helft van de Eerste Wereldoorlog, kreeg de veehouder die beschikte over de grondstof meer macht en boeren gingen dan ook coöperaties vormen en werden eigenaar van de melkinrichting.

We zien dan ook dat het particulier initiatief langzaam werd overgenomen door de coöperaties. Ook consumenten sloten zich aaneen en vormden verbruikerscoöperaties en stichtten ook melkinrichtingen zoals in Arnhem de arbeiderscoöperatie '*de Vooruitgang*' (056) en in Nijmegen de verbruikerscoöperaties '*de Toekomst*' later overgenomen door '*de Vooruitgang*' (071). Verder werkten sommige slijters samen en vormden een eigen coöperatie om de concurrentie met de boerencoöperatie het hoofd te kunnen bieden zoals in Arnhem door de slijterscoöperatie '*de Onderlinge*' (057) ²⁰⁾

Op meerdere plaatsen in Oost-Gelderland werd de term melkinrichting gebruikt door melkventende veehouders. Zo werd in 1882 te Lochem op de boerderij '*Hunterler*' de '*Eerste Lochemse Melkerij*' gevestigd die later in advertenties de naam melkinrichting bezigde ²¹⁾. Ook in Doetinchem kondigde een landbouwer zich aan per advertentie ²²⁾ als melkinrichting die begon met melkventen. Het was de heer J.R. Wentink op de boerderij '*Groenendaal*' van het landgoed Kennade; eigendom van de heer P.J. Landry.

Deze melkinrichting en de heer Landry zouden later een belangrijke rol spelen bij de oprichting van de zuivelfabrieken te **Wijnbergen** en **Doetinchem**.

In **Zevenaar** werd, na het mislukken van de in 1893 opgerichte Coöperatieve Stoom-Zuivelfabriek '*De Lijmers*', in 1899 een melkinrichting gestart door huis Sevenaer. Jonkheer L.J.M. van Nispen van Seveaer begon op zijn landgoed onder de naam Melkinrichting '*Huis Sevenaer*' (046) met het venten van melk in Zevenaer.

4.6 De oprichting van boterfabrieken.

4.6.1 De rol van GOMvL

Wanneer binnen de GOMvL werd gesproken over zuivelfabrieken dan werden daarmee bedoeld boterfabrieken. Melkinrichtingen telden in die tijd niet mee en werden vóór 1900 ook niet opgenomen in de statistieken van het aantal zuivelfabrieken. Melkinrichtingen werden voor die tijd niet aangemerkt als zuivelfabrieken. In Oost-Nederland en in het onderzoeksgebied, waar veestapels van meer dan tien koeien uitzondering waren was kaasbereiding niet aan de orde. Sprak men over zuiv-

velfabrieken dan werden daarmee boterfabrieken bedoeld.

Op de Algemene Vergadering van GOMvL, gehouden juli 1888 te Arnhem, werd door de heer C.W. Vrijland, burgemeester van de Gemeente Hummelo en Keppel en secretaris van de afdeling Doesburg van GOMvL, een inleiding gehouden [063] over 'Het nut der oprichting van boterfabrieken'. In zijn betoog besprak hij van een gekwantificeerde case.

Als referentie ging hij uit van 40 landbouwers met elk 5 stuks melkvee. Verondersteld werd een melkleverantie per koe per jaar van 2000 kg. Voor de verwerking van deze melk berekende hij een investering f. 10.000,- en aan jaarlijkse exploitatiekosten f 2050,-. Uitgaande van 25 kg melk voor één kg boter en een boterprijs van f. 1,-/kg zou de melkprijs van 4 cent per kg kunnen worden betaald.

Hij sprak zijn overtuiging uit dat, met de door hem gegeven berekening, de zaak niet te rooskleurig te hebben voorgesteld. Daar werd in de discussie nogal verschillend over gedacht. Kosten en opbrengsten alsook de hoeveelheid melk nodig voor één kilo boter was, gelet op de schaarse getallen die er o.a. uit Friesland beschikbaar waren, erg optimistisch ingeschat. De vergadering bracht meerdere twijfels naar voren en vond het kostenaspect van boterfabrieken het grote probleem.

De heer H.M. Hartog, lid van verdienste van GOMvL uit Barneveld, verwoordde het aldus: “De oprichtingskosten blijven een schadepost, omdat de boerderij toch ook moet blijven bestaan; er wordt arbeid bespaard, maar er moeten personen voor 't melken blijven; de melk moet naar de fabriek gebracht worden; en de steenkolen kosten ook geld”²³⁾.

Het was duidelijk dat men er nog niet uit was maar de referentie in denken was gezet: een boterfabriekje met melkverwerking van ongeveer 200 koeien met een opbrengst van ongeveer 4 cent per liter melk.

De oprichting van de *ambulante Vakzuivelschool* per 1 april 1889 was een concrete actie van de GOMvL die van zeer grote invloed was op de oprichting van zuivelfabriekjes zoals al eerder beschreven. Vanaf 1889 was het jaarlijks verslag van de Zuivelcommissie van GOMvL, met als hoofdpunt het verslag van de Zuivelschool, een weerkerend thema op de jaarlijkse algemene vergadering van de GOMvL. Zoals gemeld liep de belangstelling voor de zuivelschool na 1894 terug en werd in de regio begonnen met het oprichten van boterfabriekjes.

De heer J.J. van Weydom Claterbos had zich toen, in overleg met de Zuivelcommissie van GOMvL en de Inspecteur van het Landbouwonderwijs, april 1894 georiënteerd op het verloop van de gezamenlijke botergereiding in Limburg en Noord-Brabant; de oprichting van kleine coöperatieve zuivelfabrieken. “Doordrongen van het gewicht dezer zaak, had de Commissie voor het zuivelonderwijs in een circulaire daarop gewezen”²⁴⁾. De inhoud van de circulaire werd integraal gevoegd bij de notulen van de vergadering.

Door de grote publiciteit, die de Commissie der ambulante Zuivelschool aan de kwestie gaf, voelde de heer G.J. Bieleman, secretaris van afdeling **Vorden** van GOMvL, zich genoodzaakt hiertegen protest aan te tekenen. Hij verzocht op de eerstvolgende hoofdbestuursvergadering van GOMvL als agendapunt op te voeren: “Wat is wenschelijker, groote- of kleine boterfabrieken?”. In **Vorden** was Bieleman initiatiefnemer en bestuurslid van de pas opgerichte Coöperatieve Roomboterfabriek. Hij had over de op te richten zuivelfabrieken duidelijk een andere mening en vond een woord van protest op zijn plaats.

“In verscheiden Geldersche bladen plaatste die Commissie voor eenigen tijd een artikel, behelzende eene warme aanbeveling, van de kleine boterfabrieken (Limburgsch-systeem) en veroordeelde daarmede zoo niet rechtstreeks, dan toch zijdelings de oprichting van de groote inrichtingen voor deze streken. Die handeling eischt een woord van protest, aangezien toch de Commissie, daarmede zoo al niet buiten hare bevoegdheid zijnde getreden, toch in hare qualiteit als Commissie der *Geldersche-Overijselsche Maatschappij van Landbouw*, een zeker cachet gaf aan de pogingen, om oprichting

van kleine boterfabrieken ten koste der grote te bevorderen”.

De heer Bieleman zal later in vele vergaderingen, ter oprichting van boterfabrieken, worden uitgenodigd om zijn visie aan de landbouwers uit te leggen. Samen met W.J. Lugard werd G J. Bieleman in 1896, na de al eerder besproken 156^e Hoofdbestuursvergadering van GOMvL, benoemd als tijdelijk lid van de Commissie ter benoeming van de aan te stellen zuivelconsulent.

Met de komst van de GOZ in 1896 werd de discussie over zuivelfabrieken verlegd van GOMvL naar de GOZ. De bemoeienis van de GOMvL met de oprichting van boterfabrieken leek uitgespeeld, GOZ nam de taak en belangenbehartiging over. Het was duidelijk dat met een voorzitter als Bieleman, de GOZ de koers inzet van grotere boterfabrieken.

[064] 4.6.2 De eerste vijf boterfabriekjes.

4.6.2.1 Netterden

Het eerst bekende boterfabriekje in het onderzoekgebied was de Stoomboterfabriek van de heer Th. Wessels op 't *Monniksgoed* te **Netterden** (047) niet ver van de Duitse grens. In 1886 werd aan de heer Wessels vergunning verleend tot het exploiteren van een stoomwerktuig van 4 pK voor het in werking hebben van een Roomboterfabriek²⁵⁾. De opening van de stoomzuivelfabriek was in die tijd en zeker in deze streek nog een bijzonderheid die landelijke vermelding kreeg.²⁶⁾ Vanaf zomer 1886 werden advertenties geplaatst in een landelijke krant voor centrifuge-boter van de Stoom-Zuivelboerderij te Netterden²⁷⁾.

Het Monniksgoed behoorde in de middeleeuwen aan de Fraterheren van Emmerich. De familie Wessels was pachtheer toen Napoleon de geestelijke goederen confisqueerde en deze in 1812 werd verkocht²⁸⁾. Th. Wessels (1822-1899), geboren te Bislich in Pruisen en opgevolgd door zijn zoon J.J. Wessels (1857-1937) was zeer ondernemend en bekleedde meerdere bestuurlijke functies. De landbouwer Wessels bezat weidegrond in de Duitse grensstreek waar 's zomers een deel van het melkvee naar toe werd gebracht. Er was een duidelijke verwevenheid van de boerderij 't Monniksgoed' met de Duitse grensstreek waar ook door particulier initiatief al in 1886 boter- en kaasfabriekjes ontstonden zoals in **Elten** en **Grietenbosch**²⁹⁾.

Het is waarschijnlijk dat Wessels mede is geïnspireerd door de initiatieven welke ontstonden in het Duitse grensgebied. Volgens de lijst opgesteld door de zuivelconsulent van v.d. Burg zou de fabriek zijn gestopt in 1901³⁰⁾ terwijl eerst in 1910 de inventaris te koop werd aangeboden³¹⁾. Hoeveel melk er is verwerkt is niet bekend; wel is bekend dat op de boerderij in de crisisperiode van de jaren dertig nog kaas werd gemaakt”³²⁾

4.6.2.2 Doesburg

De secretaris van de afdeling Doesburg van de GOMvL de heer C.W. Vrijland hield, zoals reeds eerder is gemeld, tijdens de Algemene Vergadering te Arnhem juli 1888 een inleiding over het nut van de oprichting van boterfabrieken. In de daaropvolgende discussie toonde hij zich een sterk voorstander.

Als burgemeester van Hummelo en Keppel trachtte hij toen in zijn eigen gemeente een boterfabriek te doen oprichten, zoals werd gemeld in de Zutphensche Courant van 9 januari 1889. Kennelijk is het er niet van gekomen, het probleem van financiering zal wel het grootste struikelblok zijn gebleken.

In juni 1890 meldde zich een boterhandelaar uit Harlingen, de heer C.P. Simonsz, bij de onderafdeling van de GOMvL 'Olden-Keppel' en zei van plan te zijn voor eigen rekening een boterfabriek te bouwen. Hij probeerde contracten af te sluiten voor het leveren [065] van melk. Over de te hanteren prijsformule voor de te leveren melk werd echter geen overeenstemming bereikt³³⁾. Een vervolgspreking een maand later leverde nog weinig toezeggingen aan melk op³⁴⁾.

Toch was het voor de heer Simonsz voldoende om het risico te nemen en volgde de aanbesteding van de Stoomzuivelfabriek met woning op 25 september 1890. Het totale bedrag van de aanbesteding, exclusief apparatuur, bedroeg f. 5121,- voor fabriek en woning te bouwen aan de Contre Escarpe te Doesburg.

Op 20 mei 1891 begon de *GelderscheRoomboterfabriek* (037) van de heer Simonsz met de boterproductie, de melklevering kwam echter maar moeilijk op gang. De melk werd betrokken uit het gebied van Drempt, Hummelo en Keppel. Ook werd gebruik gemaakt van de aanwezige tramverbinding: "Landbouwers, wonende in de nabijheid der Stoomtram Doetinchem-Doesburg, die hunne melk wenschen te leveren aan de *Geldersche Roomboterfabriek* te **Doesburg** worden voor inlichtingen uitgenodigd ten kantore"³⁵⁾. De fabriek kon blijven draaien totdat, 25 jaar na de eerste discussies, in Hummelo-Keppel een coöperatieve Stoomzuivelfabriek (036) werd opgericht, toen bleef er onvoldoende melk beschikbaar voor continuering van de roomboterfabriek in Doesburg. Begin 1915 werd de boterfabriek en inventaris verkocht³⁶⁾.

4.6.2.3 Didam

De Didamsche Coöperatieve Roomboterfabriek (040) werd aangemerkt als de eerste coöperatieve stoomzuivelfabriek van Gelderland 37). De oprichting, de financiering evenals haar bestuurlijke structuur heeft echter weinig elementen van een echte coöperatie. Bij de oprichting speelde de GOMvL geen enkele rol. Het tot stand komen van deze roomboterfabriek was een zakelijk initiatief van een aannemer die bij toeval tot stand kwam.

Toen de heer D.A.H. Reijers, koopman te Didam, op 23 september in 1890 in het huwelijk trad met Mej. J.A.G. Spitzen te Steenwijkerwold ontmoette hij op de bruiloft de botermaker van de boterfabriek te **Frederiksoord**. Het contact was van dien aard dat dit het onderwerp werd van een gesprek op de sociëteit te Didam met de heren H. Jansen, architect-aannemer en E.H.H. Thuis, landbouwer.

Beide heren zullen hebben gehoord van de recente aanbesteding van de boterfabriek te **Doesburg** door de boterhandelaar Simonsz uit Harlingen. Dat bracht bij hen het enthousiasme om nog diezelfde winter een tour te maken naar Friese zuivelfabrieken onder leiding van de agent voor zuivelapparatuur, de firma F.H. Pijttersen te Sneek. Zo kon het gebeuren dat door dit privé initiatief al op 11 maart 1891 de acte van oprichting werd gepasseerd voor de 'Didamsche Coöperatieve Roomboterfabriek'.

Bij de acte van oprichting tekenden 101 leden met allerlei beroepen waarvan 68 ingezetenen van Didam, 19 van Zeddum en 14 van Wehl. De totale stichtingskosten bedroegen f. 17.625,57 gefinancierd door het uitgeven van aandelen à f. 50,- voor totaal f.14.000,- en een lening van f. 4000,-³⁸⁾. Verschillende leden hadden twee of meer (tot 10) aandelen.

De Didamse boterfabriek was medeoprichter en lid van de GOZ maar behoorde in 1899 tot de eerste die weer aankondigde het lidmaatschap te beëindigen³⁹⁾. Derk Brandsma werd tot directeur benoemd per 1 juli 1891. De eerste melk werd verwerkt op 1 augustus 1891. Het ontworpen beeldmerk was bedoeld voor zowel kosher- als natuurboter. Spanningen tussen bestuur en directeur hebben de eerste dertig jaar een belangrijke negatieve invloed gehad op de resultaten.

4.6.2.4 Elst – start febr. 1892 (terug naar regio Over-Betuwe)

De Stoomzuivelfabriek "*Over-Betuwe*" te **Elst** (062) was een investering van Benjamin Frederik David Philips (1830-1900), Fabrikant en koopman te Zaltbommel. Met zijn opgebouwd kapitaal, door handel in textiel, tabak en koffie en als fabrikant van sigaren, ging hij ook in bankzaken⁴⁰⁾. Op 15 mei 1891 tekende hij een onderhandse akte met zijn zoon Gerard voor de oprichting van gloeilampenfabriek te Eindhoven⁴¹⁾. Op 1 augustus 1891 tekende hij **[066]** als medecomparant de akte voor de aankoop van grond, à f. 8000,-, in de nabijheid van het spoorstation te Elst voor de oprich-

ting van een stoomzuivelfabriek.

De kopers waren H.A. van Leeuwen ⁴²⁾ te Velp en zijn zwager P. de Grauw te Nijmegen. Voor gezamenlijke rekening en risico zou de stoomzuivelfabriek worden gesticht.

Het leek er op dat de familie Philips investeerde in nieuwe industrieën waaronder ook de zuivelindustrie; de locatie Elst kan zijn gebaseerd op de contacten vanwege de levendige tabaksteelt in de regio ⁴³⁾ en het aanwezige treinemplacement.

Op 3 september 1891 volgde de aanbesteding van een Kaas- en Roomboterfabriek te Elst onder architectuur van A.M.A. Gulden ⁴⁴⁾, de stadsarchitect van Zaltbommel. Er waren niet minder dan 44 inschrijvingen uit geheel het land waarvan de laagste was de heer P.P. Ducée uit Tilburg voor f. 26.480,-- ⁴⁵⁾. De opdracht omvatte de bouw van de fabriek, ketelhuis, schoorsteen, paardenstal, ijs-huis, machinistenwoning met alles wat daartoe behoort.

Het leek dat overal aan was gedacht behalve aan de grondstof melk!

Een week na de eerste steen legging ⁴⁴⁾ stuurde een veehouder een brief naar de lokale courant '*De Betuwe*' waaruit zijn verbazing bleek over het feit dat de oprichters der stoomzuivelfabriek nog geen contact hadden gezocht met de landbouwers voor de levering van melk. Men schrijft: "Een inzender vraagt, waarom de eigenaren der in aanbouw zijnde Kaas- en Roomboterfabriek te Elst geen begin maken met het sluiten van contracten voor de levering van melk. De landbouwers zullen toch reeds thans, door het aankopen van vee, moeten beslissen, of zij voor het volgend jaar hunne boerderijen zullen inrichten voor de levering van melk aan zulk eene fabriek".

Men was als fabrikant kennelijk vergeten dat de grondstof melk een bederfelijke waar is en elke dag vers zal moeten worden aangeleverd, dit in tegenstelling tot koffie en tabak die op de termijnmarkt kan worden gekocht!

De aanwezige melk had al zijn dagelijkse bestemming; veel ervan ging naar de steden **Arnhem** en **Nijmegen**. Enkele weken daarna volgde er, via een advertentie in de krant, een uitnodiging: "Heeren Veehouders welke genegen zijn hunne melk voor 't geheele jaar geregeld dagelijks te leveren aan de in aanbouw zijnde Roomboter- en Kaasfabriek te **Elst**, worden uitgenodigd tot eene gezamenlijke bespreking op dinsdag 10 november a.s", ⁴⁷⁾.

In de vergadering vertelde de heer van de Wal, beheerder van de Friese Boter- en Kaasfabriek te **Witmarsum**, zijn ervaringen van langzame opbouw van een dergelijke fabriek. Opgeroepen werd tot samenwerking en proefleveringen gedurende de eerste paar maanden om daarna te komen tot definitieve contracten. Dit leek een zeer onprofessioneel begin, wel een grootse fabriek bouwen en geen contracten voor de grondstof in een gebied waar weinig melk beschikbaar was [067] tussen twee steden met een stijgende vraag naar melk.

De opening van de Stoomzuivelfabriek '*OverBetuwe*' onder firma *H.A. van Leeuwen & Co* vond plaats op 16 en 17 februari 1892 met de bezichtiging door belanghebbenden van de nieuwe fabriek.

De beschrijving van de inrichting getuigt ook van een zeer grootse aanpak: drie roomcentrifuges, twee karnen en een afdeling voor de kaasbereiding 48. De gebouwde fabriek had qua bouwstijl en architectuur iets weg van de melkinrichting de '*Sierkan*' in Den Haag.

De heer W .J. de Ruiters werd genoemd als onderdirecteur maar was tevens directeur van de '*Oudewatersche Stoomzuivelfabriek*' te **Oudewater**. Maandelijks werden in advertenties de betaaldagen aangekondigd met van tijd tot tijd speciale mededelingen voor leveranciers waaruit overduidelijk bleek dat de communicatie niet prettig verliep. Zo volgde mei 1893 de mededeling: "Waarschuwing! Voortdurend komen wij tot de ontdekking, dat vervalschte melk wordt aangevoerd. Wij zullen deze zaken vervolgens streng en zooveel mogelijk gerechtelijk behandelen, terwijl bij de eerstvolgende vervalsching zulke leveranciers worden geschrapt" ⁴⁹⁾.

Het voederen van knollen is ook een steeds weerkerend onderwerp waarover niet geheel fijnzinnig wordt gecommuniceerd: "Knollen, Knolrapen! ! Reeds waren wij genoodzaakt de melk van enkelen te weigeren wegens knollen-smaak. Wij verzoeken onze leveranciers met voederen van knollen en knolrapen geheel te eindigen, om onaangenaamheden te voorkomen. Daar zulke melk voor ons niet alleen geheel waardeloos is, maar bovendien goede waar geheel met die smaak verpest, zal er streng op worden gelet en moeten wij die terugzenden" ⁵⁰).

Daarnaast werd, zonder verdere toelichting, het bericht gemeld dat de heer P. de Grauw op 27 juli 1893 in het Zwitserse Schuls, op 33 jarige leeftijd, was verongelukt. Het is duidelijk dat de stoomzuivelfabriek 'Over-Betuwe' op weg was naar het faillissement: te duur gebouwd (grond, fabriek en inventaris meer dan f. 40.000,-), onvoldoende melk beschikbaar, slechte communicatie met melkleveranciers en het verongelukken van mededirecteur de Grauw.

Al vrij spoedig werd bericht dat met leedwezen werd vernomen dat het voortbestaan van de Stoomzuivelfabriek 'Over-Betuwe' werd bedreigd. Eind december 1893, dus binnen twee jaar na de opening valt het doek en werd door de heer W.J. de Ruiter meegedeeld dat: "Zij, die nog iets te vorderen hebben van de firma H.A. van Leeuwen & Co., worden verzocht hunne rekeningen vóór 1 januari in te leveren aan de fabriek" ⁵¹).

De fabriek werd door de heer de Ruiter gepacht en beleefde een voorzichtige doorstart. De Ruiter werd per juni 1904, tien jaar later, eigenaar voor f. 22.000,- met een hypotheek van Henri Philips te Zaltbommel. De zuivelfabriek werd voortgezet met veel kunst en vliegwerk en kende een noodlijdend bestaan tot aan de opheffing in 1942. ([terug naar regio Over-Betuwe](#))

4.6.2.5 Zevenaar.

Het eerste initiatief voor de bespreking tot oprichting van een boterfabriek werd gemeld eind 1892 ⁵²); het initiatief werd genomen door jonkheer O.C J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden, lid der Staten van Gelderland en [068] wethouder van Zevenaar.

In een druk bezochte vergadering gehouden op 12 januari 1893 werd al gelijk besloten tot het oprichten van een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek ter bereiding van boter en kaas. De akte van oprichting voor 'De Coöperatieve Zuivelfabriek de Lijmers', (045) werd verleden op 4 maart 1893 en getekend door ongeveer 120 leden. Naast de initiatiefnemer Jonkheer Otto van Nispen tot Pannerden behoorden tot het oprichtingsbestuur jonkheer L.J.M. van Nispen van Sevenaer en de landbouwers C.Th. Koch, G.Gerritsen en WA. Peters.

Vele leden overigens waren geen landbouwer en ze kwamen uit een groot uitgestrekt gebied van Duiven tot Pannerden.

De financiering werd geregeld door het uitgeven van aandelen à f 50,- tegen een vergoeding van 4%; voor het ontbrekende deel werd een hypotheek afgesloten. Op 13 april volgde al de aanbesteding van de bouw van het fabrieksgebouw met directeurswoning. De melkverwerking begon op 1 augustus 1893. Vanaf 1895 volgde er reeds in maart, enkele jaren achtereenvolgend, met trots de melding van levering van de eerste grasboter aan de koningin-regentes.

De resultaten van de fabriek waren niet tevredenstellend. Uit gevonden aantekeningen blijkt dat het aantal koeien waarvan de melk werd geleverd, in drie jaar met meer dan een kwart daalde van 488 in november 1895 naar 372 in oktober 1898. De hoeveelheid verwerkte melk daalde dan ook van ruim 1.4 miljoen Kg naar 1.1 miljoen kg ⁵³). Het voorjaar van 1899 werd het bestuur gemachtigd om de fabriek te verkopen voor een genoemd minimumbedrag van f. 15.000,- ⁵⁴).

Volgens berekeningen werd verwacht dat de aandeelhouders ca. 1/3 van de waarde zouden kunnen gaan verliezen ⁵⁵).

Eind maart 1899 werd de fabriek gekocht door Albert Wöhrmann uit Homburg, Duitsland ⁵⁶). Bij af-

rekening bleek het verlies van de aandeelhouders mee te vallen. “De vorige week vrijdag had de vereffening der aandelen plaats van de in liquidatie zijnde Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*de Lijmers*', welk tot algemeene tevredenheid afliep. De aandeelhouders kregen voor hun aandelen van f.50,-- , f.46,65 terug, zoodat het verlies inderdaad zeer gering te noemen is, iets wat met dergelijke zaken wel eens minder goed uitgevallen is ⁵⁷⁾.

In het naburige Doornenburg (060) liep de liquidatie van de Coöperatieve Zuivelfabriek begin 1899 veel minder goed af; elke aandeelhouder à f 50,-- moest f. 146,16 bij storten ⁵⁸⁾, vandaar de melding dat het in Zevenaar meeviel.

4.6.3 De belangrijkste factoren bij op richting van zuivelfabriekjes

Het verhaal van de eerste vijf boterfabriekjes leert ons dat voor de oprichting van boterfabriekjes van groot belang is het initiatief, de beschikbaarheid van melk, de financiering en de locatie. De initiatieven voor de eerste vijf waren sterk verschillend en kwamen van individuen met eigen motieven, particulier initiatief speelde daarbij de hoofdrol.

Op het 45^e Nederlands Huishoudkundig Congres, gehouden zomer 1892 te Wageningen, was de vraag aan de orde waarom in de provincies Friesland, Groningen en Zuid-Holland bijna dagelijks boterfabrieken werden opgericht op coöperatieve grondslag terwijl de bestaande fabrieken in Gelderland te **Gendringen**, **Doesburg** en **Elst** niet coöperatief waren ⁵⁹⁾.

De fabriek in **Didam** werd niet genoemd, terwijl deze toch al in de akte van oprichting in 1891 als coöperatie was aangeduid. Mogelijk is dat men de Didamse fabriek in eerste instantie niet als coöperatie had aangemerkt omdat het initiatief van oprichting geheel particulier was verlopen buiten de GOMvL om.

In die vergadering werd een motie aangenomen waarin de wens werd uitgesproken dat in het vervolg in Gelderland boterfabrieken op coöperatieve grondslag zullen worden opgericht.

Het was duidelijk dat het voorbeeld van de opgerichte boterfabrieken in de traditionele zuivelgebieden en de rondgang van de zuivelleraar Van Weydom Claterbos in de jaren 1892 en 1893 in Gelderland, de landbouwers had aangezet tot het maken van plannen om te komen tot oprichting van boterfabriekjes in de eigen regio.

Initiatieven werden geboren en voorbeelden gecreëerd waardoor er meerdere over de brug kwamen.

In 1894 werd een eerste reeks van boterfabriekjes gesticht. De eerder genoemde circulaire [069] van de Zuivelcommissie van GOMvL over de Coöperatieve boterbereiding begin 1894 en de daarop volgende discussie, aangetrokken door de heren **Bieleman** en **Lugard** over grote dan wel klein boterfabrieken, heeft hierbij ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld. Feit is dat in de regio's men elkaars voorbeelden volgden. De belangrijkste vraagstukken waren de keuze van een juiste locatie, voldoende melk en de financiering. Dit moest worden opgelost.

De eerste vraag die zich direct aandiende bij elk initiatief tot oprichting van een boterfabriekje was, op hoeveel koeien en dus op hoeveel melk kan worden gerekend. Het aantal koeien in een regio op ongeveer 'anderhalfuur gaans' van de beoogde vestigingslocatie was een belangrijke factor. Bij de start was het belangrijk een schatting te maken van de te verwachten deelname.

Als men het aantal koeien kende en dat met ca. 3000 liter vermenigvuldigde⁶ dan wist men bij benadering over hoeveel melk men op jaarbasis potentieel kon beschikken. Voor elke 100 koeien kon dus worden gerekend op 300.000 liter melk op jaarbasis.

Daarvan moest natuurlijk het eigen gebruik op de boerderij nog van worden afgetrokken. Het aantal koeien in de te bespreken regio's was nogal verschillend en verklaarde veelal het verschil in succes

6 Lijkt me veel te hoog voor Gelderland, 'mijn' gebruikte landelijk gemiddelde waarden van 1890, 1895 en 1900 zijn resp. 2638, 2671 en 2716 L. Voor Gelderland zal dat nog lager zijn geweest. Een aanname van 2500 L per jaar is naar mijn idee meer reëel. (Bron: gegevens Merijn Knibbe 'Agriculture in the Netherlands, 1851–1950.)

van de op te richten fabriekjes. Het aantal stuks vee per regio was uit de jaarlijkse veetellingen bekend.

Ook moest men rekening houden met het sterk seizoenmatig karakter van de melkgift en derhalve van het beschikbaar komen van de melk voor verwerking; in de zomer was het aanbod twee tot drie keer hoger dan in de winter.

De landbouwers konden de risico's vaak niet overzien waardoor de financiering, zeer zeker in de pioniersfase, veelal het grootste probleem was. Was de financiering rond en de eerste beslissers over de brug, dan kon het soms snel gaan. Maar het gebeurde maar al te vaak dat in de planfase de oprichting, om verschillende redenen, alsnog geen doorgang vond dan wel met enkele jaren werd uitgesteld.

4.6.4 De oprichting in de regio's.

De inventarisatie van alle zuivelfabriekjes in het onderzoekgebied zijn gegeven in een tabel van bijlage 2. Het geeft een overzicht van alle zuivelfabrieken zoals in het onderzoekgebied zijn opgericht en deze zijn gerangschikt naar de regio's zoals gehanteerd in de Provinciale Verslagen.

Het betreffen 12 regio's waarvoor per regio de karakteristieken van de oprichting worden besproken (zie tabel 4.1).

Regio 1	Zutphen	Zutphen, Warnsveld, Gorssel, Laren, Lochem, Vorden, Hengelo, Ruurlo, Borculo en Neede
Regio 2	Winterswijk	Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Winterswijk en Aalten
Regio 3	Oude-IJssel	Dinxperlo, Wisch, Doetinchem-Ambt, Doetinchem-Stad, Zelhém en Bergh
Regio 4	Doesburg	Steenderen, Hummelo, Doesburg, Angerlo en Wehl
Regio 5	Liemers	Didam, Duiven, Westervoort, Pannerden, Herwen en Aerdt, Zevenaar en Gendringen
Regio 6	Arnhem	Arnhem
Regio 7	Over-Betuwe	Gendt, Bemmél, Huissen, Elst, Heteren, Valburg en Hemmen
Regio 8	Nijmegen	Nijmegen, Groesbeek, Heumen, Wijchen en Bergharen
Regio 9	Neder-Betuwe	Kesteren, Dodewaard, Echteld, IJzerdoorn, Lienden en Maurik
Regio 10	Culemborg	Beusichem, Culemborg en Beesd
Regio 11	Tiel	Buurmalsen, Buren, Zoelen, Tiel, Wadenoijen, Ophemert, Varik, Est en Opijnen, Waardenburg, Geldermalsen, Deil, Herwijnen, Vuren, Haaften
Regio 12	Maas en Waal	Dreumel, Wamel, Druten, Ewijk, Beuningen, Horssen, Appeltern, Batenburg, Balgoij en Overasselt.

Tabel 4.1 De Gemeenten vallend binnen de 12 onderzoekregio's.

De beschikbaarheid van melk is daarbij steeds de bepalende factor. Had een dorp of buurtschap gekozen voor de oprichting van een fabriek dan had dat consequenties voor plannen tot oprichting voor fabrieken in de nabije omtrek. Er was dan minder of geen melk meer beschikbaar om in de nabijheid een tweede fabriek te stichten.

De eerste initiatiefnemers en beslissers bepaalden dus de verdere mogelijkheden in de buurt. Meestal was een afstand van 'anderhalf uur gaans' voldoende om geen concurrentie om de melk te voelen. Binnen deze afstand was concurrentie om de melk meestal nadelig voor de ontwikkeling van de betrokken partijen.

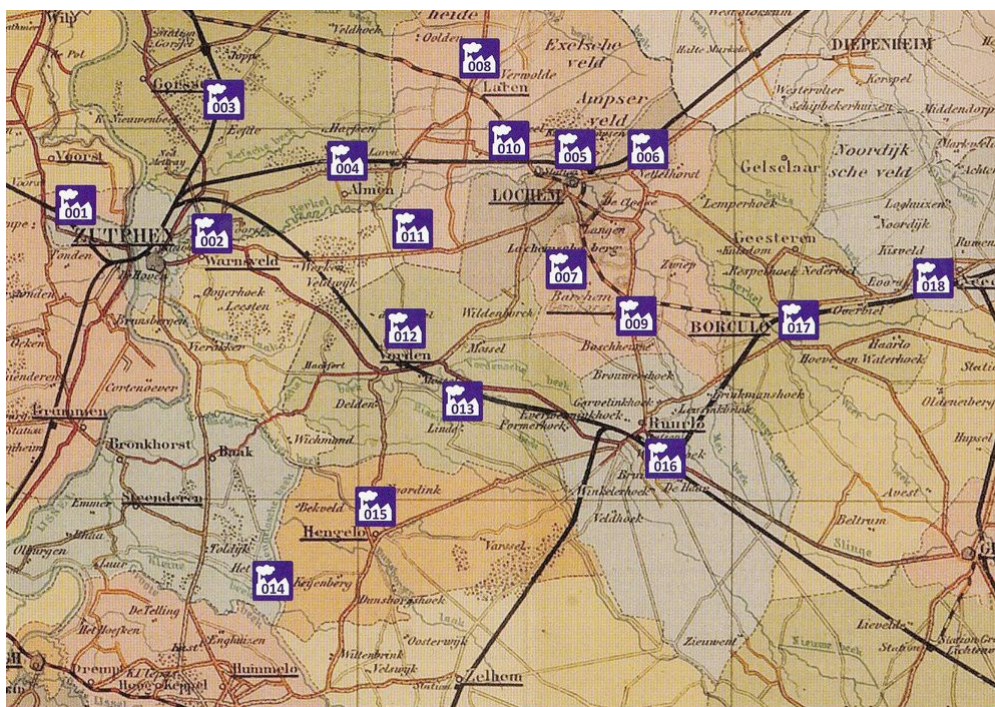
De ontwikkeling en groei stond of viel met de hoeveelheid melk die door de fabriek kon worden aangetrokken. Daarom is voor elke regio (zie tabel 4.1) het aantal stuks vee in kaart gebracht om inzicht te verschaffen in het potentieel aan melk, bepalend voor de ontwikkeling van de zuivelfabriekjes.

De veetelling is per gemeente bekend uit de jaarlijkse rapportage aan de Provinciale Staten. Er van uit gaande dat per koe per jaar 3000 kg melk werd geproduceerd dan is het potentieel aan melk in elke regio bij benadering bekend. Er moet rekening mee worden gehouden dat niet alle potentieel beschikbare melk ook zal worden geleverd. Een deel werd op de boerderij achtergehouden voor eigen gebruik; zowel voor huishoudelijk gebruik alsook voor de opfok van kalveren. Bij de kleinschalige veehouderij met slechts enkele koeien per bedrijf en grote gezinnen zal de hoeveelheid voor huishoudelijk gebruik relatief groot kunnen zijn. Wanneer we rekenen met 3000 liter per koe per jaar dan betekent dit 300.000 liter per jaar voor 100 koeien. De hoeveelheid koeien en dus de hoeveelheid melk was een indicatie of nieuwe boterfabrieken kansrijk konden zijn in de regio.

Per regio zijn op een detailkaart de zuivelfabrieken, met hun nummer aangegeven. Ook zijn voor elke regio het verloop van de veestapel van 1870 tot 1920 in staafdiagrammen weergegeven. Voor zover bekend zijn per fabriek tevens de verwerkte hoeveelheden melk vermeld. De locatie **[070]** of plaatsaanduiding, de datum waarop de eerste melkverwerking heeft plaatsgevonden en of de fabriek werd gestart op basis van handkracht dan wel stoomaandrijving. In de kolommen zijn voor een zestal jaren, van 1895-1920, de gegevens vermeld van de hoeveelheid verwerkte melk in miljoen kg. Daar waar de verwerkte melk niet bekend was is een schatting gemaakt, aangeduid met *, op basis van andere gegevens. Wanneer een fabriek in dat jaar niet operationeel was dan is dat aangegeven met n.o. In de jaren waarover de melkverwerking is vermeld zijn aan het eind van de kolom ook het aantal stuks melkvee uit de veetelling vermeld. Deze getallen vermenigvuldigd met 3000 liter geeft een schatting van de hoeveelheid melk die in betreffende regio aanwezig is, ook aangegeven in miljoen kg. Uit de getallen van de bekende hoeveelheid verwerkte melk en de hoeveelheid potentieel aanwezige melk, op basis van de veetelling, kan een ruwe indicatie worden verkregen van het percentage verwerkte melk in de regio. Dat is voor alle 12 regio's in tabel uitgewerkt.

4.6.4.1 Regio Zutphen – begin

Zutphen Vervolg en slot

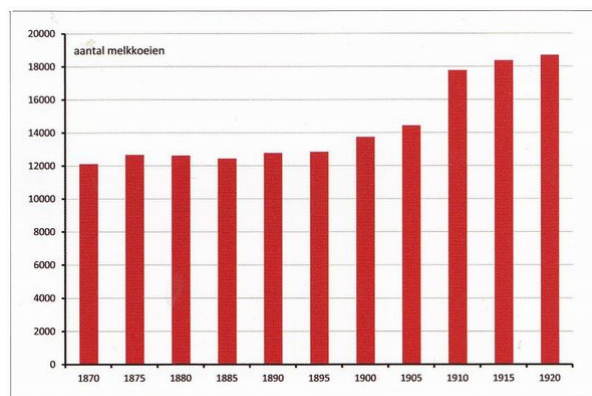
Afbeelding 4.17 Zuivelfabrieken in de regio Zutphen, nummers 001 t/m 018.

Nr.	Fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
1	Zutphen	1883-12-10	hand	0,45	0,56	0,75	1,00*	1,30*	1,10*
2	Zutphen	1912-10-15	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
3	Eefde	1894-09-10	stoom	0,90	1,15	2,94	5,25	7,03	5,63
4	Almen	1894-08-01	hand	0,30	0,60	1,54	2,17	2,76	2,12
5	De Cloese	1895-07-17	hand	0,38*	0,84	0,99	n.o.	n.o.	n.o.
6	Zwiep	1908-12-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	1,60*	2,17	1,46
7	Barchem	1896-06-13	hand	n.o.	0,31	0,60	n.o.	n.o.	n.o.
8	Laren	1898-05-23	stoom	n.o.	4,49	5,73	6,70	7,73	5,62
9	Boschheurne	1902-06-02	hand	n.o.	n.o.	0,53	0,60*	0,70*	0,65
10	Lochem	1893-10-03	stoom	0,40*	0,75*	0,90*	1,82	2,63	2,56
11	De Boekhorst	1896-06-15	hand	n.o.	0,41	0,95*	1,25*	2,17	1,50*
12	Vorden	1894-04-05	stoom	1,44	3,30	4,44	5,79	7,03	5,01
13	De Wiersse	1897-04-14	hand	n.o.	0,70	1,41	2,02	2,70	2,00
14	Keijenborg	1895-01-22	hand	0,23*	0,40*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
15	Hengelo	1901-01-21	stoom	n.o.	n.o.	2,11	3,32	4,64	3,32
16	Ruurlo	1897-05-01	hand	n.o.	1,79	2,89	3,75	4,84	3,87
17	Borculo	1897-11-22	stoom	n.o.	3,01	5,01	6,24	7,69	5,70
18	Neede	1898-01-01	stoom	0,26*	0,55*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
	totaal			4,36	18,86	29,38	41,51	53,39	40,54
			veetelling	12772	13742	14425	17770	18348	18664
			X 3000 L	38,32	41,23	43,28	53,31	55,04	55,59
			% verwerkt	11	46	68	78	97	73

Tabel 4.4 Gegevens van de zuivelfabrieken, nummers 001 t/m 018), in de regio Zutphen.

De regio Zutphen omvat de gemeenten **Zutphen, Warnsveld, Gorsel, Laren, Lochem, Vorden, Hengelo, Ruurlo, Borculo en Neede.**

In de regio zijn 18 zuivelfabrieken opgericht. Het is een grote regio met eind 19e eeuw ongeveer 13.000 stuks melkvee, het huisvest daarmee bijna 20% van het totaal in het onderzoekgebied. In de regio Zutphen zijn 18 zuivelfabriekjes bekend waarvan enkele gegevens in tabel 4.4 zijn samengevat.

Afbeelding 4.18 Het verloop van de veestapel in de regio Zutphen.

De eerste die zich meldde in de regio Zutphen was de heer H. Kingma uit Sneek die begin 1893 te Lochem vroeg “een terrein, geschikt tot oprichting eener Stoomzuivelfabriek, zoo na mogelijk gelegen aan den Tram en de Berkel” 60. Per akte van 23 februari 1893 verwierf de heer Kingma recht van opstal van Mr. J.E.H. Baron van Nagell van Ampsen, opperstalmeester van de Koningin [071] en lid van de Ie kamer en woonachtig op kasteel Ampsen te Laren. Dit recht werd verkregen voor en stuk grond van 25 are 'op de Hooge Tankhorst' gelegen aan de stationsstraat en naast de ijskelder.

Het verkregen recht gold voor dertig jaar en als vergoeding betaalde Kingma f. 75,- per jaar. De bouwvergunning werd verleend op 28 maart en de aanbesteding van stoomzuivelfabriek (010) met woning vond plaats op 12 mei ⁶¹. De melkverwerking startte 3 oktober 1893; de heer Kingma was dus de tweede Friese ondernemer, na Simonsz in Doesburg, die in Gelderland een particulier boterfabriekje begon.

Het lot is overigens hetzelfde, door oprichting en groei van coöperatieve zuivelbedrijven in de directe omgeving bleef de beschikbaarheid van melk te gering en ging de fabriek per 19 oktober 1906 over in handen van de dan opgerichte '*Lochemsche Coöperatieve Zuivelfabriek*'.

VORDEN

Na de aanbesteding van de stoomzuivelfabriek van Kingma in Lochem leek de tijd rijp om, voor het nabij gelegen Vorden, ook een poging te wagen om te komen tot de oprichting van een zuivelfabriek.

Mei 1893 kwam een oproep voor een openbare vergadering: “Eenige landbouwers uit Vorden en omstreken roepen belanghebbenden en belangstellenden in het oprichten van eene onderlinge roomboterfabriek te Vorden [072] op, tot het bijwonen eener openbare vergadering in het nutsgebouw aldaar” ⁶².

De vergadering werd geopend door de landbouwer H. Tjoonk die verzocht “uit naam zijner ambtgenoten den heer G.J. Bieleman om de vergadering verder te willen leiden en de aanwezigen omtrent het doel der vergadering verder in te lichten”.

De heer G.J. Bieleman (1854-1921), die we al eerder zijn tegengekomen in zijn rol bij de GOMvL en de oprichting van GOZ, was onderwijzer en hoofd der school in Vorden. Hij benadrukte dat de belanghebbenden hun eigen meester zijn, “de voordeelen, door de zuivelbereiding opgeleverd, vloeien in den zak der deelhebbende landbouwers en niet in dien van dezen of genen kapitalist” ⁶³.

Er werden enkele meningen uitgewisseld maar kennelijk kwam men niet tot een besluit. “De burgemeester P.G. Galée neemt, om aan een toestand van besluitenloosheid een einde te maken, eenige malen het woord, teekent op aanschouwelijke wijze den feitelijken toestand, wijst op het gevaar, dat er, als deze zaak afspringt, binnenkort eene particuliere fabriek binnen deze gemeente zal verrijzen en dringt er zeer ernstig op aan om spijkers met koppen te slaan. Op de vraag van den voorzitter: 'Wie wenscht melk te leveren en tegelijk aandeelen te nemen?' boden zich ongeveer 50 landbouwers (voorloopig) aan, terwijl diegene der aanwezigen die geen melk konden leveren, zich verbonden tot

het nemen van aandelen". Men kon dus aandelen nemen zonder dat men melk leverde. Dit principe werd kennelijk toen nog niet in strijd gevonden met de coöperatieve gedachte!⁷

De afgesproken vervolgvergadering, twee weken later, alleen bestemd voor deelnemers was bedoeld om een commissie van oprichting te vormen en een voorlopig reglement op te stellen. Het reglement van Didam werd als referentie genomen en de commissie werd gevormd door de initiatiefnemers P.G. Gallée, G.J. Bieleman, A.J. Tjoonk, B. Koning en B. Zents.

Op de derde vergadering 15 juni 1893 viel het besluit tot oprichting van de 'Vordensche Coöperatieve Roomboterfabriek' (012). Staande deze vergadering meldden zich 66 leden. De acte van oprichting werd gepasseerd op 28 augustus 1893 en getekend door 102 leden uit een grote regio.

De aanbesteding op 20 september geschiedde door architect H. Jansen uit Didam; de laagste inschrijver, voor f. 7708,--, de heer G. Klappers kwam eveneens uit Didam. De eerste melk wordt verwerkt op 5 april 1894. Dus Didam had school gemaakt. De heer Jansen had het eerste resultaat van zijn eerdere initiatief in Didam binnen.

De heer Bieleman wierp zich op als voorstander van het stichten van grote coöperatieve zuivelfabrieken en hield in meerdere plaatsen lezingen over de oprichting van stoomboterfabrieken waarbij **Didam** en **Vorden** als voorbeeld golden. Aan een lezing door hem gehouden in Baak op 3 februari 1894 werd door de *Zutphensche Courant* uitgebreid aandacht besteed. "Spreekte achtte fabrieken op groote schaal gedreven, doelmatiger, dan die welke van een klein aantal koeien de melk ontvangen, en wel omdat van de aangevoerde boter op de Engelsche markt juist [073] de groote partijen, die aangebracht worden van één en dezelfde fabriek, de voorkeur genieten, den meesten afrek vinden en de hoogste prijzen hunnen bedingen" ⁶⁴.

Almen / Eefde

Kort daarna verscheen er een advertentie net een oproep aan belangstellenden in de oprichting van een coöperatieve roomboterfabriek in Gorssel ⁶⁵. Vrij snel daarna volgde een oproep voor de 2e algemene vergadering te houden op 14 april. Deze oproep bevatte echter een belangrijke nuance, het betrof nu de oprichting van een Roomboterfabriek te **Eefde**, één van de kerkdorpen in de gemeente Gorssel.

Kennelijk was de naijver in het naburige kerkdorp **Almen** zo groot dat men ook daar tot oprichting 'ener Meierij' was gekomen en de aanbesteding van de bouw drie weken eerder was dan die van Eefde. De aanbesteding van het bouwen van de fabriek voor de Coöperatieve Melkerij in Almen (004) was op 24 mei 1894 ⁶⁶, de aanbesteding van de stoomzuivelfabriek met woning te **Eefde** op 16 juni 1894.

De oprichtingsakte voor 'de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te Eefde' (003) werd op 2 mei 1894 getekend door 39 leden waarvan het merendeel veehouder. Tot de initiatiefnemers en eerste bestuur behoorde de heer E. E. Kronenburg, hoofd der school op de Mettraj onder Gorssel; hij zal samen met G.J. Bieleman een belangrijke rol spelen bij de oprichting en de eerste jaren van de GOZ.

De oprichtingsakte voor 'de Coöperatieve Melkerij te Almen' werd op 15 juni getekend door 24 leden; allen veehouders en landbouwers te **Almen**. De fabriek te **Almen**, aanvankelijk op handkracht maar sinds 1899 op stoom, verwerkte de eerste melk op 1 augustus 1894 terwijl die te Eefde per eind september 1894, dus een kleine twee maanden later. De naijver tussen de twee fabrieken en vooral op de melkmarkt te **Zutphen** zal voortbestaan tot het doek eind 1952 voor [074] **Almen** valt en deze werd overgenomen door **Eefde**.

⁷ Merk de 'milde' constatering op, dit in tegenstelling tot uitvoerig 'negatieve' commentaar over de Didamsche Coöperatie. – zie ook beide deelnemers in de 1e statuten/aktes op de site.....

In 1894 waren er negen coöperaties in het onderzoekgebied die het aan durfden een boterfabriek te stichten en waren daarmee een voorbeeld voor anderen. Het waren de coöperaties te: **Eefde** (003); **Almen** (004); **Eibergen** (019); **Bredevoort** (024); *Wijnbergen* (031); **Angerlo** (038), **Wehl** (039), **Doornenburg** (060); en **Heumen** (082).

Dit voorbeeld werd echter niet zo gemakkelijk door anderen overgenomen, er waren plannen genoeg maar er waren ook steeds voldoende redenen waarom het niet doorging. Zo kon het gebeuren dat er ruimte ontstond voor particulieren omdat de coöperatieve plannen (nog) niet tot resultaat leidden dan wel werden afgeblazen. Zowel in **Keyenburg** (014) als ook in **Neede** (018) waren particuliere initiatieven korte tijd wel succesvol daar waar de coöperatieve initiatieven niet van de grond kwamen of faalden.

Het particulier initiatief in **Keijenburg** kon slagen door het niet van de grond komen van zuivelfabrieken in **Steenderen** en **Doetinchem**.

In **Steenderen** (035) waren er, sinds de inleiding van C.W. Vrijland voor de GOMvL in 1888 binnen hun afdeling van GOMvL regelmatig discussies over het oprichten van een coöperatieve boterfabriek. Het kwam er steeds niet van zoals bleek uit een bericht van een lokale correspondent. “Hoort men allerwege van het oprichten van boterfabrieken op coöperatieven grondslag, (ten nadeele der boterhandelaren); hier ter plaatse worden tot heden geen pogingen in het werk gesteld; hetgeen (door de vele veehouders in deze streek) (als ergens eene fabriek rendeeren kan) hier de meeste kans van slagen had. De meerderheid der landbouwers neemt in deze voorloopig eene afwachtende houding aan”⁶⁷⁾.

In paragraaf 4.6.4.4. zullen we zien dat de reden daarvoor was de boterhandelaar die, als voorzitter van de plaatselijke afdeling van GOMvL, de oprichting van de coöperatieve boterfabriek vooralsnog effectief kon blokkeren! Daarnaast was in **Doetinchem** (029), zoals we in paragraaf 4.6.4.3 zullen zien, de zojuist per akte van 18 mei 1894 opgerichte 'Coöperatieve Stoomzuivelfabriek *Eendracht te Doetinchem*' de volgende dag om zeep geholpen door een interventie van de heer P.J. Landry. Hij was eigenaar van het landgoed de Kennade en belanghebbende bij de melkventerij te Doetinchem. Kortom, door persoonlijke belangen werden initiatieven geblokkeerd of concrete plannen getorpedeerd.

Zowel de aarzeling van **Steenderen** als ook het niet doorgaan van de opgerichte coöperatie te **Doetinchem** moet voor de heer B. Hilderink het sein zijn geweest voor eigen rekening een roomboterfabriek '*de Reinheid*' te beginnen in de **Keijenburg** (014). Aanvankelijk begonnen op handkracht, in september 1897 werd overgegaan op stoom⁶⁸⁾. Door de komst van coöperatieve buurfabrieken in **Steenderen** (035) in 1899 en in **Hengelo-Ge.** (015) in 1901 werd de melkaanvoer kleiner en werd hij gedwongen te stoppen. Begin 1900 werd nog geprobeerd het tij te keren door melkleveranciers te werven richting **Zelhem**⁶⁹⁾ maar het mocht niet baten.

Het particulier initiatief in **Neede** (018) kon slagen doordat in de grote afdeling van de GOMvL in deze streek (de afdeling Borculo, Eibergen, Neede en Ruurlo) men niet tot besluiten kon komen en individuele grote veehouders al begonnen waren met de aanschaf van apparatuur voor de zuivelbereiding. De actieve voorzitter Heunder, zelf afkomstig uit Eibergen, kondigde de verzelfstandiging aan van de afdeling Eibergen van de [075] GOMvL per eind 1895. De problemen moesten lokaal per dorp worden aangepakt en opgelost was zijn betoog; besluitvorming samen met de andere dorpen bleek niet mogelijk.

Heunder had tijdens de afdelingsvergadering van GOMvL gehouden op 13 februari 1894 nog een verslag uitgebracht⁷⁰⁾ over zijn bezoeken aan de stoomzuivelfabriek te **Didam** en het handkrachtfabriekje te **Tungelroy**⁷¹⁾ in Noord-Brabant. Initiatieven tot oprichting van een coöperatieve roomb-

terfabriek bleven nog even uit.

Eind maart 1895 begon de firma *Reinders & Bos* te **Neede** met de verwerking van melk in de, voor eigen rekening, gebouwde stoomzuivelfabriek(018). In de lokale krant verschenen regelmatig advertenties met aanbiedingen van boter van hun stoomzuivelfabriek '*De Berkel*'. De uit te betalen melkprijs aan de veehouders bleef echter laag als gevolg van de lage boterprijzen in die periode.

In de loop van de tijd kwamen er echter zuivelfabrieken in **Eibergen** en **Borculo** waardoor de concurrentie om melk moordend werd.

Bij de oprichting van de coöperatieve roomboterfabriek '*de Eendracht*' te **Borculo** (17) waren afspraken gemaakt met de boeren uit Geesteren bij **Borculo**. "Tengevolge van de indertijd gevoerde bespreking op de vergadering van aandeelhouders in de coöperatieve roomboterfabriek '*de Eendracht*' alhier is thans opgericht de Landbouwvereniging Geesteren-Gelselaar' gevestigd te Geesteren. Van het lidmaatschap zijn echter uitgesloten zij, die melk leveren aan andere dan de coöperatieve roomboterfabriek '*De Eendracht*' te Borculo" ⁷²⁾. Deze lidmaatschapsclausule zal gericht zijn geweest tegen '*de Berkel*'.

Ook deze particuliere zuivelfabriek moest liquideren omdat de melk werd 'weggezogen' door een coöperatieve buur. Het doek viel voor '*de Berkel*' en de fabriek werd mei 1900 geveild ⁷³⁾.

Borculo

Intussen bleef Bieleman zijn ideeën over de oprichting van boterfabrieken uitdragen. April 1895 was hij in **Ruurlo** en benadrukte nogmaals de wens te komen tot grote partijen gelijkmatige boter. Eind 1895 sprak hij in **Borculo** voor de afdeling van GOMvL om daar zijn uitgewerkte ideeën nogmaals te etaleren. De voordelen werden nog eens opgesomd en op concrete vragen gaf hij concrete antwoorden die overtuigden en typisch waren voor de discussie van dat moment (zie bijlage 3) ⁷⁴⁾.

De heer Bieleman gaf zeer praktische adviezen. Op de boerderij '*Broeker*' van de Wed. Dave in Geesteren bij **Borculo**, waar in maart 1890 een zuivelcursus werd gegeven door *Van Weydom Clatterbos*, werd mei 1894 een petroleummotor geplaatst voor het dorsen en karnen ⁷⁵⁾. Dit voorbeeld werd ook gevolgd door de landbouwer Dave op '*Lubberding*' ⁷⁶⁾.

De activiteiten in Geesteren gingen duidelijk in de richting van een zuivelfabriekje toen G.J. Geesink overging tot de aanschaf van een melkontromer, systeem Melotte, en een boterkarn voor de boterbereiding. "Hoewel op kleine schaal gedreven, is de inrichting, waar Geesink de melk, hem door verschillende veehouders dagelijks geleverd, ontroomt en karnt, een teeken van vooruitgang op 't gebied der zuivelbereiding in de gemeente **Borculo**, waar tot nu toe geen inrichting van dien aard bestond" ⁷⁷⁾.

Begin 1896 werd het initiatief om te komen tot het oprichten van een coöperatieve roomboterfabriek te Geesteren gemeld ⁷⁸⁾. Dit initiatief van G.J. Geesink leidde eind mei tot het besluit een coöperatieve stoomzuivelfabriek voor **Geesteren** en Gelselaar op te richten; een bestuur wordt gekozen en de financiering geregeld ⁷⁹⁾.

Pogingen die midden 1895 waren ondernomen om in **Borculo** een stoomzuivelfabriek op te richten ⁸⁰⁾ waren nog zonder resultaat wat bleek uit een oproep aan belangstellenden ⁸¹⁾. De heer Van Dassen, die in Borculo van 1879 ⁸²⁾ tot 1891 een margarinefabriekje exploiteerde, kwam in 1897[076] terug met een handkrachtboterfabriekje die in 1901 weer werd opgeheven ⁸³⁾.

De vraag bleef wie neemt het initiatief voor een coöperatieve zuivelfabriek?

In de afdelingsvergadering van GOMvL Borculo, Neede en Ruurlo van 19 januari 1897 bracht de voorzitter de vraag van de oprichting van een coöperatieve boterfabriek wederom ter sprake. "De voorzitter herhaalde in 't kort wat daaromtrent in de vorige bijeenkomst den heer Bieleman is gezegd en vraagt daarna of er ook personen aanwezig zijn, die de zaak op touw wenschen te zetten.

Daar zich hiervoor niemand opdoet, zegt hij, dat hij dan met de h.h. G.P.Schey en G J. Dave het initiatief zal nemen”⁸⁴⁾.

De vergadering nam vervolgens een weinig zeggende motie aan: “De oprichting eener coöperatieve fabriek is wenschelijk”. Al op 26 januari werd het besluit genomen om, indachtig de adviezen van Bieleman, een roomboterfabriek op te richten in de nabijheid van het station van Borculo⁸⁵⁾.

Op 12 april werd in de algemene vergadering van aandeelhouders het besluit tot oprichting van de Coöperatieve Roomboterfabriek '*de Eendracht*' (017) genomen; statuten en huishoudelijk reglement werden vastgesteld en een definitief bestuur werd gekozen⁸⁶⁾. Kennelijk was met de landbouwers in Geesteren en Gelselaar afgesproken dat zij de Landbouwvereniging kregen en Borculo de boterfabriek.

De aanbesteding van de te bouwen roomboterfabriek met directiewoning werd gehouden op 21 juni. Bij de opening van de fabriek op 22 november 1897 werd met dank in herinnering gebracht de lezing van de heer Bieleman waarvan de ideeën nu, met deze inrichting, tot stand waren gebracht⁸⁷⁾.

Ruurlo

Ruurlo was lid van dezelfde afdeling van GOMvL als Borculo, het gebrek aan initiatief en de sluitenloosheid was dan ook daarmee in overeenstemming. In de dorpsvereniging van **Ruurlo** werd november 1894 gesproken over de wenselijkheid van melklevering aan de te openen **Beltrumsche** Roomboterfabriek. Door enkelen werd de voorkeur uitgesproken voor de oprichting van een eigen kleine coöperatieve fabriek⁸⁸⁾. Maar wie neemt het initiatief?

Plannen werden wel beraamd maar het stuitte veelal op de kwestie van de financiën. Men leverde intussen de melk aan de fabrieken in **Vorden** en **Beltrum**. Eind 1896 meldde zich de heer J.W Tiesink, landbouwer te Barchem, die voor eigen rekening een zuivelfabriek in **Ruurlo** wilde stichten⁸⁹⁾ en vroeg de Dorpsvereniging medewerking voor het leveren van melk. Deze vraag prikkelde en het werd betreurd dat een vreemde doet wat ze zelf wel hadden gewild⁹⁰⁾.

Het was voor de Dorpsvereniging zelf het sein om tot oprichting van een coöperatieve boterfabriek over te gaan; statuten werden gemaakt en financiering verkend⁹¹⁾. Midden december werd gemeld dat een coöperatieve roomboterfabriek was opgericht nadat “de benodigde gelden onder hypothe-cair verband door Mr. Baron van Heeckeren van Kell zullen worden verstrekt”.

Het handkrachtfabriekje '*de Volharding*' (016) werd op 1 mei 1897 in werking gesteld. Twee jaar later werd de zuivelfabriek omgebouwd op stoom⁹³⁾. Dit heeft overigens niet kunnen verhinderen dat in de zomer van 1900, door een vervelende tyfusuitbraak de fabriek op last van de Inspecteur der Volksgezondheid 3 weken werd stilgelegd⁹⁴⁾.

De fabriek had, niet alleen door de tyfusaffaire, een zeer moeizame start. Ook in de keuze van de eerste directeuren was men niet gelukkig. De eerst benoemde directeur G. Lusink⁹⁵⁾ moest na veel protest binnen twee weken na zijn benoeming weer vertrekken⁹⁶⁾. De tweede directeur, de heer J. Timmer, vertrok een jaar later om in 1898 te worden opgevolgd door P. Noordenbos.

Neede 2

Ook Neede kende na het vertrek van de particuliere fabriek '*de Berkel*' nog meerdere pogingen om te komen tot de oprichting van een [077] coöperatieve roomboterfabriek. In 1900 al werd de eerste poging vermeld, nu ook bij het station⁹⁷⁾. De volgende serieuze pogingen waren er in 1906⁹⁸⁾ en zelfs nog in 1926⁹⁹⁾.

Het bleek zeer moeilijk om voldoende melkbij elkaar te krijgen voor het starten van een nieuwe fabriek wanneer eenmaal de melk, in de regio, zijn bestemming had gevonden.

Laren

De oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek in **Laren**, ten noorden van **Lochem**, verliep ook

moeizaam door gebrek aan “krachtadig optreden van gegoede landbouwers”¹⁰⁰). Het eerste initiatief werd gemeld van een dertigtal boeren en veehouders die begin januari 1897 bij elkaar kwamen ter bespreking van de oprichting van een roomboterfabriek¹⁰¹). Bezoeken werden gebracht aan de fabrieken te **Eefde** en **Winterswijk**. Er volgden vele vergaderingen maar de financiering en de daarbij behorende borgstelling der leden leek het struikelblok.

In april was men zover dat mislukking dreigde. In de nabijgelegen buurtschap Groot-Dochteren probeerde men de oprichting van een kleinschaliger fabriekje. “Na den treurige afloop die den gang van zaken in Laren gehad heeft, en de mislukking om gezamenlijk tot den bouw eener grootere fabriek te geraken, was nu meer het doel der bijeenkomst, om op kleinere schaal eene inrichting voor de buurtschap Groot-Dochteren alleen daar te stellen¹⁰²).

Toch werd de discussie in Laren weer opgepakt en volgden er weer meerdere vergaderingen, men wilde er uit komen. Het besluit viel in de negende vergadering en toen kreeg het bestuur opdracht de zaak te regelen¹⁰³). De akte van oprichting werd getekend op 17 september 1897 door maar liefst 174 leden en de aanbesteding van het bouwen van een stoomzuivelfabriek met directeurswoning volgde op 7 oktober. De melkverwerking in de '*Larensche Coöperatieve Zuivelfabriek*' (008) begonnen op 23 mei 1898.

Voordat de melkverwerking begon in **Ruurlo** (1897) ten zuiden van **Lochem** en in **Laren** (1898) ten noorden van **Lochem**, waren de boeren van de landgoederen '*de Cloese*' (van C.J. Sickesz), '*de Boekhorst*' (van A. Staring) en '*de Wiersse*' (van Mr. J.F.T. Van Valkenburg) bij **Lochem** begonnen met de oprichting van handkrachtfabriekjes.

De GOMvL had in haar circulaire van 1894 aangeboden om de leraar van de maatschappij kosteloos behulpzaam te laten zijn bij het in werking brengen van handkrachtfabriekjes volgens het Limburgs systeem.

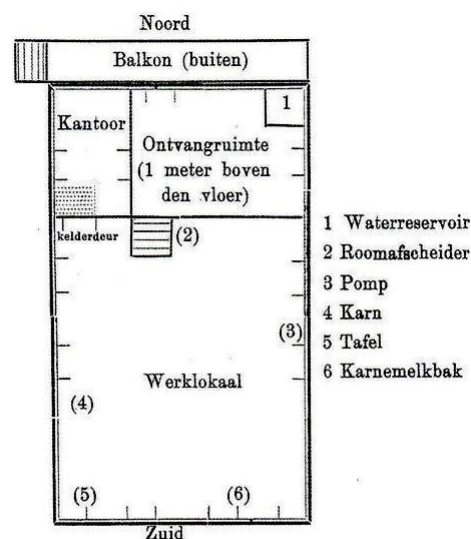
Het eerst werd hiervan gebruik gemaakt door **Epe** waar, door de afdeling 'IJseloevers' gevraagd werd de opleiding te verzorgen voor het personeel van een klein handkrachtboterfabriekje.¹⁰⁴

Dit vond navolging door de landbouwers van het landgoed '*de Cloese*'. Een lezing van v. Weydom Claterbos, gehouden voor de onderafdeling Barchem van GOMvL op 15 januari 1895¹⁰⁵), en het vermelde succes van het handkrachtfabriekje te **Almen** waren voor de landbouwers van het landgoed '*de Cloese*' aanleiding voor actie.

De pachters op de landgoederen, niet zijnde eigenaar van de grond, gingen echter niet of maar aarzelend over op lange termijn investeringen zoals in een zuivelfabriekje. Het probleem was dat de belangen van pachtheer en pachter niet altijd parallel liepen, een probleem dat ook in Friesland speelde¹⁰⁶) en wat door Rinkes Borger al in 1878 werd beschreven als 'één van de problemen die de vooruitgang van de landbouw belemmerd'¹⁰⁷).

Voor de pachters van '*de Cloese*' leek het geen probleem. Op hun verzoek had de heer Sickesz op zich genomen een handkrachtboterfabriekje (005) te doen bouwen en van alle werktuigen te voorzien, [078] evenals het gebouw voortdurend in goeden staat te onderhouden. De leden van de vereniging betaalden 3% rente¹⁰⁸).

Het fabriekje werd door Van Weydom Claterbos juli 1895 in werking gesteld. Hij deed hiervan uitgebreid verslag in zijn 7^e verslag over de zuivelvakschool¹⁰⁹). Een stenen gebouw van 10 bij 6 meter met bordes, be-

Afbeelding 4.28 Plattegrond van de twee door Sickesz gebouwde handkrachtfabriekjes bij het landgoed 'de Cloese' en te Barchem.

dekt met pannen en voorzien van een kelder werd gebouwd op het landgoed in nabijheid van de koetsierswoning bij het kasteel. De bouwkosten bedroegen f. 1200,- ; de inventaris vergde en bedrag van f. 854,70.

Vier jaar later werd er door Sickesz een vergaderzaaltje bijgebouwd voor de maandelijksse bijeenkomsten van de leden van de Vereniging; het bestuur zorgde voor 53 flinke stoelen ¹¹⁰⁾.

De eerste directeur was de heer A.J Harkink, die om persoonlijke redenen ontslag nam en per 1 april 1898 werd opgevolgd door G.J. Oplaat ¹¹¹⁾.

A1 in de eerste ledenvergadering in januari 1896 van de Vereniging van '*de Cloese*' kwam aan de orde de oprichting van een boterfabriekje in de buurtschap **Barchem**; als reden werd aangevoerd de te verwachten capaciteitsproblemen in het voorjaar, in het bijzonder wanneer de melk van de nieuwmelkse koeien werd aangeboden. Besloten werd om Sickesz te vragen ook een boterfabriekje te stichten voor 26 landbouwers in Barchem.

Ook dat verzoek werd gehonoreerd en op 13 juni 1896 werd ook het tweede handkrachtroomboterfabriekje van '*de Cloese*' (007) in bedrijf gesteld voor de melk van 176 koeien van 41 landbouwers. Beide bedrijfjes werkten tot volle tevredenheid van de leden en het bestuur. In de discussies over grote dan wel kleine zuivelfabriekjes toonde men zich tevreden over de uitbetaalde melkprijs ¹¹²⁾. Heel anders werd de situatie toen op 19 februari 1904 Sickesz en drie jaar later, op 26 januari 1907, zijn echtgenote kinderloos kwamen te overlijden.

Het landgoed '*de Cloese*' werd in percelen geveild. Het perceel koetsierswoning, vergaderzaal en boterfabriek werd verkocht voor f. 8000,--. De Vereniging '*de Cloese*' had zich al omgevormd tot een '*Coöperatieve Zuivelfabriek de Cloese*' dat per acte van 10 mei 1906 was vastgelegd en getekend door 74 leden.

Door afvalwaterproblemen en stankhinder was het bestuur genoodzaakt om te zien naar een andere locatie en moest een nieuwe fabriek worden gebouwd; dat besluit werd genomen in de ledenvergadering van december 1907 ¹¹⁴⁾.

Inmiddels was de pas opgerichte **Lochemsche Coöperatieve Zuivelfabriek**, na het faillissement van de fabriek van **Kingma**, begonnen leden te werven onder de melkleveranciers van '*de Cloese*' waardoor snel handelen geboden was.

Op 29 maart 1908 werd op een locatie te **Zwiep**, centraal in het melkwinningsgebied, de nieuw te bouwen stoomzuivelfabriek aanbesteed en eind dat jaar in gebruik genomen (006).

Ook de landbouwers die melk leverden aan het handkrachtfabriekje te **Barchem** kwamen na het overlijden van de eigenaar in actie. Door het bestuur van deze Vereniging werd ook de rechtsvorm omgezet in een '*Coöperatieve Zuivelfabriek Barchem*' te Barchem waarvoor de acte werd verleden op 2 februari 1907, getekend door 52 leden. Het bestuur wilde ook de overstap maken naar stoom maar op uitdrukkelijk advies van de zuivelconsulent, de heer van der Burg, werd de Coöperatie Barchem in 1909 ontbonden en leverden de landbouwers de melk sindsdien aan naburige zuivelfabrieken ¹¹⁵⁾. Het gebouw is thans, na honderd jaar, nog als woning in gebruik.

Het tweede handkrachtfabriekje van '*de Cloese*' moet voor de pachters van het landgoed '*De Boekhorst*' het sein zijn geweest om hetzelfde na te streven. In een vergadering gehouden op de boerderij van H. Hietbrink op 't Hasselo te Klein Dochteren werd het principebesluit genomen [079] tot de oprichting van een kleine zuivelfabriek ter plaatse.

Op verzoek van de eigenaar van de Boekhorst, de heer **A. Staring**, hield **Van Weydom Claterbos** op zondag 19 april 1896 op 't Hasselo en een lezing over kleine coöperatieve boterfabrieken. De heer Staring adviseerde om al te beginnen in een leegstaand herenhuis op het landgoed waarna op 6 ok-

tober 1896 kon worden overgegaan tot het aanbesteden van de bouw van een roomboterfabriek. Dit handkrachtfabriekje (011) werd tegen een geringe vergoeding ter beschikking gesteld aan de leden van de Vereniging. In juni vroeg men per advertentie 'een Directeur (karnbaas) die kan schrijven en rekenen ¹¹⁶⁾, voorwaar een logische en niet te zware eis.

Bij de opening van de fabriek eind april 1897 werd gerefereerd aan het moeizame wordingsproces: "het tot stand komen der fabriek, in zijn soort een lijdensgeschiedenis, daar het aanvankelijk bleek dat hoe meer men vergaderde, hoe minder belangstelling er scheen te komen ¹¹⁷⁾.

In 1904 ging het landgoed en daarmee ook de boterfabriek over in eigendom naar de heer Thate. Een jaar later kon de fabriek profiteren van de elektrische installatie van het landgoed en in 1908 werd overgegaan op stoomkracht.

Ook voor 'de Boekhorst' werd de rechtsvorm Vereniging per akte van 1 juni 1906 omgezet naar een 'Coöperatieve Roomboterfabriek de Boekhorst' welke werd getekend door 61 leden.

De landbouwers van het landgoed 'de Wiersse' kregen via de eigenaar eveneens de grond en het gebouw ter beschikking gesteld voor het oprichten van een handkrachtfabriekje (013); in de vergadering van 16 december 1896 werd het bestuur, de financiering van de inventaris evenals de statuten geregeld. Het hoofd der school te Linde, de heer A. J. Koerselman, had zich zeer verdienstelijk gemaakt voor het welslagen van het genomen initiatief.

De aanbesteding van de bouw vond al plaats op 21 januari 1897 en op 2 februari kon de acte van oprichting door 32 leden worden getekend. De melkverwerking kon beginnen op 15 april 1897. Al na drie jaar werd de boterbereiding van handkracht omgezet naar stoom ¹¹⁸⁾.

Verscheidene keren waren er ook in **Barchem** besprekingen om te komen tot de oprichting van een roomboterfabriek in één van de buurtschappen **Barchem**, **Zwiep** of **Boschheurne** ¹¹⁹⁾. Steeds bleek dat gebrek aan financiën dan wel een ontoereikende hoeveelheid melk de oprichting [080] vooralsnog onmogelijk was.

Het lukte echter de heer A. J. Harkink (1871-1937) begin 1902 om voldoende mensen te interesseren voor het opzetten van coöperatieve boterbereiding in **Boschheurne**. A. J. Harkink vertrok op 1 april 1898 als directeur van het handkrachtfabriekje 'de Cloese'. Hij was de oudste zoon van een pachtboer van 'de Cloese' die op verzoek van Sickesz zich een jaar lang bekwaamde als botermaker op de boterfabriek te **Eefde** ¹²⁰⁾. Toen hij in 1898 huwde ging hij inwonen bij zijn schoonouders 'op Schuurman' aan de Borculoseweg te Boschheurne.

Hij zal zeer gemotiveerd zijn geweest om weer de boterbereiding te kunnen oppakken. Hij slaagde erin, ondanks veel tegenwerking van de eigenaren van het naburige landgoed 'Beekvliet', steun te krijgen van elf landbouwers te Boschheurne en twee te Geesteren.

Op 22 maart 1902 tekenden ze de acte van oprichting van 'De coöperatieve landbouwvereniging voor roomboterbereiding en aankoop van landbouwartikelen de Boschheurne' (009). Het in 1902 gebouwde handkrachtfabriekje werd in 1907 overgezet op stoomaandrijving.

De opening van de stoomzuivelfabriek te **Steenderen** (035) juni 1899, moet ook in het naburige Hengelo het sein zijn geweest om plannen te ontwikkelen. Op 8 december 1899 werd een vergadering belegd door een voorlopige commissie onder voorzitterschap van J. Koning (1857-1930), notaris te Hengelo ¹²¹⁾.

De heer Koning speelde een grote rol in het tot stand komen van de 'Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Hengelo' (015), werd erevoorzitter, leidde veelal de ledenvergadering en had een bemiddelende rol bij de 'herrie in de boterfabriek' ¹²²⁾. Meerdere vergaderingen werden gewijd aan de oprichting van een roomboterfabriek, het bleek een moeizaam proces zoals bleek uit het volgende citaat: "Te betreuren is het echter, dat er nog zoo velen zijn, die van het nut en de voordeelen eener zoodanige inrichting niet genoeg doordrongen zijn en eerst 'de kat uit de boom willen zien' alvorens hunne medewerking te verleen. Dit moge in vele gevallen voorzichtig gehandeld zijn, hier echter,

waar aan een goed begin en eendrachtige samenwerking zoo veel gelegen is, is die besluitenloosheid bepaald af te keuren”¹²²⁾.

Het kwam uiteindelijk goed, op 30 april 1900 werd de oprichtingsakte getekend door 149 leden. Onder hen waren er velen die niet het beroep landbouwer konden opgeven. De aanbesteding van het bouwen van de stoomzuivelfabriek vond plaats op 24 juli 1900 en de melkverwerking begon op 23 januari 1901. De eerste directeur vertrok al na 3 weken, er zouden de eerste 20 jaar nog meerdere problemen tussen bestuur en directeur volgen.

Uit de ontwikkeling van de melkverwerking van de beschreven 18 zuivelfabriekjes in de regio Zutphen, zoals samengevat in tabel 4.4, blijkt duidelijk dat er in 1920 een viertal fabrieken tot de [081]koplappers behoorden; **Eefde** (003), **Laren** (008) **Vorden** (012) en **Borculo** (017) gevolgd door een vijftal subtoppers te weten de fabrieken te **Almen** (004), **de Wierse** (013), **Lochem** (010), **Hengelo** (015) en **Ruurlo** (016). De andere helft was van zeer bescheiden omvang terwijl er dan al vijf van de achttien zijn afgevallen. Zoals in tabel 4.4 is aangegeven steeg de hoeveelheid verwerkte melk in de eerste 20 jaar met meer dan een factor tien.

Nr.	Fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
1	Zutphen	1883-12-10	hand	0,45	0,56	0,75	1,00*	1,30*	1,10*
2	Zutphen	1912-10-15	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
3	Eefde	1894-09-10	stoom	0,90	1,15	2,94	5,25	7,03	5,63
4	Almen	1894-08-01	hand	0,30	0,60	1,54	2,17	2,76	2,12
5	De Cloese	1895-07-17	hand	0,38*	0,84	0,99	n.o.	n.o.	n.o.
6	Zwiep	1908-12-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	1,60*	2,17	1,46
7	Barchem	1896-06-13	hand	n.o.	0,31	0,60	n.o.	n.o.	n.o.
8	Laren	1898-05-23	stoom	n.o.	4,49	5,73	6,70	7,73	5,62
9	Boschheurne	1902-06-02	hand	n.o.	n.o.	0,53	0,60*	0,70*	0,65
10	Lochem	1893-10-03	stoom	0,40*	0,75*	0,90*	1,82	2,63	2,56
11	De Boekhorst	1896-06-15	hand	n.o.	0,41	0,95*	1,25*	2,17	1,50*
12	Vorden	1894-04-05	stoom	1,44	3,30	4,44	5,79	7,03	5,01
13	De Wiersse	1897-04-14	hand	n.o.	0,70	1,41	2,02	2,70	2,00
14	Keijsenborg	1895-01-22	hand	0,23*	0,40*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
15	Hengelo	1901-01-21	stoom	n.o.	n.o.	2,11	3,32	4,64	3,32
16	Ruurlo	1897-05-01	hand	n.o.	1,79	2,89	3,75	4,84	3,87
17	Borculo	1897-11-22	stoom	n.o.	3,01	5,01	6,24	7,69	5,70
18	Neede	1898-01-01	stoom	0,26*	0,55*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
	totaal			4,36	18,86	29,38	41,51	53,39	40,54
			veetelling	12772	13742	14425	17770	18348	18664
			X 3000 L	38,32	41,23	43,28	53,31	55,04	55,59
			% verwerkt	11	46	68	78	97	73

Tabel 4.4 Gegevens van de zuivelfabrieken, nummers 001 t/m 018), in de regio Zutphen.

Voor de berekening van de totale hoeveelheid beschikbare melk werd uitgegaan van een melklevering van 3000 liter per koe. Deze aanname blijkt redelijk wanneer we de hoeveelheid per koe bezien zoals dat in Eefde werd aangevoerd. (zie tabel 4.5) De geconstateerde daling in gemiddelde melklevering per koe in de jaren 1905 en 1910 kan worden toegeschreven aan de sterke stijging van het aantal leden met een klein aantal koeien waarvan de hoeveelheid melk, die thuis werd gehouden voor eigen gebruik, groot was.

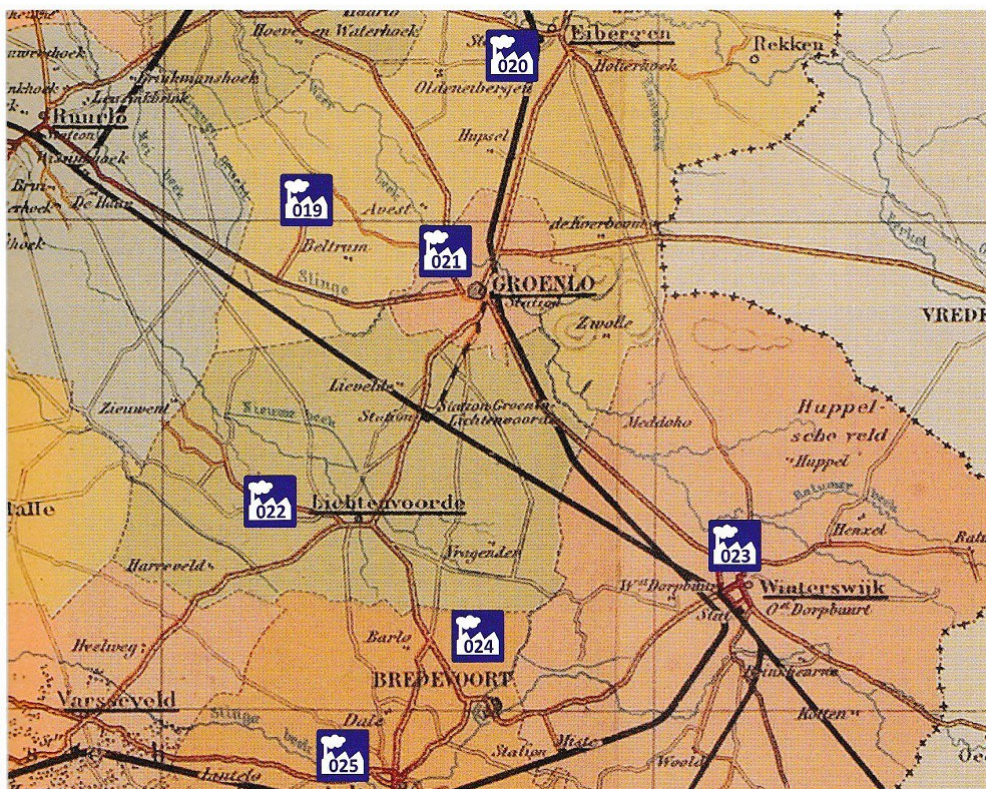
jaar	leden	koeien	melk	melk/koe
1896	96	414	1297447	3134
1900	75	450	1414960	3144
1905	278	1112	2935389	2640
1910	477	1833	5249133	2864
1915	565	2207	7025659	3183
1920	620	2279	5625207	2468

Tabel 4.5 Melklevering per koe te Eefde.

Daarnaast zijn de leden van het eerste uur waarschijnlijk de landbouwers met het beste vee en relatief de meeste koeien. Wanneer we het totaal in de 18 fabrieken verwerkte melk vergelijken met de berekende beschikbare hoeveelheid dan blijkt dat melkverwerking in 20 jaar globaal groeit van 10% naar boven de 90%. Dit geeft aan een relatief lange periode voor de overgang van verwerking van de melk op de boerderij naar de fabriek.

4.6.4.2 Winterswijk

Winterswijk vervolg en slot

Afbeelding 4.33 Zuivelfabrieken in de regio Winterswijk, nummers 019 t/m 025.

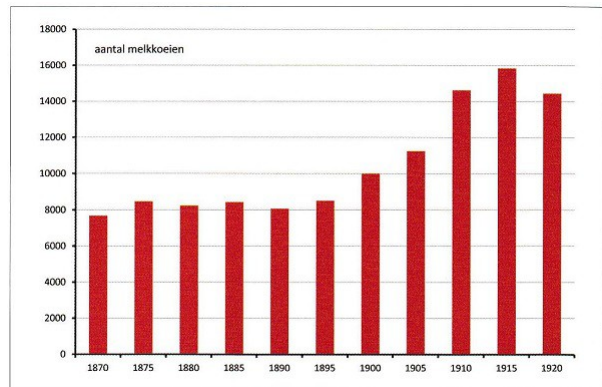
nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
19	Beltrum	1894-11-15	Stoom	1,20	1,80	2,55	3,10*	4,65*	4,07
20	Eibergen	1900-05-22	Stoom	n.o.	1,31	3,00	4,82	7,41	5,88
21	Groenlo	1915-03-27	Stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	?
22	Lichtenvoorde	1900-11-21	Stoom	n.o.	n.o.	3,17	4,58	6,48	6,02
23	Winterswijk	1895-03-05	Stoom	2,50	6,83	8,02	10,81	14,52	11,08
24	Bredevoort	1894-09-18	Hand	n.o.	0,25	0,30	0,37	0,46	0,37
25	Aalten	1896-09-21	stoom	n.o.	2,70	4,86	7,13	8,89	7,15
	totaal			3,70	12,89	21,90	30,81	42,41	34,57
			veetelling	8502	9998	11241	14621	15843	14431
			X 3000	25,51	29,99	33,72	43,86	47,53	43,29
			% verwerkt	15	43	65	70	89	80

Tabel 4.6 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Winterswijk.

De regio Winterswijk omvat de gemeenten **Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Winterswijk** en **Aalten**. Het is een regio voor een groot deel omsloten door de Duitse grens. In de regio zijn 7 zuivelfabrieken opgericht. Het is een regio met eind 19^e eeuw ongeveer 8000 stuks vee. In een tijdvak van twintig jaar, na de oprichting van zuivelfabrieken, verdubbelde het aantal stuks melkvee. In de regio Winterswijk zijn 7 zuivelfabrieken bekend waarvan enkele gegevens in tabel 4.6 zijn samengevat.

Beltrum

In de regio Winterswijk kwam Beltrum als eerste met het initiatief voor de oprichting van een boterfabriekje. De landbouwcrisis begon sterk voelbaar te worden op lokaal niveau en vroeg om actie. De afdeling van de GOMvL: Borculo, Eibergen, Nee-de en Ruurlo vergaderde altijd in Borculo en was niet bij machte om in de afzonderlijke dorpen en buurtschappen actie te initiëren nodig om de crisis het hoofd te bieden. Eind 1895 kondigden de leden van Eibergen aan zelf een eigen afdeling te stichten ¹²⁴⁾

Afbeelding 4.34 Het verloop van de veestapel in de regio Winterswijk.

In deze periode moesten de activiteiten worden geïnitieerd door dorpsverenigingen en de opkomende boerenbonden. Het is dan ook de dorpsvereniging die het initiatief nam een commissie te benoemen om een zuivelfabriek op te richten ¹²⁵⁾.

In **Eibergen** lukte het niet direct, in **Beltrum** wel; het probleem was de financiering. In **Beltrum** waren enkele landbouwers die veel aandelen namen in de op te richten vennootschap '*De Betrum-sche Roomboterfabriek*' (019); een N.V. werkend op coöperatieve grondslag. De aanbesteding voor de bouw van de stoomzuivelfabriek werd gehouden op 10 augustus 1894 en de eerste melk werd verwerkt op 15 november 1894.

In de Gemeente Eibergen werd dus de eerste zuivelfabriek gesticht in **Beltrum**, terwijl in Eibergen zelf de financiering het struikelblok bleef. Voor A.J. Oudenampsen te Eibergen was dat het sein om een handkrachtboterfabriekje te laten bouwen bij zijn winkel. Over dit fabriekje is echter weinig bekend en is daarom niet in de inventarisatielijst opgenomen. Het fabriekje was eind 1899 gestopt, ongetwijfeld ook hier nadat de Coöperatie was opgericht.

Op de algemene vergadering van de afdeling **Eibergen** van de GOMvL gehouden op 28 december 1898, werd een commissie benoemd om de oprichting van een boterfabriek voor te bereiden ¹²¹⁾.

Wederom was financiering het probleem dat kon worden opgelost nadat een zeventiental heren zich persoonlijk borg hadden gesteld voor een lening à f. 34.000, ¹²²⁾.

De acte van oprichting kon 13 april 1899 worden getekend maar de start als zodanig moest nog worden uitgesteld omdat nog te weinig melk voor verwerking was aangemeld. De boeren hadden problemen met de leveringsplicht.

[082] Wanneer te weinig boeren zouden meedoen zouden de kosten van vervoer van de melk naar de fabriek relatief hoog gaan uitvallen ¹²⁹⁾. De aanbesteding voor het bouwen van een stoomzuivelfabriek en directeurswoning kon eerst op 17 november 1899 plaatsvinden. De eerste aanvoer van melk voor verwerking naar de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek **Eibergen** (020) was op 22 mei 1900, waarmee een periode van zeven jaren plannen maken dan toch succesvol kon worden afgesloten.

De voorzitter van de afdeling **Winterswijk** van de GOMvL, de heer E. Haitsma Mulier burgemeester van de gemeente Winterswijk, opperde begin september 1893 het plan om ook in zijn gemeente te komen tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek en nodigde de heer G .J. Bieleman uit hierover een lezing te verzorgen. De heer Bieleman benadrukte in zijn lezing gehouden 12 december 1893, zoals gewoonlijk, de voordelen van grote fabrieken ¹³⁰⁾.

Het initiatief voor de oprichting van een zuivelfabriek dreigde echter te worden overgenomen door de in augustus 1893 opgerichte '*Coöperatieve Winterswijksche Landbouwersbond*'. De Landbouwersbond belegde een vergadering in het buurtschap Woold met als hoofdagendapunt de oprichting

van een roomboterfabriek. De discussie, met als vertrekpunt het ontwerpreglement van de afdeling Woold, dreigde de verkeerde kant uit te gaan. “De heer E. Haitsma Mulier, gelukte het voorstel der Afdeling Woold van de baan te krijgen en eene motie voor te stellen van ongeveer de volgende inhoud: De vergadering, als hare meening uitsprekende, dat bij de oprichting van eene zuivelfabriek rekening is te houden met de wenschen der Afdeeling Woold, noodigt het Bestuur uit zijn ontwerp-reglement terug te nemen en het in eene volgende vergadering, zoo noodig gewijzigd weer ter tafel te brengen”¹³¹).

Een brede commissie werd gevormd met 50 leden die alle buurtschappen vertegenwoordigden. Het voorlopig bestuur werd gevormd door E. Haitsma Mulier, burgemeester van Winterswijk en voorzitter van de plaatselijke afdeling van GOMvL als voorzitter; J.G. ten Houten, plaatselijk bankier als penningmeester en H.J. Onk, hoofdonderwijzer in Meddo en voorzitter van de Coöperatieve Winterswijksche Landbouwersbond als secretaris.

Met deze heren als initiatiefnemers werden de gelederen gesloten en kon worden aangestuurd op de oprichting van '*De Vereeniging de Winterswijksche Coöperatieve Zuivelfabriek*' (023).

De akte van oprichting werd verleden op 29 september 1894 en werd getekend door ruim 300 aandeelhouders. De aanbesteding had plaats op 22 september 1894 en werd gebouwd door de Winterswijkse aannemer J.W. Streek. De eerste melkverwerking was op 5 maart 1895 en was het begin van een snelle groei naar de grootste zuivelfabriek [084] van Nederland. In het jaarverslag van 1900 constateerde men dan ook met voldoening dat, tegen het advies in van de heer Van Weydom Claterbos, destijds gekozen was voor één grote coöperatieve stoomzuivelfabriek dankzij de krachtige pleidooien van Bieleman en de voortvarendheid van Haitsma Mulier¹³²).

Voor **Bredevoort** was de discussie die werd gevoerd in Winterswijk, het moment om ook de oprichting van een boterfabriekje ter hand te nemen. Gekozen werd voor een handkrachtfabriekje (024) op bescheiden schaal begonnen met een 20-tal leden. Waarschijnlijk werd gestart in een bestaand gebouw of boerderij op 21 september 1894, tien jaar later was er de aanbesteding van een nieuw gebouwtje. Pas in 1915 ging men over op stoom.

Het bijzondere van het roomboterfabriekje was de benoeming van de eerste directeur mejuffrouw Duitshof¹³³), de enige dame in het gezelschap van zuiveldirecteuren in Gelderland. De roomboterfabriek heeft bijna 50 jaar bestaan met kennelijk een kleine trouwe ledenkring. Het heeft in die 50 jaar nooit meer dan ca. een half miljoen liter melk per jaar verwerkt. Het fabriekje is nu gemeentelijk monument en geeft aan Bredevoort een karakteristiek silhouet.

De **Aaltense** leden van de afdeling van de GOMvL Winterswijk besloten eind 1894 ook een eigen afdeling van GOMvL op te richten en volgden daarmee de trend van die tijd. Als hoofddoel werd genoemd het oprichten van een coöperatie zoals dat ook elders gebeurd¹³⁴). Eind 1895 was het zover dat de heer A.P. Slicher van Bath (1838-1933), lid van de gemeenteraad en provinciale staten, namens de oprichters van de Aaltense Boterfabriek (024) de belangstellende aandeelhouders uitnodigde voor een lezing over boterfabrieken, te houden door de oprichter van de Didamsche Roomboterfabriek de heer Jansen¹³⁵). Het was de bedoeling dat “aandeelhouders, die melk aan de fabriek leveren, zullen deelen in de winst, boven de rente, geëvenredigd aan het aantal koeien waarvan de melk geleverd wordt¹³⁶).

Op 12 mei 1896 volgde de aanbesteding van het bouwen van '*de stoomzuivelfabriek met stoomschoorsteen*' [085] onder architect Jansen te Didam. De fabriek begon met de melkverwerking op 19 september 1896.

In **Lichtenvoorde** werd november 1893, aan het eind van een vergadering van de Lichtenvoordsche landbouwvereniging, door de voorzitter het nut van een coöperatieve boterfabriek ter sprake gebracht en werd in overweging gegeven over de wenselijkheid hiervan na te denken¹³⁷). Februari

1895 kwam het wederom ter sprake na een lezing van de heer Bieleman en werden voor elke buurtschap commissies benoemd om het plan in de buurtschappen te bespreken en op te roepen tot deelneming ¹³⁸).

Er gebeurde echter voorlopig niets, kennelijk ontbrak het aan iemand die het initiatief zou willen nemen. Ook zal hebben meegespeeld de positie van de lokale boterhandelaar, de heer H. Hulshof, die zoals op meerdere plaatsen het geval was een boterfabriekje zoveel mogelijk probeerden tegen te houden.

Eind december 1899 meldde zich de heer Koning uit Borne die voor eigen rekening een boterfabriek wilde bouwen in Lichtenvoorde ¹³⁹). Een maand later hield de zuivelconsulent, de heer H.B. Hylkema een lezing over de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek.

De heer Koning uit Borne, die al zuivelfabriekjes had opgericht in **Borne en Goor**, was ook op de vergadering aanwezig en verklaarde dat, hoewel hij al grond had gekocht, wilde afzien van zijn plannen indien de voorkeur werd gegeven aan een coöperatieve fabriek. Waarschijnlijk was het plan van de heer Koning, om een particuliere zuivelfabriek te stichten, uiteindelijk de doorslaggevende factor. In de vergadering echter was nog slechts een derde voor een coöperatie 140).

Maar een maand later **[086]** reeds was de situatie geheel anders en werden in een vergadering de statuten van de '*Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Gemeente Lichtenvoorde*' (022), besproken en vastgesteld. Het was hier de burgemeester die het initiatief tot oprichting van de coöperatie had genomen waarvoor hij begin 1901 werd beloond toen hem het erevoorzitterschap van de vereniging werd aangeboden.

Evenals in **Steenderen** (035) was het de zuivelconsulent H.B. Hylkema gelukt de blokkade van een boterhandelaar te doorbreken en de oprichting van een lokale coöperatieve boterfabriek mogelijk te maken.

De coöperatie was, acht jaar na de eerste plannen, een feit en de aanbesteding van de bouw had plaats 25 april terwijl de fabriek op 21 november 1901 begon met de verwerking van de melk. Een bijzonderheid was dat de fabriek twee keer een bouwvergunning heeft moeten aanvragen. De eerste vergunning werd verleend op 2 juni 1900 onder twee voorwaarden; één betreffende het afvalwater en één betreffende de voltooiing vóór 1 november 1900. Toen de lokale kranten trots de opening van de fabriek meldden per 21 november 1900 wees de Inspecteur van de Arbeid te Arnhem, de vergunningverlenende instantie, op het verlopen zijn van de vergunning bij de opening van de fabriek. Er ontstond een zeer intrigerende correspondentie tussen de Inspecteur van de Arbeid en de burgemeester van Lichtenvoorde, L. van Basten Batenburg ¹⁴¹). Het was een competentiestrijd met het resultaat dat een tweede vergunning moest worden aangevraagd die werd verleend op 30 maart 1901; de fabriek moest vóór 1 mei 1901 zijn voltooid en in werking gesteld! Dat was dit keer dus geen probleem.

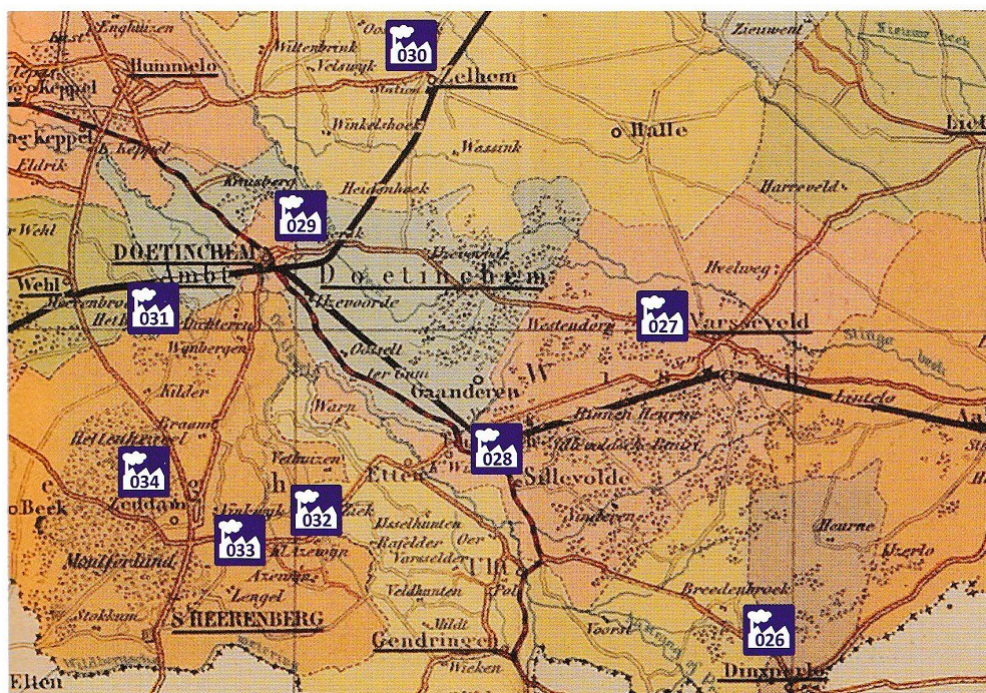
(Groenlo-1)

In de regio was de oprichting van de boterfabriek in **Groenlo** (021) geheel verschillend van de overige. Deze werd in 1915, aan het begin van de eerste wereldoorlog, opgericht door tien landbouwers. In de akte van oprichting, 27 maart 1915, **(niet gevonden)** werd als doel omschreven het verbeteren van de zuivelbereiding en het voor de leden beschikbaar stellen van een gebouw waar de leden hun room zouden kunnen verwerken of doen verwerken. Het had er alle schijn van dat het een soort vereniging was van melkventers die in een gezamenlijke lokaliteit de room van de niet verkochte melk verwerkten tot boter. Ook had het streven van een eigen boterfabriek voor de Gemeente Groenlo, zoals ook het geval was voor de gemeente Hummelo en Keppel, mogelijk mede een rol gespeeld. Na de tweede wereldoorlog zal dit fabriekje een bijzondere rol spelen in de strijd om de melk tussen particuliere en coöperatieve zuivelfabrieken. (zie [Groenlo-2](#))

In de tabel 4.6 is voor de regio Winterswijk de melkverwerking gegeven voor de zeven zuivelfa-

brieken (019 t/m 024) over de jaren 1895- 1920 in vergelijking met de potentieel aanwezige melk op grond van de veetelling. Alhoewel de getallen een zekere onnauwkeurigheid kennen wordt het beeld verkregen dat rond 1915 ook in deze regio minimaal 90 % van de beschikbare melk in zuivelfabrieken werd verwerkt. De fabriek te **Winterswijk** (023) is duidelijk de grootste en verwerkte ongeveer een derde van de melk die in deze regio. De vier fabrieken **Beltrum** (019), **Eibergen** (020), **Lichtenvoorde** (022) en **Aalten** (024) zijn ongeveer even groot dan de top vier uit de regio Zutphen. **Bredevoort** (024) was en bleef echter een klein bedrijf.

In hoeverre betekende de oprichting van zuivelfabrieken een stimulans voor de uitbreiding van de veestapel? Vergelijking van het aantal stuks vee over de 25 jaar vóór de komst van de zuivelfabrieken (1870-1895) met die in de daarop volgende periode van 25 jaar (1895-1920), leert dat in de eerste 25 jaarhet aantal ongeveer gelijkbleef, rond ca. 8500 stuks melkvee, terwijl dat in de daarop volgende 25 jaar een sterke groei te zien gaf zoals valt af te lezen in afbeelding 4.41. De stijging van het aantal stuks melkvee zal ongetwijfeld zijn beïnvloed door de infrastructuur voor de verwerking van melk gecreëerd door het oprichten van zuivelfabrieken. De schaarste aan veevoer eind WO 1 [087] verklaart de daling in aantallen stuks melkvee eind tweede decennium van de 20° eeuw.

Afbeelding 4.42 Zuivelfabrieken in de regio Oude-IJssel, nummers 026 t/m 034.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
26	Dinxperlo	1896-10-16	hand	n.o.	0,87	2,19	4,01	4,05	3,04
27	Varsseveld	1898-02-03	stoom	n.o.	2,46	4,83	7,74	8,68	7,75
28	Silvolde	1906-01-02	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	3,91	4,77	3,78
29	Doetinchem	1912-01-02	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	2,06	1,70
30	Zelhem	1906-01-02	stoom	n.o.	n.o.	2,08	4,47	6,38	5,14
31	Wijnbergen	1894-09-01	hand	0,44*	0,58*	0,61*	0,70*	n.o.	n.o.
32	Klein-Azewijn	1896-04-28	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
33	Azewijn	1896-05-21	stoom	n.o.	0,80	0,90	0,77	0,80*	0,80*
34	Zeddam	1912-05-03	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	2,93	2,83
	totaal			0,44	4,71	10,61	21,60	29,67	25,04
		veetelling		6780	8099	8520	10617	11598	11347
		X 3000		20,34	24,30	25,56	31,85	34,79	34,04
		% verwerkt		2	19	42	68	85	74

Tabel 4.7 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Oude-IJssel.

De regio Oude-IJssel omvat de gemeenten **Dinxperlo, Wisch, Ambt-Doetinchem, Stad-Doetinchem, Zelhem en Bergh**. In deze regio zijn 9 zuivelfabrieken opgericht. Eind 19^e eeuw waren er bijna 7000 koeien en dus weer minder dan in regio **Winterswijk**. Ook groeit in deze regio het aantal stuks melkvee na de oprichting van zuivelfabrieken zoals blijkt uit afbeelding 4.43. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.7.

In deze regio vervulde **Doetinchem** min of meer een centrumfunctie en omvatte vóór 1920 de twee gemeenten Stad-Doetinchem en Ambt-Doetinchem.

Doetinchem behoorde tot de afdeling Oude-IJssel van de GOMvL maar vormde sinds 1891 een eigen onderafdeling. Deze onderafdeling werd in 1895 een eigen afdeling 'Doetinchem en omstreken'.

In de afdelingsvergadering van maart 1894 werd besloten het onderwerp, oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek, op de agenda te zetten ¹⁴²⁾. Deze bijeenkomst werd geagendeerd voor de extra vergadering op 27 maart. Ter voorbereiding op die vergadering verscheen in *De Graafschapbode*, uitgegeven door Misset Doetinchem ¹⁴³⁾, een verhaal onder de titel 'Coöperatieve Boter- en Zuivelfabrieken te Doetinchem' ¹⁴⁴⁾.

Het was duidelijk dat in dit verhaal de initiatiefnemers, met een zeer groot aantal notabelen uit Stad-Doetinchem, al de plannen ontvouwd welke de landbouwers, voornamelijk uit Ambt-Doetinchem, zouden moeten uitvoeren. Dit verhaal zal de animositeit tussen de twee buurgemeenten hebben geaccentueerd. Die visionaire plannen, bedacht door de notabelen in Stad-Doetinchem, **[088]** moesten worden gefinancierd door de landbouwers in Ambt-Doetinchem. Dat zal kwaad bloed hebben gezet.

Het volgende voorstel werd gelanceerd: “Om bijvoorbeeld op een zoo voordeelig mogelijke wijze kapitaal tot oprichting te verkrijgen, wordt voorgesteld een vennootschap op te richten, zoo groot en uitgestrekt mogelijk, hoofdzakelijk door leveranciers van melk, welke zich allen persoonlijk en solidair verbinden, voor het benodigde kapitaal, dat natuurlijk door de over-soliditeit ten gevolge heeft, dat zulk een vereeniging, op even billijke voorwaarden geld zal kunnen leenen als gemeentebesturen. Bovendien worden de leden niet moeilijk gevallen om aandelen te nemen en daarvoor het nodige geld te storten, dat vooral in een tijd als thans, op enkele uitzonderingen na, velen landbouwers moeilijk valt”.

Ook dacht men dat de centrale ligging van Doetinchem met trein en tramverbindingen een zeer belangrijke rol zou kunnen spelen en men schreef: “Door de tram- en spoorverbinding ligt Doetinchem bijzonder geschikt voor de oprichting van een dergelijke zuivelfabriek, de melk is daardoor op goedkope en snelle wijze aan en terug te voeren, wat op het product zelf, zoowel voor de aan te voeren room, en de terug te zenden oude melk, van gunstige invloed moet zijn”.

De oproep was gericht aan een zo uitgebreid mogelijke kring landbouwers en speciaal voor alle landbouwers van alle plaatsen in de omtrek gelegen aan spoor en tram. Aangekondigd werd dat de voorzitter van het bestuur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Angerlo-Eldrik (038), de heer Tiemes, aanwezig zal zijn voor het geven van toelichting. De vergadering werd uitgeschreven onder het motto 'eendracht maakt macht'.

De vergadering van 21 maart werd bezocht door ruim 70 landbouwers uit alle omliggende dorpen en buurtschappen en werd voorgezeten door de heer H.J. Zadelhoff, voorzitter van de afdeling Stad- en Ambt- Doetinchem van de GOMvL. In de vergadering kreeg de heer Tiemes uit Angerlo uitgebreid de gelegenheid om zijn verhaal te doen en in het bijzonder in te gaan op de voorgestelde financiering. In Angerlo is het gehele kapitaal opgenomen onder hypothecair **[089]** verband met de fabriek en onder solidaire borgstelling van alle leden.

Er was weinig discussie en het bestuur van de afdeling van de GOMvL “benoemde een commissie bestaande uit landbouwers uit de verschillende omliggende dorpen en buurtschappen, om ieder in zijn omgeving de landbouwers tot deelneming aan te sporen en na te gaan voor hoeveel koeien zij zich willen verbinden”. De commissie werd gevraagd om op 10 april al verslag uit te brengen.

Het resultaat van de inventarisatie leverde de toezegging op dat men op de melk van 454 runderen kon rekenen. Besloten werd om op 17 april een algemene vergadering te beleggen voor de bespreking van de te nemen maatregelen. Op deze vergadering waren maar liefst 125 landbouwers aanwezig, wederom gaf de heer Tiemes uitleg op vragen.

De heer *P. Landry*, eigenaar van de Kemnade, ging in discussie met de heer Tiemes en verklaarde dat hij ernstige financiële bedenkingen had, ook na discussie handhaafde hij zijn bezwaren.

De vergadering besloot tot oprichting over te gaan en benoemde een commissie belast met het ontwerpen van de statuten. Voorzitter van deze commissie werd Jhr. Mr. D. J. A. A. van Lawick van Pabst tot Nijevelt, burgemeester van Stad-Doetinchem. De vaststelling en ondertekening van de statuten vond plaats op 18 mei 1894.

Het gehele proces van de eerste vergadering over het plan tot oprichting op 27 maart en het tekenen van de akte van oprichting op 18 mei was dus binnen twee maanden afgerond, het leek erop dat door bestuurders de oprichting was geforceerd. In een advertentie van de zeven oprichters, de voorlopige commissie, werd melding gemaakt van de oprichting van de Coöperatieve Stoom-Zuivel-Fabriek 'Eendracht' te Doetinchem en werden aspirant leden opgeroepen de komende 14 dagen ten kantore van de notaris voor het lidmaatschap te komen tekenen ¹⁴⁵).

Het liep echter geheel anders door een interventie van *P. Landry* aan de vooravond van de ondertekening van de oprichtingsakte.

De snelheid van handelen, die aan de dag werd gelegd door bestuurders, had iets weg van een overval, er ontstond weerstand. In een ingezonden brief van 28 april werd, onder een aanhef van "Die een toren wil bouwen moet eerst de kosten berekenen", grote twijfels uitgesproken ten aanzien van de financiële haalbaarheid, de kwaliteit van melk en haar producten alsook van het draagvlak van de landbouwers voor een grote fabriek ¹⁴⁶).

Als belanghebbende speelde de heer P. Landry (1845-1931) ¹⁴⁷) een bijzondere rol. Hij was een vooraanstaand ingezetene van Doetinchem; raadslid, wethouder, ondervoorzitter van de onderafdeling Stad- en Ambt-Doetinchem van GOMvL en was dertig jaar (1889-1919) eigenaar van het landgoed Kemnade te **Wijnbergen**.

Als bestuurder van de afdeling GOMvL bewerkstelligde hij destijds dat de cursus van Van Weydom Claterbos mei 1892 werd gehouden op zijn boerderij, van pachter de heer J.R. Wentink op Groenendaal bij Kemnade. De heer Wentink was, tenminste vanaf 1891 toen hij zich presenteerde als melkinrichting, venter van melk in Doetinchem en had dus belangen om in de stad de oprichting van een zuivelfabriek te voorkomen.

De interventie van Landry in de vergadering van 17 april was een voorbode van zijn verzet. Hij bevestigde op 17 mei, aan de vooravond van de [090] ondertekening van de oprichtingsakte, een vergadering met een inleiding van H.M. Hartog uit Barneveld, bekend als lid van de Zuivelcommissie van GOMvL en medeauteur van de circulaire over kleine boterfabriekjes, dat juist toen in de maand april 1894 was gepubliceerd.

Door het uitnodigen van Hartog was het duidelijk dat hij een voorstander van kleine boterfabriekjes, naar het Limburgs model, in huis had gehaald. Hartog begon dan ook met zijn visie te etaleren waarna er een vinnige discussie ontstond van vóór- en tegenstanders van grote en kleine boterfabriekjes.

De discussie in het voorjaar van 1894 was cruciaal voor de scheiding der geesten. Hartog had zich door Landry voor het karretje laten spannen. Aan het eind van de vergadering verzuchtte hij dat hij in een wespennest was terecht gekomen en als hij de situatie te voren had geweten was hij niet naar deze vergadering gekomen. Gelet op het feit dat het verslag van deze vergadering een typisch beeld schetst van de discussies over grote en kleine boterfabriekjes en deze vergadering een cruciale wending gaf in de oprichting van boterfabriekjes in deze regio is het verslag, gedaan van deze vergadering in de Zutphensch Courant, integraal weergegeven in bijlage 4 ¹⁴⁸).

(vervolg-2)

Het werd de heer Landry verweten dat hij met het beleggen van deze vergadering de oprichting van een grote zuivelfabriek bewust torpedeerde. Landry verklaarde dat hij de volledige verantwoordelijkheid voor de uitkomst accepteerde.

Op 7 juli 1894 trok het bestuur van de onderafdeling GOMvL 'Stad- en Ambt-Doetinchem' de con-

clusie dat door de teruglopende steun de opgerichte Coöperatieve Stoomzuivelfabriek “*Eendracht*” niet zou kunnen worden gerealiseerd. De '*Eendracht*' kwam niet van de grond.

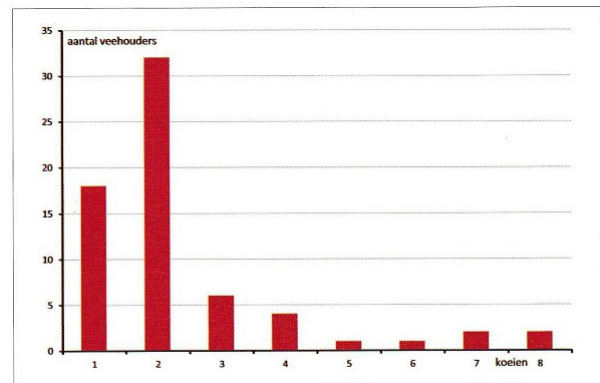
De interventie van Landry, met als resultaat dat de plannen voor een grote zuivelfabriek de '*Eendracht*' te Doetinchem geen doorgang vonden, schiep verplichtingen om te helpen bij het tot stand komen van een kleine fabriek.

Al op 14 april verscheen er het bericht van plannen tot oprichting van een roomboterfabriek te *Wijnbergen* ¹⁴⁹⁾, gelegen in de gemeente Bergh en niet ver van de Kemnade. Mogelijk zat Landry al achter die plannen en in juni werd melding gemaakt van het besluit tot het oprichten van een handkrachtboterfabriekje te **Wijnbergen**.

Als locatie werd gekozen een terrein gelegen aan de Oude Doetinchemseweg in Wijnbergen in de gemeente Bergh dicht bij de grens van de gemeente Ambt-Doetinchem met het buurtschap Dichteren ¹⁵⁰⁾. In de vergadering van 30 juni werd het bestuur samengesteld en de heer Landry gekozen tot erevoorzitter.

De oprichtingsakte van de '*Coöperatieve Zuivelfabriek De Nijverheid te Wijnbergen*' (031) werd 10 augustus 1894 getekend door 66 leden met in totaal 157 koeien, dus met gemiddeld 2,4 koeien per lid. Meer dan de helft van de koeien kwam van leden met 1 of 2 koeien, inderdaad een kleinschalige veehouderij (afbeelding 4.46).

Wanneer we deze landbouwers vergelijken met de landbouwers van de Friesche Coöperatie te Warga, gesticht door 23 leden met 715 koeien (gemiddeld dus 31,1 koeien ⁸⁾ op 20 juni 1886 ¹⁵¹⁾, dan schetst dat het grote verschil in het aantal koeien per landbouwer tussen de traditionele veehouderijgebieden en die zoals gebruikelijk waren in Oost-Nederland.

Afbeelding 4.46 Verdeling van het aantal koeien over de leden bij oprichting van “De Nijverheid” te Wijnbergen.

Op 23 september 1894 vond de feestelijk opening plaats van de boterfabriek '*De Nijverheid*' mogelijk gemaakt dankzij krachtige steun van P. Landry ¹⁵³⁾. Door hem werd een lening verstrekt van f. 2000,-- tegen een rente van 3%. De boterfabriek '*De Nijverheid*' was gevestigd in de gemeente Bergh, op de grens met Ambt-Doetinchem.

In de gemeente Bergh startten twee jaar later ook twee boterfabriekjes aan de oostzijde van Bergh in de buurtschappen **Klein Azewijn** (032) en **Azewijn** (033), terwijl in de buurgemeenten [091] **Angerlo** (038), **Didam** (040), en **Wehl** (039) ook al boterfabrieken waren gesticht.

Deze boterfabrieken probeerden hun positie te vestigen, te consolideren en uit te bouwen. De beschikbaarheid van melk was daarbij, zoals steeds, een belangrijke factor. De melkverwerking in de boterfabriek te **Wijnbergen** groeide langzaam naar ongeveer 0.70 miljoen liter per jaar. Deze hoeveelheid begon voor een handkrachtfabriekje veel te worden vandaar dat het idee werd geboren over te gaan op een stoomzuivelfabriek.

In de Graafschapbode van maart 1911 verscheen het bericht ¹⁵⁴⁾ van het plan om de boterfabriek van Wijnbergen om te zetten naar stoomkracht en daarbij gingen ook stemmen op om de fabriek te verplaatsen naar een plek dicht bij het spoorwegstation. Een vergadering hierover werd belegd 31 maart 1911 met de zuivelconsulent, de heer **B. van der Burg**, als inleider.

Hij wees op de grote voordelen van stoomkracht, zeker bij verwerking van meer dan 600.000 kg

8 Uit 1e Statuten CZ. Warga – zie site – 1x 18; 25 x 21-30; 4 x 31-50 en 3x >40 koeien

melk op jaarbasis. De vergadering stemde voor overgang op stoom maar kon het niet eens worden over de eventuele verplaatsing van de fabriek richting het spoorstation. Met deze patstelling werd de vergadering gesloten.

Dat was de kans voor **Doetinchem** en **Zeddum** (gemeente Bergh)! Al op 3 april werd een vergadering gehouden, voorgezeten door de burgermeester van Stad-Doetinchem de heer W S J. Tenkink, voor belanghebbenden en belangstellenden bij de oprichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek in of in de nabijheid van Stad-Doetinchem ¹⁵⁵). Het antwoord van de vergadering was positief, een voorlopig bestuur werd aangewezen en een vervolgvergadering, een week later, afgesproken.

Deze vergadering werd bijgewoond door ca. 150 belangstellenden. Het proces van oprichting van een stoomzuivelfabriek te Stad-Doetinchem kwam goed op gang. Contact werd opgenomen met het bestuur van **Wijnbergen** en er werd aangeboden om samen te werken en in dat geval de naam van de boterfabriek Wijnbergen '*De Nijverheid*' over te nemen. Het bestuur van Wijnbergen bleef in besluiteloosheid achter en zag geen andere mogelijkheid dan de vereniging te liquideren.

Dat gebeurde in de vergadering van 19 mei 1911; van de 52 aanwezige leden stemden 44 voor ontbinding en 8 tegen. Het gebouw werd geveild in juni 1911 en gekocht door de eerder genoemde J.R. Wentink van de boerderij Groenendaal op Kemnade ¹⁵⁶).

Daarmee kwam na ruim 16 jaar een einde aan het handkrachtboterfabriekje '*De Nijverheid*' te **Wijnbergen**; zowel het begin als het eind kende een bijzondere geschiedenis.

In tussentijd was men in **Doetinchem** zover dat 1 juni 1911 de akte van oprichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Oude-IJssel*' te Ambt-Doetinchem' (029) kon worden getekend door 36 personen ¹⁵⁷). Zeventien jaar na de eerste akte was er weer een akte van oprichting gepasseerd voor een stoomzuivelfabriek te Doetinchem!

Er werd echter nadrukkelijk gesteld dat niet eerder met een fabriek werd begonnen dan nadat er melk van minimaal 500 koeien was toegezegd. Begin augustus werd in een vergadering verteld dat de toezegging van melk van 501 koeien binnen was; hiervan waren 43 afkomstig van de fabriek in **Steenderen** (035) en 150 van de fabriek in **Varsseveld** (027) De aanbesteding kon plaatsvinden op 23 september 1911.

De bouwlocatie bleef een moeilijk punt waarover men uiteindelijk eind september een knoop doorhakte; voor de afkoop van leden van andere fabrieken werd nog f. 2000,-- beschikbaar gesteld ¹⁵⁹).

Begin oktober 1911 was het zover dat het bestuur definitief kon worden gemaakt, de eerste directeur kon worden gepresenteerd en de burgermeester, de heer Tenkink, tot erevoorzitter kon worden benoemd. De eerste steenlegging vond plaats op 28 oktober en op 2 januari 1912 kon met de melkverwerking worden begonnen.

Na 17 jaar had **Doetinchem** uiteindelijk een stoomzuivelfabriek; men dacht in 1894 snel te kunnen handelen maar het handkrachtboterfabriekje in **Wijnbergen** verhinderde dat. Hierin ligt de verklaring voor het feit dat **Doetinchem** zo lang heeft moeten wachten op haar zuivelfabriek.

De leveranciers van melk aan '*de Nijverheid*' werden of lid van '*De Oude-IJssel*', of gingen de melk leveren aan **Wehl** (039) of aan **Azewijn** (033), deze laatste eveneens gelegen in de gemeente Bergh. In **Azewijn** verzezen voorjaar 1896 twee boterfabriekjes, een particulier bedrijfje in **Klein-Azewijn** (032) en een coöperatief boterfabriekje in **Azewijn** (033).

Het stoomboterfabriekje in **Klein-Azewijn**, gesticht door H. Meijer uit Dusseldorf, werd geopend 28 april 1896 en weer opgeheven eind 1897 ¹⁶⁰). Deze fabriek, die slechts 20 maanden in bedrijf was, zou geen melkleveranciers hebben gehad en werd lokaal aangeduid als margarinefabriek ¹⁶¹). Waarschijnlijk kocht deze fabriek boter en vermengde deze met margarine en verkocht deze vervolgens als natuurboter in Duitsland. Dergelijke knoeierijpraktijken waren in die periode aan de Neder-

lands-Duitse grens niet onbekend, het bedrijf van de heer Vogel in **Gendringen** (050) was daarvan een triest voorbeeld zoals later zal worden beschreven.

Enkele melkleveranciers uit **Zeddum**, die in het begin melk leverden aan **Didam**, begonnen al vrij snel een discussie over het stichten van een ontroomstation in Zeddum ¹⁶². Dan zou niet de melk maar slechts de room behoeven te worden vervoerd. Dit initiatief leidde mede tot de oprichting van een stoomzuivelfabriek in Azewijn ¹⁶³ (033), in het oostelijk deel van de **[093]** gemeente Bergh. Februari 1896 vond de aanbesteding plaats en de akte van oprichting werd op 15 maart getekend door 61 leden ¹⁶⁴.

De verplichtingen werden statutair aangegaan voor acht jaar; deze fabriek behoorde tot de oprichters van de GOZ. Na het vertrek van de eerst benoemde directeur in 1899 begon een moeizaam bestaan en was men vergeten de statuten na acht jaar te verlengen waardoor tegenover derden de vereniging opgehouden had te bestaan. Dit had vervelende consequenties in de relatie met BCGO. Dit leidde tot een heroprichting van de coöperatie waarvoor de akte werd getekend op 29 mei 1907 door 49 leden ¹⁶⁵.

In die tijd waren er leden vertrokken naar de pas opgerichte fabriek in **Gendringen** (051). Na de komst van de fabriek in **Zeddum** (034) vertrokken er weer melkleveranciers. Er kwamen echter ook enkele leveranciers bij vanuit **Wijnbergen**. De coöperatie stopte in 1923 en de fabriek werd overgenomen door de eigenaren van **Zevenaar** (045) en kwam daarmee in particuliere handen.

Melk naar Duitsland

Door landbouwers in de grensstreek werd een significante hoeveelheid melk geleverd aan zuivelfabriekjes net over de Duitse grens. In de loop van 1895 werd door de Duitse overheid een importverbod van boerenmelk afgekondigd onder het voorwendsel van dierziekten ¹⁶⁶. Dit had consequenties voor de boeren in **Aalten**, **Dinxperlo** en **Azewijn** die in 1896 overgingen tot het stichten van eigen zuivelfabriekjes.

In **Dinxperlo** hield Van Weydom Claterbos 24 november 1895 een lezing voor de onderafdeling van de GOMvL te Dinxperlo over boterbereiding. Hij zal ongetwijfeld een handkrachtfabriekje als startoptie hebben aanbevolen. Het gevolg was dat enkele leden van GOMvL besloten zich op de hoogte te stellen met de boterfabricage te **Wijnbergen** ¹⁶⁷. Tezelfdertijd oriënteerde de buurgemeente **Aalten** zich bij de stoomzuivelfabriek te **Didam**.

[094] De rapportage van de drie commissieleden uit Dinxperlo was positief en men besloot tot het oprichten van een handkrachtboterfabriekje. De eerste vergadering leverde slechts de melk van 63 koeien op daar waar men 100 als minimum had gesteld ¹⁶⁸. Op 6 mei kon het besluit tot oprichting worden genomen nadat 52 leden met totaal 165 koeien zich hadden aangemeld en een definitief bestuur kon worden gekozen ¹⁶⁹.

De oprichtingsakte voor de *Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Dinxperlo'* (026) werd nog dezelfde dag door de leden getekend ¹⁷⁰. De aanbesteding van de te bouwen roomboterfabriek vond plaats op 15 juni. De inrichting was volgens het model **Wijnbergen**, waarvan steun werd verkregen bij de inrichting en de opstart van de fabriek, die door Van Weydom Claterbos op 16 oktober 1896 feestelijk kon worden geopend. Door sterke groei van het aantal leden volgde reeds eind 1899 de aanbesteding van de ombouw van de fabriek naar stoom ¹⁷¹.

In de gemeente Wisch, met o.a. de dorpen **Varsseveld** en **Silvolde**, waren meerdere plannen en pogingen tot oprichting van een boterfabriek maar de organisatorische versnippering maakte dat de vele initiatieven onvoldoende steun konden ontwikkelen. De gemeente behoorde tot de afdeling Oude-IJssel van GOMvL. Echter de landbouwersvereniging van Varsseveld maakte daarvan lange tijd geen deel van uit.

Een vermelding van treurnis hierover in de Mededelingen en Berichten van GOMvL riep een reactie op van de secretaris van de landbouwersvereniging **Varsseveld** met de mededeling dat het verschil in contributie voor de leden de doorslag gaf. In Varsseveld betaalde men 30 cent per jaar terwijl dat bij G OMvL f. 2,50 was ¹⁷²⁾.

De vergadering van de landbouwvereniging Varsseveld, gemiddeld 15 á 20 deelnemers begon in haar vergadering van maart 1892 met de bespreking van de oprichting van een boterfabriek. Men kwam tot de conclusie dat een boterfabriek wenselijk was en besloot tot een excursie naar **Didam** opdat iedereen zelf een boterfabriek kon zien en de wenselijkheid ervan beoordelen ¹⁷³⁾. Het oordeel over de fabriek was positief maar over de kwaliteit van de ondermelk waren de meningen sterk verdeeld.

In de oktobervergadering besloot men een proef te organiseren waarbij een maand lang 100 liter melk per dag zou worden verwerkt in de fabriek in Didam, te organiseren door een commissie van drie personen ¹⁷⁴⁾. In februari 1893 werd genotuleerd: “De commissie voor melklevering naar **Didam** bracht rapport uit, dat zeer ongunstig was, zoodat dit punt voor goed als afgedaan werd beschouwd”.

De opbrengst van de verwerkte melk in Didam was ca. 6% lager ¹⁷⁵⁾. Eén van de commissieleden, een winkelier en boterhandelaar te **Varsseveld** de heer Hesselink, begon daarop een eigen handkrachtboterfabriekje in zijn eigen woning. De indruk bestaat dat hij belang had bij het mislukken van het plan tot oprichting van een stoomboterfabriek te **Varsseveld**.

De afdeling **Heelweg** (een buurtschap bij **Varsseveld**), van de GOMvL hield zich ook al enige tijd bezig met de bespreking **[095]** van boterfabrieken en nodigde september 1894 Van Weydom Claterbos uit om zijn visie te geven over dit onderwerp. Voorspelbaar was dat er een commissie werd gevormd en een bezoek werd gebracht aan de handkrachtfabriekjes te **Wijnbergen** en **Bredevoort**. Er bleek steeds weer dat op onvoldoende deelneming kon worden gerekend en het plan werd voortgeschoven.

In de decembervergadering 1896 werd het plan weer opgepakt en wederom een commissie benoemd die ditmaal bezoeken bracht aan de stoomzuivelfabrieken te **Wehl** en **Azewijn**. Dit leidde tot de oprichting van de “Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Vooruitgang*' te Heelweg” waarvoor de akte werd getekend op 21 april 1897 ¹⁷⁶⁾.

Boringen naar goede waterbronnen in het beoogde gebied waren keer op keer teleurstellend, het water moest vanwege het hoge ijzergehalte steeds worden afgekeurd. In juli 1897 werd besloten meer westelijk te gaan en in **Varsseveld** te gaan boren ¹⁷⁷⁾. Dat had een beter resultaat en met een aangepast bestuur werd wederom een akte getekend, ditmaal voor de oprichting van de "Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Volharding*' te **Varsseveld**"¹⁷⁸⁾ (027).

De aanbesteding van de bouw was op 20 september 1897 en de eerste melkverwerking begon op 3 februari 1897 ¹⁷⁹⁾. De melkverwerking groeide snel; waren er bij de oprichting 71 leden met 220 koeien, dat was einde 1898, 1900 en 1905 al gegroeid naar respectievelijk 200, 550 en 574 leden met 650, 2016 en 2087 koeien. Dit ondanks het feit dat er leden aan de periferie van het melkwiningsgebied vertrokken naar buurfabrieken die later werden gesticht te **Lichtenvoorde** (022), **Zelhem** (030) en **Silvolde** (028).

De beginjaren van '*Volharding*' waren hectisch. Door de sterke groei van de melkstroom waren er vele investeringen nodig om de aanzwellende stroom melk te kunnen verwerken. Daarnaast waren er allerlei bestuurlijke problemen die leidden tot problemen met leden en personeel. Zeer moeizame ledenvergaderingen waren het gevolg.

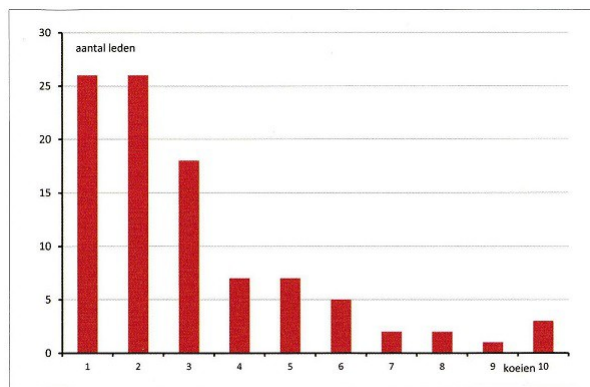
In die periode, 1904/1905 toen de problemen steeds groter werden, hebben de landbouwers van **Silvolde** het plan opgevat een eigen stoomzuivelfabriek te stichten. Het had al te lang geduurd, nu

moest het kunnen lukken. Er waren voldoende plannen geweest en men had lang genoeg de kat uit de boom gekeken. Al in 1893 had men de heer **J. Swierstra**, hulpleraar aan de ambulante zuivelschool, uitgenodigd voor een lezing voor de onderafdeling te Silvolde. De notulist schreef: “De heer Swierstra heeft op woensdag 29 maart 's avonds van 7 tot 9½ over de boterfabrieken gesproken met eene duidelijkheid en volledigheid, zooals eene deskundige, dat alleen vermag. De opkomst was al- lertreurigs!”¹⁸⁰⁾ De lezing van de heer Swierstra was breed aangekondigd en er verscheen een uitgebreid verslag¹⁸¹⁾ maar er gebeurde niets.

Ook zijn er latere plannen samen met en Ulft¹⁸²⁾ en Terborg¹⁸³⁾ niet tot uitvoering gekomen. Het moest kennelijk wachten op ontevreden leden van de '*Volharding*' te **Varsseveld** die eind 1904 het initiatief namen en dit keer wel slaagden in hun opzet.

De beslissende vergadering werd gehouden op 21 april 1905 waarop het bestuur werd ge- volmachtigd de statuten, grondaankoop en bouw te rege- len.

De akte van oprichting van de 'Coöperatieve Stoomzuivelfabriek de *Eendracht*' te **Silvolde** (028), werd op 8 mei 1905 door 62 landbouwers getekend¹⁸⁴⁾ te samen goed voor 297 koeien. Deze leden hadden dus gemiddeld 4,5 koe waarvoor de verdeling van het aantal koeien bij oprichting is gegeven in afbeelding 4.52.

Afbeelding 4.52 De verdeling van het aantal koeien over de leden bij oprichting van 'De Eendracht' te Silvolde.

Vergelijken we deze verdeling van het aantal koeien bij oprichting met die te Wijnbergen, tien jaar eerder (afbeelding 4.38), dan is duidelijk dat de boeren in Silvolde gemiddeld meer melkkoeien hadden. Twintigtal leden hadden 5 koeien of meer, deze waren bijna allen betrokken bij het bestuur; als bestuurslid of [096] als commissaris. Gelet op het feit dat statutair was vastgelegd dat een bestuurslid of commissaris niet direct herkiesbaar was werden bij vacatures stuivertje gewisseld tussen de bestuurders en commissarissen. Hierdoor kon men tientallen jaren meedraaien of in het bestuur of als commissaris.

Voor de uittreding van 29 leden met 106 koeien betaalde '*de Eendracht*' f. 560,-- aan **Varsseveld**. De concurrentie, grensconflicten en animositeit karakteriseerden de relatie tussen de twee fabrieken in dezelfde gemeente.

Doordat **Doetinchem** voornamelijk bleef van een zuivelfabriek en in **Varsseveld** in 1898 en in **Hengelo** in 1900 een fabriek was gevestigd, was het logisch dat men ook in **Zelhem**, ten Oosten van Doetinchem, de tijd rijp achtte om tot de oprichting van een roomboterfabriek over te gaan. Het was daar al eerder geprobeerd eind 1894, direct na het fiasco in Doetinchem en aansluitend aan een cursus van Van Weydom Claterbos in de regio, maar het plan werd niet gerealiseerd .

Het plan te **Zelhem** dat uiteindelijk werd gerealiseerd werd geïnitieerd door enkele leden van de fabriek te **Varsseveld**, uit het buurtschap Halle. Deze voelden zich stiefmoederlijk behandeld en dachten aan de oprichting van een handkrachtboterfabriekje¹⁸⁶⁾. Indachtig de uitgangspunten van Bieleman koos men een locatie in de buurt van een station en begon men op stoom. Dat leidde ertoe dat in de buurt van het station te **Zelhem** op 30 augustus 1902 een roomboterfabriek kon worden aanbesteed te **Zelhem**.

Te voren was op 19 juni 1902 de akte van oprichting getekend door 80 leden¹⁸⁷⁾ voor de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Erica*' (030). Op 19 januari 1903 begon de melkverwerking van 126 leden terwijl daarnaast 13 niet-leden ook melk leverden.

De discussie in **Wijnbergen** om over te gaan van handkracht op stoom en daarbij de fabriek te verplaatsen richting station was voor **Doetinchem** én **Zeddam** de kans voor het stichten van een eigen zuivelfabriek. In de gemeente Bergh waren tot dat moment twee zuivelfabriekjes werkzaam, [097] beide aan de periferie van de gemeentegrens te **Wijnbergen** (031) en te **Azewijn** (033).

Die te Wijnbergen kwam door de discussie over locatie in problemen en die te **Azewijn** was noodleidend geworden mede dankzij de oprichting van de fabriek in **Gendringen** (051) waardoor veel leden van **Azewijn** waren vertrokken.

De eerste vergadering te **Zeddam** om te komen tot oprichting van een zuivelfabriek was dan ook gericht op een centrale boterfabriek in de gemeente Bergh. Deze vergadering stond daarom ook onder voorzitterschap van de heer H .J. Smit, burgemeester van Bergh. De discussie ging voornamelijk over de locatie, **Azewijn** was te decentraal en daarom werd voor **Zeddam** gekozen. De burgemeester van Ambt-Doetinchem, de heer W S.J. Tenkink, als belangstellende aanwezig, achtte het wenselijk dat centrale fabrieken werden opgericht ¹⁸⁸⁾.

In de daarop volgende vergadering was ook de zuivelconsulent, de heer Van der Burg, uitgenodigd. De voorzitter, burgemeester van Bergh, meldde dat uit contacten met de besturen van de twee andere fabriekjes in de gemeente was gebleken dat ze niet zouden samenwerken met een nieuw op te richten boterfabriekje. De zuivelconsulent benadrukte dat de oprichting van een zuivelfabriek geen gemeentelijke aangelegenheid was maar de locatie zo moest worden gekozen dat het gunstig is gelegen ten opzichte van de melkleveranciers; vooral moest worden voorkomen dat er drie kleine fabriekjes ontstonden. Een voorlopig bestuur werd samengesteld om de zaken invulling te geven ¹⁸⁹⁾.

De akte van oprichting van de “*Coöperatieve Zuivelfabriek 'Bergh' te Zeddam*” (034) kon op 1 juli 1911 worden getekend ¹⁹⁰⁾. De aanbesteding voor het bouwen van stoomzuivelfabriek en paardenstalgebouw werd gehouden op 19 oktober 1911. De heer Van der Burg had met zijn technische adviezen er voor gezorgd dat bij de feestelijke opening op 2 juni 1912 kon worden gesproken van een moderne Geldersche boterfabriek, gebouwd volgens de laatste stand de techniek ¹⁹¹⁾.

De fabriek was al op 3 mei in gebruik genomen met de verwerking van de melk van 647 koeien afkomstig van 234 leden. Hierdoor had de gemeente Bergh haar centrale zuivelfabriek. **Wijnbergen** stopte, **Azewijn** ging nog tot 1922 door als coöperatie en continueerde als particuliere fabriek. De verwerking van melk in **Azewijn** stopte na een mysterieuze brand december 1939.

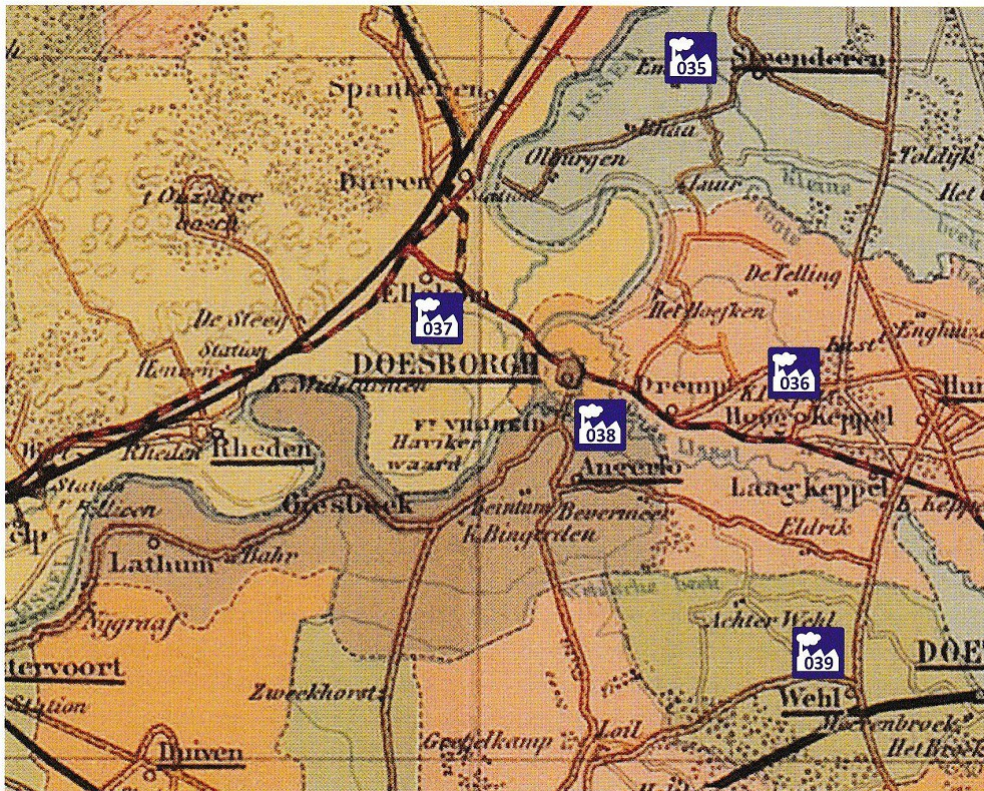
In tabel 4.7 is voor regio Oude-IJssel de melkverwerking gegeven voor de zeven zuivelfabrieken (026 t/m 034) over de jaren 1895- 1920 in vergelijking met de potentieel aanwezige melk op basis van de veetelling. In deze regio komt de fabrieksmatige verwerking van melk wat laat op gang. Het is ook een streek waar de ontginning van woeste grond laat begon en pas op gang kwam in het begin van de 20e eeuw. Ook het feit dat er veel landbouwers die melk leverden slechts één of twee koeien (afbeelding 4.46 en 4.52) hadden zal hebben betekend dat relatief meer melk voor huishoudelijk gebruik op de boerderij werd achtergehouden waardoor per koe minder dan 3000 liter melk zal zijn geleverd.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
26	Dinxperlo	1896-10-16	hand	n.o.	0,87	2,19	4,01	4,05	3,04
27	Varsseveld	1898-02-03	stoom	n.o.	2,46	4,83	7,74	8,68	7,75
28	Silvolde	1906-01-02	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	3,91	4,77	3,78
29	Doetinchem	1912-01-02	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	2,06	1,70
30	Zelhem	1906-01-02	stoom	n.o.	n.o.	2,08	4,47	6,38	5,14
31	Wijnbergen	1894-09-01	hand	0,44*	0,58*	0,61*	0,70*	n.o.	n.o.
32	Klein-Azewijn	1896-04-28	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
33	Azewijn	1896-05-21	stoom	n.o.	0,80	0,90	0,77	0,80*	0,80*
34	Zeddam	1912-05-03	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	2,93	2,83
	totaal			0,44	4,71	10,61	21,60	29,67	25,04
		veetelling		6780	8099	8520	10617	11598	11347
		X 3000		20,34	24,30	25,56	31,85	34,79	34,04
		% verwerkt		2	19	42	68	85	74

Tabel 4.7 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Oude-IJssel.

Wat opvalt, is de sterke groei van het aantal koeien mogelijk verklaard door het in die periode beschikbaar komen van pas ontgonnen woeste grond. Het is duidelijk dat **Varsseveld** (027) al vrij snel

na het begin uitgroeide tot de grootste van de regio en ook **Zelhem** (030) een snelle groei kende. Steeds was de beschikbaarheid van de hoeveelheid melk doorslaggevend.

Afbeelding 4.56 Zuivelfabrieken in de regio Doesburg, nummers 035 t/m 039.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
35	Steenderen	1898-06-05	stoom	n.o.	3,50	4,12	6,46	6,04	4,50
36	Hoog Keppel	1915-04-08	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	2,56	2,55
37	Doesburg	1891-06-01	stoom	0,50*	0,60*	0,80*	1,0*	n.o.	n.o.
38	Angerlo	1894-01-14	stoom	1,28*	1,69	1,31	1,84	2,96	2,27
39	Wehl	1894-09-01	stoom	1,71	2,26	2,66	3,57	4,33	2,10
	totaal			3,39	8,05	8,89	12,87	15,89	11,42
			veestapel	4608	5058	5229	6069	6335	6893
			X 3000	13,82	15,17	15,69	18,21	19,01	20,68
			% verwerkt	25	53	47	71	84	55

Tabel 4.8 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Doesburg.

De regio Doesburg omvat de vijf gemeenten Steenderen, Hummelo en Keppel, Doesburg, Angerlo en Wehl. In deze regio werd in elke gemeente een zuivelfabriek opgericht. Eind 19e eeuw waren er ongeveer 5000 koeien; dus weer minder dan in regio Oude-IJssel maar wel op een kleiner areaal. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.8.

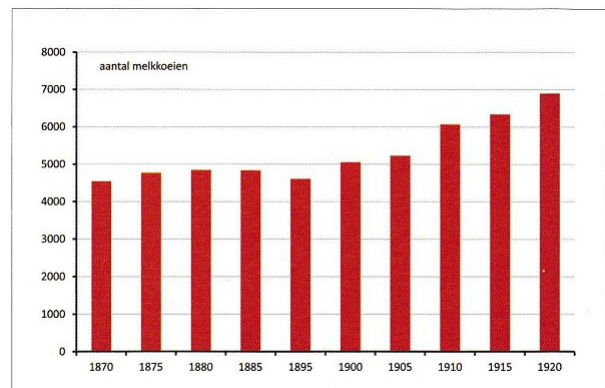
De boterfabriek te **Doesburg** kwamen we eerder al tegen als het tweede boterfabriekje in het onderzoekgebied (4.6.2.2). Het was 'De Geldersche Boterfabriek' te Doesburg (037,) gesticht door de heer C.P Simonsz, boterhandelaar te Harlingen. Dit particulier initiatief en de start van de coöperatieve Didamsche Roomboterfabriek (040) riep al vrij spoedig reactie op in de buurgemeenten An-

gerlo en Wehl.

In **Angerlo** besloot de onderafdeling Angerlo' van de GOMvL een commissie de opdracht te geven de zaken te regelen voor de oprichting van een coöperatieve boterfabriek. Om over voldoende melk te kunnen beschikken werden de landbouwers in het buurtschap Eldrik, van de buurgemeente Hummelo en Keppel, betrokken bij de oprichting van de stoomzuivelfabriek. De bouw ervan kon beginnen in augustus 1893¹⁹²⁾ en de eerste melkverwerking startte op 14 januari 1894.

De akte van oprichting voor de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Angerlo-Eldrik' te **Angerlo**

(038) werd pas getekend ná de in werkingstelling van de fabriek op 16 januari 1894.¹⁹³⁾

Afbeelding 4.57 Het verloop van de veestapel in de regio Doesburg.

[099] De eerste tien jaar werden gekenmerkt doordat in die periode, door omstandigheden, vijf verschillende directeurs werkzaam waren. Nadat de eerste directeur, de heer J. Kroeze, eind 1897 werd benoemd te Laren (008), werd begin 1898 de heer J.R. Fockens tot zijn opvolger gekozen. Groot was de consternatie toen hij werd geschorst vanwege een grote malversatie¹⁹⁴⁾ financiële consequenties voor de leden waren groot¹⁹⁵⁾ en de heer Fockens werd hiervoor tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld¹⁹⁶⁾.

Begin 1903 werd J. Kuik als opvolger benoemd. Deze overleed plotseling, op 31 jarige leeftijd, op 29 april 1903. Zijn broer, S. J. Kuik, een voormalig assistent-directeur in Angerlo¹⁹⁷⁾ werd vervolgens benoemd als zijn opvolger. Groot moet de ontreddeering zijn geweest toen op 6 november 1903 ook hij, op 30 jarige leeftijd, overleed^{198 / 199)}.

Eind 1903 werd tot directeur benoemd de heer H. J. Eggens (de derde in dat jaar), afkomstig van Steenderen waar hij op dat moment assistent-directeur was²⁰⁰⁾. In het jaarverslag van 1919, bij het 25 jarig jubileum, werd geschreven dat: “...het niet altijd voorspoedig was gegaan. Door eendrachtig samenwerken was steeds alle tegenstand overwonnen en de minder gunstige jaren gevolgd door een tijdperk van bloei”.

Voor **Wehl** zullen de boterfabrieken in de buurgemeenten **Doesburg** (037), **Didam** (040) en **Angerlo** (038) evenals de voortvarende plannen van **Doetinchem**, een inspirerend voorbeeld zijn geweest voor de landbouwers ter plaatse. De activiteiten in de directe omgeving zullen in **Wehl** en de genoemde, nabijgelegen buurtschappen Wijnbergen, Kilder, Beek, Holthuizen en Loil hebben aangezet tot het snel realiseren van hun plannen tot de oprichting van een boterfabriek²⁰¹⁾.

Al in april 1894 viel het besluit tot oprichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Wehl** en op 17 mei, één dag vóór Doetinchem!, werd de akte van oprichting getekend door 14 oprichters²⁰²⁾.

De financiering werd geregeld door uitgifte van f. 15.000,- aan aandelen á f 500,- onder hypothecaire lening met de fabriek als onderpand en solidaire borgstelling der leden²⁰³⁾. De meerderheid aan aandelen, 24 stuks, werden genomen door E.J. Baron van Pallandt van Mulrade te Hoog-Keppel en er gingen ook twee aandelen naar de rijksveearts D. Schurink te Keppel²⁰⁴⁾. De aanbesteding van het fabrieksgebouw met machinekamer, ketelhuis en stoomschoorsteen was op 29 mei en op 1 september 1894 werd door de *Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Wehl'* (039) al de eerste melk voor verwerking ontvangen.

Drie jaar na de eerste boterproductie werd de boter bekroond op de landbouwtentoonstelling te 's Gravenhage met een zilveren medaille, het begin van een reeks bekroningen op nationale en inter-

nationale tentoonstellingen ²⁰⁵). De rijke prijzenkast werd ruim ingezet voor commerciële doeleinden en de medailles sierden de briefhoofden.

Vooraf het jaar 1905 bracht veel succes voor de Wehlse boter op verschillende landbouwtentoonstellingen (afbeelding 4.59).

De fabriek in Wehl werd pas in 1947, na 53 jaar, lid van GOZ. Ook werd lang vastgehouden aan een boekjaar van september tot september, pas in 1966 ging men over tot het kalenderjaar. De fabriek viel op door een sterk solistisch gedrag.

In **Steenderen** was weinig verenigingsactiviteit te bespeuren onder de landbouwers. Een plan om in 1894 een eigen onderafdeling van de GOMvL te starten kwam niet van de grond. Er was sprake van een zekere lauwheid onder de landbouwers. “De onderwerpen, coöperatieve aankoop van kunstmeststoffen, zoomede de bespreking of het gewenscht was pogingen aan te wenden tot het oprichten eener Roomboterfabriek werden voor verdere behandeling door geringe medewerking als afgehandeld beschouwd. Vooral het laatste onderwerp, dat zoo herhaaldelijk in particuliere bijeenkomsten besproken is (en waardoor zich het bestuur eene talrijk bezochte vergadering had voorgesteld, die echter slechts door 10 leden werd bijgewoond) zal voorlopig wel tot de geschiedenis behooren” ²⁰⁶.

Er was geen medewerking, er was geen belangstelling maar men had als voorzitter van de inmiddels geformeerde afdeling 'Steenderen' van GOMvL een boterhandelaar, H.E. Wijers, die als belanghebbende tegen was. In een vergadering van de afdeling 'Steenderen' in april 1896 werd evenwel een commissie gevormd om zich te informeren over de zaken betreffende de oprichting van een boterfabriek. De voorzitter meldde expliciet dat hij als belanghebbende niet betrokken wilde zijn bij de oprichting van een boterfabriek ²⁰⁷. Toen twee maanden later de commissie rapporteerde, werd het volgende gemeld: “Door de angstvallige voorzichtigheid onzer landbouwers, hebben echter de plannen der 1ste vergadering schipbreuk geleden en blijkt op dezen grondslag de oprichting eener fabriek eene onmogelijkheid” ²⁰⁸.

Een lezing van de heer Van Weydom Claterbos enige maanden later bracht ook geen verandering, men durfde de risico's niet aan ²⁰⁹.

Er kwam een kentering toen door de, per 1 juli 1898 benoemde, zuivelconsulent een maand na zijn aantreden, een lezing werd gegeven over de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek ²¹⁰. Een commissie werd gevormd buiten de afdeling Steenderen' van GOMvL om, met de zuivelconsulent als adviseur. Dat werd de oplossing, men kwam vanaf dat moment snel tot besluiten en oprichting van de “*Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Steenderen' te Steenderen*” ²¹¹ (035) werd een feit.

Wat de tijdelijke zuivelconsulent niet lukte, lukte H.B. Hylkema wel! De akte van oprichting, met de statuten naar het model van Vorden, werd getekend op 30 augustus 1898 ²¹². De aanbesteding van de bouw van de Stoomzuivelfabriek met directeurswoning vond plaats 28 december 1898. Bij de feestelijke opening van de fabriek op 5 juni 1898 werd veel lof toegezwaaid aan de zuivelconsulent de heer H.B. Hylkema, gewezen zuiveldirecteur in Friesland, onder wiens leiding de fabriek was ingericht ²¹³. Dit werd vereeuwigd in [101] de gedenksteen die was aangebracht in de hal van de fabriek. (afbeelding 4.60).

De landbouwers van de gemeente **Hummelo en Keppel**, wiens burgemeester de heer C.W. Vrijland een inleiding hield over de wenselijkheid van het oprichten van boterfabrieken voor de 44^e algemene vergadering van de GOMvL in 1888 te Arnhem, hadden in 1910 nog steeds geen eigen fabriek en leverden de melk aan de fabrieken in **Doesburg en Steenderen**.

De eerste plannen ontstonden al begin 1889 ²¹⁴, en er volgden serieuze plannen maar 'de ondernemingsgeest' ontbrak. In 1898, juist voordat in Steenderen acties werden genomen, was er weer een

vergadering²¹⁵⁾ welke ook weer geen resultaat opleverde.

In 1900 kwam de oprichting van een boterfabriek weer ter sprake toen de oprichting van een eieren-coöperatie ter discussie stond. “Laat het met de eierencoöperatie toch niet gaan als met een op te richten boterfabriek; telkens vergaderen, wanneer de tijd geschikt is niet doorzetten, en ten slotte zijne producten naar eene andere gemeente zenden, om ze daar te laten bewerken en daar een gedeelte der voordeelen op te laten strijken, terwijl de landbouwers, wanneer zij op tijd de handen uit den mouw gestoken en samengespannen hadden, gelijk dit in de omliggende plaatsen is geschied, zij ook zelf de voordeelen hadden kunnen genieten. Wanneer men voor ongeveer 10 jaren geleden had doorgezet, zou men thans een coöp. Boterfabriek reeds geheel vrij van schuld hebben gehad”²¹⁶⁾. Het was duidelijk, men probeerde in de gemeente **Hummelo** en **Keppel** ook een boterfabriek te stichten.

In 1907 werd weer door de burgemeester, de heer C.W Vrijland, een vergadering belegd om het onderwerp van de oprichting nog een keer ter sprake te brengen. Kennelijk was men bevreesd van de consequenties bij eventuele opzegging van het lidmaatschap in **Steenderen**. Omdat meerdere leveranciers en aandeelhouders van **Steenderen** “niet volkomen op de hoogte van de voorwaarden is, verbonden aan de onttrekking aan die fabriek, werd eene commissie van negen personen benoemd om hieromtrent een onderzoek in te stellen en in een volgende vergadering hierover rapport uit te brengen”²¹⁷⁾.

Ook deze actie leidde tot niets. Kennelijk was er wel iets gaan broedden want op de algemene vergadering december 1912 te Steenderen werd een voorstel van het bestuur afgestemd door de leveranciers uit Hummelo en Keppel. Het ging om investeringsvoorstel, voor verbouwing, modernisering en aanschaf van apparatuur, dat deskundig was toegelicht door de zuivelconsulent Van der Burg.

Bij de stemming waren 70 vóór maar 149 tegen! De krant schreef: “Duidelijk bleek ook nu weer, dat de leden uit **Hummelo**, Drempt enz één lijn trokken en dat **Steenderen** zelf slecht vertegenwoordigd was. En vreemd - dat voorstanders van een zaak aanvankelijk, thans tegenstanders en bestrijders waren. Wij zien in de naaste toekomst **Hummelo** en **Keppel** zich nog afscheiden, doch dan hebben ze de fabriek helpen vrijmaken²¹⁸⁾.

De afscheiding kreeg zomer 1914 zijn beslag en werd begin mei voor het eerst gemeld als plan. De vele ingezonden brieven in de lokale kranten gaven aan dat de gemoederen hoog opliepen. In een circulaire van de Geldersche Roomboterfabriek te **Doesburg** aan haar leveranciers, werd gewezen op de grote schuldenlast welke ze op zich moesten nemen en dat men daarmee de concurrentie om de melkprijs moest aangaan met de grotere fabriek te **Steenderen** welke geheel vrij was van schulden²¹⁹⁾. Natuurlijk had de boterfabriek te **Doesburg** haar belangen te verdedigen. In de vergadering van 1 september 1914, voorgezeten door de burgemeester C.W. Vrijland, viel het besluit tot oprichting van de boterfabriek **Hoog- Keppel**

[102]. De statuten en huishoudelijk reglement werden vastgesteld en de financiën besproken²²⁰⁾.

Voor de grond werd de medewerking verkregen van Baron van Pallandt van Keppel en van Jhr. A.L. van Schuylenburch van-Bomenede van het kasteel 'de Ulenpas'.

De acte van oprichting werd getekend op 15 september 1914 en de aanbesteding van de bouw van de stoomzuivelfabriek volgde op 2 oktober. In de algemene ledenvergadering van 1 oktober werd een definitief bestuur gekozen evenals de commissarissen. De heer C.W. Vrijland werd benoemd tot erevoorzitter van het bestuur, na ruim 25 jaar had zijn gemeente Hummelo en Keppel dan eindelijk haar boterfabriek!

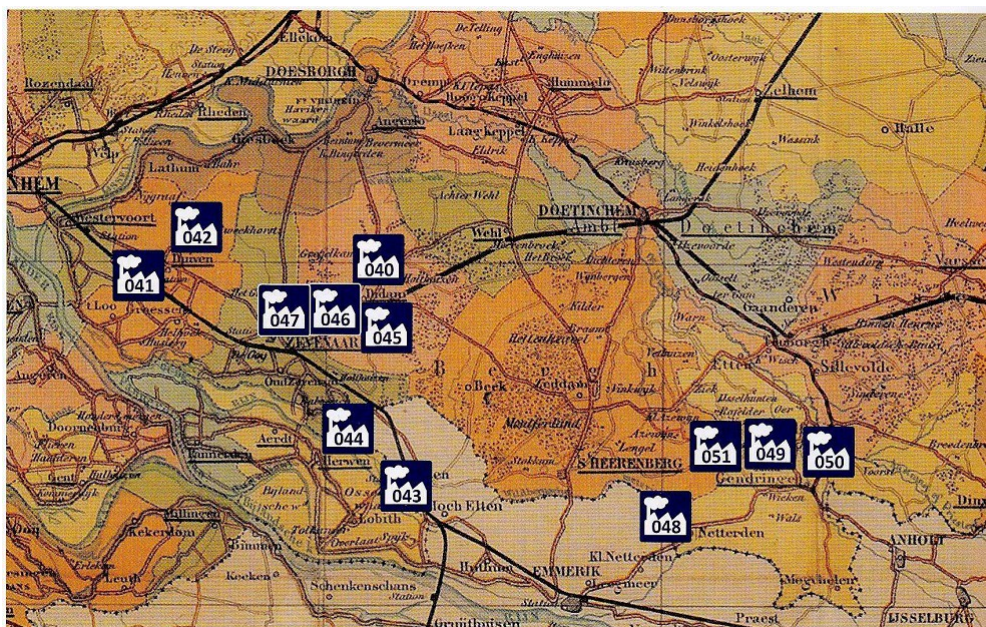
De particuliere *Geldersche Boterfabriek* van de heer Simonsz te **Doesburg** raakte haar melkleveranciers kwijt en moest haar activiteit na ruim 20 jaar stoppen. Van de boterfabriek in **Steenderen** gin-

gen 242 melkleveranciers met in totaal 840 koeien over naar de nieuwe boterfabriek in **Hoog-Kep-
pel** (036) die per 8 april 1915 met haar melkverwerking begon.

De melkverwerking in deze regio (tabel 4.8) verliep langs de gemeentelijke grenzen. Het aantal stuks melkvee was laag en verklaart dan ook de relatief geringe hoeveelheid verwerkte melk. Daarnaast zal vanuit **Steenderen** melk zijn gevent in het naburige Zutphen en vanuit **Doesburg** naar **Arnhem**.

[102] Regio Liemers 4.6.4.5

Liemers vervolg en slot

Afbeelding 4.61 Zuivelfabrieken in de regio Liemers, nummers 040 t/m 051.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1901	1915	1920
40	Didam	1891-08-01	stoom	2,35	2,35	2,02	3,72	4,84	3,43
41	Groessen	1911-06-10	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,25*	0,35*
42	Duiven	1931-06-17	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
43	Lobith	1918-08-19	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,35*
44	Herwen	1908-06-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	1,10*	1,50*	1,40*
45	Zevenaar	1883-03-01	stoom	1,40*	1,10*	1,50*	1,70*	1,70*	1,50*
46	Zevenaar	1899-03-01	stoom	n.o.	0,08	0,07	0,08	0,06	0,06*
47	Zevenaar	1929-03-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
48	Netterden	1886-06-01	stoom	0,15*	0,25*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
49	Gendringen	1891-02-01	hand	0,15*	0,30*	0,30*	n.o.	n.o.	n.o.
50	Gendringen	1898-05-15	stoom	n.o.	0,50*	0,60*	n.o.	n.o.	n.o.
51	Gendringen	1907-01-28	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	4,32	3,99	2,70
	totaal			4,05	4,48	4,49	10,92	12,34	9,79
			veestapel	6138	6282	6318	7173	7846	6617
			X 3000	18,41	18,85	18,95	21,52	23,54	19,85
			% verwerkt	22	24	24	51	53	49

Tabel 4.9 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Liemers.

De regio Liemers omvat de vijf gemeenten **Didam, Duiven, Herwen en Aerdt, Zevenaar en Gendringen**. In deze regio werden 12 zuivelfabrieken opgericht. Eind 19^e eeuw waren 6000 koeien en daarmee enigszins vergelijkbaar met de regio Doesburg. De groei in de aangegeven periode van 25

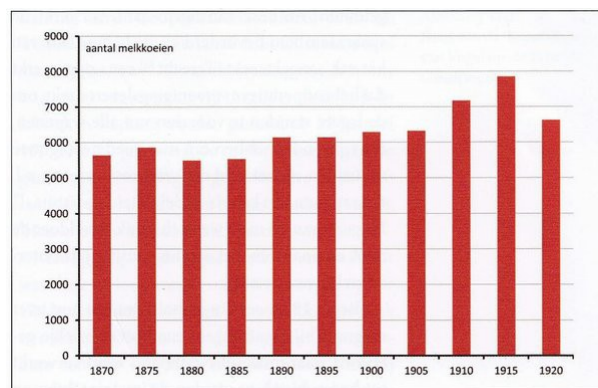
jaar is echter beduidend minder. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.9.

In deze regio zijn al een drietal boterfabrieken geïntroduceerd bij de eerste top 5. **Netterden** (048) werd beschreven (4.6.2.1) als eerste boterfabriek welke vergunning verwierf in 1886 voor het exploiteren van een stoommachine voor de bereiding van boter.

De derde op die lijst was de boterfabriek van **Didam** (040), aangemerkt als de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Oost-Nederland (4.6.2.3). Deze coöperatie leek overigens meer op een particulier bedrijf met veel aandeelhouders.

De vijfde uit de lijst was de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'de Lijmers' te **Zevenaar** (045) die echter binnen vijf jaar moest constateren dat de coöperatie onvoldoende perspectief had vanwege te geringe hoeveelheden beschikbare melk. (4.6.2.5) Het gebrek aan melk en relatief grote afstanden was voor deze regio een probleem. Door de aanwezigheid van relatief veel grasland in de uiterwaarden was vetweiderij [103] populair en anderzijds werd er veel melk geleverd vanuit Zevenaar naar Arnhem als consumptiemelk. Hierdoor was de beschikbaarheid van melk voor fabrieksmatige verwerking tot boter zeer beperkt.

In **Gendringen** was men al vroeg, door particulier initiatief, met de fabrieksmatige verwerking van melk begonnen. **Netterden** lag decentraal, Aakbij de landsgrens. Deze regio was populair voor het knoeien met boter en trok daarbij lieden van buiten die met een boterfabriekje begonnen, margarine aankochten en deze vermengden met, al of niet (deels) zelf geproduceerde, boter. Ze brachten het Duitsland binnen als melanges en verkochten het in de steden van het Ruhrgebied als 'Hollandische naturbutter: Het is onwaarschijnlijk dat deze praktijken zijn toegepast door de heer Wessels van 't Monninksgoed' (047) want hij was landbouwer en beschikte zelf over een eigen veestapel. Deze knoeierijen werden mogelijk wel toegepast door Gijsbeek Molenaar , (048), waarschijnlijk door Meijer te Klein-Azewijn (032) en zeer zeker door R. Vogel (050).

Afbeelding 4.62 Het verloop van de veestapel in de regio Liemers.

In **Gendringen** was een zeer actieve afdeling van de GOMvL met als secretaris de heer J.R. Smeets, hoofd der school in Gendringen en in het bezit van een landbouwakte. De afdeling organiseerde vele lezingen waaronder die van de zuivelleraren, Van Weydom Claterbos en Swierstra, van de ambulante zuivelschool. Dit leidde tot meerdere plannen om te komen tot het oprichten van een boterfabriekje. Concreet waren de plannen in **Etten**, een kerkdorp behorend tot de gemeente Gendringen, waar al in 1891 grond was gekocht voor de op te richten coöperatieve boterfabriek en zich ook al een bestuur had gevormd ²¹¹). Men was, net als tezelfdertijd in Didam, voortvarend gestart met veel idealisme en men sprak elkaar moed in: “In de coöperatie wordt eene leerschool gezien, waarin het eigenbelang [104] wordt gelouterd, het besef van eigenwaarde versterkt, de spaarzaamheid bevordert en de kennis ook van het vak aangekweekt. Terecht is eens opgemerkt dat het coöperatieve vereenigingsleven strekt, om de lagere standen te voorzien van alle wapenen, die zij noodig hebben om met goed gevolg mee te strijden op het veld der vrije concurrentie n.l. de wapenen van kennis, zedelijkheid en kapitaal”: De geest was er, maar waarschijnlijk onvoldoende melk en financiën, het was nog crisis en de boterfabriek kwam er niet.

Begin 1891 werd in **Anholt**, Pruisen (Duitsland) juist over de grens bij Gendringen, een boterfa-

briekje gebouwd waar melk uit Nederland werd verwerkt tot boter; hierdoor werden de invoerrechten op boter, 6 cent per 0,5 kg boter, omzeild ²²²). Toen in 1896 de invoer van Nederlandse melk in Duitsland werd verboden stopte de mogelijkheid om de invoerrechten te omzeilen en werd dit Anholtse fabriekje verkocht ²²³), mogelijk aan R. Vogel uit **Emmerich**.

Eind 1890 was toen al melding gemaakt van een roomboterfabriek in **Gendringen** ¹²⁴) waarmee waarschijnlijk de roomboterfabriek van de heer Geijsbeek Molenaar (049) werd bedoeld. In een vergadering van de afdeling Gendringen van de GOMvL, bood hij aan de fabriek om te zetten in een coöperatie²²⁵), nu de plannen in Etten niet van de grond kwamen. Deze operatie ging ook niet door en daarop verkocht de firma Geijsbeek & Co de roomboterfabriek aan D. Vas Visser ²²⁶). Hij begon een tweede fabriekje in het buurtschap Praest, juist in Duitsland, tegen de grens met Gendringen ²¹⁷). Deze melkverwerking (048) stopte in 1896 wanneer Vas Visser vertrekt. Dit viel samen met het importverbod van Nederlandse melk. Een plan om in 1897 in de gemeenten Wisch en Gendringen een gezamenlijke boterfabriek te gaan oprichten liep ook op niets uit ²²⁸).

Er waren dus meerdere spelers die in navolging van Wessels een zuivelfabriekje in de gemeente Gendringen van de grond probeerden te krijgen. De levering van melk aan Duitsland heeft deze plannen tot 1896 mogelijk gefrustreerd. Het initiatief van Rich. Vogel uit Emmerich leidde in 1898 tot de oprichting van een roomboterfabriek op huize '*de Wildt*' te **Gendringen** (050) op de weg naar Anholt. Al vrij vroeg ging het gerucht van boterknoeierijen op de 'Roomboterfabriek Gendringen' van de heer Vogel (050). Inspectie door de pas opgerichte Gezondheidscommissie te Winterswijk, waartoe ook Gendringen behoorde, meldde haar bevindingen in de vergadering van 31 oktober 1903 en er werd genotuleerd: "Naar aanleiding van de bevindingen in de boterfabriek te Gendringen en in verband met het advies van den inspecteur Dr. Romijn zal aan de zuivelconsulent te Zutphen medegedeeld worden dat door de commissie vermoedt wordt dat in bedoelde fabriek hoogstwaarschijnlijk botervervalsing plaats heeft" ²²⁹).

Het onderzoek van de gezondheidscommissie betrof de hygiëne van de melkwinning en de melkleveranciers en was niet bevoegd om op te treden tegen de waargenomen malversaties in de fabriek. Dat moest worden gemeld bij de zuivelconsulent en deze kon acties uitsluitend baseren op laboratorium analyses. Deze analyses waren echter nog niet nauwkeurig genoeg om 'het beheerst vervalsen met margarine' aan te tonen. Kennelijk werd hij vanaf dat moment wel goed in de gaten gehouden en door de Duitse politie betrapt met vervalste boter en werd aan de grens, op weg naar Emmerik gevangen genomen en op borgtocht, na betaling van D.M. 4000,--, vrijgelaten.

De zaken gingen kennelijk goed en op 4 februari 1904 werd 'het vergrooten van boterfabriek' aanbevestigd voor een bedrag van f. 3478,--²³⁰) Het ging voor de heer Vogel pas goed mis toen hij te Keulen in rechtszaken verwickeld raakte waarbij zijn werkwijze van vervalsing in de jaren 1903 en 1904 werd aangetoond. Hij mengde boter en margarine en verkocht het als 'garantiert reine butter' van zijn firma welke in het Ambtgericht van Bocholt stond ingeschreven als '*Dampfmolkerei Gendringen-Anholt* in W.

Al zijn rekeningen en reclame uitingen droegen echter de naam 'Dampfmolkerei Issel bei Anholt i. W.' ²³¹). Hiermee gaf hij de indruk dat het om zuivere Duitse boter ging afkomstig uit Anholt, Westfalen. In zijn boek over de Geschiedenis van de botercontrole in Nederland noemt **Knapp** de boterfabriek te Gendringen als het meest expliciete voorbeeld van botervervalsing ²³¹). Het bord 'Dampfmolkerei Gendringen', (afbeelding 4.63) aanwezig in Gendringen, is nog de stille getuige van een trieste episode in de Nederlandsche botergeschiedenis. Zomer 1906 valt het doek voor **[105]** de fabriek Vogel (050) en werd de apparatuur te koop aangeboden.

De vele initiatieven en de versnipperde activiteiten hadden tot dusver de stichting van één coöperatieve boterfabriek in de gemeente Gendringen verhindert. Het verdwijnen van de fabriek van Vogel was het juiste moment om met de oprichting van een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te beginnen. Op initiatief van de heer J.R. Smeets werden op 29 april 1906 vergaderingen belegd in Gendringen, en de buurtschappen Mechelen, Netterden, Veldhunen en Wieken waar de plannen werden besproken²³³). De voorgeschiedenis en de recente oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek te Silvolde waren aansporingen om snel te handelen, er was immers al twintig jaar ervaring met fabrieksmatige verwerking van melk in de gemeente Gendringen. Onder voorzitterschap van de burgemeester, de heer W. J. J. A. Barendtszen, werd op 17 mei 1906 de beslissende vergadering gehouden en de akte van oprichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Hameland' (051) getekend door 93 veehouders met 376 koeien²³⁴). De aanbesteding van de bouw was op 21 augustus en vijf maanden later kon de fabriek in werking worden gesteld, op 28 januari 1907. Na 20 jaar werd de melkverwerking in de gemeente Gendringen geconsolideerd in één zuivelfabriek, details over de geschiedenis van de "Hameland" waren al eerder beschreven²³⁵).

De ligging van de gemeente **Herwen en Aerdt** was door de loop van de oude rivierarmen op het Geldersch Eiland bij hoge waterstanden moeilijk bereikbaar. Dat maakte dat dagelijks, betrouwbare aanvoer van melk naar de meest dichtbij zijnde fabriek te **Zevenaar** bepaald niet zal zijn gegarandeerd. In deze streek bevonden zich enkele veehouders met een groot aantal stuks vee die de melkverwerking op de boerderij op redelijk grote schaal beoefenden. Dit was onder andere af te lezen uit de advertenties waarin apparatuur van diverse boerderijen te koop werden aangeboden. Erfhuisverkopingen, zoals bij de heer W. Sliepenbeek te Pannerden²³⁶) en bij de heer L. W. Peters op de boerderij 'Copera' te Lobith²³⁷), lieten zien dat er vrij grote hoeveelheden melkgereedschappen voor de boter en kaasbereiding op de boerderijen aanwezig waren. Toen de heer Van Weydom Claterbos in oktober 1891 een lezing verzorgde over zuivelbereiding waren een 20-tal [106] boter- en kaasmakers onder het gehoor waarbij het enthousiasme oversloeg en men een cursus boteren kaasbereiding wilden organiseren. Een halfjaar later besprak men het plan tot de oprichting van een onderlinge boterfabriek voor de landbouwers van de dorpen Pannerden, **Herwen en Aerdt** en **Lobith**.

Een commissie werd ingesteld om een onderzoek te doen naar de realisering ervan²¹⁸). Er volgde in 1901 nog een plan, na de overname van de coöperatieve zuivelfabriek te **Zevenaar** door Wöhrmann, het leidde echter nog niet tot een zuivelfabriek. Het duurde tot februari 1907 toen werd gemeld dat de eigenaar van de fabriek te Zevenaar, de heer A. Wöhrmann te Wesel, te **Herwen** een stoomkaasfabriek ging bouwen. De landbouwers in **Herwen en Aerdt** en Pannerden hadden toegezegd de melk te leveren.

Voorjaar 1908 startte de fabriek (044) met de verwerking van melk. In de loop van 1914 waren er problemen. Eerst werd gemeld dat de melkleveranciers ontevreden waren over de uitbetaalde melkprijs en men zich ging verenigen in een verbond om te komen tot een gezamenlijk contract. Vervolgens, bij het uitbreken van WO 1 werd de fabriek stop gezet waardoor de melkleveranciers sterk werden gedupeerd omdat apparatuur, om de melk op de boerderij te verwerken, niet meer voorhanden was. Toen moet het idee zijn geboren tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. De akte van oprichting van de *Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Herwen & Aerdt'* te **Herwen** is op 10 mei 1916 getekend. De fabriek van Wöhrmann werd overgenomen en draaide vanaf 1 maart 1917 onder coöperatieve vlag.

In het naburige Lobith, van dezelfde gemeente, kreeg het voorbeeld van Herwen navolging. De oprichting van de Coöperatieve Vereeniging van Melkleveranciers "Eendracht maakt macht" (043) werd bekrachtigd met het tekenen van de **akte van oprichting op 19 augustus 1918**. Men begon met eigen melkverwerking. Een overleg over gezamenlijke verwerking met Herwen mislukte²³⁹), een zekere na-ijver zal daaraan ten grondslag hebben gelegen.

De oprichting van de Coöperatieve Stoom-Zuivelfabriek '*De Lijmers*' te **Zevenaar** (045) zijn we al tegenkomen als vijfde uit de lijst van top-5 (4.6.2.5). De fabriek werd al na vijf jaar verkocht aan A. Wöhrmann uit Wesel, Duitsland. Na de WO II werd deze geconfisqueerd en kwam in 1947 in handen van een coöperatieve vereniging van veehouders.

Bij de verkoop van de fabriek in 1899 werd door één van de vorige bestuurders, *Jhr. L. van Nispen van Sevenaer* op huis '*Sevenaer*' (046), een melkinrichting gevestigd voor de verkoop van melk in **Zevenaar** van voornamelijk de koeien van huis Sevenaer. Een groot deel van de administratie is terug te vinden in het archief van huis Sevenaer ²⁴⁰⁾. De hoeveelheden melk die per jaar als consumptiemelk werden verkocht beliepen de eerste vijftien jaar rond de 60.000-80.000 liter. Deze melkinrichting (046) stopte begin 1942.

Met de verkoop van de coöperatieve zuivelfabriek in 1899 aan Wöhrmann ontstond onvrede over de melkprijs die door Wöhrmann werd uitbetaald. Vooral melkleveranciers ten noorden van Zevenaar toonden hun ontevredenheid want zij kenden de prijzen die betaald werden voor de melk geleverd aan de melkinrichtingen te **Arnhem**. Deze melkinrichtingen betaalden doorgaans meer voor de boerenmelk dan de boter- of kaasfabrieken, zeker gedurende de winterperiode. Een vijftigtal belanghebbenden uit Groessen, Duiven en Loo woonden een protestvergadering bij om de nieuwe eigenaar te dwingen de afgesproken melkprijzen te betalen ²⁴¹⁾. Kennelijk heeft dat geholpen want het bleef stil totdat in december 1910 weer een dergelijke protestvergadering plaats had ²⁴²⁾. De onvrede was toen kennelijk zo groot dat men overging tot het oprichten van een Coöperatieve Zuivelfabriek '*Sint Antonius*' te **Groessen** (041). **De akte werd getekend op 8 april 1911**. Van deze fabriek is weinig informatie bekend anders dan dat het in moeilijkheden verkerende boterfabriekje in 1931 door de *Coöperatieve Arnhemsche Melkinrichting en Zuivelfabriek* (CAMIZ, 059) werd overgenomen.

Deze CAMIZ had in 1926 in **Arnhem** een grote sanering kunnen doorvoeren waar niet elke [107] melkslijter in Arnhem zich in berustte. Wilhelm Driessen, die rond 1924 aan de Hommelseweg te Arnhem voor eigen rekening een zaak in comestibles was begonnen en daarbij een melkwijk had, kwam in verzet. Hij haalde, als jonge ondernemer, met zijn bakfiets verse melk bij de boeren uit de omgeving en ventte die uit in zijn melkwijk te Arnhem. Enkele jaren later ruilde Driessen de bakfiets in voor een paard en wagen en nam hij ook melk mee voor zijn collega-melkventers ²⁴³⁾.

De verse melk was dus geen probleem, maar voor het zich uitbreidende assortiment zuivelproducten dat de klanten wensten, was hij na 1926 afhankelijk van de CAMIZ. Om dat te omzeilen stichtte hij in 1931 een zuivelbedrijfje in **Duiven** met de toepasselijke naam '*De Volharding*' (042). Tot de Tweede Wereldoorlog kon hij de concurrentie met de CAMIZ aan. Tijdens de oorlog werden alle kleine bedrijfjes stilgelegd, zo ook '*De Volharding*' te **Duiven**. De CAMIZ was in 1944 geheel verwoest en het duurde enige tijd voordat deze weer kon worden opgestart. Dit was een kans voor '*De Volharding*', die een week na afloop van de oorlog weer draaide. Driessen heeft zijn bedrijf tot 1951 kunnen voortzetten en moest toen, door de concurrentie gedwongen, het besluit nemen te stoppen. Hij verkocht zijn bedrijfje,.....de CAMIZ.

In deze regio moet als laatste worden gemeld een bijzondere oprichting van de zuivelfabriek '*Zonnegge*' te **Zevenaar** (047) van de firma Brandsma. In oktober 1926 vraagt de heer H.M. Brandsma (Hendrik), - op 68 jarige leeftijd! -, een vergunning tot het bouwen van een zuivelfabriek te **Zevenaar**. Dit plan moet uit rancune zijn geboren over wat zijn zoon Frans en hem in **Didam** waren overkomen. Toen de botermaker van **Steggerda**, de heer D. M. Brandsma (Dirk), per 1 juli 1891 werd benoemd tot directeur in **Didam**, was diens broer Hendrik directeur van de Stoomzuivelfa-

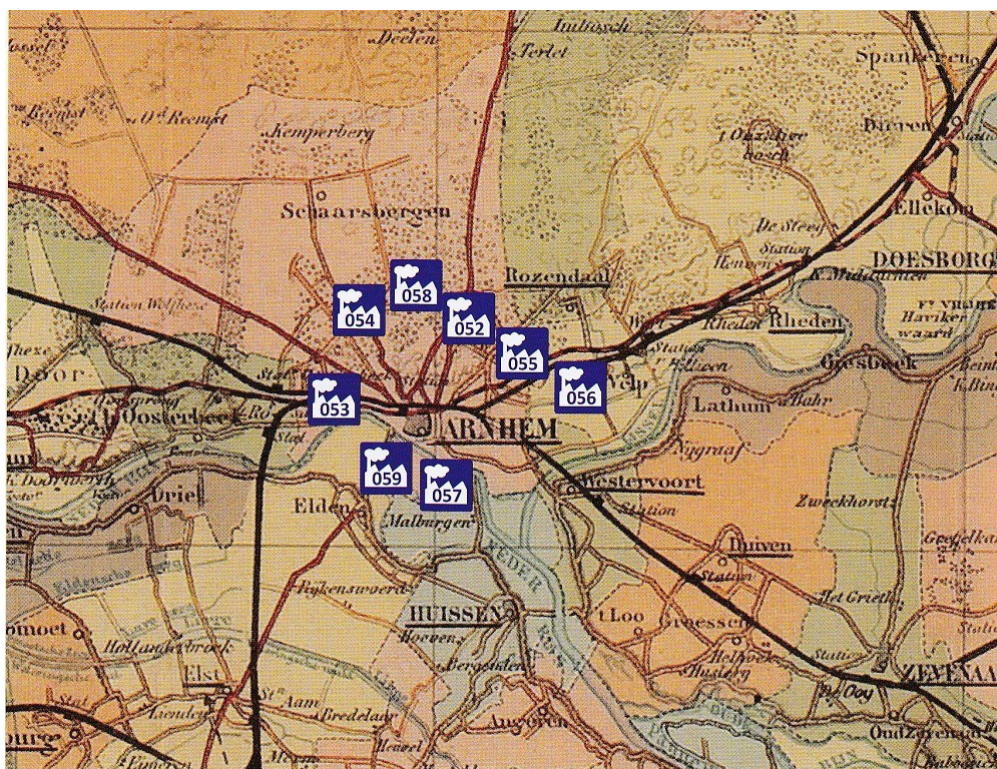
briek 'De Eendracht' te **Steenwijkerwold** ²⁴⁴). De verhoudingen tussen Dirk en het bestuur waren zeker in de beginfase regelmatig ernstig verstoord ²⁴⁵). Toen Dirk ouder en ziekelijk werd kreeg hij eind december 1921 de zoon van Hendrik, Frans Brandsma, als volontair toegevoegd. Toen Dirk op 1 november 1922, 58 jaar oud, overleed werd Frans benoemd tot directeur onder een belangrijke voorwaarde aldus genotuleerd ²⁴⁶): “De heer Brandsma, broer van de ouden directeur verklaart dat hij bereid is zijn zoon Frans te assisteren en is bereid daarvoor 3 à 4 dagen in de week aan de fabriek aanwezig te zijn en met zijn huishouding hier te komen wonen”: Deze formule leek te werken totdat in een ledenvergadering van 16 juni 1925 een verschil van inzicht, over verbouwing en modernisering van de fabriek, manifest werd. In deze vergadering werd het plan toegelicht door de zuivelconsulent **A. Hylkema** waartegen Hendrik Brandsma zich fel verzette en hij het niet nodig vond zoveel kosten te maken. Het resultaat was dat het plan werd afgestemd en er grote onrust ontstond.

De voorzitter van het bestuur verweet Hendrik, dat hij hem belachelijk had gemaakt. Hendrik Brandsma werd de toegang tot woning en fabriek ontzegd en Frans Brandsma werd vanwege 'onbekwaam handelen' als directeur ontslagen. Het resultaat was vele extra bestuurs- en ledenvergaderingen en de vraag van liquidatie van de coöperatie kwam op tafel. Het leek er op dat door de bemiddelende rol van de zuivelconsulent **A. Hylkema** de rust in **Didam** weer enigszins was teruggebracht. Frans Brandsma vertrok naar **Raalte** en de assistent-directeur van Raalte, de heer **J.H. Vennegoor**, werd directeur in **Didam** ²⁴⁷).

Op grond van wat Hendrik was overkomen zal hij zich sterk gemotiveerd hebben gevoeld om **Didam** een 'hakte zetten' door een nieuwe fabriek in de buurt te stichten en met bevriende melkleveranciers de toelevering van melk naar **Didam** te frustreren. Vandaar zijn aanvraag tot bouwvergunning voor een zuivelfabriek te **Zevenaar**. Toen de fabriek in Zevenaar voorjaar 1927 gereed was, vroeg hij het lidmaatschap aan van het botercontrolestation BCGO te Deventer om daarmee het recht van gebruik van het Rijksbotermerk te kunnen verwerven. Dit werd hem, ook na diverse beroepen, geweigerd met als argument zijn verleden in **Didam**: “zeer slordig in boekhouding” en “heeft helft van te kort moeten aanzuiveren” ²⁴⁸). Het Rijksbotermerk heeft hij, op grond van zijn geschiedenis in **Didam**, niet verkregen.

Wat het effect was van zijn fabriek op de melkaanvoer te **Didam** valt af te lezen uit afbeelding [108] 4.67. Hieruit blijkt dat de melkaanvoer in Didam, na de start in maart 1927 van zijn fabriek in Zevenaar, met ruim 10% terugviel. Hendrik overleed op 78 jarige leeftijd te Zevenaar op 27 november 1937. In een 'in memoriam' werd geschreven: “Moeilijkheden zijn den heer Brandsma niet bespaard gebleven, mogelijk wel eens onnoodig vergroot, door zijn wat stroef en strijdlustig karakter, waardoor hij wel eens verkeerd werd begrepen. Zij, die den onvervaard strijder goed hebben gekend, weten dat zijn sterk gevoel voor recht steeds de ondergrond voor den strijd was, en wisten hem daarom ten volle te waarderen” ²⁴⁹). Zijn zoon **M.C. Brandsma (Mebius)**, die in 1927 met hem naar Zevenaar was gekomen nam zijn bedrijfje over dat echter op last van de bezetter in 1942 moest stoppen.

Het overzicht van de melkverwerking in de Liemers (tabel 4.9) laat zien dat in de periode tot 1920 tot ongeveer de helft van de daar beschikbare melk in de fabrieken werd verwerkt. De versnippering van de fabrieksmatige melkverwerking, de relatief slechte verbindingen en grote afstanden en de periode van WO I zal ervoor hebben gezorgd dat met de melkverwerking op de boerderij nog lang werd doorgegaan. Ook zal veel melk als consumptiemelk op de markt in Arnhem zijn verkocht. Beide factoren verklaren waarschijnlijk het relatief lage percentage verwerkte melk.

Afbeelding 4.68 Zuivelfabrieken in de regio Arnhem, nummers 052 t/m 059.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
52	Arnhem	1879-05-16	stoom	1,06	1,17	1,10*	1,55*	1,75*	1,80*
53	Arnhem	1883-05-14**	stoom	0,20*	0,30*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
54	Arnhem	1884-07-11**	hand	0,15*	0,15*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
55	Arnhem	1896-04-01**	hand	n.o.	0,20*	0,30*	0,45*	0,60*	0,65*
56	Arnhem	1903-03-09	stoom	n.o.	n.o.	0,65*	0,75*	1,05*	1,20*
57	Arnhem	1913-02-18**	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,25*	0,30*
58	Arnhem	1920-03-02	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
59	Arnhem	1921-04-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
		totaal		1,41	1,82	2,05	2,75	3,65	3,95
		veestapel		1300	835	912	1620	1585	1600
		X 3000		3,90	2,50	2,74	4,86	4,76	4,80
		% verwerkt		36	73	75	57	77	83

Tabel 4.10 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Arnhem.

** = eerst gevonden advertentie of vermelding

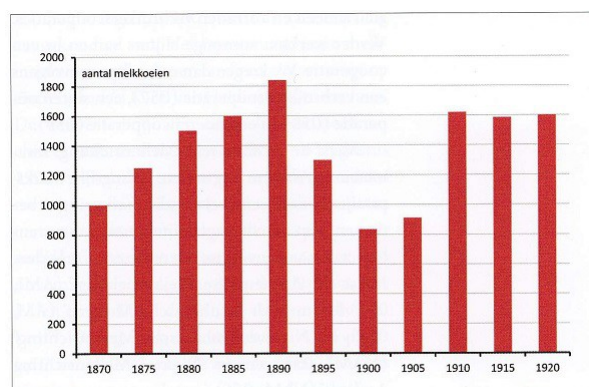
De regio Arnhem omvat alleen de gemeente Arnhem waar een achttal melkinrichtingen en zuivelfabriekjes werden opgericht. In de stad Arnhem zijn eind 19^e eeuw minder dan 1000 [109] koeien. Dit aantal, sterk toegenomen in de jaren 1870 tot 1890, halveerde daarna om in het tweede decennium weer te stijgen. Het niveau in de stad bleef echter relatief laag. Voor de consumptiemelkmarkt in Arnhem werd veel melk aangevoerd vanuit omliggende gemeenten. Van de in de stad bekende melkinrichtingen zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.10.

In Arnhem waren tot de jaren 1920 alleen melkinrichtingen gevestigd. Natuurlijk werd er ook boter gemaakt uit de melk die overbleef als overschot van de aanvoer, maar dat was niet de hoofdzaak.

De geschiedenis van de melkinrichtingen in Arnhem is reeds eerder in detail beschreven ²⁵⁰⁾.

Een van de eerste melkinrichtingen van Nederland, de '*Arnhemsche Melkinrichting*' (AMI), werd al geïntroduceerd in 4.5.1.

Deze melkinrichting was 40 jaar in werking in de Kerkstraat, het centrum van Arnhem. Naast de melk die werd uitgevent door de AMI waren er naar schatting 200 à 300 boeren, melkventers of melkslijters ²⁵¹⁾ die geregeld of gedurende perioden hun klanten van melk voorzagen. Na enige jaren kreeg de AMI navolging. De melkventende boeren en de melkslijters die de melkmarkt bedienden, gingen de kwaliteitsclaims van de AMI overnemen en verkochten melk van gegarandeerde samenstelling.

Afbeelding 4.69 Het verloop van de veestapel in de regio Arnhem.

De spelers in de melkmarkt gingen zich in de loop der tijd meer en meer differentiëren in verschillende werkgebieden: de aanvoer van melk, de verwerking van melk en de afzet van melk. Elk van de drie spelers, veeboeren, melkinrichting en melkventers en/of melkslijters vertegenwoordigden hun eigen macht. Afhankelijk van de situatie verschoof het machtsverevenwicht. Soms werd door bundeling van belangen tussen partijen een sterkere positie verworven. In de beginfase lag de macht meer bij de combinatie melkinrichting en melkventer. Later, vooral tijdens de melkschaarste in de tweede helft van de Eerste Wereldoorlog, kreeg de veehouder die beschikte over de grondstof meer macht en boeren gingen dan ook coöperaties vormen en werden eigenaar van de melkinrichting.

Ook consumenten sloten [110] zich aaneen en vormden verbruikerscoöperaties. Verder werkten sommige slijters samen in een coöperatie. We kregen dan ook achtereenvolgens een verbruikerscoöperatie (057), een slijtercoöperatie (058) en een boerencoöperatie (059).

Naast de '*Arnhemsche Melkinrichting*' kwamen er in Arnhem nog andere belangrijke marktpartijen die elk een deel van die markt gingen bedienen. Het bracht ongetwijfeld veel concurrentie, uit de naamgeving was de na-aperij af te leiden. Naast de "*Arnhemsche Melkinrichting*' (AMI, 052) kwam er de '*Arnhemsche Melkerij*' (AM, 053), de '*Nieuwe Arnhemsche Melkinrichting*' (NAMI, 054) en de '*Nieuwe Melkinrichting Arnhem*' (NMA, 056).

De heer A. Engelsing begon mei 1883 de *Arnhemsche Melkerij* op het adres Weerdjesstraat 23-24 te Arnhem, dus vier jaar na de opening van de AMI. Hij had de les van de AMI goed geleerd en hij vermeldde in de eerste advertenties dan ook de samenstelling van de melk: "Deze week bleek onze melk bij scheikundig onderzoek een gemiddeld gehalte te hebben aan vaste stoffen van 12,23 pct en aan botervet van 3,34 pct. Het gemiddeld specifiek gewicht der melk was bij 15° C 1.032" ²⁵²⁾. Zo hoorde het, zo gaf men aan dat het onvervalste melk betrof.

De zaken van de *Arnhemsche Melkerij* gingen kennelijk goed. Zomer 1883 begon Engelsing ook een filiaal in **Velp**. Daar werd de melk voorzien van analytische gegevens, verzorgd door P. van Asperen, de lokale apotheker.

Eind 1884 meldde de *Arnhemsche Melkerij* een belangrijke uitbreiding en verschillende verbeteringen aan de '*Stoom-Natuur-Botermakerij*' in Arnhem ²⁵³⁾. Hij had ook vergunning voor het in gebruik hebben van een stoommachine. Het leek er op dat de *Arnhemsche Melkerij* initiatieven nam die door de AMI later werden gekopieerd. Zo begon Engelsing met het aanbieden van melk onder rabbiniaal toezicht, dit werd in 1887 gevolgd door de AMI met haar aanbod van koosjere melk. Ook de verkoop van melk per glas in een salon werd het eerst aanbevolen door Engelsing; verse melk per

glas was verkrijgbaar bij C.G. Thomasz, een wijn- en biersalon. Ook de AMI volgde met melkverkoop in een melksalon bij haar bedrijf in de Kerkstraat ¹⁵⁴). De AM gebruikte als eerste de claim melk te leveren van tbc-vrij vee: 'Sedert 1 mei 1899 werd aan de inrichting de maatregel ingevoerd, dat uitsluitend melk in den handel wordt gebracht van vee, het welk na inenting bleek vrij [111] te zijn van tuberculose. De toepassing van dezen maatregel werd een jaar geleden opgedragen aan den heer Van Dulm, rijksveearts, alhier' ²⁵⁵).

In de boteradvertenties werden vanaf 1892 met trots de gouden medailles vermeld die waren gewonnen op tentoonstellingen in Den Haag (1892) en Delft (1893). De laatste advertentie is van maart 1902. Waarschijnlijk is de melkerij gestopt ten gevolge van de activiteiten van de NMA. *De Arnhemsche Melkerij* had bijna twintig jaar lang melk geleverd.

De Geldersche Melkinrichting ²⁵⁶) (054) van A. van Niekerk op Plattenburg had een relatief kort bestaan en was meerdere keren van eigenaar gewisseld. De eerste advertentie was van zomer 1884 ²⁵⁷). In de zomer van 1888 werd de melkinrichting verplaatst naar de Driekoningendwarsstraat. Een jaar later al werd de melkinrichting doorverkocht aan P. Hoogendoorn ²⁵⁸). In de laatste genoteerde advertentie van 1896 was Hoogendoorn nog steeds eigenaar ²⁵⁹). Mogelijk is deze melkinrichting in 1903 opgenomen in de NMA (056), gesticht in de nabij gelegen Karel van Gelderstraat.

De *Nieuwe Arnhemsche Melkinrichting* (NAMI, 055) was begonnen omstreeks 1896 door melkslijter WJ. de Boer in de St. Peterlaan. Dat bleek uit correspondentie rond het verzoek van De Boer om lid te mogen worden van het botercontrolestation (BCGO) te Deventer ²⁶⁰). Zomer 1915 werd het adres gewijzigd en begon De Boer een tweede vestiging aan de Prins Hendrikstraat. De schaal van melkverwerking aan de Prins Hendrikstraat ²⁶¹) was beduidend groter dan aan de St. Peterlaan. In het jaar van de grote saneringsronde van de melkvoorziening in Arnhem, 1926, werd de *Nieuwe Arnhemsche Melkinrichting* overgenomen door de CAMIZ (59).

De *Nieuwe Melkinrichting Arnhem*, (NMA, 056) was een serieus begin van een nieuwe melkinrichting die veel concurrentie bracht voor de AMI en de andere spelers op de Arnhemse melkmarkt. De gekozen naam moet grote verwarring hebben gebracht gelet op de namen van de melkinrichtingen zoals tot dan gebruikt. Het bedrijf werd gedurende bijna 24 jaar bekwaam geleid door HWC.J. Cas-tens. Bij de oprichting van deze nieuwe melkinrichting wist men, op grond van de vele voorbeelden die er al waren, hoe een succesvolle melkinrichting moest worden opgezet.

Begin augustus 1902 werd de aanbesteding aangekondigd van 'Het bouwen van eene melkinrichting met kantoren en directeurswoning, op een terrein a/d Karel van Gelderstraat te Arnhem'. De aanbesteding was uitgeschreven door architect A.R. Freem voor zaterdag 16 augustus 1902 ²⁶²).

Ook het verwerven van de grondstof melk kreeg de nodige aandacht. Bijeenkomsten met veehouders werden belegd om te praten over melkleveranties en voorwaarden. Zo was er op 5 november een bijeenkomst in het koffiehuis te Elden om melk uit de Betuwe te kunnen betrekken ²⁶³). De opening van de fabriek vond plaats op 9 maart 1903. Op de zaterdag daaraan voorafgaand was er gelegenheid voor bezichtiging. Hiervan is een uitgebreid verslag verschenen in de *Arnhemsche Courant*, waaruit bleek dat het initiatief voor de oprichting werd genomen door Julius Oppenheim en Co. ²⁶³). De fabriek werd direct lid van het pas opgerichte botercontrolestation BCGO en verkreeg daardoor al kort na haar oprichting het rijksbotermerk.

De melkleveranciers begonnen zich in 1906 te roeren uit ontevredenheid over het verschil tussen wat zij kregen als literprijs voor de melk en wat door de consument moest worden betaald. [112] Deze, in de ogen van de boeren, te grote marge gaf onvrede terwijl men nauwelijks beseftte welke kosten waren verbonden aan het transport, de verwerking en distributie van melk.

Ook de melkslijters, die de melk rechtstreeks kregen aangeleverd van de boeren, moesten vechten

voor het verkrijgen van voldoende en regelmatige aanvoer van melk.

Met de twee grote spelers op de melkmarkt, de AMI en de NMA, was dat geregeld vechten. In 1907 was dan ook een *'melkoorlog'* onafwendbaar. Castens verdedigde zich in een ingezonden brief ²⁶⁵⁾ over de ontstane situatie en verweet de melkslijters kortzichtigheid. In 1908 trokken AMI en NMA samen op bij het verkrijgen van melk en plaatsten gezamenlijk advertenties. Er zijn geen gegevens bekend over de hoeveelheid verwerkte melk van de NMA. Particuliere zuivelbedrijven gaven minder informatie prijs dan coöperaties die hun leden uitgebreid informeerden.

Eind 1918 werd de naam van de melkinrichting gewijzigd in NV Melkinrichting 'Melbo' ²⁶⁶⁾. Op 25 februari 1926 overleed Castens plotseling op 49-jarige leeftijd. In het korte 'in memoriam' ²⁶⁷⁾ in *'het Algemeen Zuivelblad'* wordt hij geroemd om zijn betrokkenheid, deskundigheid en zijn grote bijdrage in de branchevereniging voor *Zuivelindustrie en Melkhygiëne*. *Melbo* werd vervolgens overgenomen door de slijtercoöperatie *'De Onderlinge'* (058). Een melkoorlog brak uit. De uitkomst was een gehele sanering van de melkvoorziening, tot stand gebracht door J.C. Penning, directeur van de CAMIZ. In hetzelfde jaar werd de fabriek onderdeel van de CAMIZ.

Over de melkinrichting van *'De Vooruitgang'* (057) is niet zoveel bekend, maar de arbeiderscoöperatie is waarschijnlijk in 1913 met de melkinrichting begonnen. Toen werd een botermaker, melkbezorger en apparatuur gevraagd door de Coöperatieve Bakkerij en Verbruiksvereniging *'De Vooruitgang'* aan de Van Slichtenhorststraat te Arnhem. ²⁶⁸⁾ Begin 1914 vroeg men via een advertentie een chef voor de afdeling melkzaak. ²⁶⁹⁾ Dit was een teken dat men serieus bezig was de melkmarkt te gaan bedienen. Het bedrijf was kennelijk een succes. Gedreven door de prijsstijgingen en -schommelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, begon men in 1916 met nieuwbouw aan de Westervoortsedijk. Deze fabriek is in 1920 overgenomen door de CAMIZ en hiermee begon de melkverwerking van de CAMIZ aan de Westervoortsedijk.

De oprichting van de CAMIZ was een directe bedreiging voor de kleinere zelfstandige slijters die afhankelijk waren van regelmatige aanvoer van melk om hun klanten adequaat te kunnen bedienen. Een zevental melkverkopers in Arnhem richtte dan ook een eigen coöperatie *Coöperatieve Melkinrichting 'De Onderlinge'* (058) op met het doel boerenmelk aan te kopen en melk in flessen af te vullen. ²⁷⁰⁾ Men verplichtte zich alle zuivelproducten van deze coöperatie te betrekken.

De melkinrichting en zuivelfabriek van de slijtercoöperatie was gevestigd aan de Schoolstraat. Na het plotseling overlijden van Castens, directeur van *Melbo*, nam *'De Onderlinge'* begin 1926 *Melbo* over. Een melkoorlog volgde.

De boeren, in het bezit van melk en hun coöperatieve melkinrichting, trokken aan het langste eind en een sanering [113] in melkbezorging volgde. Daarmee werd 1926 een belangrijk jaar in de melkvoorziening van de stad Arnhem. De aanvoer van melk liep voortaan via de CAMIZ, waar de verwerking plaatsvond, en van waaruit de distributie werd verzorgd door zelfstandige slijters en venteren van de coöperatie.

Met de oprichting van de *'Coöperatieve Arnhemsche Melkinrichting en Zuivelfabriek'*, kortweg *'Camiz'* (059) kwam er een sanering en consolidatie van de melkvoorziening in Arnhem. De Eerste Wereldoorlog, vooral de tweede helft daarvan, was een moeilijke periode voor de zuivelindustrie. De tekorten aan melk noodzaakten de overheid tot exportbeperkingen en distributiemaatregelen. In 1915 werd in Nederland ongeveer 4000 miljoen liter melk geproduceerd, dat was gemiddeld per dag ongeveer 11 miljoen liter. Hiervan waren er ongeveer 2 bestemd voor consumptiemelk, 8,2 voor boter en kaas en 0,8 miljoen voor gecondenseerde melk ²⁷¹⁾ en andere melkproducten. ²⁷²⁾

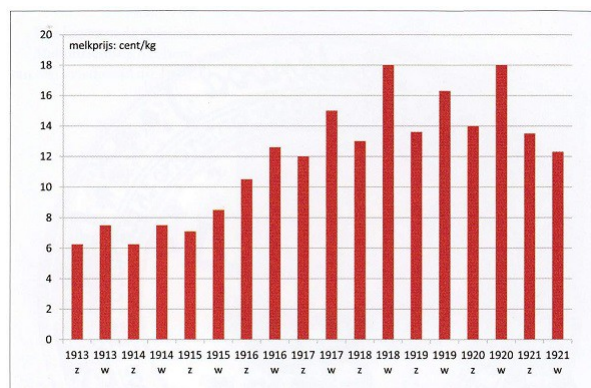
De melkmoest zo goed mogelijk worden verdeeld over de drie bestemmingen, waarbij de consump-

tiemelk absolute prioriteit had. Op 25 september 1915 werd een uitvoerverbod op melk afgekondigd en werd een consentregeling ontworpen. Deze regeling werd uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de tegelijkertijd ingestelde *Rijkscommissie van Toezicht* ²⁷³⁾. Een distributieregeling voor consumptiemelk, vooral voor het westen van Nederland, werd ingesteld en vanaf 1916 waren er gedurende de winter regelmatig melktransporten van Oost-Nederland naar West-Nederland ²⁷⁴⁾.

Tegen het eind van de oorlog leidde de voederschaarste tot een sterke stijging van de melkprijs. De melkprijs was tot en met 1914 redelijk stabiel, in de winter iets hoger dan in de zomer. Afbeelding 4.22 laat zien dat vanaf 1915 de melkprijs flink steeg, naar maar liefst 18 cent per liter in de winters van 1919 en 1920. Op lokaal niveau fluctueerde de melkprijs sterk, waardoor de ontevredenheid van de veeboeren toenam ²⁷⁵⁾. Zo ook in Arnhem, waar de melkhandel in handen was van particulieren.

In Nijmegen was inmiddels in april 1915 de 'Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting en Zuivelfabriek' (070) opgericht, waarover de zuivelconsulent in Gelderland, A. Hylkema, in zijn jaarverslag over 1915 een positief oordeel gaf:

“De toestand was daar zoodanig dat de melkveehouders los van elkaar stonden, terwijl melkslijters, ruim 300 in getal, meer of minder voeling met elkaar hielden.” Verder schreef hij: 'Bij samenwerking tusschen veehouders en consumenten zou het mogelijk worden dat de consument voor denzelfden prijs deugdelijke melk kreeg en de veehouder 1 cent per liter meer maakte. Voor dat doel is opgericht een 'Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting en Zuivelfabriek'. ²⁷⁶⁾

Afbeelding 4.74 Melkprijsstijging 2e decenium 20e eeuw.

Men zag de coöperatie als een samenwerking tussen veehouders en consumenten. Het jaarverslag van de consulent leidde tot een felle reactie van H. Beer van de AMI in zijn 'lijfblad', het *Nederlandsch Tijdschrift voor Melkhygiëne*. Een discussie volgde ²⁷²⁾. Er was tegelijkertijd onrust onder boeren die melk leverden aan Arnhem. Deze begonnen zich dan ook te roeren.

De Raad van advies van Leveranciers der 'Arnhemsche Melkinrichting' (052) richtte zich, in de personen van G. Willemsen (voorzitter te Huissen) en Joh. Lamers (secretaris te Elden) tot minister F.E. Posthuma over de, in hun ogen, onredelijke verdeling tussen zomer- en wintermelkpreizen ²⁷⁸⁾.

Toen in het voorjaar 1919 bleek dat de boeren in Nijmegen van hun coöperatie twee cent per liter [114] meer kregen uitbetaald dan de boeren in Arnhem van de particuliere melkinrichtingen, was de maat vol. Ook de melkleveranciers van Arnhem stichtten een coöperatie ²⁷⁹⁾.

De *Coöperatieve Arnhemsche Melkinrichting en Zuivelfabriek*, CAMIZ werd bij akte van 22 mei 1919 opgericht door 126 veehouders. G. Willemsen uit Huissen werd voorzitter van het bestuur en per 1 februari 1921 werd J.C. Penning te Eibergen benoemt als eerste directeur.

Op advies van de zuivelconsulent was in de statuten opgenomen dat men niet eerder een eigen fabriek zou stichten voor dat het aantal van achthonderd koeien was bereikt. Daarom duurde het even voor een eigen operatie kon worden begonnen.

Men zocht een locatie met mogelijkheden tot uitbreiding. De fabriek van de AMI in de Kerkstraat was veel te klein en er waren weinig uitbreidingsmogelijkheden.

Eind 1920 werd de melkinrichting van de arbeiderscoöperatie 'De Vooruitgang' (057) aan de Westervoortsedijk voor 40.000 gulden overgenomen. Deze fabriek werd verbouwd en nieuwe installaties werden aangeschaft voor in totaal 100.000 gulden.

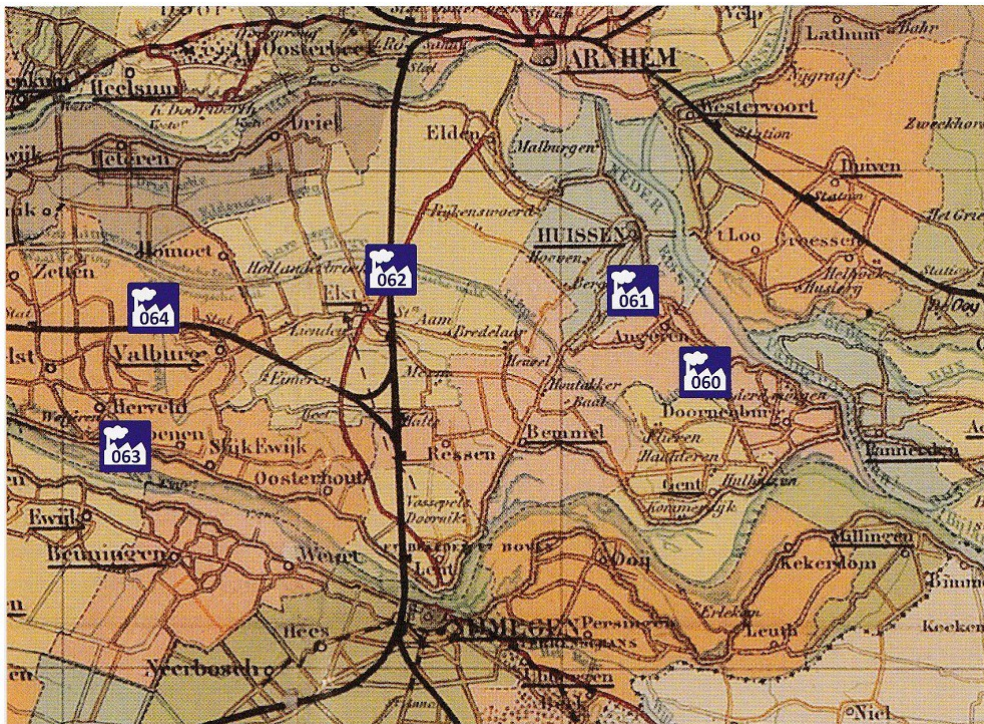
Tijdens de verbouwing van de fabriek werd per 1 april 1921 de AMI-fabriek in de Kerkstraat voor drie maanden gehuurd. De nieuwe fabriek aan de Westervoortsedijk werd op 1 juli 1921 in gebruik genomen. Door de overname van het gebouw in de Kerkstraat en de gebruikelijke tegenvallers bij de bouw was er meer geld nodig dan verwacht en werd de financiering kritiek. De banken weigerden nog geld te verstrekken als ook de boeren niet meer geld in de onderneming zouden stoppen. “In de ledenvergadering op 5 september 1921 in het Landbouwhuis gehouden, werd doel en streven nogmaals hartstochtelijk uiteengezet en de leden op hun verantwoordelijkheid in dezen gewezen, met het gevolg dat het benodigde kapitaal glansrijk werd toegezegd en dien tengevolge de financiële moeilijkheden werden opgeheven”²⁸⁰⁾.

Het eerste jaarverslag per 31 december 1921 meldde dat het aantal leden was gestegen naar 142. Er waren toen in totaal 25 werknemers in dienst en daarnaast 38 melkventers voor het rondbrengen van de melk en melkproducten. In de eerste jaren groeide het ledental en daarmee de melkcomzet. In het eerste volle jaar 1922 was de melkverwerking 4,5 miljoen liter²⁸¹⁾. Men was klaar voor verdere groei.

De in tabel 4.10 gegeven melk hoeveelheden aangevoerd per melkinrichting zijn schattingen, ze geven de orde van grootte aan. De totale hoeveelheid geconsumeerde melk is naar schatting 80 à 100 liter melk per persoon per jaar²⁸²⁾. Dat betekent voor de toenmalige bevolking van Arnhem rond de 50.000 inwoners²⁸³⁾ ongeveer 4 à 5 miljoen liter melk. Door de, naar schatting 200 à 300, landbouwers, venteren en slijters zal dagelijks veel meer melk zijn aangevoerd van koeien buiten de regio Arnhem.

Zoals gemeld werd er veel melk aangevoerd vanuit de Overbetuwe en de Liemers. De in de tabel 4.10 gegeven cijfers van de aangevoerde melk en die van de in Arnhem aanwezige veestapel sluiten dus niet goed aan bij wat werkelijk in de stad Arnhem werd verbruikt. De melk gevent buiten de acht genoemde melkinrichtingen zijn niet in deze cijfers meegenomen.

4.6.4.7 Over-Betuwe

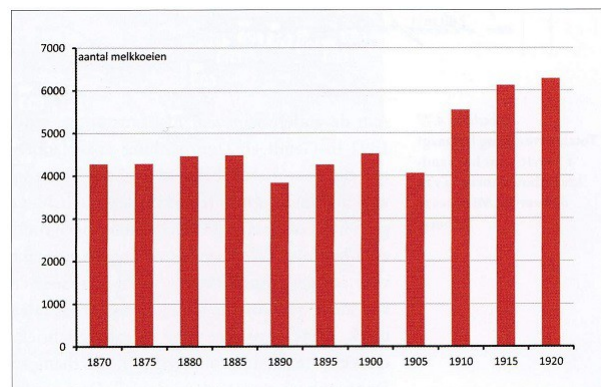
Afbeelding 4.75 Zuivelfabrieken in de regio Over-Betuwe, nummers 060 t/m 064.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
60	Doornenburg	1895-01-01	stoom	0,52	0,30*	0,25*	0,30*	n.o.	n.o.
61	Angeren	1899-10-21	hand	n.o.	0,30*	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
62	Elst	1892-02-16	stoom	0,60*	0,75*	0,80*	0,85*	0,90*	0,80*
63	Herveld	1894-11-14	hand	0,20*	0,55*	0,45*	0,65*	0,60*	0,45*
64	Valburg	1894-03-31	hand	0,09	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
		totaal		1,41	1,90	1,50	1,80	1,50	1,25
		veestapel		4260	4523	4063	5542	6120	6280
		X 3000		12,78	13,57	12,19	16,63	18,36	18,84
		% verwerkt		11	14	12	11	8	7

Tabel 4.11 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Over-Betuwe.

De regio Over-Betuwe omvat de zes gemeenten Gendt, Huissen, Bemmelen, Elst, Heteren, Valburg en Hemmen.

In deze regio zijn vijf zuivelfabrieken opgericht. Eind 20e eeuw waren in de regio 4000 koeien, een bescheiden aantal welke alleen het 2e decennium van de 19e enigszins groeit. In het rivierengebied was melkveehouderij een ondergeschikte landbouwactiviteit. Alternatief grondgebruik, het houden van paarden en vetvee waren de grootste bronnen van inkomen voor de landbouwer in het Gelders rivierengebied. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.11.

Afbeelding 4.76 Het verloop van de vee stapel in de regio Over-Betuwe.

In deze regio is de fabriek 'Over-Betuwe' (062) al geïntroduceerd als vierde van de eerste 5 opgerichte zuivelfabrieken (4.6.2.4). (zie bij [Elst-1](#))

Deze fabriek was een investering van Philips, ondernemers die een te dure fabriek bouwden en die de grondstof melk volledig onderschat hebben. Ze waren dan ook binnen twee jaar failliet.

In de Betuwe was niet veel melk beschikbaar en wat er was had al een bestemming. Deze melk ging voornamelijk als consumptiemelk naar de steden Arnhem en Nijmegen. In de buurgemeenten **Doornenburg** en **Valburg** leverden meerdere landbouwers melk aan de fabriek **Elst** en gingen in 1894 naar alternatieven zoeken toen de fabriek in Elst in moeilijkheden kwam. In de gemeente Valburg startten twee particulieren met een handkrachtfabriekje om de beschikbare melk tot boter te werken. Eind maart 1894 ontving de heer Th. Mientjes te **Valburg** een centrifuge en handkarn ²⁸⁴⁾ en begon een handkrachtboterfabriekje in zijn café 'De Roode Leeuw' (064). De totale investering bedroeg f. 389,46 en hij verwerkte in 1894 ongeveer 60.000 liter en in 1895 ongeveer 90.000 liter ²⁸⁵⁾ afkomstig van vijftien leveranciers.

Er verschenen advertenties waarin 'zuivere natuur-roomboter' werd aangeboden`. Eind 1895 stopte het handkrachtfabriekje, waarschijnlijk omdat op dat moment het andere handkrachtfabriekje in het buurdorp **Herveld** overging op stoom. Dit handkrachtfabriekje in Herveld was eveneens in 1894 begonnen na de problemen in **Elst**. Dit handkrachtboterfabriekje van de heer G. Buddingh (063) werd in 1896 omgebouwd naar stoom ²⁸⁷⁾ en was gecombineerd met de stoomkorenmolen van 'de Woert'. Het boterfabriekje stopte met melkverwerking in 1920.

In 1916 was [116] er in **Valburg** nog een plan tot oprichting van een Coöperatieve Zuivelfabriek waarbij de zuivelconsulent A. Hylkema echter waarschuwde voor niet te kleine fabrieken ²⁸⁶⁾, deze is er dan ook niet gekomen omdat er te weinig melk beschikbaar zal zijn geweest.

Aan de andere kant van Elst ontstonden eind 1892 in Gendt en **Doornenburg** ook plannen om een roomboterfabriek te stichten ²⁸⁹⁾. De in werking zijnde fabriek te Elst zal dat plan hebben gestimuleerd. Februari 1893 leken de zaken rond en moest nog alleen een keuze worden gemaakt voor een geschikte locatie ²⁹⁰⁾. Toen verscheen er een klein berichtje in de krant met, naar later bleek, grote gevolgen: “De roomboterfabriek, die eerst te Gendt zou verrijzen, zal thans te Doornenburg gevestigd worden” ²⁹¹⁾.

De voorzitter van de commissie van oprichting was de burgemeester van Bemmelen, in de gemeente waarin ook Doornenburg lag, de heer W.L.H.A. van der Monde, tevens voorzitter van de afdeling Over-Betuwe van de GOMvL. Deze voorzitter bracht vaart in de oprichting en op 15 mei 1894 werd de akte van oprichting voor de “Coöperatieve Roomboterfabriek 'Boven-Betuwe' te Doornenburg” getekend door 71 leden uit de gemeenten Gendt en Bemmelen ²⁹²⁾.

Kennelijk zijn niet alle zaken naar tevredenheid afgehandeld zoals de keuze voor de locatie welke oorspronkelijk was gepland in Gendt. Verschillende vergaderingen waren nodig, de laatste op 1 augustus om de nodige plooiën glad te strijken; “Het plan kon niet zoo spoedig uitgevoerd worden als men wel wenschte, omdat beurtelings eigenaardige moeilijkheden zich voordeden. Met tact en geduld is men deze thans alle te boven gekomen, en nu zal tot ieders genoegen het bouwen der fabriek worden aanbesteed op donderdag 9 augustus e.k.” ²⁹³⁾

Later werd duidelijk dat niet 'alle' problemen tot 'ieders' genoegen waren opgelost. Twee jaar later, augustus 1896, besluit het bestuur om “eenige landbouwers en arbeiders door een advocaat te doen aanschrijven, om het aandeel voor de Roomboterfabriek te komen betalen en melk te leveren” ²⁹⁴⁾.

Het bleek dat vele boeren de melk elders leverden vanwege de te lage melkprijs die ze ontvingen in

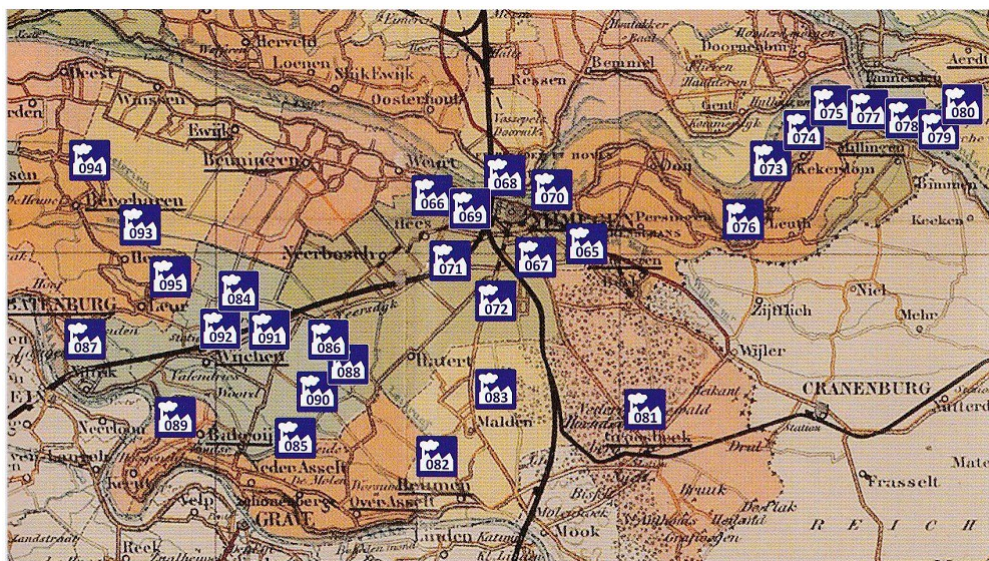
Doornenburg. De fabriek had hierdoor te weinig melk om nog rendabel te kunnen draaien en de fabriek strompelde naar het faillissement, uitgesproken op 18 november 1897. De afwikkeling kostte de boeren veel geld; voor elk aandeel van f. 50,- werd uiteindelijk [117] een verlies geleden van f.142,16 en alle aandeelhouders moesten dit bedrag bijpassen²⁹⁵⁾. Dat gold ook voor de burgemeester van Doornenburg die bij de opening, als bijzondere dank voor de gegeven moeite bij het tot stand komen van de fabriek, een aandeel van f. 50,- cadeau had gekregen. Bij de afwikkeling van het faillissement kreeg hij een gerechtelijke aanmaning om ook het verschuldigde bedrag bij te passen 296). Voorjaar 1898 werd de fabriek door de curator geveild²⁹⁷⁾. De fabriek ging meerdere keren in andere handen over en stopte met de melkverwerking in WO 1.

Na de ellende met de boterfabriek te **Doornenburg** begon de heer joh. Houtkoper te **Angeren** eind 1899 een handkrachtboterfabriekje (061). Dit handkrachtfabriekje startte goed en ging in 1900 al over op stoom. Hoe kwetsbaar dergelijke fabriekjes waren bleek wel toen augustus 1904 een krantenberichtje meldde: “De Roomboterfabriek van den heer joh. Houtkoper is, als gevolg van de langdurige droogte door te weinig aanvoer van melk, sedert Maandag 11. voor onbepaalde tijd 'stop' gezet²⁹⁸⁾. Het zal niet meer opstarten en werd het jaar daarop ontmanteld.

Tabel 4.11 geeft aan dat slechts een gering deel, van de beperkte hoeveelheid aanwezige melk in de regio, in de eigen fabriekjes tot boter werd verwerkt. Melk die beschikbaar was werd in **Arnhem** en **Nijmegen** voornamelijk als consumptiemelk op de markt afgezet. De melk voor Arnhem werd in hoofdzaak aangevoerd vanuit de Betuwe. Het was dan ook geen goed idee om een stoomzuivelfabriek te beginnen in **Elst** zonder eerst na te gaan in hoeverre er voldoende melk beschikbaar was.

4.6.4.8 Nijmegen

Nijmegen vervolg en slot

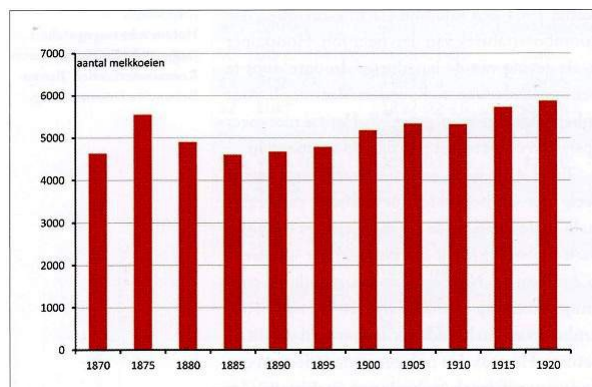
Afbeelding 4.79 Zuivelfabrieken in de regio Nijmegen, nummers 065 t/m 095.

nr	fabriek	Start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
65	Nijmegen	1881-01-01	hand	0,06*	0,10*	0,15*	0,15*	0,20*	0,20*
66	Nijmegen	1889-07-19	stoom	0,08*	0,12*	0,30*	0,35*	0,50*	0,50*
67	Nijmegen	1898-06-02	stoom	n.o.	0,06*	0,20*	0,30*	n.o.	n.o.
68	Nijmegen	1890-05-13	stoom	0,06*	0,15*	0,40*	0,60*	0,90*	1,10*
69	Nijmegen	1905-10-19	stoom	n.o.	n.o.	0,20*	0,35*	0,50*	0,50*
70	Nijmegen	1915-03-22	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	1,00*	3,29
71	Nijmegen	1898-06-01	hand	n.o.	0,06*	0,08*	0,15*	0,40*	0,60*
72	Nijmegen	1927-05-15	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
73	Ubbergen	1902-12-15	stoom	n.o.	n.o.	0,50*	0,75*	0,30*	n.o.
74	Ubbergen	1918-07-19	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,40*
75	Ubbergen	1931-08-03	stoom	n.o.	n.o.	N.o.	n.o.	n.o.	n.o.
76	Ubbergen	1911-10-25	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	1,55	1,90*
77	Millingen	1915-02-04	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,40*
78	Millingen	1915-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,10*	0,25*
79	Millingen	1928-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
80	Millingen	1911-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
81	Groesbeek	1905-11-24	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	2,00*	1,60*	2,00*
82	Heumen	1907-01-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,30*	0,30*
83	Malden	1910-07-03	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,22*	0,20*
84	Woezik	1910-12-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
85	Lunen	1910-08-31	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
86	Hoogbroek	1911-04-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
87	Niftrik	1911-08-14	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
88	Musschenberg	1911-12-10	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
89	Woord	1911-01-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
90	Geitweg	1913-02-08	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,10*	0,10*
91	Wijchen	1913-05-17	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*
92	Wijchen	1925-09-26	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
93	Hernen	1909-11-27	hand	n.o.	n.o.	n.o.	0,10*	0,20*	0,20*
94	Bergharen	1910-10-04	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,10*	0,15*
95	Leur	1917-05-26	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*
		totaal		0,20	0,49	1,83	4,75	9,37	13,69
		veestapel		4787	5180	5338	5323	5730	5875
		X 3000		14,36	15,54	16,01	15,97	17,19	17,63
		% verwerkt		1	3	11	30	55	78

Tabel 4.12 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Nijmegen.

De regio Nijmegen omvat de vijf gemeenten Nijmegen, Groesbeek, Heumen, Wijchen en Bergharen.

In deze studie zijn bij de regio Nijmegen ook opgeteld de koeien in de Ooypolder, van de gemeenten Ubbergen en Millingen. Deze gemeenten waren in de rapportage van de veetellingen aan de Provincie bij regio van 'Maas en Waal' ingedeeld. Omdat echter de melk uit de Ooypolder gericht was op de Nijmeegse markt is dit voor dit doel een logischer indeling. In deze regio van zeven gemeenten zijn maar liefst 31 zuivelfabrieken opgericht.

Afbeelding 4.80 Het verloop van de veestapel in de regio Nijmegen.

Eind 19e eeuw waren er in de regio ongeveer 5000 koeien aanwezig, circa 20% hiervan waren in de Ooypolder. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.12

De g (ENMI, 065) is al eerder genoemd en beschreven bij de opkomst van de melkinrichtingen in het onderzoeksgebied (4.5.2). Anders dan in Arnhem, was het hier geen melkinrichting die werd opgericht door een groep personen die het verstrekken van onvervalste melk als uitgangspunt namen. In Nijmegen was het een groep van 200 à 300 boeren, slijters en venters waarvan zich enkelen op de markt hebben ontwikkeld tot grossier die de naam melkinrichting of melkerij aannamen toen dat op meerdere plaatsen de norm was geworden. Dus geen georganiseerde stap van een melkinrichting maar een geleidelijke groei.

De rol van A. A. Wijdeveen, de eigenaar van de *Eerste Nijmeegsche Melkinrichting* illustreerde dit beeld. Zijn zoon A.L. Wijdeveen vierde mei 1928 het 50 jarig jubileum wat betekende dat de melkventerij in 1878 moet zijn begonnen. In 1881 werd de melkinrichting gebouwd en in een verzoek aan B & W, om in 1882 een kiosk op het Valkhof te mogen plaatsen, werd de naam Nijmeegsche Melkinrichting gebruikt. De toevoeging 'eerste' werd vanaf 1921 gebruikt toen consolidatie van de melkmarkt in Nijmegen zich duidelijk begon te af te tekenen. Het zal steeds een bescheiden operatie zijn gebleven zoals te zien is op de foto van het briefhoofd uit 1925 ²⁹⁹).

In de tweede helft van het laatste decennium van de 19^e eeuw komen meerdere melkinrichtingen op de melkmarkt in Nijmegen. In 1889 meldde de Zutphensche Courant dat na vier kunstboterfabrieken in Nijmegen nu ook een roomboterfabriek vergunning had gekregen voor het exploiteren van een stoomketel ³⁰⁰). Deze fabriek startte onder de naam *Geldersche Roomboterfabriek te Hees* bij Nijmegen ³⁰¹), met C.F.C. Ingenohl uit Rotterdam als directeur.

Op 17 juli 1889 was de eerste steenlegging van de roomboterfabriek aan de Wolfkuilscheweg te Hees ³⁰²). Wat er mis ging is niet bekend maar de roomboterfabriek werd zomer 1891 geveild ³⁰³).

Enkele maanden later verschenen er productadvertenties van de fabriek aan de Wolfkuilscheweg onder de naam Stoomzuivelfabriek '*Hollandia*' (066) welke eind 1894 werd omgezet naar een Naamloze Vennootschap ³⁰⁴). In de algemene ledenvergadering van aandeelhouders van de stoomzuivelfabriek '*Hollandia*' en van de 'NV Confederatie' te Delfshaven werd besloten de twee vennootschappen samen te voegen onder de naam 'Confederatie: De afgeroomde melk werd gebruikt voor een eigen varkensvetmesterij waaraan ook een fabriek voor fijne vleeswaren en conserven aan was verbonden ³⁰⁵).

Het was niet verwonderlijk dat afvalwaterproblemen en stankoverlast in de beginjaren veelvuldig onderwerp van bespreking waren. De eerste jaren vielen de vele advertenties op waarin landbou-

wers in geheel Gelderland, via diverse kranten, werden opgeroepen melkleverancier te worden van de *Koninklijke Confederatie te Hees*.

Op de markt in Nijmegen verschenen meerdere melkinrichtingen. Zomer 1898 werd een naamloze vennootschap '*Melkinrichting Gelria*' (067) [119] opgericht gevestigd aan de van Welderenstraat; directeur was Simon Verschoor en adjunct-directeur mejuffrouw Jessina Cornelia van Dorsser ³⁰⁶).

In de eerste jaren adverteerde '*Gelria*' regelmatig haar kwaliteitsrapporten over hun melk, geschreven door experts op het gebied van bacteriologie en chemische analyse en werd in een redactioneel verhaal in de krant de kwaliteitsprocedures uitgebreid uiteengezet ³⁰⁷). In 1906 vond verhuizing plaats naar de Van Gentstraat. Per 1 oktober 1915 werd de melkinrichting door de Wed. J.C. van Dorsser overgedaan aan de pas opgerichte '*Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting en Zuivelfabriek*' (070) ³⁰⁸).

Op de drempel van de 20e eeuw opende de heer B. J. Wildenbeest een melksalon 'Het Melkhuis' aan het Kelfkensbosch te Nijmegen. Vanwege de architectuur van Oscar Leeuw kreeg ook het gebouw de nodige aandacht ³⁰⁹). De heer Wildenbeest, afkomstig uit Lent, was toen al tien jaar melkslijter in Nijmegen en adverteerde onder de naam *Melkerij 'Lent'* (068).

Vanuit een depot bij de heer A. van Balkum in de Hezelstraat ³¹⁰) verzorgde hij zijn klanten in Nijmegen. Door zijn verhuizing naar Kelfkensbosch, met fabriek en melksalon, werd hij op dat moment een belangrijke speler op de melkmarkt in Nijmegen. De heer Wildenbeest adverteerde veelvuldig in de lokale kranten met steeds [120] een toenemend aantal zuivel- en melkproducten en zijn naam *Melkerij 'Lent'* kreeg daardoor een sterke basis.

Groot was de schok toen hij op 13 juli 1919 plotseling, op 58 jarige leeftijd overleed. Hij was bestuurlijk actief in diverse zuivelorganisaties, speelde een vooraanstaande rol in het katholiek sociale leven en was lid van de gemeenteraad in Nijmegen. Na het overlijden van B.J. Wildenbeest werd zijn weduwe J.C.N. Wildenbeest-Bertels eigenaar en werd de bedrijfsvoering overgenomen door de Confederatie 'Hollandia'.

De Melkinrichting en Stoomzuivelfabriek '*Frisia*' (069) aan de Dr. Jan-Berendsstraat van de heer S.H. Sybrandy adverteerde met "vooruitbestelling van één dag versche gekookte karnemelk met gort" ³¹¹). Dit is een mooie illustratie van de introductie van een nieuw zuivelproduct; vooraf de bestelling om zeker te weten dat er geen overschotten ontstaan. De stoomzuivelfabriek en melkinrichting werd per 1 september 1909 overgenomen door H. Th. J. de Grood Wz. die de melkinrichting onder de naam '*Neerlandia*' op gelijke voet voortzette.

In 1924 trok hij de aandacht door de introductie van '*Dergema'-melk*'; een werkwijze van mildere pasteurisatie van de melk die was afgevuld in stalen flessen met vertinde binnenkant. Hoewel zeer groots aangekondigd ³¹²) leek het geen succes te zijn geworden want een half jaar daarna bood hij de apparatuur al weer te koop aan ³¹³). In begin 1928 probeerde hij nog met spoed een exploitant te vinden voor zijn diverse ijssoorten maar het faillissement was dichtbij, deze werd uitgesproken 26 juli 1928. Het had er alle schijn van dat de innovaties Degerma-melk en ijs zijn einde hebben betekend.

De Melk-, Ijs- en Zuivelfabriek werd publiekelijk verkocht. De '*Neerlandia*' werd overgenomen door de firma *Lemmens & Vossen* en zij veranderden wederom de naam; ditmaal werd de fabriek voortgezet onder de naam '*Limburgia*' ³¹⁴). Ook werd door de firma Lemmens & Vossen de vanaf 1905 opererende Stoomzuivelfabriek '*Het Zwaantje*' van de heer C. H. Coke, aan de Groesbeeksche Dwarsweg, overgenomen welke eveneens onder de naam '*Limburgia*' werd gebracht ³¹⁵).

[121] In het begin van WO II verdween '*Limburgia*' van de markt.

De melkprijs voor de consument begon aan het begin WO I te stijgen (afbeelding 4.74) wat vooral in de winter, bij het schaarser worden van de melk, manifest werd. Door de zuivelconsulent A. Hylkema, die eind 1913 was benoemd, werd het als nadeel gezien dat de melkleveranciers allen individueel afspraken maakten over de melkprijs terwijl de melksluiters regelmatig de melkprijs met elkaar afstemden.

Meerdere keren werd geprobeerd door de vereniging van melkleveranciers '*Melkhandel, Arnhem en omstreken*' tot periodieke prijsafspraken te komen met bestuur en directeuren van melkinrichtingen en slijters. Daarbij kwam steeds vaker naar voren het plan tot het oprichten van een coöperatieve melkinrichting³¹⁶.

Deze initiatieven leidden tot de oprichting van de '*Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting en Zuivelfabriek*' (070) op 22 maart 1915. Zoals reeds hierboven beschreven, zou dezelfde discussie in Arnhem, ook leidden tot de oprichting van de '*Coöperatieve Arnhemsche Melkinrichting en Zuivelfabriek*' op 22 mei 1919.

De zuivelconsulent sprak als zijn overtuiging uit: "Bij samenwerking tusschen veehouders en consumenten zou het mogelijk worden dat de consument voor denzelfden prijs deugdelijke melk kreeg en de veehouder 1 ct. per L. meer maakte"³¹⁷. Per 1 oktober 1916 werd de melkinrichting '*Gelria*' aan de Van Gentstraat overgenomen, verbouwd en als fabriek door de '*Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting en Zuivelfabriek*' in gebruik genomen.

De Coöperatie werd aanvankelijk niet in de eerste plaats als consumptiemelkbedrijf geëxploiteerd; ze was hiertoe trouwens ook niet ingericht. De melk werd verkocht aan particuliere fabrieken en slijters. De eigen fabriek was meer bedoeld als 'vechtfabriek' die alleen werd ingezet als de afnemer niet genoeg voor de melk betaalde, de kosten werden op die manier laag gehouden. Door de directe verkoop van melk en ontroomde melk naar **Kleef**, waar veel melk nodig was voor de margarine industrie aldaar, kon men een goede melkprijs aan de boeren betalen. De coöperatie te Nijmegen werd groot melkleverancier voor Duitsland. Grote problemen kwamen er echter toen deze afzet in 1925 plotseling wegviel door het invoerverbod van melk uit Nederland.

Voor de oplossing van het ontstane probleem was nieuw beleid en een nieuwe directeur nodig. Toen de zuivelconsulent, in dat jaar, betrokken werd bij het oplossen van het probleem met de directeur te **Didam** en dit via een ruil met de assistent-directeur van de zuivelcoöperatie te **Raalte** kon geschieden, zal hij ongetwijfeld een goede indruk hebben gekregen van de directeur in **Raalte**, de heer H.M.G. Tiel Groenestege.

Zes weken na de oproep te solliciteren naar de vacature van een 'bekwaam directeur' was Tiel Groenestege benoemd tot directeur. Het nieuwe beleid van Tiel Groenestege was gericht op het ontwikkelen van een consumptiemelkbedrijf in een stad met 70.000 consumenten. Daartoe werd de melkinrichting '*Melkerij Lent*' per 1 januari 1927 overgenomen en het eigen bedrijf sterk vergroot en gemoderniseerd. De geheel vernieuwde fabriek werd onder grote belangstelling op 15 februari 1928 feestelijk geopend³¹⁸.

Met de overname van '*Melkerij Lent*', inclusief '*Confederatie Hollandia*', was een sterk merknaam en veel omzet binnengehaald. De dagelijkse omzet van ongeveer 7000 liter per dag van de '*Melkerij Lent*' werd gevoegd bij de ongeveer 3000 liter van de Coöperatie. De melkinrichtingen van Nijmegen werden in de daarop volgende jaren geleidelijk binnen de coöperatieve melkinrichting geconsolideerd.

Na WO I telde Nijmegen zeker vier verbruikerscoöperaties te weten '*de Eendracht*', '*Werkmansbelang*'; '*De toekomst*' en '*de Vooruitgang*' die op dat moment ook een afdeling melkinrichting hadden. Het '*Werkmansbelang*' stamt zeker vanaf 1898 en ging eind 1919 over naar '*De Toekomst*' (waarschijnlijk in 1918 ontstaan) die begin jaren twintig ook weer van het toneel verdween³¹⁹.

Daarna ontstond '*De Eendracht*' die op haar beurt werd overgenomen door 'de Vooruitgang'³²⁰. De verbruikerscoöperatie '*de Vooruitgang*' (071) bestond al in 1900 en heeft, voor wat betreft de melkvoorziening, gewerkt tot in 1941. Op dat moment werd de melkinrichting in de Burghart van den Berghstraat voor het laatst genoemd; het is zeer waarschijnlijk dat de standaardisatiewetgeving per 1 januari 1941 daaraan ten grondslag lag.

Naast de Coöperatieve *Melkerij 'Lent'* vestigde zich te Nijmegen een particuliere melkinrichting [122] '*Maas en Waal*'. De eerst gevonden advertentie van de Melkerij '*Maas en Waal*' (072) van de heer W. Sibma dateert van 1924, vanaf de Wolfkuilsheweg³²¹, het terrein van de Confederatie (060). Bij de verkoop van de Confederatie per 1 januari 1927 aan de Coöperatie zal hij een alternatieve locatie hebben moeten zoeken en kocht een oude pottenbakkerij aan Hatertscheweg. Daar begon hij een melkgrossierderij, dat uitgroeide naar een volledige melkinrichting³²².

Toen de heer Sibma in 1938 op 47 jarige leeftijd overleed werd het bedrijf door zijn weduwe en schoonzoon voortgezet. Na de WO II was de '*Maas en Waal*' nog het enige particuliere zuivelbedrijf in Nijmegen en het duurde nog tot 1963 toen ook de activiteiten van deze melkinrichting door '*Melkerij Lent*' werden overgenomen en de inventaris verkocht³²³.

De gemeenten Ubbergen en Millingen, ten Oosten van Nijmegen, liggen enigszins geïsoleerd en de landbouwers in het gebied waren eind 19^e eeuw georiënteerd op het nabije Duitse gebied waarvan een deel, de Duffelt, aan het begin van de 19^e eeuw nog deel uit maakte. De praktijk van kaasbereiding op de boerderijen rond Kleefwerd ook in het Nederlandse deel regelmatig aangetroffen. Dit bleek onder andere uit een verzoekschrift uit 1882, waarin meerdere landbouwers uit de gemeente Ubbergen, aan de provinciaal directeur der directe belastingen te Arnhem een 'vrijwaringsstempel' vroegen, om zonder omweg via Beek, de kazen rechtstreeks naar de markt te Nijmegen te kunnen vervoeren³²⁴.

Bij boerderijverkoop bleek dat het vaak ging om grote aantalen stuks vee en veel kaasbereidingapparatuur³²⁵. Ook ging in die periode melk naar Duitsland om daar tot boter of kaas te worden verwerkt en daarmee de invoerrechten op zuivelproducten te omzeilen zoals dat ook gebeurde in de regio Gendringen.

Toen het verbod in 1896 werd aangekondigd kwam een kaasfabriek in **Zyflich** juist over de Duitse grens, met veel melkleveranciers uit Nederland, in problemen en kreeg het van de autoriteiten voor elkaar om beperkt grensverkeer voor melk en voor vee naar de weilanden voort te zetten³²⁶. Eind 1896, bij het ingaan van het verbod, profiteerde de fabriek in **Doornenburg**, aan de overkant van de Waal, tijdelijk door aanvoer van 1000 liter per dag van enige veehouders vanuit Leuth en Erlecom³²⁷.

De melkprijs voor de boeren ging overigens met ongeveer één cent per liter (dit is circa 20%) omlaag³²⁸. Het was begrijpelijk dat onder die situatie gedacht werd aan de oprichting van een eigen coöperatie en dit onderwerp was dan ook geagendeerd op de vergadering van de Boerenbond, afdeling Ubbergen-Millingen op 10 maart 1897: "Bespreking over de wenschelijkheid eener op te richten boterfabriek"³²⁹.

Het duurde echter nog tot eind 1902 voordat een akte tot oprichting van de Coöperatieve Vereniging Kaasmakerij '*Onder Ons*'³³⁰ te **Kekerdom** (073), aangegaan voor tien jaar, werd getekend. Toen de tien jaar om waren werd in het meer centraal gelegen **Leuth** een Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Duffelt*' (076) geopend. Dat dit de reden moet zijn geweest kan worden afgeleid uit het feit dat voorjaar 1914 de boterfabriek in **Kekerdom** werd geveild en door het bestuur van de nieuwe Coöperatie te **Leuth** gekocht. Tot eind 1917 werd te Kekerdom nog melk ontvangen waarschijnlijk ten behoeve van '*de Duffelt te Leuth*'.

De oud-kaasmaker van '*Onder Ons*', van Duitse afkomst, kocht de fabriek in 1918 en startte voor eigen rekening de '*Hollandische Dampfkäserei Haukes*'(074). Dat ging goed tot eind jaren twintig toen

de export van kaas naar Duitsland zeer werd bemoeilijkt en het faillissement volgde waarna de fabriek in 1929 werd verkocht ¹³¹⁾. In 1931 werd de fabriek gekocht door P.J.H. Rutten en hij begon voor zijn rekening de '*Stoomzuivelfabriek Kekerdom*' (075). Deze stoomzuivelfabriek werd op kleine schaal voortgezet totdat het begin 1941, zoals met vele kleine zuivelfabrieken gebeurde, door de bezetter werd stilgelegd.

In 1948 begon Rutten met consumptie-ijsbereiding maar kon dat niet lang concurrerend volhouden en stopte in 1955.

[123] De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Duftelt*' (076) werd bij akte opgericht op 25 oktober 1911 ³³²⁾. Het lijkt waarschijnlijk dat voor een nieuwe coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Leuth** (076) werd gekozen omdat **Kekerdom** niet centraal genoeg was gelegen en verder was verwijderd van de markt in Nijmegen.

De fabriek te Leuth ontwikkelde zich als de centrale fabriek van de gemeente Ubbergen. Aan het eind van WO II werd de fabriek zwaar beschadigd en bleken de gelden uit het schadefonds van oorlogsslachtoffers bij lange na niet toereikend voor herstel van de fabriek. Er kon een goede deal worden gemaakt met de '*Melkerij Lent*' en op 16 juli 1946 werd '*de Duffelt*' gesloten.

In het meer oostelijk gelegen **Millingen** was, na het verleggen van de melkverwerking naar het meer westelijk gelegen **Leuth**, ruimte ontstaan voor particulier initiatief. Er ontstond in de loop van de tijd een viertal zuivelbedrijfjes ³³³⁾ die elk van bescheiden omvang moeten zijn geweest. De veetelling in 1920 gaf aan dat er 379 stuks melkkoeien waren en op jaarbasis dus maximaal op ruim één miljoen liter melk kon worden gerekend. Door de gemeente Millingen werd snel bewilligd in de vergunningen voor de heer O. Klomp die in 1915 begon met een boter- en kaasmakerij in **Millingen** (077). In 1929 stopte hij zijn bedrijfje.

Ook rond 1915 startte de heer K. Peters een boter- en kaasfabriekje in **Millingen** (078). De reden voor de start van dit zuivelfabriekje was wel heel curieus. Peters was jaren lang koetsier van de vooraanstaande Millingense familie Arntz, deze ging echter met de tijd mee en kocht een auto-mobiel waarin de heer K. Peters zijn chauffeur zou worden. Mevrouw Peters verbood deze promotie omdat een dergelijk mobiel met die hoge snelheden veel te gevaarlijk was. Daarop wordt de heer K. Peters ondernemer, begon met het zuivelbedrijfje en voegde daar na WO II een limonadefabriekje aan toe. Tot 1972 werd in Millingen een melkwinkel geëxploiteerd door zijn zoon A. Peters.

De heer K. Verkerk leerde al op jonge leeftijd het vak van kaasmaken op een kaasfabriekje in **Kleef** en werkte van 1917-1921 als kaasmaker in de fabriek van **Leuth**. Daarna begon hij in 1922 voor eigen rekening een boter- en kaasmakerij in **Millingen** (080). De tweede wereldoorlog maakte een einde aan de melkverwerking in zijn fabriekje.

De geschiedenis herhaalde zich toen A. Berns voor eigen rekening een zuivelbedrijfje (079) begon te **Millingen**, nadat hij het vak had geleerd bij zijn plaatsgenoot A. Verkerk. Na de oorlog moest ook hij stoppen vanwege grote oorlogsschade.

In **Groesbeek**, ten zuidoosten van Nijmegen, werd door Van Weydom Claterbos begin 1894 een lezing gehouden wat leidde tot de vorming van een commissie ter oprichting van een boterfabriek ³³⁴⁾. Waarschijnlijk werd dat het handkrachtboterfabriekje '*Eigen Hulp*' waarover door Willemsens en de Wit werd opgemerkt dat ter besparing van exploitatiekosten elke boer zijn eigen melk met de hand centrifugeerde ³³⁵⁾. Het boterfabriekje had dus een zeer een toepasselijke naam. Juni 1894 verschenen er advertenties voor "Dagelijks verse roomboter te verkrijgen van de Groesbeeksche Roomboterfabriek bij de winkels van Burgers en van Genderen te Nijmegen" ³³⁶⁾.

De afdeling Groesbeek van de Boerenbond stelde begin 1905 een commissie in om in Groesbeek te komen tot een tweede coöperatieve boterfabriek. Het resultaat van de activiteiten van deze commissie was dat eind november 1905 de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*St. Antonius*' (081) in gebruik kon worden genomen ³³⁷.

De veetelling in 1905 gaf aan 1026 stuks melkkoeien zodat er op jaarbasis dus maximaal op ruim drie miljoen liter melk kon worden gerekend. De boterfabriek had direct succes. Begonnen met 258 leden en melk van 500 koeien was dat twee jaar later 407 leden met melk van 920 koeien; in totaal over 1907 al 2.235.000 kg melk ³³⁸. Het gemiddeld aantal koeien per lid bedroeg in 1907 dus 2,3 met een melklevering van 2500 kg per koe. Dit illustreert dat bij de kleine veehouders relatief veel melk voor eigen gebruik wordt achtergehouden. De fabriek bleef tot 1979 zelfstandig voordat zij in de Coberco-familie werd opgenomen.

Ten zuiden van Nijmegen, in de gemeente Heumen, waren begin 20^e eeuw twee coöperatieve zuivelfabrieken actief zowel in het kerkdorp **Heumen** als ook in het kerkdorp **Malden**. Vanuit deze gemeente zal, vanwege de nabijheid van de Nijmeegse markt, traditioneel veel melk daar zijn afgezet. Toen in **Groesbeek** in 1894 een boterfabriekje in werking werd gesteld zal dat ook in Heumen de aandacht hebben getrokken.

De heer [123] P. Broeder, hoofd der school te Mook, hield begin februari een lezing te **Heumen** waarin hij een oproep deed aan landbouwers, om in navolging van vele Limburgse gemeenten, een boterfabriek op te richten. Op de vergadering werd een commissie gevormd en werd gerapporteerd dat “Het tot stand komen dezer nuttige en doelmatige inrichting blijft dus nog een kwestie van korten tijd” ³³⁹. Het is niet bekend of er, zoals gebeurde in Groesbeek, een handkrachtfabriekje ontstond; feit was dat de Coöperatieve Zuivelfabriek '*Ons Belang*' (082) pas in 1907 werd opgericht. In correspondentie met het BCGO is te lezen dat de fabriek in 1923 stopte ³⁴⁰.

In **Malden** werd het plan tot het stichten van een coöperatieve boterfabriek op een vergadering begin maart 1910 besproken in aanwezigheid van de zuivelconsulent. De statuten van de fabriek te Overasselt stonden model voor de op te richten boterfabriek en een lijst van deelnemers werd opgesteld met daarbij ook leden die op dit moment nog leverden aan Groesbeek 341). De acte van oprichting van de Coöperatieve Zuivelfabriek '*St. Isidorus*' (083) werd getekend op 30 mei 1910 ³⁴². De aanbesteding voor de bouw verraadde dat het hier om een handkrachtfabriekje ging ³⁴³. De fabriek stopte begin 1930 en werd toen overgenomen door de boterhandelaar H.J. Roelofs, Brederodestraat te Nijmegen ³⁴⁴. Twee jaar later werd deze weer verkocht en werd een filiaal van het veevoederbedrijf CHV

In **Wijchen** werd, evenals op zoveel plaatsen, in 1896 een Boerenbond opgericht maar de deelname leek beperkt tot enkele landbouwers. In de oprichtingsvergadering, voorgezeten door de burgemeester, waren slechts 17 landbouwers aanwezig. Ook de vergadering, om tot een besluit te komen over het al of niet oprichten van een stoomzuivelfabriek, werd slecht bezocht. Ondanks de bemoeiingen van de zuivelconsulent Van der Burg en de aanwezige geestelijk adviseur werden slechts 170 koeien aangemeld ³⁴⁵.

De veetelling van 1910 voor **Wijchen** gaf aan 1008 koeien, dat is dus vergelijkbaar met de hoeveelheid in 1905 te Groesbeek toen daar een stoomzuivelfabriek kon worden gestart. Het resultaat in deze vergadering bleef negatief. Drie weken later werd voor de Boerenbond een lezing gegeven door de landbouwleraar Lips, die twee jaar zuivelconsulent was geweest in Noord Brabant. De lezing werd zeer slecht bezocht! Hij had vernomen dat er plannen waren voor de oprichting van handkrachtfabrieken ter plaatse en raadde dit met klem af. “Spreker vertelt verder hoe in Noordbra-

bant twee typhus-epidemiën zijn uitgebroken en juist daar, waar niet gepasteuriseerde ondermelk door handkrachten werd verspreid. 't Oprichten van handkrachten noemt spreker daarom niet alleen verderfelijk maar ook misdadig! Zonder profeet te willen zijn, gelooft hij toch te moeten verkondigen, dat de tijd niet verre meer is, dat van regeeringswege het oprichten van handkrachten zal worden verboden en dat bestaande handkrachten in stoomfabrieken zullen moeten worden herschapen”³⁴⁶⁾.

Ondanks dit alles werden binnen twee jaar acht handkrachtfabriekjes in Wijchen opgericht (084 t/m 091). Dat bij een koeienbestand van 1000 stuks! Men volgde in deze de ontwikkeling van kleinschalige verwerking van melk zoals dat in Limburg en Noord-Brabant ook werd gepraktiseerd. In Wijchen werden dus, in tegenstelling tot hetgeen gebeurde in de buurtschappen **Winterwijk**, meerdere handkrachtfabriekjes opgericht.

De eerste die werd opgericht was in de buurtschap **Woezik**, de Coöperatieve Zuivelfabriek '*de Dageraad*' (084), startte februari 1910 met 70 koeien. Eind 1910 meldde het handkrachtfabriekje zich aan als lid bij het Botercontrolestation (BCGO) te Deventer³⁴⁷⁾. Het fabriekje stopte in 1924 en werd te koop aangeboden.

[125] In het buurtschap **Lunen** (085) begon men in maart, naar voorbeeld van Woezik, ook een handkrachtfabriekje op te richten. De statuten voor de Coöperatieve Zuivelfabriek '*De Goede Hoop*' te Lunen werden 9 oktober 1910 in de Staatscourant gepubliceerd. Per 31 augustus werd ook dit boterfabriekje lid van BCGO³⁴⁸⁾. Vanaf 1 september 1917 werd de melk geleverd aan de fabriek te Cuijk³⁴⁹⁾.

Nu één coöperatieve stoomzuivelfabriek voor Wijchen niet haalbaar bleek ontstonden er in de verschillende buurtschappen nog zes handkrachtboterfabriekjes, allen met de naam van een heilige. Het waren de handkrachtfabriekjes '*St. Antonius*' te **Hoogbroek** (086), '*Sint Damianus*' te **Niftrik** (087); '*St. Franciscus*' te **Musschenberg** (088); '*St. Isidoris*' te **Geitweg** (089) en '*St. Jan*' te **Woord** (090).

De zuivelconsulent, de heer Van der Burg, schreef in zijn jaarverslag dat de eerste zes handkrachtfabriekjes (084 t/m 089) in de buurtschappen van Wijchen gezamenlijk de melk verwerkten van ongeveer 400 koeien; de kleinste slechts met 45 koeien³⁵⁰⁾. De fabriek te Hoogbroek (086) vroeg in 1911 het lidmaatschap aan bij BCGO en trad, na enkele onderbrekingen, tien jaar later weer uit per september 1921 wegens opheffing. Tussen 7 november 1917 en 27 maart 1919 vond geen boterproductie plaats in verband met melklevering aan Nijmegen³⁵¹⁾.

Ook '*Sint Damianus*' te **Niftrik** (087) was lid van BCGO en had haar lidmaatschap opgeschorst eind 1931 vanwege levering van de melk naar de stad en werd per 31 december 1935 opgeheven³⁵²⁾.

De fabriek te Musschenberg (088) werd in 1911 lid van BCGO en meldde dat de fabriek op 16 maart 1927 werd opgeheven³⁵³⁾.

Het boterfabriekje '*St. Jan*' (089) werd ook direct lid van BCGO en meldde ook die vereniging het opheffen per 23 december 1923³⁵⁴⁾.

Door onenigheid over de locatie werd het boterfabriekje '*St. Isidoris*' (090) eerst pas 18 februari 1913 opgericht en werd 18 maart 1927 ontbonden³⁵⁵⁾.

Tenslotte werd ook in **Wijchen** zelf, in het voorjaar van 1913 een boterfabriekje '*St. Jozef*' (091) opgericht. Deze hield het tien jaar vol en stopte in 1923, mogelijk ingegeven door een boete op het on gepasteuriseerd afleveren van de ondermelk³⁵⁶⁾. Deze overtreding stimuleerde ongetwijfeld de discussie naar één grote stoomzuivelfabriek in Wijchen.

Hoezeer het beeld van de kleinschalige melkverwerking in handkrachtfabriekjes, in de regio Nijmegen werd geassocieerd met Noord Brabant en Limburg bleek wel bij het begin van de oprichting

van één grote stoomzuivelfabriek voor Wijchen. In dit deel van Gelderland viel de kerkelijke en wereldlijke hiërarchie niet samen. De rijksconsulent van Gelderland, de heer A. Hylkema, hield kantoor in Zutphen terwijl de rooms-katholieke gemeenschappen in Nijmegen en het Land van Maas en Waal vielen onder het episcopaat van Den Bosch. Bij de eerste aankondiging van één grote centrale stoomzuivelfabriek in het Weekblad voor Zuivel werd gerefereerd aan Wijchen in Noord-Brabant ³⁵⁷⁾, (afbeelding 4.86), terwijl het in Gelderland, op de grens met Noord-Brabant, ligt.

Bij de inzegening van de fabriek '*St. Cunera*' (092) vijf jaar later werd gemeld dat men er van uitging dat de fabriek zou kunnen vallen onder de '*Zuid-Nederlandschen Zuivelbond*' (ZNZ) te Roermond. Ondanks interventie van de heer Ament, lid van de Tweede Kamer, was het de heer A. Hylkema die, als zuivelconsulent van de provincie Gelderland, de aangewezen deskundige werd in het oprichtingsproces ³⁵⁸⁾.

De drie jaren die verstreken tussen het beginselbesluit om te komen tot één grote centrale stoomzuivelfabriek en de eerste vergadering van de Boerbond met dit agendapunt ³⁵⁹⁾ had hier mogelijk mee te maken. Op 22 september 1925 was het zover dat de akte van oprichting notarieel kon worden vastgelegd; er hadden 81 leden getekend met in totaal 380 koeien ³⁶⁰⁾. Zomer 1926 steeg dat naar 233 leden met 533 koeien, voorwaar nog steeds een kleinschalige operatie. Op 16 maart 1927 werd de fabriek plechtig ingezegend en in gebruik genomen. In 1950 werd de fabriek overgenomen door '*Melkerij Lent*'.

In de gemeente Bergharen was ook slechts kleinschalige veehouderij, rond 1910 waren er ongeveer 460 koeien. Toch ontstonden ook hier een drietal handkrachtfabriekjes. [126] De Coöperatieve roomboterfabriek '*de Eendracht*' te **Hernen** (093) werd opgericht op 27 januari 1909 als handkrachtfabriekje en deed tien jaar later de overstap naar stoom. Er is weinig van bekend anders dan dat het in 1934 haar 25 jarig jubileum kon vieren ³⁶¹⁾.

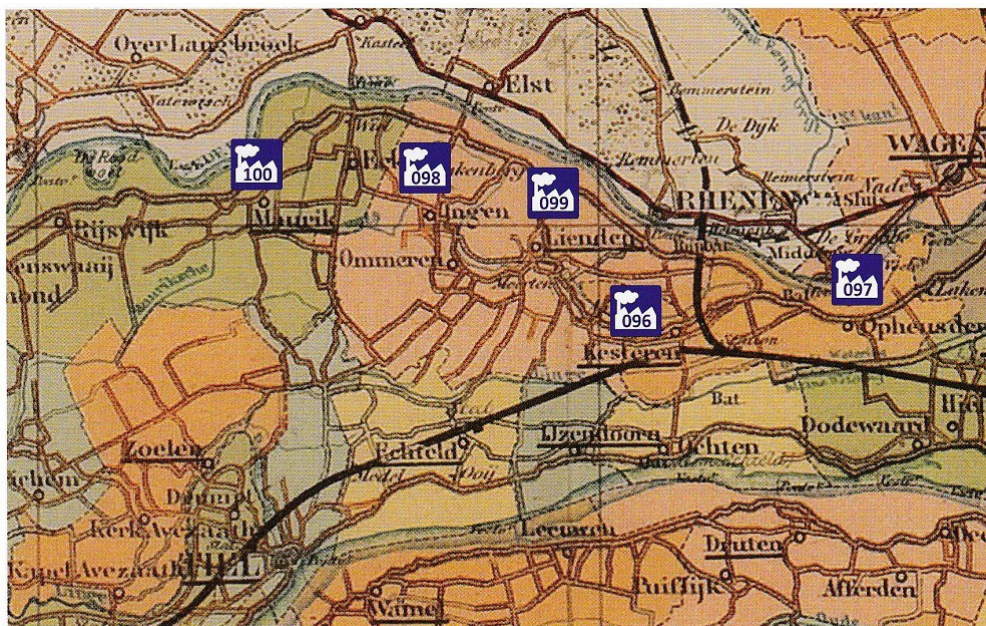
Op een door H.B. Hylkema gehouden lezing in het dorp **Bergharen** maart 1904 meldden zich 12 personen met 31 koeien voor een aldaar gezamenlijk te stichten handkrachtfabriekje (094). Het duurde vier jaar voordat door ledengroei het aantal van 70 koeien werd bereikt en een boterfabriekje werd opgericht ³⁶²⁾. Na acht jaar werd de vereniging weer opgeheven en daarmee de botermakerij in Bergharen gestopt.

In de buurtschap **Leur** verscheen ook een handkrachtfabriekje (095) waarvan de oprichtingsdatum niet precies bekend is. Het was lid van BCGO en leverde, evenals meerdere fabriekjes in de regio, van mei 1917 de melk aan de fabriek te **Cuijk**. Het fabriekje stopte waarschijnlijk in 1921. De hoeveelheid melk was te gering en de consumenten in de stad Nijmegen te dichtbij om een zuivelfabriek te kunnen laten floreren.

De 31 zuivelfabriekjes in regio Nijmegen zijn samengebracht in tabel 4.11. Dit overzicht laat zien dat deze regio nogal verschilt van de eerder besproken regio's. Het is een gebied van veel kleinschalige veehouderij en met kleinschalige zuivelindustrie die laat op gang kwam. Zeven zuivelfabriekjes zijn opgestart vóór 1910 terwijl er eveneens zeven met de melkverwerking begonnen na 1920. Van de 31 zuivelfabrieken zijn er 15 gestart als handkrachtfabriekje. De hoeveelheid verwerkte melk voor de meeste fabrieken is geschat omdat de informatie daarover in detail ontbreekt. Ondanks de relatieve grote onzekerheid in de hoeveelheden verwerkte melk lijkt het dat veel melk buiten de zuivelfabriekjes om een bestemming kregen. De afzet van melk op de markt van Nijmegen kan daarvan de oorzaak zijn maar eveneens de afzet van melk naar de margarinefabrieken in **Kleef** en **Oss**.

Het beeld van de kleinschalige melkverwerking in handkrachtfabriekjes lijkt op het patroon zoals was ontstaan in Noord-Brabant en Limburg.

4.6.4.9 Neder-Betuwe

Afbeelding 4.87 Zuivelfabrieken in de regio Neder-Betuwe, nummers 096 t/m 100.

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
96	Kesteren	1903-01-01	hand	n.o.	n.o.	0,15*	n.o.	n.o.	n.o.
97	Opheusden	1941-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
98	Ingen	1897-09-27	hand	n.o.	0,27	0,15*	n.o.	n.o.	n.o.
99	Lienden	1898-01-01	hand	n.o.	0,34	0,20*	n.o.	n.o.	n.o.
100	Maurik	1896-05-01	hand	n.o.	0.32*	035*	0,35*	0,30*	0,25*
		totaal		0,00	0,93	0,85	0,35	0,30	0,25
		veestapel		2048	2006	2075	2202	2402	2065
		X 3000		6,14	6,02	6,23	6,61	7,21	6,20
		% verwerkt		0	16	14	6	4	4

Tabel 4.13 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Neder-Betuwe.

De regio Neder-Betuwe omvat zes gemeenten Kesteren, Dodewaard, Echteld, IJzendoorn, Lienden en Maurik.

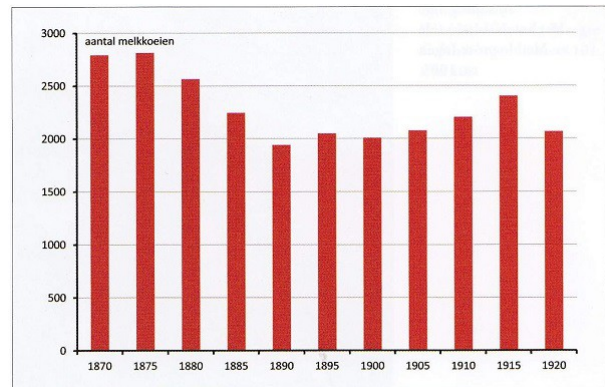
In slechts drie van de zes gemeenten is enige activiteit van fabrieksmatige melkverwerking en werden zuivelfabriekjes opgericht.

Eind 19e eeuw waren er ongeveer 2000 koeien aanwezig Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.13.

In **Maurik** werd door 16 leden het coöperatieve boterfabriekje '*Neder-Betuwe*' (100) gesticht, [127] gedreven op handkracht. Dit coöperatieve handkrachtboterfabriekje begon met de boterbereiding op 1 mei 1896. Begin 1898 werd gemeld dat het ledental al was gegroeid naar 28 leden met 130 koeien³⁶³). Er is echter weinig bekend over deze fabriek '*Neder-Betuwe*: Waarschijnlijk was de coöperatieve vereniging rond 1925 ontbonden en werd op particuliere basis, als melkinrichting, voortgezet. In 1933 werd er nog boter gemaakt, daarvan getuigd een etiket van een boterverpakking, geprodu-

ceerd onder de crisiswet door de “*Melkinrichting Neder-Betuwe, fabriek te Maurik*”³⁶⁴).

In de gemeente Lienden waren twee handkrachtfabriekjes: te **Ingen** 'de Meibloem' (098) opgericht op 27 september 1897 door 25 leden en de 'Wilhelmina' te **Lienden** (099). De Coöperatieve verenigingen van beide fabrieken zijn in 1907 opgeheven. De coöperatieve boterfabriekjes werden in oprichting ongetwijfeld sterk gestimuleerd door de cursussen gegeven door de ambulante zuivelschool in 1892 op de boerderij van E.J. van Westrheden. Deze Van Westrheden was de eerste voorzitter van het bestuur van de Coöperatie 'de Meibloem' en overleed in 1898; daarmee viel een belangrijke stimulerende factor achter de coöperatie weg. Daarnaast werd er veel melk uit de Betuwe gewonnen door de zuivelfabriek te **Wageningen** die al in 1900 vanuit de Betuwe enkele melkritten had³⁶⁵).

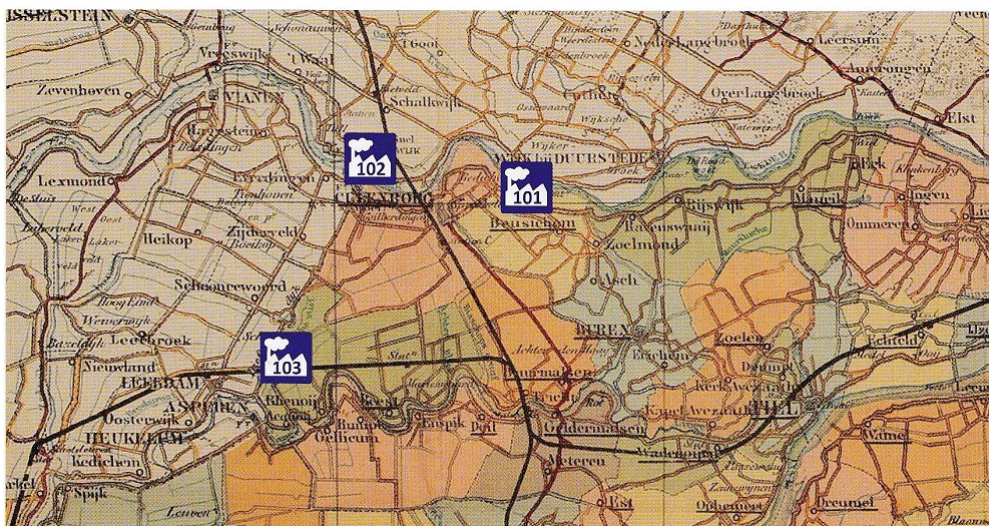
Afbeelding 4.88 Het verloop van de veestapel in de regio Neder-Betuwe.

Ook de fabriek te **Achterberg** hield vergaderingen in de Betuwe om de veehouders tot melklevering te verleiden. Er was dus waarschijnlijk te weinig melk voor de kleine fabriekjes. De betaalde melkprijs door **Wageningen** en **Achterberg** zal voor veel leden te aantrekkelijk zijn geweest. De fabriek te **Ingen** en mogelijk ook in **Lienden** ging nog een tijdje door op particuliere basis. In de jaren twintig was 'de Meibloem' nog als ontvangststation voor melk in gebruik.

In **Kesteren** probeerde de gewezen directeur uit Lienden, A.W de Haas, in 1902 een particulier fabriekje 'Castra' (096) van de grond te krijgen maar moest dat al in 1905 opgeven³¹¹). In Opheusden werd in het begin van WO II apparatuur gevraagd door M. Roelofsen voor zijn zuivelfabriekje 'de Betuwe'³⁶⁷). Het lijkt erop dat de standaardisatieapparatuur die nodig was om de melk op vetgehalte te kunnen standaardiseren, na het daartoe ingesteld gebod door de bezetter, een te grote investering is gebleken.

[128] Het overzicht in tabel 4.13 geeft aan dat nauwelijks fabrieksmatige verwerking van melk in de Neder-Betuwe plaatsvond. Er was relatief weinig melk beschikbaar en deze werd of op de boerderij verwerkt of voor consumptiemelk gebruikt in eigen omgeving of in **Tiel**. Daarnaast zal een groot deel naar de overkant van de Rijn zijn gebracht, naar de zuivelfabrieken te **Wageningen** en **Achterberg**. De Neder-Betuwe was begin 20^e eeuw een streek waar zuivel geen belangrijke rol speelde. Zelfs werd er regelmatig per schip melk gebracht naar Rotterdam voor industriële verwerking in de margarine of melkproductenindustrie.

4.6.4.10 Culemborg

Afbeelding 4.91 Zuivelfabrieken in de regio Culemborg, nummers 101 t/m 103.

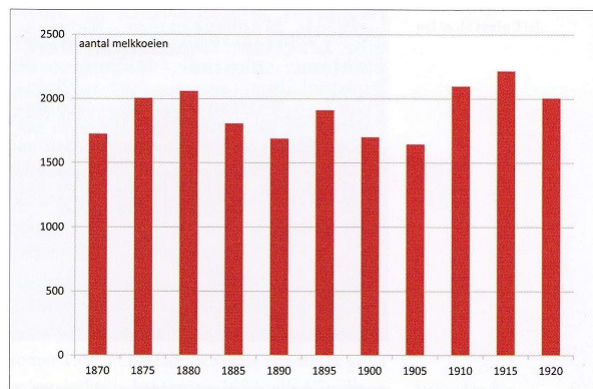
nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
101	Beusichem	1898-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
102	Culemborg	1895-01-01	stoom	0,15*	0,35*	0,40*	0,50*	0,75*	0,60*
103	Rhenoy	1896-01-01	hand	n.o.	0,20*	0,20*	0,20*	n.o.	n.o.
		totaal		0,15	0,55	0,60	0,70	0,75	0,60
		veestapel		1910	1701	1645	1098	2216	2005
		X 3000		5,73	5,10	4,94	6,29	6,65	6,02
		% verwerkt		3	11	12	11	11	10

Tabel 4.14 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Culemborg.

De regio Culemborg omvat de drie gemeenten **Beusichem, Culemborg en Beesd**. In elk van de gemeenten werd een zuivelfabriek opgericht, echter ook hier is evenals in de Neder-Betuwe weinig continuïteit. Eind 19^e eeuw waren er iets minder dan 2000 koeien aanwezig. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.14.

In **Culemborg** was de firma Gebrs. Klein eigenaar van de *Geldersche Roomboterfabriek* waarvan niet precies bekend is wanneer deze is gesticht. Volgens Willemsens en de Wit zou dat in 1895 zijn geweest ³⁶⁸). Door particuliere zuivelfabrieken werd weinig informatie verstrekt en er zijn geen archieven van bewaard. Wel is bekend dat de fabriek na WO II werd overgenomen door de nieuwe '*Stichting*' te Buren (106) die toen hier met haar productie was begonnen.

In 1896 werd de '*Coöperatieve Roomboterfabriek 'Rhenoy en Acquoy'*' (103) opgericht waarvan weinig gegevens bekend zijn anders dan dat na 18 jaar de boterfabriek moest sluiten [130] vanwege gebrek aan arbeidskrachten. De concurrentie van met name de glasfabriek te Leerdam was te groot

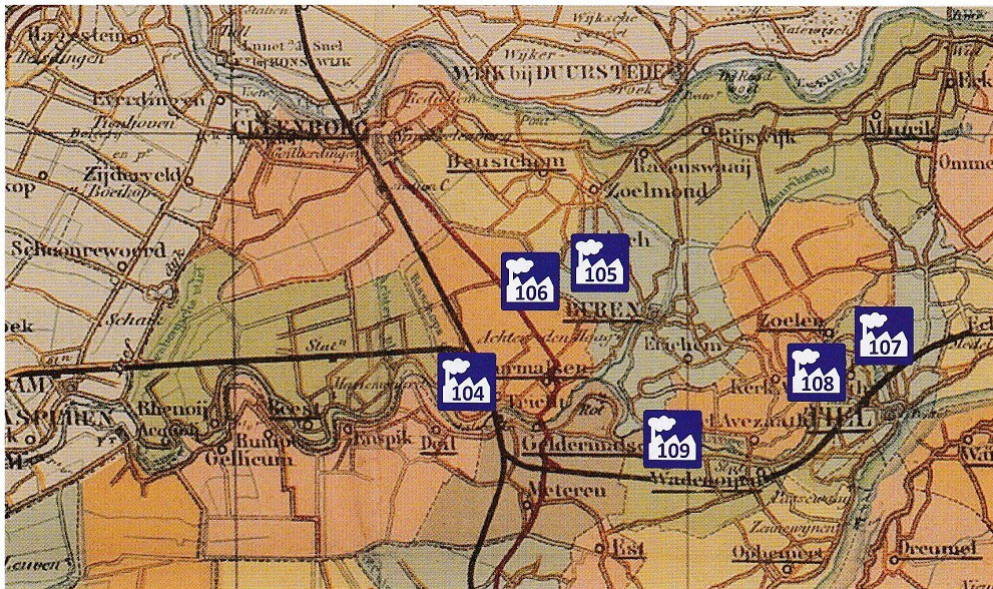

Afbeelding 4.92 Het verloop van de veestapel in de regio Culemborg.

De stoomzuivelfabriek te **Beusichem**, '*De Witte Raaf*' van de heer P.H. Blijenberg, heeft slechts een kort bestaan gekend. Met veel goede moed op stoom begonnen, werd de stoomzuivelfabriek, in 1898 geheel nieuw gebouwd, reeds maart 1900 te koop aangeboden ³⁷⁰⁾. De investering zal zwaar hebben gewogen bij relatief weinig melk en overkwam hetzelfde lot als de stoomzuivelfabriek te **Elst**

Melkverwerking in de regio Culemborg, tabel 4.14, was evenals in de Neder-Betuwe gering. De oorzaken zullen ook hier de alternatieven zijn voor melkafzet in steden en met name ook Rotterdam.

4.6.4.11 Tiel

Afbeelding 4.94 Zuivelfabrieken in de regio Tiel, nummers 104 t/m 109.

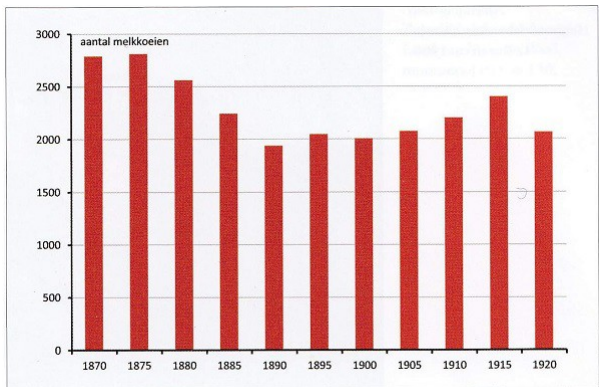
nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
104	Tricht	1913-02-25	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,60*	0,55*
105	Buren	1895-10-03	stoom	0,30*	1,09	1,00*	0,95*	0,93	0,83
106	Buren	1946-07-07	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
107	Tiel	1894-12-01	gasmotor	0,06*	0,10*	0,30	0,50	0,45*	0,45*
108	Tiel	1915-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,20	0,45*
109	Drumpt	1930-01-01	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
		totaal		0,36	1,19	1,30	1,45	2,18	2,28
		Veestapel		3980	3386	4227	5369	5053	5944
		X 3000		11,94	10,16	12,68	16,11	15,16	28,63
		% verwerkt		3	12	10	9	14	8

Tabel 4.15 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Tiel.

De regio Tiel omvat de gemeenten **Buurmalsen, Buren, Zoelen, Tiel, Wadenhoijen, Ophemert, Varik, Est en Opijnen, Waardenburg, Geldermalsen, Deil, Herwijnen, Vuren en Haaften**. In deze regio zijn maar liefst veertien gemeenten.

Hieruit blijkt de sterk bestuurlijke versnippering van de Tielerwaard. In een viertal gemeenten vond fabrieksmatige melkverwerking plaats. Eind 19e eeuw waren ruim 3000 koeien aanwezig. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.15.

De melkinrichting te Tiel (107) is al in 4.5.4 besproken. De oprichting was het initiatief van bestuurders van de afdeling Tiel van de GOMvL en gericht op consumptiemelk. In 1915 begon één van de medewerkers, de heer Bouwhuis een melk-

Afbeelding 4.95 Het verloop van de veestapel in de regio Tiel.

inrichting in **Tiel** voor eigen rekening. Deze melkinrichting van de gebrs. W en J.K. Bouwhuis (108) werd al gauw een geduchte concurrent van de *Geldersche Melkinrichting* maar stopte in 1941, waarschijnlijk door de bezetter gedwongen.

In **Drumpt**, vlakbij Tiel was de heer R. J. Kiers actief met het melkproductenfabriekje '*Stella*' (109) waarvan begindatum niet goed bekend is, maar die stopte in september 1939 wanneer hij vertrekt naar Amerika.

De in 1895 opgerichte 'stoomroomboterfabriek' te **Buren** was de bescheiden basis voor de latere activiteiten van de fabrieksmatige melkverwerking in Buren ontstaan na WO II.

De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Oranje*' te **Buren** (105) werd zomer 1895 opgericht ³⁷¹⁾ en kon 3 oktober daaraanvolgend met de melkverwerking beginnen. De fabriek was langzaam gegroeid naar een melkverwerking van rond de 1 miljoen liter maar had al die jaren, tot de WO II een moeizaam bestaan gekend.

Na de WO II werd het plan gelanceerd om in de Betuwe twee nieuwe zuivelfabrieken te bouwen één in de Oost-Betuwe en één in de West-Betuwe. In **Arnhem** was de fabriek van *Camiz* door oorlogshandelingen volledig verwoest. Aangezien bijna 80% van de melk uit de Oost-Betuwe kwam, was het een logische gedachte om herbouw van de Arnhemsche fabriek daar te realiseren.

Inzet van de gemeente Arnhem en de directeur van de *Camiz*, de heer Penning, hebben dat voorkomen.

In de West-Betuwe kwam het echter wel tot de oprichting van een nieuwe zuivelfabriek. Deze coöperatieve fabriek voor melkproducten '*De Stichting*' werd per akte van 7 juli 1946 te **Zoelen** (106) opgericht. Deze zou melk gaan verwerken in het gebied in het oosten begrensd door de lijn Echteld-Lienden en in het westen de lijn Culemborg-Waardenburg ³⁷²⁾.

Men was begonnen met de melkverwerking in de fabriek te **Culemborg** (102) en vervolgens werd in 1947 '*Oranje*' te **Buren** overgenomen. In Buren werd daarna een geheel nieuwe fabriek gebouwd waarvoor de eerste steen werd gelegd zomer 1951 ³⁷³⁾. De fabriek kende een sterke groei en verwerkte in het topjaar 1983 zelfs 67 miljoen liter melk.

'*De Stichting*' sloot zich in 1985 aan bij de *Melkunie* en werd in 1987 gesloten.

[132] Te **Tricht** werd onder voorzitterschap van de burgermeester F.W baron van der Borch tot Verwolde de *NV Stoomzuivelfabriek 'Tricht'* (104) opgericht, waarvoor de akte op 25 februari 1913 werd getekend ³⁷⁴⁾. Deze fabriek werkte op coöperatieve grondslag.

Het tijdstip, kort voor de eerste wereldoorlog, en de melkschaarste waren de oorzaak van een noodlijdend bestaan. De fabriek was lid van de BCGO maar was regelmatig in conflict met het botercontrolestation en stond daar dan ook slecht bekend zoals bleek uit de correspondentie: "Zoals U bekend is, was indertijd de toestand te Tricht verre van gunstig, tengevolge van wanbeheer van de toenmalige directie en van den treurigen staat van de werktuigen" ³⁷⁵⁾.

De fabriek ging in 1918 over in handen van de eigenaren van de fabriek te **Schoonrewoerd** en in 1923 werd de fabriek wederom verkocht ³⁷⁶⁾. De inventaris van de boterfabriek '*Den Goeden Hulp*', zoals de fabriek te **Tricht** inmiddels was gaan heten, werd in 1918 te koop aangeboden. De inventarislijst vermeld als curieus item "een groote partij nieuwe eikenhouten melkbussen, inh. 40 liter" ³⁷⁶⁾.

In 1937 ging de fabriek over naar de Amerikaanse groep '*Amilco*', met fabrieken te **Gorichem**, **Meerkerk** en **Schoonhoven**. De fabriek werd in 1975 gesloten.

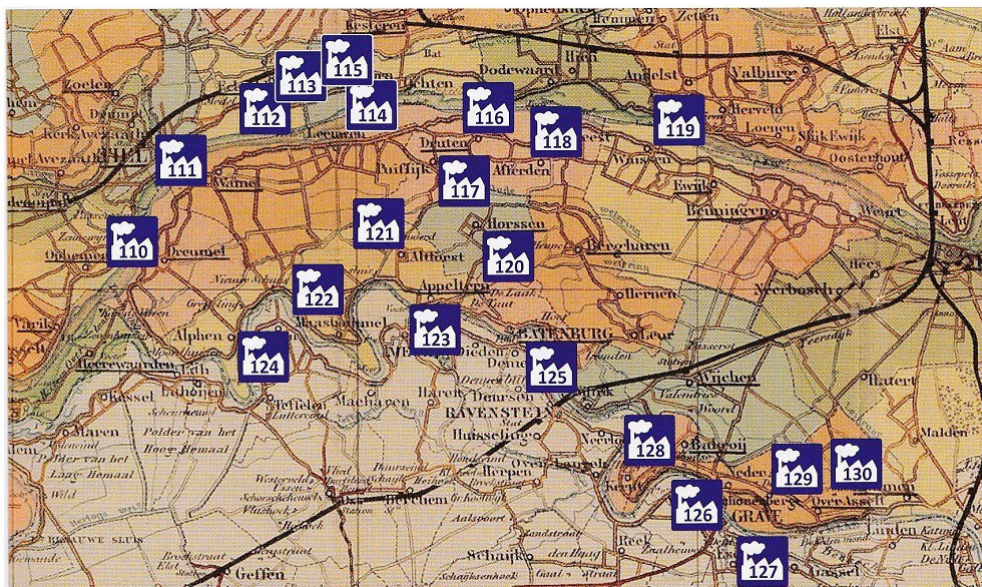
In de regio de Tielervwaard, was de hoeveelheid verwerkte melk in de bekende zuivelfabriekjes, begin 20^e eeuw laag (tabel 4.15). De reden hiervoor waren dezelfde als gegeven voor de regio's Neder-

Betuwe en Culemborg. Veel melk zal zijn verwerkt op de boerderij, gebruikt voor eigen consumptie maar ook vervoert naar Rotterdam ten behoeve van de margarine-industrie of bestemt voor melkproducten.

4.6.4.12 Maas en Waal

nr	fabriek	start	Hand/stoom	1895	1900	1905	1910	1915	1920
110	Dreumel	1896-03-16	hand	n.o.	0,10*	0,15*	0,20*	0,20*	0,20*
111	Wamel	1894-05-01	hand	0,15*	0,25	0,40*	0,40*	0,40*	0,40*
112	Leeuwen-Ben.	1895-08-01	hand	n.o.	0,15*	0,20*	0,30*	0,30*	0,30*
113	Leeuwen-Bov.	1897-03-24	hand	n.o.	0,10*	0,10*	0,15*	0,20*	0,20*
114	Leeuwen-Bov.	1897-02-27	hand	n.o.	0,25*	0,25*	0,30*	0,35*	0,35*
115	Leeuwen-Ben.	1928-04-18	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.
116	Druten	1896-10-30	hand	n.o.	0,10*	0,10*	0,15*	0,15*	n.o.
117	Puiflijk	1896-09-01	hand	n.o.	0,10*	0,10*	0,15*	0,15*	n.o.
118	Afferden	1896-11-01	hand	n.o.	0,20*	0,20*	0,25*	0,20*	0,30*
119	Winssen	1897-10-24	hand	n.o.	0,10*	0,10*	0,15*	0,15*	n.o.
120	Horsssen	1898-06-01	hand	n.o.	0,15*	0,20*	0,25*	0,35*	0,35*
121	Altforst	1898-11-03	hand	n.o.	0,10*	0,10*	0,15*	0,15*	0,15*
122	Maasbommel	1901-09-01	hand	n.o.	n.o.	0,29	0,28	0,30*	0,30*
123	Appeltern	1913-04-02	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,30*	0,35*
124	Alphen	1914-04-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,15*	0,20*
125	Batenburg	1913-04-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,15*	0,15*
126	Nederasselt	1904-02-24	hand	n.o.	n.o.	0,41	0,38	0,40*	0,40*
127	Worsum	1906-06-12	hand	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,25*	n.o.
128	Balгой	1905-05-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	0,20*	0,20*	n.o.
129	Overasselt	1907-05-01	hand	n.o.	n.o.	n.o.	0,15*	0,29*	n.o.
130	Overasselt	1915-07-19	stoom	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	n.o.	0,45*
		totaal		0,15	1,60	2,60	3,66	4,64	4,10
		Veestapel		4526	3916	5314	5034	5906	5904
		X 3000		13,58	11,75	15,94	15,10	17,72	17,72
		% verwerkt		1	14	16	24	26	23

Tabel 4.16 Enkele gegevens van de zuivelfabrieken in de regio Maas en Waal.

Afbeelding 4.98 Zuivelfabrieken in de regio Land van Maas en Waal, nummers 110 t/m 130.

De regio Land van Maas en Waal omvatte tien gemeenten **Dreumel, Wamel, Druten, Ewijk, Beuningen, Horsssen, Appeltern, Batenburg, Balгой** en **Overasselt**. Deze regio was dus, evenals de regio Tiel, bestuurlijk nogal versnipperd.

In deze acht gemeenten werden in totaal 21 zuivelfabriekjes opgericht. Eind 19^e eeuw waren er in het gehele gebied ruim 4000 koeien aanwezig. Van de in de regio bekende zuivelfabrieken zijn enkele gegevens vermeld in tabel 4.16.

[134] De afdeling Maas en Waal van GOMvL had zich al vroeg ingespannen voor het opzetten van boterfabriekjes.

In juli 1893 werd in **Wamel** een cursus boterbereiding verzorgd door de ambulante zuivelschool. Omdat daarvoor geen geschikte boerderij kon worden gevonden stelde de secretaris van de afdeling zijn herenhuis beschikbaar.

Het enthousiasme over de cursus leidde al vrij snel tot het oprichten van een coöperatieve boterfabriek³⁷⁸⁾; maart 1894 besloten een twintigtal veehouders tot de gezamenlijke verwerking van melk tot boter te beginnen in een gehuurd lokaal³⁷⁹⁾. Oktober 1894 volgde de aanbesteding van een eigen gebouw voor de coöperatieve boterfabriek '*Gelria*' (111)³⁸⁰⁾.

De akte van oprichting voor de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Gelria*' werd eerst een jaar later, op 31 oktober 1895, getekend.

De heer H.W.J.C. van der Sijp, lid van het afdelingsbestuur Maas en Waal van GOMvL en per 1896 benoemd tot burgemeester van de gemeente Wamel hield op de gedenkwaardige 156^e bestuursvergadering van de GOMvL in april 1896 een inleiding over de benoeming van een zuivelconsulent. De heer Lugard trok toen van leer tegen de bekrompen denkbeelden van de inleider en bepleitte een geheel andere aanpak. De visie van Van der Sijp, die overeenkwam met die van *Van Weijdom Claterbos*, bleek echter wel aanhang te vinden in zijn afdeling gelet op de meerdere handkrachtfabriekjes die in de regio ontstonden. Van der Sijp had al eerder van zich doen spreken toen hij als bestuurder van COMvL aandrong op de oprichting van dorpslandbouwverenigingen in de verschillende gemeenten van het Land van Maas en Waal³⁸¹⁾. Daarmee werd ongetwijfeld het kader gecreëerd voor de oprichting van kleinschalige boterfabriekjes.

In de gemeente Wamel ontstonden in zowel **Beneden-Leeuwen** als **Boven-Leeuwen** kleine handkrachtfabriekjes. De eerste kwam zomer 1895 in Beneden-Leeuwen de Coöperatieve Roomboterfabriek 'de Hoop' (112). Vervolgens kwamen er voorjaar 1897 twee in Boven-Leeuwen. De Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Ster*' (114), per akte opgericht op 1897-02-27, en de Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Zon*' (113), per akte opgericht 1897-03-24.

Op verzoek van de directeurs en personeel van de negen handkrachtfabriekjes in en rond Leeuwen werd door de heer *Van Weijdom Claterbos* een wekelijkse cursus boterbereiding verzorgd te Leeuwen³⁸²⁾. Er viel veel te leren voor hen die tevoren nimmer een studie hadden gemaakt van de boterbereiding³⁸³⁾.

De zuivelconsulent A. Hylkema, deed later veel moeite om, evenals geschiedde voor **Wijchen**, de kleine boterfabriekjes in Boven- en Beneden-Leeuwen te laten fuseren tot een grotere stoomzuivelfabriek. Het lukte uiteindelijk in 1928 om te **Beneden-Leeuwen** de *Coöperatieve Leeuwensche Stoomzuivelfabriek 'St. Joseph'* (115) op te richten waarvoor op 18 april 1928 de akte van oprichting kon worden getekend.

Deze fabriek werd gezien als de continuering van **[135]** de fabriek '*De Ster*' en het was dan ook niet verwonderlijk dat de leden van '*De Zon*' dat niet zondermeer konden accepteren. De krant schreef: "Dezer dagen had hier een vergadering plaats van de leden van de roomboterfabriek '*De Zon*' betreffende de aansluiting bij de te **Leeuwen-Beneden** op te richten stoomzuivelfabriek. In de vergadering werden de debatten zoo heftig dat de politie, in het belang der openbare orde moest gelasten, om de vergadering te sluiten". Animositeit tussen **Boven- en Beneden-Leeuwen** zal wel een rol hebben gespeeld.

In **Dreumel** ontstond voorjaar 1896 een coöperatief boterfabriekje genaamd '*De Boterbloem*' (110) waar bij de start de melk van 44 koeien werd verwerkt ³⁸⁴.

Ook in de drie dorpen, **Druten**, **Puiflijk** en **Afferden**, van de buurgemeente Druten, kwamen in 1896 boterfabriekjes.

In **Druten** was het de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Maas en Waal*' (116) die op 9 juli 1896 werd aanbesteed en oktober begon met de productie van boter.

Te **Puiflijk** werd de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Unitas*' (117) opgericht door een zestigtal leden die vooralsnog een gebouwtje huurden in plaats van te bouwen ³⁸⁵.

Eind 1896 begon te **Afferden** de Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Eendracht*' (118) met de boterproductie waarvoor landelijk reclame werd gemaakt ³⁸⁶.

De zuivelconsulent **A. Hylkema** deed in 1915 al pogingen om de kleine boterfabriekjes bij elkaar te brengen in één stoomzuivelfabriek maar de tijd was er nog niet rijp voor ³⁸⁷.

De Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Maas*' te **Alphen** (124) had zich in 1916 al uitgesproken deel te willen nemen aan de toekomstige grote stoomzuivelfabriek te Leeuwen ³⁸⁸ maar moest daartoe nog 12 jaar wachten. Wel stopten alle drie fabriekjes in **Druten** met de boterproductie in 1916 en leverden de melk aan de fabriek te **Cuijk**, een particulier bedrijf die melkproducten produceerde en op deze manier haar melkvoorziening in de WO I op peil probeerde te houden.

Te **Afferden** maakte de fabriek onder de naam '*De Eendracht*' in 1923 een doorstart maar nu met stoom. Toen werd de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek per acte van 10 april 1923 opnieuw opgericht.

Eind 1897 begon met twee medewerkers de melkverwerking van 36 koeien in de dan juist opgerichte Coöperatieve Roomboterfabriek '*Het Rijk van Nijmegen*' te **Winssen** (119) in de gemeente Beuningen. Ook deze fabriek stopte bij melkschaarste in 1916.

In **Horssen** werd zomer 1898 de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Horssen*' (120) te Horssen opgericht. Deze fabriek groeide langzaam en men ging in 1913 over op stoom. De fabriek bleef operationeel tot aan de fusie met '*Melkerij Lent*' te **Nijmegen** in 1967 ³⁸⁹.

De verschillende boterfabriekjes in de buurgemeenten van **Appeltern** zullen ook voor de veehouders daar de prikkel zijn geweest om tot de oprichting van boterfabriekjes over te gaan. De eerste was die te **Altforst**, de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Vooruitgang*' (121) waarvan de akte van oprichting werd getekend op 3 november 1898.

De tweede in de gemeente was die te **Maasbommel**, de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Onze Eendracht*' (122) waarvan de oprichtingsakte werd getekend op 1 november 1901.

De Coöperatieve Roomboterfabriek in **Appeltern** '*De Maasstroom*' (123) was ruim tien jaar later en werd eerst opgericht bij akte van 2 april 1913.

Kort daarna, begin 1914, volgde de Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Maas*' te **Alphen** (124).

Al deze handkrachtfabriekjes werden lid van BCGO voor het verkrijgen van het Rijksbotermerk maar hadden vaak kwaliteitsproblemen met de boter, vooral met betrekking tot het vochtgehalte. Bij recidive werd het rijksmerk voor een bepaalde tijd ingetrokken. Dat overkwam ook '*De Maas*' regelmatig waarop de directeur een uitnodiging kreeg om hierover op het kantoor van het Botercontrolestation te Deventer te komen overleggen maar dat was wel wat te veel gevraagd voor de directeur van een dergelijk fabriekje. Het antwoord op het verzoek om in Deventer te komen overleggen was typerend voor de positie waarin dergelijke fabriekjes verkeerden. Men schreef: "Naar aanleiding van uwen schrijven van 20 juni j.l. heb ik de eer Uw te melden dat het voor ons bestuur allen van boerenstand moeilijk zal gaan uw vergadering bij te wonen in dezen zeer drukken hooitijd, verzoeken beleefd patiëntie te hebben met onze boerenvereniging vooral in deze malaise tijd. Kan het

ook in verband staan met de heete dagen en verzending per boot, te lang onderweg? Terwijl toch de boter eenzelfde dag genomen aan fabriek, beneden maximum bleef. U spreekt van Directeur, [136] zoo ver heb ik het niet gebracht heb meer het beheer over financiën voor een salaris van f. 150. Een goed gesalarieerde Directeur kan er niet bij overschieten. Nogmaals beleefd verzoekende de reeds met nadeel werkende boeren niet verder in het nauw te brengen. Hoogachtend uwen, J.A. de Leeuw, boekhouder”³⁹⁰). De boterfabriekjes hadden een noodlijdend bestaan en de centrale fabriek kwam, ondanks de vele inspanning van de zuivelconsulent, nog niet van de grond.

In **Batenburg** werd de *NV Coöperatieve Zuivelfabriek 'Juliana'* opgericht in de zomer 1912 en de nieuwgebouwde fabriek kwam voorjaar 1913 gereed voor de verwerking van melk³⁹¹). Tien jaar later is het noodlijdende fabriekje weer gesloten, het erevoorzitterschap van de burgemeester A.O.F J.M. van Dijk³⁹²) had daaraan niets kunnen veranderen.

De eerste van de vijf geregistreerde boterfabrieken in de gemeente **Overasselt** was die van de Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Volharding*' te **Nederasselt** (126). Deze was bij akte van 24 februari 1904 opgericht. Er traden toe 43 leden met in totaal 99 koeien³⁹³). In 1950 werd '*De Volharding*' overgenomen door '*Melkerij Lent*' te **Nijmegen**³⁹⁴).

In de gemeente Overasselt werd de Coöperatieve Boterfabriek '*H. Briggita*' (127) opgericht in het buurtschap **Worsum** in 1906³⁹⁵) en in het dorp **Overasselt** de Coöperatieve Boterfabriek '*De Onderneming*' (129) in 1907.

Beide laatste boterfabriekjes fuseerden in 1915 en stichtten de *R.K. Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'De Eendracht'* te **Overasselt**³⁹⁶) (130) waarvoor de akte van oprichting op 19 juli 1915 werd getekend. De fabriek bleef tot 1957 in werking en werd op dat moment overgenomen door de '*Melkerij Lent*' te **Nijmegen**³⁹⁷).

In **Balgoy** werd in 1906 een coöperatieve handkrachtboterfabriek vermeld³⁹⁸) toen werd gediscussieerd over het al of niet overgaan op stoom. De hoeveelheid verwerkte melk zal daartoe geen aanleiding hebben gegeven; de Coöperatieve Roomboterfabriek '*De Eendracht*' (128) had op dat moment 30 leden met in totaal 88 koeien³⁹⁹), te weinig voor een renderende stoomzuivelfabriek. Voorjaar 1916 werd de fabriek geveild en was het hier ook einde oefening⁴⁰⁰).

In tabel 4.16 is een indicatie gegeven van de hoeveelheden verwerkte melk. De indicatie is gebaseerd op inschattingen aan de hand van summier gegevens van aantallen leden, koeien, personeel en apparatuur. Uit de schatting blijkt dat ook in deze regio slechts een klein deel, circa een kwart, van de aanwezige melk in de fabriekjes wordt verwerkt. Bij de geringe hoeveelheid aanwezige melk zal relatief veel naar consumptie zijn gegaan. Ook is bekend dat veel melk is gegaan naar de melkproductiefabriek in **Cuijk** en de melkmarkt in **Nijmegen** en ook **Tiel**. Daarnaast werd nog lang boter gemaakt op de boerderij zelf. Dit werd in de hand gewerkt door de veelal geïsoleerde ligging van de boerderijen. De boterfabriekjes in het westelijk deel werden al voor 1900 gesticht. Dit zal ongetwijfeld te danken zijn geweest aan de opstelling van de bestuurders van de afdeling Maas en Waal van GOMvL die de oprichting van coöperatieve boterfabriekjes sterk stimuleerden.

4.6.5 De 130 fabrieken opgericht

In de tot dusver verschenen literatuur over de opgerichte zuivelfabriekjes eind 19^e eeuw wordt veelal alleen gewag gemaakt van het aantal bedrijfjes die werden opgericht. Verder worden er, bij gebrek aan bronnen, geen details gegeven over de mogelijke omvang. Het valt dan ook op dat het aantal fabriekjes voor de verschillende provincies niet spoort met de omvang van de veetelling. Friesland telt bijvoorbeeld veel minder zuivelfabriekjes dan Limburg bij grotere aantallen koeien. Alle zuivelfabriekjes kunnen slechts bij naam worden genoemd zonder dat verdere details bekend zijn.

Door nu de fabriekjes te koppelen aan de veetelling in de regio en analyse te maken van apparatuur en summiere berichten uit het technische circuit, botercontrolestation en zuivelvakbladen, kunnen de fabriekjes in perspectief geplaatst worden van hun omvang. Het is ook interessant te constateren dat lokale geschiedschrijving wel het bestaan van een fabriekje weet te vermelden maar zelden enig detail kan geven met betrekking tot oprichting, stopzetting of productieomvang. Dit is mogelijk het gevolg van het feit dat lokale kranten, die ongeveer is dezelfde tijd werden opgericht, in het begin zochten naar nieuws en de lokale berichten zoals de oprichting van een boterfabriekje daarin meenamen. Al vrij gauw zal zijn gebleken dat na oprichting de boterfabriekjes [137] onvoldoende nieuws brachten en niet meer in de kranten als zodanig werden vermeld. Daarnaast zijn de bronnen over deze kleine fabriekjes schaars omdat jaarverslagen ontbreken, notulen zelden aanwezig zijn en ze geen lid waren van de GOZ.

Uit de beschrijvingen van de oprichting van de 130 fabrieken valt op te maken dat er verschillende factoren een rol gespeeld hebben bij het tot stand komen van de fabrieken. Plannen waren er genoeg, maar de realisering ervan was niet altijd eenvoudig. De factoren die een belangrijke rol speelden waren: het initiatief, de beschikbaarheid van de melk, de initiële financiering, lokale omstandigheden en bijzondere ad hoc situaties.

4.6.5.1 Het initiatief

Het ging met de oprichting van zuivelfabriekjes als met het zaaien van zaad in de wilde natuur, afhankelijk van de omstandigheden in het biotoop kon het kiemen en uitgroeien. Soms waren de omstandigheden gunstig maar het was maar al te vaak dat, door het ontbreken van de juiste groeifactoren, het stadium van kiemen en of groeien niet werd gehaald. Met het initiatief tot oprichting is het zaad aanwezig maar ontkiemen en groei daarmee niet verzekerd.

Voor de initiatieven tot oprichting van een boterfabriekje speelden de activiteiten van de afdelingen van de GOMvL maar vooral die van de ambulante zuivelschool van de GOMvL een belangrijke rol.

De heer J.J. van Weydom Claterbos bracht, met zijn lezingen in de winter en de zuivelcursussen op de boerderijen gedurende de zomer, de boterbereiding onder de aandacht van alle betrokkenen. De interesse werd lokaal gewekt. Van Weydom Claterbos had grote praktische deskundigheid en kon de mensen wijzen op de maatregelen die moesten worden genomen om de kwaliteit van de boter te verbeteren en de opbrengst te verhogen. In zijn verslagen werd veelvuldig zorg uitgesproken over het gebrek aan hygiëne bij melkwinning en melkverwerking. De beheersing van temperatuur, en daarom de noodzaak van de aanschaf van een thermometer, werd breed uitgedragen. De kleinschaligheid van de veehouderij was daarbij een belangrijke factor.

De melk moest soms worden opgespaard en werd veelal zonder afromen gekarnd. Met deze wijze van karnen was de opbrengst veel minder; er was meer melk nodig voor één kilo boter. Gerapporteerd werd dat in dergelijke gevallen 38 à 40 liter melk nodig was ⁴⁰¹⁾ in plaats van de ongeveer 30 liter bij gebruik van een handcentrifuge die door Van Weydom Claterbos in zijn cursussen werd geïntroduceerd ⁴⁰²⁾. Na een optreden van de heer van Weydom Claterbos in een dorp of buurtschap leidde het enthousiasme van lokale bestuurders ertoe dat commissies werden gevormd ter oprichting van een boterfabriekje.

Van Weydom Claterbos kwam in regio's waar kleinschalige veehouderij werd bedreven en hij zag de beperktheden van de veehouders om tot grootschalige stoomgedreven fabrieken te kunnen geraken zoals die werden gemeld vanuit Friesland. Het was dan ook niet verwonderlijk dat hij voorstander was van kleinschalige handkrachtfabriekjes om in elk geval een start te kunnen maken. De discussie over kleine dan wel grote boterfabrieken vond zijn hoogtepunt in de jaren 1894 t/m 1896. In 1894 was er de circulaire van de Zuivelcommissie van de GOMvL waarin een pleidooi

werd gehouden voor de keuze van kleinschalige handkrachtgedreven fabriekjes naar het Limburgse model. Aangeboden werd om de zuivelleraar van de Ambulante Zuivelschool behulpzaam te laten zijn bij de opstart van deze handkrachtfabriekjes.

Een felle discussie over dit onderwerp, bij de oprichting van de '*Eendracht*' te Doetinchem, was exemplarisch voor de standpunten die wat dat betreft werden gehanteerd.

In 1896 werden gelijksoortige standpunten gewisseld na de inleiding van Van der Sijp in de bestuursvergadering van de GOMvL over de te benoemen zuivelconsulent. Bieleman en Lugard, afkomstig uit het relatief melkrijke gebied van Gelderland-Overijssel, waren de twee voorstanders van grote stoomzuivelfabrieken en beide werden in 1896 benoemd in de zuivelcommissie van de GOMvL. Deze benoeming van voorstanders van zuivelfabrieken naar Fries model hebben een belangrijke omwenteling betekend in het denken over de nieuw aan te stellen zuivelconsulent en de oprichting van zuivelfabriekjes.

Degenen die het initiatief namen waren veelal de notabelen van het dorp. Vaak was het de burgemeester die als voorzitter werd aangezocht en behoorden tot de initiatiefnemers de notaris, onderwijzer of bankier [138]. Soms waren ze al lid van een afdelingsbestuur van de GOMvL. Deze GOMvL-afdelingen versnipperden, in het laatste decennium van de 19^e eeuw, door het verzelfstandigen van onderafdelingen gevormd in de dorpen en buurtschappen. Ook stonden lokaal bestuurders op die in 1896 Boerenbonden gingen vormen.

De Boerenbond was in eerste instantie gericht op de gezamenlijke aankoop van benodigde grondstoffen en de bewaking van de kwaliteit daarvan. Daarnaast fungeerden er ook Dorpsverenigingen (o.a. in Ruurlo) of zoals te Winterswijk de in 1894 opgerichte '*Coöperatieve Winterswijkse Landbouwersbond*'. Deze organisaties namen initiatieven voor het gemeenschappelijk belang en waren het forum voor de discussies om te komen tot het oprichten van boterfabriekjes.

De oprichting van de GOZ zomer 1896, op initiatief van de heer Bieleman, was een volgende schakel in het bestuurlijk platform dat een positieve impuls gaf aan de stimulering van de grote boterfabrieken. De komst van de nieuwe zuivelconsulent per 1 juli 1898, aangesteld door de GOMvL, gaf op krachtige wijze richting aan de op te richten boterfabrieken. H.B. Hylkema had als zuiveldirecteur van de fabriek in het Friese Irnsum en als auteur van het '*Leerboek voor Zuivelbereiding*' zowel een stevige theoretische als praktische basis. Hij bracht de doorbraak in Steenderen binnen twee maanden na zijn aantreden en daardoor werd een, gedurende tien jaar gevoerde, discussie in korte tijd snel tot een goed einde gebracht.

Er waren ook krachten die de initiatieven probeerden te frustreren; de belanghebbende boterhandelaren en melkventers waren we als zodanig tegengekomen in **Steenderen**, **Lichtenvoorde** en in **Doetinchem**. In Steenderen was het de boterhandelaar Weijers die als voorzitter van de lokale afdeling van de GOMvL de plannen tot oprichting jaren had opgehouden. In Lichtenvoorde was het de invloed van de boterhandelaar H. Hulshof die de plannen tot oprichting van een boterfabriek frusteerde totdat een particulier een boterfabriekje wilde beginnen in Zieuwent. In Doetinchem was het de invloedrijke heer Landry, die als eigenaar van een boerderij met een melkventende pachter, een al bij akte opgerichte Stoomboterfabriek om zeep hielp. Boterhandelaren hadden absoluut geen belang in grootschalige fabrieken, ze wilden zelf de afzet regelen. Ook het streven naar verbetering van de kwaliteit van de boter was voor hen niet relevant zolang niet naar kwaliteit werd betaald.

4.6.5.2 De beschikbaarheid van melk

Voor de oprichting van een zuivelfabriekje was logisch dat men moest kunnen beschikken over voldoende melk. In het rekenvoorbeeld dat werd gehanteerd door C.W. Vrijland in de 44^e Algemene Ledenvergadering van de GOMvL juli 1888 werd uitgegaan van een hoeveelheid melk van 200 koeien. Dat was voor die tijd een redelijke start waar overigens bij vele initiatieven geen rekening

mee werd gehouden.

Later werd door de zuivelconsulent een absolute grens genoemd van minimaal 500 koeien vóórdat tot oprichting van een zuivelfabriek kon worden overgegaan. Toen Doetinchem in 1911 overging tot het oprichten van de stoomzuivelfabriek was er toezegging van melk van 501 koeien, juist voldoende voor wat betreft die genoemde grens.

Later werd die grens verhoogd, in 1919 werd in de statuten van de *Camiz* vastgelegd dat eerst met een eigen fabriek zou worden gestart wanneer de melk van minimaal 800 koeien beschikbaar was. Hierdoor startte de melkverwerking pas per 1 april 1921, eerst twee jaar na de ondertekening van de akte van oprichting op 22 mei 1919.

Bij de pogingen in **Neede** om in 1926 alsnog tot de oprichting van coöperatieve zuivelfabriek te komen werd door de zuivelconsulent de ondergrens van 1200 koeien aanbevolen ⁴⁰³⁾, dat werd niet gehaald en het plan stierf een zachte dood.

De hoeveelheid beschikbare melk gemeten aan het aantal koeien in de regio is daarom een goede indicatie voor het eventueel welslagen van een nieuwe boterfabriek. Dat is in het bijzonder ook de reden geweest om de melkveetelling per regio als referentie te nemen bij de bespreking van de opgerichte boterfabriekjes in de twaalf regio's (4.6.4).

Wanneer de schaal waarop de veehouderij in Gelderland wordt bedreven, wordt vergeleken met de schaal in de traditionele zuivelgebieden Friesland en Holland, dan is het verschil zeer manifest. Bij de oprichting van de zuivelfabriek te **Warga** in 1886 werd de akte getekend door 23 leden met in totaal 715 melkkoeien ⁴⁰⁴⁾. In Giessen-Nieuwkerk (het latere Giessenburg) waren er in **[139]** 1905 tien oprichters met in totaal 200 koeien. Hieruit blijkt wel hoe verschillend de schaal van veehouderij was in het onderzoekgebied ten opzichte van de genoemde voorbeelden; qua orde grootte is het aantal koeien per veehouder een factor tien kleiner dan in de genoemde traditionele zuivelgebieden.

Hoe essentieel de hoeveelheid beschikbare melk was voor een succesvolle operatie van een boterfabriek bleek wel bij de opgerichte Stoomzuivelfabriek '*de Over-Betuwe*' te **Elst**. De initiatiefnemers waren één van de eersten in Gelderland en hadden in deze streek geen voorbeeld maar, erger nog, kennelijk ook geen kennis van de grondstof. De heren Philips uit Zaltbommel waren bekend met het verhandelen en verwerken van houdbare producten zoals koffie, thee en tabak. De grondstof melk was door hen onderschat en betekende het failliet binnen twee jaar na de te ambitieuze start.

Hoe belangrijk het was om over de macht te kunnen beschikken met betrekking tot de grondstof bleek uit meerdere voorbeelden van particuliere zuivelbedrijfjes die moesten stoppen zodra de melk hun werd onthouden doordat ter plekke of in de buurt een coöperatieve zuivelfabriek werd gesticht. De te noemen voorbeelden zijn **Keijenburg** (015), **Neede** (018) en **Doesburg** (037). Ook het Coöperatieve boterfabriekje te **Wijnbergen** (031) moest bij gebrek aan melk stoppen toen het Doetinchem na 17 jaar lukte een zuivelfabriek op te richten.

De fabriekjes in het Gelders rivierengebied waren en bleven klein vanwege de geringe hoeveelheid melk. De meeste fabriekjes in het rivierengebied hadden melk van minder dan honderd koeien tot hun beschikking. Die schaal van boterbereiding kon dan ook niet lang profijtelijk worden volgehouden.

4.6.5.3 De financiering

Besluitvorming om te komen tot de oprichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek werd vaak, zeker in de beginfase, geblokkeerd door het niet rond krijgen van de financiering. In het door C .W. Vrijland in 1888 gebruikte rekenmodel werd uitgegaan van een investering van f. 10.000,-- maar bleek in de praktijk, tien jaar later toch ongeveer het dubbele te moeten zijn. Zonder voorbeeld vond men het risico te groot en keek men eerst liever de kat uit de boom. Hierdoor werd besluitvorming

steeds weer uitgesteld.

In vele gevallen werden door grote geldschieters aandelen genomen zoals te **Wehl, Beltrum**, en **Ruurlo** waardoor de beperkende factor kon worden opgelost. Ook waren er voorbeelden waar de financiering soepel verliep en de aandelen verdeeld werden onder de leden naar rato van aantal koeien zoals gebeurde in '**Angerlo-Eldrik**'.

In het gebied van de landgoederen rond Lochem werd de oplossing gevonden door het beschikbaar stellen van gebouw, en soms ook de apparatuur, door de landgoedeigenaren zoals we zagen bij '*De Cloese*' (005), '*De Boekhorst*' (011) en '*de Wiersse*' (013). De meeste coöperatieve zuivelbedrijven financierden een deel via het uitgeven van aandelen en de rest via een lening met collectieve aansprakelijkheid.

Bij het stichten van particuliere bedrijven zorgden de ondernemers zelf voor de financiering; deze fabrieken waren er dan ook veelal eerder dan de coöperatieve fabrieken. Simonsz in **Doesburg** (037) en Kingma in **Lochem** (010) gaven het voorbeeld. Ook bij het uitblijven van besluitvorming voor de oprichting van coöperatieve boterfabrieken begonnen particulieren al met een eigen fabriekje die weer moesten stoppen wanneer er toch een coöperatie werd gesticht; dit gebeurde onder andere in **Eibergen** en **Varsseveld**.

In het Gelders rivierengebied, de Betuwe en het land van Maas en Waal, was de hoeveelheid melk zo gering dat alleen een handkrachtboterfabriekje in beeld kwam. De investeringskosten waren voor de inventaris ongeveer f. 600,-; de apparatuur kon in een eenvoudige ruimte worden geplaatst. Dergelijke fabriekjes kwamen dan ook relatief snel tot stand en er waren dan ook voor 1900 in korte tijd een negental (111-114 en 116-120) van opgericht in de van de afdeling van de GOMvL waar de heer Van der Sijp bestuurslid was.

4.6.5.4 Speciale omstandigheden en ad hoc redenen

De oprichting van boterfabriekjes verliep in het laatste decennium van de 19^e eeuw in een vrij snel tempo. De gunstige berichten uit Friesland en de voorbeelden in eigen omgeving stimuleerden het proces om op meerdere plaatsen de stap naar een boterfabriekje te wagen. Er gingen echter ook zaken mis zoals de fabriek te **Elst** (062). Toen eind [140] 1894 deze fabriek in problemen kwam en na faillissement een doorstart ging maken was de ontstane onrust het signaal om in de regio zelf aan de slag te gaan.

Er kwamen handkrachtfabriekjes in **Valburg** (064) en **Herveld** (063) alsook een stoomzuivelfabriek in **Doornenburg** (060). Ook het faillissement van de stoomzuivelfabriek te **Doornenburg** was de directe aanleiding om, met een deel van de leveranciers, een zuivelfabriekje te beginnen in het nabijgelegen **Angeren** (061). Het probleem in Elst gaf dus een reactie in de omliggende dorpen waar boterfabriekjes werden opgericht die echter ook geconfronteerd werden met hetzelfde probleem, onvoldoende melk. De relatief geringe hoeveelheid melk aanwezig in de Over-Betuwe had al zijn bestemming gekregen als consumptiemelk in de steden **Arnhem** en **Nijmegen**, waardoor een florerende boterfabriek niet tot de mogelijkheden behoorde.

De infrastructuur in de Betuwe en het gebied beneden de Waal, de regio's 7 t/m 12, waren niet bepaald geschikt voor het oprichten van boterfabrieken; de hoeveelheid melk was gering en de wegenstructuur in het gebied gebrekkig. Voor de veehouders die er zaten was de enige mogelijkheid het oprichten van handkrachtfabriekjes om ook te kunnen profiteren van de nieuwe ontromingstechniek middels de centrifuge. Dat bracht immers meer boter uit dezelfde hoeveelheid melk.

Het probleem echter was dat de fabriekjes te klein waren om bekwaam personeel aan te trekken en dat gold vooral voor de directeur.

Tijdens de 72^e Algemene Vergadering van de GOMvL, augustus 1915, hield de zuivelconsulent

A.K. Hylkema een inleiding over de melkbehandeling op de boerderij waarna zich een discussie ontspon over situatie met betrekking tot de boterfabrieken in het zuidelijk deel van Gelderland ⁴⁰⁵. “Maar beneden den Rijn is de toestand nog niet geheel in orde. Boterfabrieken zijn er daar te veel. Het ware wenschelijk, dat ze versmolten in een veel kleiner aantal maar dan van de eerste soort”. Men constateerde “dat de Betuwsche boer in zijn hart een paardeman is en tevens een fruitteler. Overigens houdt hij zich bezig met de vetweiderij en daarmee heeft hij een ruim bestaan”. De alternatieve bestemming van grond en arbeid verklaarde de geringe hoeveelheid melk in het gebied. Door de kleine fabriekjes was men niet in staat voldoende kennis in huis te hebben en men constateerde “dat veelal de directeurs dier kleine fabrieken niet goed onderlegd zijn. Spreker kent een fabriek in Maas en Waal, waarvoor men tot directeur een horlogemaker heeft benoemd, omdat zoo'n man gewend is aan accuraat werk”. Het illustreerde de situatie in dat gebied.

Ten zuiden van de Waal was de structuur van melkverwerking vergelijkbaar met dat van de aangrenzende provincie Noord-Brabant. Men behoorde in de kerkelijke hiërarchie ook tot dat gebied en was daarop ook meer aangewezen. Zo kon het ook gebeuren dat toen men zich in **Altforst** (121) in 1908 wilde aansluiten bij een botercontrolestation, het eerst contact werd gezocht met het botercontrolestation te Eindhoven en deze hen doorverwees naar het botercontrolestation in het GOZ-gebied te Deventer ⁴⁰⁶. De kleine fabriekjes waren geen van alle lid van de GOZ.

De zuivelconsulent A.K. Hylkema schreef in zijn jaarverslagen meermaals over zijn pogingen om te komen tot fusies van de kleine handkrachtboterfabriekjes. In het jaarverslag over 1916 ⁴⁰⁷ schreef hij: “In het Zuidelijk deel van mijn ambtsgebied werkt de gevoerde propaganda voor flinke stoomzuivelfabrieken meer en meer door. De vruchtbare bodem, de aard der bewoners, het gebrek aan arbeidskrachten, evenals de wijze van zuivelbereiding (op de boerderij en in kleine fabrieken) bevorderden het gebruik van de uitgestrekte graslanden voor vetweiderij. De ondergeschikte beteekenis van de melkveehouderij maakte het moeilijk in een geschikt werkgebied zooveel deelneming tot oprichting van een flinke stoomzuivelfabriek te vinden, dat met voldoende zekerheid voor goede bedrijfsuitkomsten tot stichting kon worden overgegaan”.

In de tweede helft van WO 1 werd door de melkschaarste een extra probleem gecreëerd doordat de melkproductenfabriek te **Cuijk** de melk uit de streek opkocht van de handkrachtfabriekjes in **Druuten, Puiflijk, Afferden** en **Winssen**. Daardoor werd de melkpool, waaruit een grote fabriek zou moeten ontstaan, weer kleiner. De zuivelconsulent had zich veel moeite getroost om de fabriekjes rond **Wijchen** en in West Maas en Waal tot fusie te bewegen in één grote stoomzuivelfabriek. Dat slaagde eerst in **Wijchen** in 1926 met de oprichting [141] van '*Sint Cunera*' (092) en in Maas en Waal in 1928 met de oprichting van '*St. Joseph*' (115).

Na de tweede wereldoorlog leidde de sanering van de melkverwerking in West-Betuwe tot de oprichting van een nieuwe zuivelfabriek in **Buren**. Een stichting, opgericht om de melkverwerking in West-Betuwe te bundelen, werd de werknaam voor de vereniging die later werd behouden als eigenaam van de coöperatieve melkproductenfabriek '*De Stichting*'. (106)

Een zeer bijzonder motief lag ten grondslag aan de oprichting in 1927 van de stoomzuivelfabriek '*Zonegge*' te **Zevenaar** van de firma Brandsma. Uit rancune jegens **Didam** begon de 67 jarige heer H.M. Brandsma een zuivelfabriek in Zevenaar zoals uitvoerig is beschreven. De strijd om melk was het middel om zijn gram te halen; daarin is hij deels geslaagd.

4.6.6 De top tien zuivelfabrieken.

De hoeveelheid verwerkte melk in de twaalf regio's verschillen sterk en geven een goed beeld van de melkveehouderij in die regio's. In tabel 4.17 is een samenvatting gegeven van de hoeveelheid verwerkte melk.

Rangschikking naar het gemiddelde over deze drie jaren laat zien dat Winterswijk duidelijk de grootste zuivelfabriek was in het onderzoeksgebied. Al de fabrieken uit de lijst zijn begonnen als stoomzuivelfabriek en hebben in de regio de meeste melk kunnen aantrekken. Vier van de tien fabrieken, **Winterwijk, Aalten, Lichtenvoorde** en **Eibergen** zijn gelegen in de regio Winterswijk. In deze regio is het aantal melkkoeien vanaf 1900 in twintig jaar bijna verdubbeld. Het is zeer waarschijnlijk dat de aanwezigheid van de zuivelfabrieken, de infrastructuur voor melkverwerking, de veehouderij heeft gestimuleerd (zie afbeelding 4.41.).

We hebben gezien dat op meerdere plaatsen door particulier initiatief boterfabriekjes waren gestart zoals in **Neede** (018), **Lochem** (010), **Doesburg** (037), **Keijenberg** (014). Geen van deze boterfabrieken zijn terug te vinden in de top tien. Toen de landbouwers lang genoeg de kat uit de boom hadden gekeken en zagen dat fabrieksmatige bereiding van boter voordeliger bleek dan op de boerderij werd hun macht, het gezamenlijk bezit van de grondstof, ingezet voor de stichting van coöperatieve zuivelfabrieken.

De stichting van coöperatieve zuivelfabrieken werd krachtig gestimuleerd door hun voormannen, in het bijzonder de heer Bieleman uit Vorden. De top tien fabrieken zijn allen als coöperatie opgericht in jaren 1893-1900.

Al deze top tien fabrieken liggen in een gebied waar nagenoeg geen concurrentie was van andere boterfabriekjes binnen een cirkel van circa 1,5 uur gaans. Er was dus voldoende ruimte voor ont-plooiing en de concurrentie had geen kans. Door de leveringsplicht van de melk, vastgelegd in de statuten, was de landbouwer gebonden aan zijn coöperatie, ook in mindere tijden. De boterfabrieken in hun gebied hadden in principe een monopoliepositie met betrekking tot de melkverwerking in dat gebied, de actieradius van melkvervoer per paard en wagen bepaalde min of meer de grens. Dat zou later, bij de komst van gemotoriseerd vervoer, geheel anders worden. Toen was de actieradius beduidend groter en werd de concurrentie om de melk groter en werd daarmee een belangrijke factor voor de sanering.

De Coöperatieve Zuivelfabriek **Winterswijk** was rond 1910, op basis van de hoeveelheid verwerkte melk, de grootste van Nederland en, op die van de coöperatieve boterfabriek in Oldenburg (D) na, de grootste van Europa ⁴⁰⁸). Het was het succes van het destijds gezamenlijk optreden van de initiatiefnemers. Het waren drie heren: E. Haitsma Mulier, burgemeester van Winterswijk en voorzitter van de plaatselijke afdeling van GOMvL; J.G. ten Houten, plaatselijk bankier en H.J. Oonk, hoofdonderwijzer in Meddo en voorzitter van de *Coöperatieve Winterswijksche Landbouwersbond*. Zij hebben er voor gezorgd dat niet in elk der buurtschappen maar, centraal in Winterswijk, één zuivelfabriek kon worden opgericht. Met de burgemeester, een bankier en een hoofdonderwijzer als initiatiefnemers werden de gelederen gesloten en kon worden aangestuurd op de oprichting van de vereniging '*de Winterswijksche Coöperatieve Zuivelfabriek*'. In het jaarverslag van 1900 constateerde men dan ook met voldoening dat, tegen het advies in van de heer *Van Weydom Claterbos*, destijds gekozen is voor één grote coöperatieve stoomzuivelfabriek dankzij de krachtige pleidooien van Bieleman en de voortvarendheid van Haitsma Mulier ⁴⁰⁹).

Anders dan in het Gelders Rivierengebied waren de verspreid liggende dorpen in de Achterhoek goed bereikbaar en lagen bijna alle boterfabrieken niet ver van een spoorstation; van belang voor aanvoer van hulpstoffen, o.a. steenkolen, en de afvoer van boter. Ook was in de Achterhoek de veebezetting en daarmee de hoeveelheid grondstof melk beduidend groter dan in het Rivierengebied.

De ontginning van woeste gronden eind 19e en begin 20e eeuw in de Achterhoek konden worden ingezet voor de veehouderij waardoor, na een succesvolle start van de zuivelfabriek, de veestapel aanmerkelijk kon groeien. De dorpen in het rivierengebied lagen meer geïsoleerd, de veehouderij was van ondergeschikt belang en een groot deel van de melk die voorhanden was ging als consump-

tiemelk naar de steden.

[143] 4.6.7 Conclusies

Zoals eerder gesteld is de oprichting van zuivelfabriekjes in een streek te vergelijken met het zaaien van zaad in de wilde natuur, afhankelijk van de omstandigheden in het biotoop zal het kiemen en uitgroeien.

Initiatieven om te komen tot oprichting van een boterfabriek waren er voldoende, de activiteiten van Van Weydom Claterbos, zijn leraarschap gedurende acht jaar aan de Ambulante Zuivelschool en daarna nog vijftien maanden als tijdelijk zuivelconsulent, hadden er voor gezorgd dat het onderwerp op alle relevante plaatsen onder de aandacht was gebracht.

De voorbeelden uit Friesland waren bekend. Een zeer belangrijk punt was de visie op hoe te beginnen, als kleine handkrachtfabriek volgens het Limburgs model of als stoomzuivelfabriek volgens het Friese model. Voor het uitvechten van deze discussie waren de jaren 1894 en 1896 bepalend. In 1894 was er de circulaire van de Zuivelcommissie met het standpunt voor het Limburgs model waartegen Bieleman zich heftig verzette en in 1896 kwam het onderwerp weer ter tafel toen het ging over het profiel van de aan te stellen zuivelconsulent.

Een mooi voorbeeld over de intensiteit van de discussie was er in 1894 bij het torpederen van, de bij akte al opgerichte, zuivelfabriek '*de Eendracht*' te **Doetinchem**. H.M. Hartog, lid van de Zuivelcommissie van GOMvL, liet zich door Landry voor zijn karretje spannen om, als belanghebbende, de stoomzuivelfabriek te Doetinchem van tafel te krijgen en een handkrachtfabriekje te **Wijnbergen** daarvoor in de plaats te zetten.

De beschikbaarheid van melk is de belangrijkste factor gebleken voor een al of niet succesvolle exploitatie van een opgerichte boterfabriek. Daarom ook werd voor de twaalf regio's in het onderzoeksgebied de veetellingen als basis genomen om de potentiële hoeveelheid melk te kennen en dat te relateren aan de hoeveelheid verwerkte melk. Voor de hoeveelheid te leveren melk per koe werd daarbij van 3000 liter aangehouden.

In deze aangenomen hoeveelheid ten opzichte van de werkelijk geleverde hoeveelheid zit een onzekerheid die qua orde grootte zeker 10% zal bedragen. De hoeveelheden verwerkte melk steeg naar het niveau richting de hoeveelheid van 70 tot 100% van het potentieel aanwezige. Het aantal koeien welke nodig waren voor het stichten van een zuivelfabriek werd in de loop van de tijd steeds naar boven bijgesteld.

Werd in het rekenvoorbeeld in 1888 nog uitgegaan van 200 koeien voor een handkrachtfabriekje, later werd door de zuivelconsulent het minimum aantal koeien als hard criterium gehanteerd voor het oprichten van een stoomzuivelfabriek; dat was 500 in 1910 (Doetinchem), 800 in 1920 (Arnhem) en 1200 in 1926 (Neede).

De financiering was meestal geen echte bottleneck maar kon wel voor grote vertraging zorgen in het realiseren van de plannen. Wanneer de plannen eenmaal gedragen werden door voldoende landbouwers dan kwam de financiering rond óf doordat lokale financiers extra aandelen namen óf doordat via hoofdelijke aansprakelijkheidstelling het restant hypothecair kon worden geleend.

Ook was particulier initiatief vaak de oplossing wanneer een coöperatieve zuivelfabriek niet of niet snel genoeg van de grond kwam. We hebben dat gezien in **Doesburg, Keijenborg, Neede, Eibergen** en **Vasseveld**. De particuliere initiatieven moesten stoppen zodra een coöperatie de melk ging verwerken.

De steden **Arnhem** en **Nijmegen** hadden vóór de komst van boterfabrieken al een reguliere aanvoer van melk door melkventende landbouwers, slijters of grossiers. De vraag naar onverdunde en onvervalste melk leidde vanaf 1879 tot het oprichten van melkinrichtingen die daartoe garanties ga-

ven. Dit voorbeeld werd van lieverlee door meerderen gevolgd waardoor in de steden meerdere melkinrichtingen ontstonden. Aangezien melk als consumptiemelk beter werd betaald dan bij de verwerking tot boter of kaas, had de bestemming als consumptiemelk altijd voorrang. Was er meer melk dan nodig voor consumptiemelk, vooral in de zomer met grote melkaanvoer, dan was de bestemming tot boter de meest aangewezen weg in deze regio's met kleinschalige veehouderij.

In het Rivierengebied was de melkhoeveelheid gering en was een handkrachtfabriekje het meest aangewezen voor coöperatieve verwerking van melk tot boter. In West Maas en Waal zien we dat er al vroeg tot handkrachtfabriekjes werd overgegaan ondersteund door Van Weydom Claterbos. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat Van Weydom Claterbos, na zijn eervol ontslag [144] als tijdelijk zuivelconsulent, vertrok uit Zutphen en zich vestigde in Nijmegen als particulier zuivelconsulent⁴¹⁰. Hij zat hier dicht bij zijn doelgroep, een gebied waar het Limburgse model populair was en hij de streek en de streek hem, kende. Daarnaast zal hebben meegespeeld dat zijn zoon J.C. van Weydom Claterbos in 1897 werd benoemd tot provinciaal zuivelconsulent in Limburg.

De nieuw benoemde zuivelconsulent H.B. Hylkema bracht, als gewezen zuiveldirecteur te **Irnsum**, veel ervaring en gezag mee. Als Fries had hij in deze streek bij voorbaat gezag en bovendien had hij door het schrijven van een *Leerboek voor Zuivelbereiding* bewezen over veel inhoudelijke kennis te bezitten. Hierdoor was hij in staat direct na zijn aantreden de impasse te **Steenderen** te doorbreken en zijn gewicht in de schaal leggen bij het tot stand komen van meerdere stoomzuivelfabrieken in de Achterhoek. Ook de latere zuivelconsulenten hebben zich beijverd voor het oprichten van stoomzuivelfabrieken en het tot fusie stimuleren van de nog aanwezige handkrachtfabrieken in het Gelders Rivierengebied.

Met de inventarisatie van de zuivelfabrieken gegeven in bijlage 2 zijn 130 zuivelfabrieken en fabriekjes ten tonele gevoerd. Het waren alle fabriekjes waar, zij het soms summier, enige informatie van beschikbaar is. Zijn dit alle zuivelfabriekjes? Het hangt een beetje af van de definitie, maar er zijn er meer geweest. Wanneer we als definitie hanteren het gezamenlijk verwerken van melk onder toepassing van daartoe aanwezige ontroom- en karnapparatuur dan zijn er ongetwijfeld meerdere locaties te noemen. Enkelen ervan zijn we ook tegengekomen zoals in Borculo, Eibergen, Geesteren, Varsseveld en Groesbeek. Hoewel niet van groot belang waren het alle wel probeersels en initiatieven die hadden kunnen uitgroeien tot meer. De omstandigheden, het stichten van een fabriekje in de buurt heeft dat dan mogelijk verhinderd.

We zullen het niet weten, het belang was daarvoor te gering om daar letterlijk notitie van te maken. Daar waar eind 19^e eeuw lokale kranten verschenen werd van alle nieuwe zaken notitie gemaakt dus ook van de komst van zuivelfabriekjes. Helaas was het zo, dat het daarbij vaak bleef en er daarna weinig of niets meer over werd geschreven omdat het nieuws van de start het enige vermeldingwaardige bleek te zijn. Door het vermelden van het bestaan in de lokale krant komt het ook in de lokale geschiedschrijving voor zonder dat het perspectief van duur en omvang kan worden vermeld, noch bestuur of directeur kan worden genoemd. Dat is onbevredigend vandaar dat in deze inventarisatie is getracht zoveel als mogelijk al de genoemde zuivelfabrieken in perspectief te plaatsen van omvang en de levensduur.

4.7 BESLUIT

De oprichting van melkinrichtingen en zuivelfabriekjes was een proces wat zich in een relatief korte tijd heeft afgespeeld. Melkinrichtingen startten vanuit de melkventerij en werden serieuze ondernemingen toen men garanties ging geven van onvervalstheid door het beheersen en controleren van de logistieke keten. Het waren particuliere initiatieven en particulier gefinancierde ondernemingen.

Toen rond WO I melkschaarste aan de orde was gingen veehouders hun macht inzetten en stichtten

coöperatieve melkinrichtingen zoals we dat hebben gezien in **Arnhem** (1919) en **Nijmegen** (1915). Ook de eerste boterfabriekjes waren particulier initiatief zoals we o.a. zagen in **Netterden, Doesburg, Lochem, Elst, Neede** en **Keyenburg**. Voor zuivelfabriekjes op coöperatieve grondslag was de financiering veelal de beperkende factor waardoor deze soms maar moeilijk van de grond kwamen. De eerste coöperatieve fabriekjes waren niet zelden afhankelijk van enkele geldschietters of groot aandeelhouders. De scheiding van particulier en coöperatief was bij de oprichting niet scherp gedefinieerd en was in de praktijk geen groot probleem. De zuivelbonden propageerde de coöperatieve organisatievorm maar moest erkennen dat ter wille van de financiering ook leden moesten worden toegelaten die aandelen kochten en geen melk leverden.

De echte coöperatieve leer werd verbreid toen de FNZ in 1906 haar eigen '*Officieel Orgaan*' had en in de eerste vier nummers verhalen verschenen over de juiste organisatie van coöperatieve zuivelfabrieken ⁴¹¹.

De coöperatiewet van 1876 was ontoereikend en werd in 1925 vervangen door een nieuwe coöperatiewet. De Vordensche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek trok de consequenties en liquideerde in 1907 haar coöperatie om een nieuwe 'echte' coöperatie te stichten (zie 5.1.1).

[146] De Didamsche Roomboterfabriek wordt altijd genoemd als de eerste Zuivelcoöperatie van Gelderland maar het lijkt erop dat dit onderdeel was van de coöperatieve propaganda. De Didamsche Roomboterfabriek zegde haar lidmaatschap van de GOZ in 1899 op en werd, op verzoek van de zuivelconsulent, pas per januari 1916 weer lid. Dit hernieuwde lidmaatschap was juist in het jaar van haar vijfentwintig jarig bestaan dat op 4 augustus in aanwezigheid van vele coöperatoren breed werd gevierd en veel publiciteit verkreeg ⁴¹². Het heeft er alle schijn van dat het lidmaatschap werd hernieuwd om de GOZ de gelegenheid te geven het 25-jarig feestje te vieren waarop de zuivelconsulent een feestrede kon uitspreken.

Het lidmaatschap van de GOZ werd in 1921 weer opgezegd en later in 1926, na het tot rust komen van de interne organisatie, weer opnieuw aangesloten.

De vraag van coöperatief dan wel particulier was bij de oprichting veelal geen kwestie, de financiering telde en daar konden in de meeste gevallen particulieren, die geen melkleveranciers waren, aan deelnemen.

In de periode vanaf 1906 werd het accent steeds meer gelegd op het onderscheid tussen particulier dan wel coöperatief. Toen in 1925 de coöperatiewet werd vernieuwd zijn nagenoeg alle statuten van de coöperatieve zuivelfabrieken herzien met als basis de zuivere coöperatieve gedachte.

De inventarisatie van de oprichting van zuivelfabriekjes in een aaneengesloten gebied leert dat de melkbeschikbaarheid de belangrijkste factor was die leidde tot duurzaam succes. Toen in het laatste decennium van de 19e eeuw, vanuit meerdere initiatieven, plannen ter tafel kwamen tot het oprichten van zuivelfabriekjes was het een strijd tussen groot- of kleinschalig, tussen stoom of handkracht. De insteek van de GOMvL was aanvankelijk kleinschalig en met weinig risico's beginnen. Het motto was liever een kleine boterfabriek dan geen fabriek.

De inzet van de handcentrifuge bracht reeds een geweldige verbetering in de opbrengst aan boter. In het onderzoeksgebied was, in tegenstelling met de traditionele veehouderijgebieden zoals Friesland en Holland, het ontromen van de melk een weinig toegepaste werkwijze. De volle melk werd gekarnd waardoor veel melkvet in de ondermelk achterbleef. Met de komst van de centrifuge gingen men over, van het karnen van volle melk, naar het eerst centrifugeren van de melk en daarna karnen. Met deze werkwijze werd ongeveer 25% meer boter verkregen uit eenzelfde hoeveelheid melk.

Het was een stimulerende verbetering en gaven de mensen die, bij een kleinschalige veehouderij, pleitten voor een kleinschalige fabriek het gevoel op de juiste weg te zijn. Deze aanpak werd nood-

gedwongen gevolgd in de gebieden met een lage veebezetting, slechte wegen en afgelegen gebieden. De kleinschaligheid bleek echter uiteindelijk onvoldoende rendement op te leveren waardoor groei uitbleef.

Binnen de GOMvL werd in de jaren 1894-1896 een felle discussie gevoerd over grote dan wel kleine fabrieken. De heren Lugard en Bieleman waren de pleitbezorgers voor grootschalige fabrieken.

De afstand waarover de melk moest worden aangevoerd was eigenlijk de enig beperkende factor. In de lezing van de heer Bieleman te Borculo, eind 1895, worden de hoofdlijnen voor oprichting van een boterfabriek in praktische termen uiteengezet (zie bijlage 3).

De inventarisatie van de top tien zuivelfabrieken, in hoeveelheid verwerkte melk, laat zien (tabel 4.17) dat de grotere fabrieken alle zijn begonnen als stoomzuivelfabrieken en in hun omgeving een soort monopolie positie hadden verworven.

Illustratief is het verschil tussen **Winterswijk** en . In Winterswijk zijn meerdere buurtschappen maar er is direct één stoomzuivelfabriek opgericht door het initiatief van burgemeester, bankier en schoolhoofd. In Wijchen begon men een vijftiental jaren later met de oprichting van handkrachtfabriekjes in de verschillende buurtschappen en duurde het nog een vijftiental jaren voordat één centrale stoomzuivelfabriek kon realiseren. Het is typerend voor het verschil in aanpak.

5. De zuivelfabrieken de eerste decennia na oprichting

De oprichting van zuivelfabrieken was iets nieuws waarbij vooral in de beginfase zeer veel mensen waren betrokken. Lokaal namen mensen initiatieven om te komen tot een organisatie, het opzetten van een fabriek. De gehele logistiek van melkaanvoer, melkverwerking en de afzet van producten moest worden geleerd.

De schaal waarop men begon was klein en de risico's bleven daardoor dan ook relatief beperkt. Men ging met elkaar verplichtingen aan waarbij de uitkomst afhankelijk was van beslissingen te nemen door bestuur, commissarissen en directeur. Vaak ging het goed, maar soms was faillissement het lot. Door de landbouwers waren risico's van financiering nauwelijks te overzien en was het begrijpelijk dat op meerdere plaatsen eerst de kat uit de boom werd gekeken voordat het avontuur werd begonnen. Het opzetten van een goede organisatie, het regelen van de financiering, het transport van de melk en de afzet van boter waren de nieuwe zaken waarvoor men stond.

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen waren het de lokale voormannen die opstonden en mede aan de hand van voorbeelden de weg naar fabrieksmatige verwerking van melk insloegen. Hoe is dat in de praktijk verlopen? Wat werd er bij de oprichting van een zuivelfabriekje allemaal geregeld? Hoe is het proces van de vorming van een organisatie verlopen? Hoe is de rol van bestuur, commissarissen, directeur en leden in de praktijk ingevuld? Wat was het resultaat in de eerste decennia van hun bestaan? Deze vragen komen aan de orde in dit hoofdstuk.

5.1 De organisatie.

De oprichting van een zuivelfabriekje was of een particuliere of een gezamenlijke investering. In het eerste geval nam een particulier, veelal een boterhandelaar, het initiatief om voor eigen rekening en risico een zuivelfabriekje te bouwen waarvoor de melk op contractbasis werd geleverd tegen een te voren afgesproken prijs of prijsformule. Voor een gezamenlijke investering door een vereniging of coöperatie was het noodzaak om de afspraken vast te leggen in statuten met daaraan gekoppeld een huishoudelijk reglement.

5.1.1 De Statuten

Bijna alle coöperatieve zuivelfabrieken verkregen hun wettelijke status door goedkeuring van de statuten, notarieel vastgelegd in een akte, volgens de Coöperatiewet van 1876. De notariële akte was niet vereist maar men zag daarin een extra waarborg.

In de wet werd aangegeven wat in de statuten geregeld moest worden ¹⁾. Doordat notarissen niet zo goed bekend waren met de Coöperatiewet werden, zeker in het begin, de statuten van een Friese coöperatie als model genomen. Dit was ook het geval bij eerste coöperatieve boterfabriek in het onderzoekgebied te **Didam**; het idee van de oprichting van de Didamse boterfabriek was immers ontstaan na oriëntatie in Friesland (4.6.2.3).

Voor de landbouwers waren de meeste artikelen van de voorgestelde statuten geen onderwerp van discussie. Anders was dat voor onderwerpen over bestuur, financiering en stemrecht. In **Didam** was de initiatiefnemer de heer Jansen, van beroep aannemer, in de organisatie dominant aanwezig en hij zal daarbij ook een stempel hebben gedrukt op de keuzes bij de invulling van de drie genoemde artikelen te regelen in de statuten ²⁾. Zo werd het bestuur beperkt tot drie personen, werd de financiering geregeld via de uitgifte van aandelen á f.50, -, waren er veel leden met aandelen zonder melk, deelden de aandeelhouders, -na een vergoeding van 4 % rente op het ingelegde kapitaal -, mee in de winst en was het stemrecht gekoppeld aan de hoeveelheid aandelen. Bij één of twee aandelen één stem; bij drie aandelen twee en bij meer dan drie aandelen drie stemmen.

[154] Jansen was eerste voorzitter en had tien aandelen. De oprichting van de 'Didamsche Coöperatieve Zuivelfabriek' (040) had meer weg van een particulier bedrijf met veel aandeelhouders waar-

van er tevens een groot aantal leverancier waren van de grondstof melk.

De voorzitter van het bestuur van de in 1894 opgerichte coöperatieve stoomzuivelfabriek '*Angerlo-Eldrik*' (038), de heer Tiemes, verzuchtte in een vergadering te Doetinchem: "In Didam bestaat een zoogenaamde coöperatieve boterfabriek. Ik zeg 'zoogenaamde' want naar mijn idee is het geen coöperatieve. Zij bestaat uit aandelen die in handen zijn van verschillende personen, te Didam toevallig 99. Deze aandelen brengen een hooge rente op; dit jaar 27%" ³⁾

Coöperatie of particulier was voor het boterfabriekje van **Didam** niet zo duidelijk; in naam was het coöperatief maar in de praktijk leek het op een particulier bedrijf met veel aandeelhouders. De winst ging in eerste instantie naar de leden en niet naar de melk.

In **Vorden**, waar de statuten van Didam model stonden ⁴⁾ en de heer Jansen als architect ⁵⁾ werd gekozen voor de te bouwen coöperatieve roomboterfabriek ⁶⁾, werden belangrijke andere keuzes gemaakt. Het bestuur bestond uit vijf personen en de financiering liep via aandelen van f. 50,- met daarover 4% rente. Hier deelden de aandeelhouders echter voor slechts 20% mee in de winst met maximaal 3,5% dividend over het gestorte kapitaal. Het stemrecht was ook hier geregeld naar het aantal aandelen, echter met een andere staffel: één of twee aandelen gaf één stem, drie of vier aandelen twee stemmen en vijf of meer gaf drie stemmen.

De discussie over hoe een echte coöperatie er in zijn organisatie uit moest zien begon pas goed toen de FNZ een eigen ledenblad, het 'Officieel Orgaan' kreeg waarin de missie over de echte coöperatieve leer kon worden uitgedragen. De accentverschillen tussen coöperatie en speculatie werden aangescherpt. In het eerste nummer van het '*Officieel Orgaan*' in 1906 werd gesproken van "de fouten in de inrichting en wijze van werken in onze coöperatieve zuivelfabrieken" ⁷⁾. Men schreef dat in het achterliggende 'haasttijdperk', bij de snelle uitbreiding der coöperatieve zuivelbereiding, "werden zoowel de goede als minder goede grondslagen telkens en telkens weer door nieuwe fabrieken overgenomen".

In een drietal vervolgartikelen in het '*Officieel Orgaan*' legde de FNZ uit wat moest worden verstaan onder een zuivere coöperatie en gaf een model, waaraan de statuten zouden moeten voldoen ⁸⁾.

Er werd op gewezen dat een coöperatie niet alleen het stoffelijke belang moest dienen maar ook het coöperatieve beginsel moest uitdragen. Het grootste probleem was het begrip winst. Het werd juist gevonden te spreken over "de verdeling van de zuivere opbrengst van de verkregen producten". Winst kon alleen ontstaan als er te weinig werd uitbetaald voor de melk.

De vraag werd gesteld: "Wie nu hebben recht op een gedeelte van die zuivere opbrengst, omdat zij tot de vorming daarvan hebben bijgedragen? In de eerste en voornaamste plaats natuurlijk zij, die de grondstoffen voor de producten d.i. de melk hebben geleverd. Maar in de tweede plaats heeft ook het personeel der coöperatieve zuivelfabriek invloed op de grootte der zuivere opbrengst en daarom komt ook hun een gedeelte daarvan toe".

De in de statuten genoemde aandeelhouders hadden in de ogen van FNZ geen recht op de winst en behoorden geen stemrecht te hebben. "De geldschietter heeft daarom alleen recht op dezelfde beloning, die hij elders bij soliede belegging zou krijgen, n.l. een vaste, matige rente en daarmee behoren zijn rechten op te houden".

De Coöperatiewet van 1876 regelde de rechtspersoonlijkheid van de coöperatieve verenigingen maar bij de vertaling naar de statuten waren de notarissen uitgegaan van de statuten der naamloze vennootschappen welke daartoe werden aangepast aan de Coöperatiewet van 1876. Hierdoor is het tot stand komen van de "zoogenaamde coöperatieve vereenigingen" in de hand gewerkt. Het was duidelijk dat de statuten moesten worden aangepast. Dit werd in [155] Vorden het meest drastisch aangepakt. In aanwezigheid van Bieleman, oprichter van GOZ in 1896 en FNZ in 1900, waarvan hij

van beide organisaties de eerste voorzitter was-, werd in een algemene ledenvergadering van 2 oktober 1907 besloten de bestaande Vordensche Coöperatieve Roomboterfabriek (012) te laten opheffen en over te laten nemen door de tegelijkertijd opgerichte nieuwe Vordensche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek die alle bezittingen van de bestaande fabriek overnam en de aandeelhouders uitkocht.

De akte van heroprichting werd getekend door 434 leden, allen melkleveranciers, op 30 november 1907⁹⁾. Hiermee werd het voorbeeld gegeven hoe de bestaande statuten van de coöperatieve zuivelfabrieken diende te worden aangepast. In de loop van de tijd gebeurde dat ook met meerdere coöperaties en verzorgden de lokale zuivelbonden voorbeeldstatuten die als model golden voor de aanpassingen die op vele plaatsen volgden. Met de komst van de nieuwe coöperatiewet van 1925¹⁰⁾ werden in de daarop volgende jaren alle statuten wederom aangepast.

De bijzondere positie van oprichters, zijnde melkleveranciers en niet-melkleveranciers, werd in discussie gebracht door een oud-notaris¹¹⁾ bij de afwikkeling van het faillissement van de Coöperatieve Roomboterfabriek '*Boven-Betuwe*' te **Doornenburg** (060). Zijn betoog was dat door de, vrij algemeen gebruikte, omschrijving van het doel in artikel 2 "gemeenschappelijke bereiding van boter door exploitatie eener roomboterfabriek" de organisatie per definitie géén coöperatie was in de zin van artikel 2 van de Coöperatiewet omdat de gemeenschap werd gevormd door aandeelhouders zijnde melkleveranciers en nietmelkleveranciers.

Het was duidelijk dat al in het eerste decennium van de zuivelfabrieken de discussie over de statuten leidde tot aanpassingen waarbij de financiering en stemrecht door niet-melkleverende leden een bepalende rol speelde. In een ingezonden brief in het '*Officieel Orgaan*' noemde Obbink uit **Aalten** het hebben van leden-geldschieters zonder melkleverantie bij oprichting een "noodzakelijk kwaad"¹²⁾.

De coöperaties werden meest opgericht voor de duur van negenentwintig jaar. Voor kleinere verenigingen werd daarvan wel afgeweken en werden ook verbintenissen aangegaan voor vijf jaar. De '*Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Azewijn*' (033) was statutair een verbinding aangegaan voor acht jaar en had verzuimd deze termijn tijdig te verlengen. Dit verzuim werd geconstateerd door het BCGO en deze verlangde op korte termijn hiervoor een oplossing op straffe van verlies van het Rijksbotermerk.

Bijna drie jaar nadat de statutaire termijn was verstreken werd op 29 mei 1907 een nieuwe acte getekend voor heroprichting van de coöperatie. Het bestuur van de boterfabriek had, na het vertrek van de eerste directeur in 1899, uit kosten overwegingen besloten geen nieuwe meer aan te stellen. Hierdoor was de formele organisatie een beetje uit het oog verloren. Het fabriekje te **Azewijn** verkeerde in een moeilijke positie mede doordat in die periode in **Gendringen** zich juist een nieuwe stoomzuivelfabriek had gevestigd [156] waarvan de concurrentie sterk werd gevoeld. In een schrijven van de waarnemend secretaris aan de BCGO werd de situatie uitvoerig toegelicht. De waarnemend secretaris, de heer E. Brandts, verzocht 'alles zo stil mogelijk te houden wegens de concurrentie met Gendringen'¹³⁾

5.1.2 Het bestuur

Voor de oprichting van een Coöperatieve Vereniging werd meestal een commissie benoemd die was samengesteld uit vooraanstaande personen uit de gemeenschap. Het waren notabelen en bestuurders van lokale landbouwverenigingen zoals de GOMvL, dorpsverenigingen en boerenbonden. Het voorzitterschap werd vaak toebedeeld aan de burgemeester, notaris of hoofdonderwijzer. Na de oprichting werd dan een definitief bestuur gekozen. Was de burgemeester voorzitter van de oprichtingscommissie dan werd vaak in het definitieve bestuur een andere tot voorzitter gekozen en daarbij de burgemeester tot erevoorzitter benoemd.

In **Steenderen** werd de hulp van de burgemeester, C.D.G. Planten, ingeroepen om als voorzitter van

de commissie van oprichting, de tien jaar lopende discussie tot een positief besluit te forceren. Hij werd ook gekozen tot voorzitter van het bestuur en bleef dat tot zijn overlijden in 1910.

In **Vorden** was ook de burgemeester, P.G. Gallée, voorzitter van de commissie van oprichting en de hoofdonderwijzer G.J. Bieleman, secretaris. Bieleman werd de eerste voorzitter van het bestuur en speelde later een belangrijke rol in de Nederlandse zuivelorganisaties.

Er waren meerdere hoofdonderwijzers die in de beginfase van de zuivelfabrieken een belangrijke rol speelden in diverse besturen. Zij waren goed geschoold, kwamen veelal van elders en werden, vanwege hun schrijfvaardigheid, veelal aangewezen als secretaris. In **Eefde** was dat E.E. Kronenburg, initiatiefnemer en oprichter van de GOZ en tevens ook lid van het eerste GOZ bestuur. In **Winterswijk** was het de hoofdonderwijzer van Meddo, H.J.Oonk die de functie van secretaris-penningmeester vervulde maar van Provinciale Staten daarvoor geen toestemming kreeg; hij moest zich beperken tot de functie van secretaris 14).

De statuten regelde het aantal bestuursleden, de zittingsduur en de eventuele herverkiezing. Het aantal bestuursleden was in het begin meest vijf personen maar ook drie was niet ongebruikelijk, zeker daar waar externe financiers een belangrijke invloed wilden blijven uitoefenen, zoals we dat zagen in **Didam** maar overigens ook het geval was in **Doornenburg**. In Doornenburg werd **[157]** het eerste bestuur gevormd door aannemer H.A. Pauwen, steenfabrikant G. Terwindt en landbouwer J.W Derksen op wiens grond de fabriek werd gebouwd.

De zittingsduur werd meest gesteld op drie jaar en de al of niet herkiesbaarheid werd meest openge-
laten.

In de op richtingsstatuten van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*de Eendracht*' (028) te **Silvolde** was de zittingsduur van bestuursleden en commissarissen bepaald op drie jaar en was men na afloop van de zittingsperiode niet direct herkiesbaar. Dat bleek in de praktijk al spoedig een niet zo handige keuze. Aan het eind van het eerste jaar reeds werd in de algemene ledenvergadering zittingsduur en/of herkiesbaarheid van bestuursleden en commissarissen ter discussie gesteld. Men stelde "dat het niet goed zou werken voor de Coöperatie dat soms een goed lid moest aftreden en niet direct weer verkiesbaar was" ¹⁵). Ook vond men dat drie jaar te kort was voor het benutten van de opgebouwde ervaring. Vertrek na drie jaar zou betekenen dat een net ingewerkt bestuurslid of commissaris onvoldoende zou kunnen gebruik maken van zijn kennis en ervaring.

Een voorstel om de termijn van drie tot vijf jaar te verlengen werd in de volgende ledenvergadering aangenomen. Het niet direct herkiesbaar zijn na vijf jaar nam men op de koop toe. Daar had men wat op gevonden. Het rooster van aftreden was zó, dat men na vijf jaar stuuvertje wisselde tussen bestuur en commissarissen. De voorzitter van het bestuur werd voorzitter van de commissarissen en omgekeerd. Op deze manier bleef het circuit van bestuurders tot een klein groepje beperkt.

Er waren onder de leden ook niet veel personen die geschikt waren voor een bestuurlijke functie. Het was misschien niet zo bedoeld maar werkte in de praktijk goed. Interessant was in dit verband een discussie in de ledenvergadering in 1908 van '*Volharding*' in **Varsseveld** (027) toen een opmerking werd gemaakt over het feit dat het beter zou zijn dat bestuursleden, na reglementair aftreden, niet meer direct herkiesbaar zouden moeten zijn zoals dat in **Silvolde** was geregeld. "De directeur zegt hierin wel mee te kunnen gaan, maar dan moet men niet doen wat men in **Silvolde** doet: daar benoemt men aftredende bestuursleden tot commissarissen en de commissarissen weder tot bestuursleden en dan houdt men dezelfde soep" ¹⁶). Zo spraken de burens over elkaar.

De voorzitter van het bestuur was, niet altijd tevens de voorzitter van de bestuursvergaderingen. Voor het leiden van de ledenvergaderingen werd vaak teruggegrepen op een lid van de commissie van oprichting. Dit vereiste namelijk vaardigheden en gezag die niet altijd bij de gekozen bestuursvoorzitters werden aangetroffen. Dat was bijvoorbeeld het geval in **Winterswijk**, waar de bankdi-

recteur J.G. ten Houten de ledenvergaderingen voorzatz; in **Hengelo** werd deze taak vervuld door notaris J.M. Koning. Gezag en enige afstand tot het boerenbedrijf waren goede voorwaarden tot het leiden van dergelijke vergaderingen.

5.1.3 Commissarissen

De commissarissen werden aangesteld om toezicht te houden op de handelingen van het bestuur. Het aantal was afgestemd op het aantal buurtschappen of gebieden waaruit het melkwinningsgebied was opgebouwd. Daarbij werd in het begin de sleutel gehanteerd van één commissaris per 50 leden.

De Commissaris vervulde ook de rol van contactpersoon tussen veehouder en coöperatie. Hij controleerde het aantal koeien die door de leden waren opgegeven. Bij de indeling van de melkritten was de commissaris nauw betrokken. Hij stemde in de buurt het vervoer van de melkbussen af met de veehouders. Hij besprak met hen de knelpunten in het vervoer met name de toestand van de wegen. Hij bemiddelde in conflicten tussen leden en de fabriek en was voor de leden het eerste aanspreekpunt in gerezen kwesties.

De commissarissen traden zelden op de voorgrond en functioneerden voornamelijk alleen in hun eigen buurt. De functie van commissaris was vaak een opstap naar een functie in het bestuur. In coöperatieve verenigingen waar de herverkiezing van bestuursleden en van commissarissen voor een aansluitende periode was uitgesloten werden de functies van commissaris en bestuurslid bij toebuurt omgewisseld. De indruk bestaat dat de invloed van de commissarissen niet bijzonder groot is geweest.

5.2 De directeur

Bij de oprichting van de eerste boterfabrieken werd in de statuten de dagelijkse leiding van de fabriek toebedacht aan een boekhouder dan wel een beheerder met, indien nodig, boekhoudkundige assistentie.

Eind 19e eeuw was er geen algemene opleiding voor beheerder of directeur voor zuivelfabrieken. De eerste echte opleiding hiervoor startte pas in 1904 te Bolsward. Tot dan toe bestond de opleiding in zuivelkennis op stageplaatsen bij beginnende fabrieken onder leiding van een ervaringsdeskundige of zuivelconsulent.

Bij de oprichting van de Vordensche Coöperatieve Roomboterfabriek in 1893 was in de statuten vastgelegd dat “Het dagelijks beheer wordt uitgevoerd door een boekhouder die alle bevelen van het Bestuur heeft op te volgen en door het Bestuur wordt benoemd en ontslagen”. In 1907, bij de heroprichting van de Vordensche Coöperatieve Roomboterfabriek naar zuiver coöperatieve beginselen, was er sprake van dat “Het bestuur wordt bijgestaan door den beheerder of directeur die benoemd wordt door het Bestuur en de Commissarissen en die ook zijn salaris vaststellen”.

In de loop der jaren waren de stoomzuivelfabrieken gaan inzien dat de verwerking van melk in zuivelfabrieken een brede kennis vereiste. Kennis van technologie, grondstof, product, markt en financiën waren vereist voor een succesvolle bedrijfsvoering van een boterfabriek. De vraag doet zich dan ook voor wie waren de directeuren, waar kwamen ze vandaan, wat was hun opleiding en welke rol speelden zij in de coöperatie.

5.2.1 De eerste directeuren van de top tien fabrieken.

Om leiding te kunnen geven aan een zuivelfabriek moest men kennis hebben van zuivelbereiding. Bij de start van de zuivelfabrieken die in het onderzoekgebied na twintig jaar de top tien vormden was dat kennelijk goed begrepen. Het waren alle tien stoomzuivelfabrieken waar men ging voor goede en deskundige leiding. Waar anders dan in Friesland kon men zulke mensen vinden. Daar was ervaring met zuivelbereiding, daar werd grootschalige veehouderij bedreven en daar was men begonnen met opleiding van mensen die zuivelfabriekjes moesten gaan leiden.

De ervaring met fabrieksmatige boter- en kaasbereiding was in Friesland al een decennium eerder gestart dan in het gebied van Oost-Nederland. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het merendeel van de eerste directeuren van de top tien fabrieken (tabel 5.1) uit Friesland afkomstig waren.

nr	plaats	1e directeur	benoemd	leeftijd	herkomst	vertrokken	directeur
23	Winterswijk	J. Stienstra	1894-10-03	23	Oosterwolde	overl. 1927-02-15	32 jaar
27	Varsseveld	A.J. Westendorp	1898-01-08	31	Wehl	ontsl. 1920-03-18	21 "
25	Aalten	R.E. de Jong	1896-05-22	?	Winterswijk	vert. 1898-02-05	1 "
8	Laren	J. Kroeze	1897-11-17	40	Angerlo	overl. 1918-06-18	20 "
17	Borculo	A.H. Zwart	1897-07-27	24	Hellum	stopt 1946-06-01	48 "
20	Eibergen	H.J. Schürer	1900-03-10	30	Eefde	overl. 1917-08-25	17 "
3	Eefde	H.J. Schürer	1894-07-14	24	Irnsum	vert. 1900-04-01	5 "
12	Vorden	J. Nienhuis	1894-02-01	21	Rolde	stopt 1939-12-31	45 "
22	Lichtenvoorde	L. Ketelaar	1900-07-21	31	Beltrum	stopt. 1932-07-01	32 "
35	Steenderen	J. Jaarsma	1899-04-15	29	Wilp	overl. 1925-11-23	26 "

Tabel 5.1 De eerste directeuren van de top tien Coöperaties.

Naast de ervaring opgedaan in de fabrieken waren er ook al bescheiden opleidingen voor zuivelbereiding. In Bolsward werd eind 1889 begonnen met een driemaandelijke zuivelcursus aan de pas opgerichte Zuivelschool waarvoor zich 17 kandidaten aanmeldden en er 8 konden worden geplaatst¹⁷⁾.

Deze Zuivelschool breidde de cursus geleidelijk uit naar een cursus van vijf maanden. De zuivelschool moest bij gebrek aan middelen in 1900 haar poorten sluiten maar kwam in 1904 terug als *Rijkszuivelschool* met een tweejarige opleiding. Naar schatting hebben zeker een 200-tal leerlingen met goed gevolg de opleiding afgesloten aan de in 1889 gestichte Zuivelschool te Bolsward gedurende haar tienjarig bestaan. Waarschijnlijk heeft een grote meerderheid [159] hiervan een functie als zuiveldirecteur gevonden.

Ook waren er cursussen welke werden gegeven aan de Landbouwwinterschool te Leeuwarden door de zuivelconsulent J. Mesdag. Bekend was ook de zuivelfabriek te Irnsum waar meerdere volontairs opleiding ontvingen van H.B. Hylkema, die daar gedurende tien jaar directeur was en het '*Leerboek der Zuivelbereiding*' schreef, voordat hij in 1898 zuivelconsulent van Gelderland werd. Stoomzuivelfabrieken met ambitie stelden een geschoolde zuiveldirecteur uit Friesland aan en creëerden daarmee een van de voorwaarden om in de top tien te kunnen belanden.

Van de in tabel 5.1 genoemde directeuren is niet voor allen met zekerheid bekend waar ze de opleiding hebben genoten maar feit is dat ze, behalve de heer Westendorp te **Varsseveld**, allen afkomstig waren uit Friesland. De heer J. Stienstra was volontair te **Kampen** toen hij op 19-jarige leeftijd, september 1890, benoemd werd tot directeur van de stoomzuivelfabriek te **Oosterwolde**. Het is mogelijk dat hij in Kampen contact heeft gehad met Van Weydom Claterbos die, toen hij benoemd werd tot leraar van de ambulante zuivelschool van de GOMvL, daar directeur was van een melkinrichting.

Het viel op dat de heer Stienstra in Oosterwolde het initiatief nam in meerdere zaken. Zo begon hij de uitbetaling van de melk naar vetgehalte¹⁹⁾ en voerde de pasteurisatie in ter verbetering van de houdbaarheid én om de knollensmaak van melk te neutraliseren²⁰⁾. Hij werd oktober 1894 benoemd als eerste directeur van de Winterswijkse Coöperatieve Roomboterfabriek (023) en bleef dat tot zijn plotseling overlijden in 1927. Ook in Winterswijk viel hij op door zijn bijzondere inbreng en initiatieven waarover later meer volgt in paragraaf 5.2.4.

De heer de Jong, benoemd te **Aalten**, had zijn opleiding in Bolsward genoten en was in het kielzog van Stienstra als volontair naar Winterswijk gehaald en op diens voorspraak benoemd als eerste directeur aan de Aaltensche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek²¹⁾ (024). Dit was voor de heer de Jong

een opstap in zijn verdere carrière want binnen twee jaar werd hij benoemd tot directeur aan de Kaas- en Roomboterfabriek te Zuidlaren ²²⁾. Per 1 maart 1898 werd de heer G. de Vries, toen volontair te **Leeuwarden**, benoemd als opvolger en zou tot aan zijn pensionering, ruim veertig jaar later, directeur blijven in Aalten ²³⁾.

De heer J. Kroeze, directeur te **Laren**, solliciteerde in 1893 op de volgende advertentie in de Leeuwarder Courant: “Voor de op te richten Coöperatieve Roomboterfabriek *Angerlo-Eldrik* (Gelderland) wordt gevraagd een alleszins bekwaam directeur” ²⁴⁾. Hij werd benoemd per januari 1894 als eerste directeur te **Angerlo** (038) en vervolgde zijn carrière in Gelderland door zijn benoeming in 1897 als eerste directeur van de Larensche Coöperatieve Zuivelfabriek (008)”. Hij bleef daar tot zijn overlijden in 1918.

De heer A.H. Zwart te **Oosterwolde** werd eind 1894 toegelaten tot de zuivelschool in Bolsward ²⁶⁾ en werd volontair te **Hellum** (Gr.) en vervolgens benoemd tot directeur **[160]** aan de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te **Borculo**. Hij zou daar 48 jaar directeur blijven tot juni 1946, tot enkele weken voor zijn overlijden.

De heer Schürer, eerste directeur in **Eefde én Eibergen**, kwam uit de school van H.B. Hylkema. Hij was volontair aan de fabriek te **Irnsrum** toen hij in 1894 werd benoemd tot eerste directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te **Eefde**. In 1900 vervolgde hij zijn carrière aan de nieuwe Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te **Eibergen** en bleef daar tot zijn overlijden in 1917. Hij was van twee fabrieken in de top tien de eerste directeur!

De heer J. Nienhuis, directeur te **Vorden** was afkomstig uit **Bedum**. Op het moment van zijn benoeming, tot eerste directeur van de Vordensche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek, was hij volontair te **Oosterwolde**. Hij zal deze functie 45 jaar lang vervullen tot aan zijn pensioen.

De heer L. Ketelaar had ook zijn opleiding genoten aan de zuivelschool in Bolsward ²⁷⁾ en was via **Irnsrum** benoemd tot directeur van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Denekamp** ²⁸⁾. Vervolgens werd hij in 1894 de eerste directeur van Roomboterfabriek te **Beltrum** waarna hij in augustus 1900 werd benoemd tot de eerste directeur aan de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'Gemeente **Lichtenvoorde**' ²⁹⁾. Daar zal hij 32 jaar directeur blijven tot zijn pensionering.

De heer Jaarsma was in 1898 met H.B. Hylkema naar Gelderland gekomen en werd daar de eerste directeur van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Steenderen**. Dat bleef hij 26 jaar totdat hij op 55 jarige leeftijd vrij onverwacht overleed.

De zuivelschool te Bolsward, de landbouwwinterschool te Leeuwarden, met cursussen van de Friese zuivelconsulent J. Mesdag en de zuivelfabrieken van **Irnsrum** en **Oosterwolde** waren de belangrijkste opleidingsplaatsen voor de zuiveldirecteuren in Oost-Nederland eind 19^e en begin 20^e eeuw.

Van de eerste directeuren uit de top tien lijst is de heer Westendorp te **Varsseveld** de enige niet afkomstig uit Friesland. Hij was overigens niet de eerste die in Varsseveld werd benoemd, dat was de heer A. Ottens directeur van de handkrachtfabriek te **Giethoorn** die om onbekende redenen had bedankt ³⁰⁾. Na het terugtrekken van de benoemde directeur, zo kort voor de geplande opening, was er een probleem dat op korte termijn moest worden opgelost. Het leek erop dat men een nieuwe kandidaat had gevonden en werd bericht dat de heer Joh. Alders, werkzaam aan de stoomzuivelfabriek te **Dieverbrug** (Dr.) voor de functie was voorgedragen. Het liep echter anders. Voor de inrichting van de fabriek leunde het bestuur van de 'Volharding' te Varsseveld sterk op de kennis van de heer S.J. Heemskerk, directeur van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Wehl** (39). Op voorspraak van de heer Heemskerk werd de volontair bij zijn fabriek, de heer A.J. Westendorp, geboren in Bredenebroek (Gld.) naar voren geschoven en werd hij per 8 januari 1898 benoemd als eerste directeur ³¹⁾. Het is niet bekend welke opleiding de heer Westendorp heeft genoten maar hij kwam uit de streek en kreeg de aanbeveling mee van de heer Heemskerk. Zijn functioneren als directeur lijkt geslaagd

als we zien dat de fabriek uitgroeide naar de tweede in de top tien.

Toch is de groei van de fabriek meer het gevolg van de sterk opkomende melkstroom dan van de sturende invloed van de directeur. Steeds weer waren er de noodzakelijke investeringen voor de aanzwellende melkstroom. De besluitvorming leidde daarbij tot moeilijke discussies. Mede als gevolg hiervan en van verschillende bestuurlijke kwesties kende de fabriek een zeer roerige periode. De directeur was er niet voldoende tegen opgewassen en werd begin 1906 en later in 1918 vervangen door tijdelijke assistenten. Het ontbrak hem aan takt en openheid naar de leden. Hij werd ziek en overspannen en uiteindelijk in 1920 eervol ontslagen vanwege “verschijnselen van ongesteldheid, speciaal wat het zenuwstelsel betrof”³²⁾.

Uit tabel 5.1 blijkt dat, voor de top tien fabrieken, er een zeer grote mate van standvastigheid was in de positie van directeur. Hoewel **R. E. de Jong in Aalten** al binnen twee jaar was vertrokken diende zijn opvolger, de heer **G de Vries**, ook ruim veertig jaar zijn fabriek als directeur. Van de tien directeurs zijn er zeven die tot het einde van hun werkzame leven de functie hebben uitgediend. Voor twee ervan, de heren **Zwart** en **Nienhuis**, waren het hun eerste directeursfunctie welke ze geheel op één plaats hebben uitgediend.

De *zuivelconsulent* had meestal een belangrijke stem in directeursbenoeringen. Zeer waarschijnlijk werden de overplaatsingen en benoeringen mede door hem bepaald. De twee overplaatsingen [161] binnen de provincie Gelderland, **L. Ketelaar** van **Beltrum** naar **Lichtenvoorde** en die van **H.J. Schürer** van **Eefde** naar **Eibergen**, zullen zijn bewerkstelligd door **H.B. Hylkema**. In de notulen van de bestuursvergadering van Eefde in de zomer van 1897³³⁾ werd melding gemaakt van moeilijkheden die de directeur ondervond om zijn gezag over het personeel voldoende te kunnen laten gelden. Er werden maatregelen besproken om dit te verbeteren.

De zuivelconsulent Hylkema, die Schürer te **Inrsum** als volontair had opgeleid, zal er wel voor gezorgd hebben dat Schurer uit de lijst van 106 sollicitanten werd benoemd aan de nieuwe fabriek te Eibergen³⁴⁾ en daar met de opgedane ervaring te **Eefde** opnieuw kon beginnen.

De heer **Ketelaar** te **Beltrum** was in die tijd ook op zoek naar een nieuwe functie en had gesolliciteerd naar de vacature van beheerder van de nieuwe coöperatieve stoomzuivelfabriek te **Workum**³⁵⁾. Het lijkt logisch dat H.B. Hylkema hem voor de provincie heeft willen behouden en hem naar de positie van directeur van de nieuwe coöperatieve stoomzuivelfabriek in **Lichtenvoorde** heeft kunnen dirigeren. Ook Ketelaar was volontair te **Inrsum**.

Netwerken waren in die periode van groot belang omdat referenties, over opleiding en kennis, een grote rol speelde bij het vinden van de juiste kandidaten voor de vacature directeur.

5.2.2 De sollicitatie

Zoals we hebben gezien was, zeker in de pioniersfase van de zuivelfabrieken, het netwerk met de referenties de belangrijkste lijn waarlangs de invulling van de vacatures voor directeur plaats vonden. In Friesland had men al ervaring opgedaan met het stichten van zuivelfabrieken en daar was veel praktische kennis van veehouderij en zuivelbereiding. Het was dan ook logisch dat, voor de vervulling van de functie van zuiveldirecteur, werd gezocht in Friesland waarbij de zuivelconsulent een belangrijke rol speelde. In advertenties in de Leeuwarder Courant werden de vacatures onder de aandacht gebracht van geschoolde Friese zuivelwerkers zoals we dat zagen voor de eerste vacature in **Angerlo**. Hetzelfde speelde ook voor de vacature in **Borculo**³⁶⁾.

Wanneer kandidaten voor een vacature werden opgeroepen dan meldden zich veel kandidaten, niet zelden meer dan 50 à 100. Op de vacature voor directeur te **Eibergen** solliciteerden 106 kandidaten waaruit H.J. Schurer werd gekozen³⁷⁾.

Het bestuur benoemde de directeur maar was zelden deskundig en ging af op referenties. Al kon men de vakinhoudelijke kant niet beoordelen, toch werd de procedure serieus genomen en ging

veelal een delegatie van het bestuur op bezoek bij de fabriek waar de te benoemen kandidaat werkzaam was. Daar werd dan een gesprek gevoerd met de directeur van de fabriek en de kandidaat eveneens in zijn werk beoordeeld. Het gaf de indruk naar de leden dat het bestuur serieus omging met de directeursbenoeming maar het heeft waarschijnlijk een besluit nooit beïnvloed.

Exemplarisch was de procedure voor de benoeming van Thomas Mulder, geboren te Bolsward 1883-05-11, voor de directeurspositie van de nieuwe Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Eendracht' (028) te **Silvolde**³⁸⁾. In deze procedure speelde de latere tweede directeur van de 'Eendracht' Johannes Miedema een belangrijke rol. Johannes Miedema uit Greonterp had zijn zuivelopleiding genoten bij de zuivelconsulent J. Mesdag aan de Rijkslandbouwwinterschool te Leeuwarden en bracht zijn praktijkjaren door aan de coöperatieve zuivelfabriek te **Irnsom**. Per mei 1899 werd hij benoemd tot assistent-directeur te **Steenwijkerwold**³⁹⁾ waar H.M. Brandsma (zie **Didam** en **Zevenaer**) toen directeur was.

Thomas Mulder was op dat moment 16 jaar en zoekende naar werk. Hij ging op verzoek van zijn vader met Johannes Miedema mee naar Steenwijkerwold waar hij zou worden opgeleid. Johannes Miedema fungeerde als zijn 'toezienend voogd'. Thomas en Johannes konden goed met elkaar opschieten en waren goed bevriend. Thomas leerde het zuivelvak in de praktijk. Na twee jaar echter werd Miedema benoemd tot directeur van de particuliere zuivelfabriek van de heer Koopmans te Tubbergen⁴⁰⁾. Vanaf dat moment verloren ze elkaar uit het oog. Thomas werkte zich op tot assistent-directeur en vervulde in die tijd zijn dienstplicht. Eind 1905 solliciteerde hij naar de functie van directeur aan de nieuw gebouwde boterfabriek de 'Eendracht' te Silvolde. Tot hun stomme verbazing ontmoeten Thomas Mulder en Johannes Miedema elkaar voor een sollicitatiegesprek op de boerderij van de secretaris van de 'Eendracht' te Silvolde. 's Middags moesten ze beide optreden voor bestuur [162] en commissarissen. Na de sollicitatieprocedure besloten ze samen per fiets op bezoek te gaan bij Ketelaar in Lichtenvoorde. Kennelijk kenden ze Ketelaar van zijn verblijf voor zijn zuivelopleiding in Bolsward en Irnsom. Onderweg bespraken ze de kansen voor de functie te Silvolde en ze waren het er al gauw over eens dat Miedema de beste papieren had. Thomas schreef in zijn memoires: "Hij stelde mij gerust met de belofte dat, indien hij zou worden benoemd, hij ervoor zou zorgen dat ik zijn betrekking in Tubbergen zou overnemen. Evenwel was hij er nog niet zeker van dat, als hij zou worden benoemd, deze zou aannemen. Hij verwachtte dat zijn tegenwoordige patroon, de heer Koopmans, zijn positie zodanig zou verbeteren dat hij Silvolde niet zou accepteren. In dat geval zou hij mijn kans in Silvolde ondersteunen"⁴¹⁾.

Het verliep precies zoals werd verwacht. Miedema werd benoemd doch deze schreef aan Thomas "dat hij zijn positie bij de firma Koopmans aanzienlijk had verbeterd en hij mij bij het bestuur in Silvolde ten zeerste had aanbevolen". Het bestuur van de 'Eendracht' benaderde Thomas Mulder of hij nog kandidaat was, na de benoeming van Miedema en diens terugtrekken. Thomas bevestigde zijn interesse en vier bestuursleden zochten hem op in **Steenwijkerwold** waarna hij de eerste directeur werd van de 'Eendracht' te **Silvolde**.

In gevallen als deze, waar de beoogde directeur zich terugtrekt na een benoeming, verkeert het bestuur in tijdsnood en moet dan snel tot een besluit komen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het bestuur van de 'Eendracht' het snel eens was over de benoeming van Thomas Mulder. Hetzelfde was destijds ook het geval in **Varsseveld** waar de eerst benoemde zich terugtrok en men toen terugviel op de volontair van **Wehl**, de heer A.J. Westendorp.

De heer Thomas Mulder, 22 jaar bij zijn benoeming, was een zeer gewild vrijgezel in het dorp. Thomas schreef: "Zoals begrijpelijk, was een jonge man als ik daar wel het middelpunt der belangstelling bij het jonge schone geslacht in het dorp. Een jong directieurtje van 'de botterfabriek' was voor de jonge dames een persoonlijkheid, waarover gesproken werd. Vooral trad daarbij op de voorgrond een nichtje van de vrouw van Verheijen, mijn secretaris, waarbij deze laatste ijverig meewerkte om

een toenadering te bevorderen”⁴²⁾. Hij beschreef in detail de intriges welke rond hem plaatsvonden, zoals een uitnodiging om aanwezig te zijn bij een voorstelling: “Ik nam die invitatie graag aan en toen wij 's avonds in de zaal onze plaatsen innamen, was naast mij een plaats gereserveerd en na enige ogenblikken kwam het bewuste nichtje deze plaats innemen. Ik zat dus de gehele avond gedwongen naast dat meisje, met al de verplichtingen die de beleefdheid van mij vroeg en bovendien als een object van alle mogelijke kletspartijen van het publiek”.

Thomas woonde in een kosthuis in het dorp en gebruikte veelal, op uitnodiging van de vrouw van de secretaris, daar zondags de maaltijd. Hij zat in een patroon wat hem niet beviel. Het was voor hem dan ook een uitkomst dat augustus 1906 zijn neef S. Dijkstra tot directeur werd benoemd in de buurgemeente **Gendringen**, aan de nieuwe Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Hameland' (051). In het weekend trokken de twee met elkaar op en hij distantieerde zich steeds meer van de familie Verheijen. Deze verwijdering was de hoofdaanleiding voor Thomas om februari 1907 zijn ontslag in te dienen. Hij werd opgevolgd door J. Miedema (zie 5.2.4), het bestuur kende hem. Het is niet bekend in hoeverre zijn salaris weer naar boven werd aangepast.

Het verhaal van Thomas Mulder, om als jonge directeur in een dorp te worden gezien als begeerd vrijgezel, zal meerdere jonge directeurs zijn overkomen. Het kan daarbij overigens ook anders afgelopen zoals de heren J. Miedema in **Silvolde** (afkomstig uit Friesland) en S.J. Heemkerk in **Wehl** (afkomstig uit Holland) overkwam; beiden trouwden met een meisje uit het dorp. Daarmee was ook voor beiden en lang directeurschap verzekerd. Beiden behaalden in de functie het pensioen en ook beiden werden door hun zoon opgevolgd. Het illustreert overduidelijk het belang van de relaties in een dergelijke dorpsgemeenschap.

Bij de sollicitatieprocedures werd altijd een lijstje opgemaakt van de personen welke werden voorgedragen; soms in alfabetische volgorde soms op volgorde van aanbeveling. Deze voordrachten werden vrij algemeen in vakbladen gepubliceerd waardoor bekend werd wie, waar en wanneer hadden gesolliciteerd. Zo prijkte Schürer van **Eibergen** meermalen op een dergelijke voordrachtlijst o.a. als kandidaat directeur voor de Centrale Boterknederij te Assen⁴³⁾ [163] en als kandidaat directeur bij de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek en Melkinrichting 'Stad en Lande' te Groningen⁴⁴⁾.

Deze open manier van berichtgeving over sollicitanten bracht met zich mee dat menig bestuur in paniek raakte. Men kwam dan in spoedvergadering bijeen en besloot om het salaris van de directeur te verhogen in ruil voor intrekking van de sollicitatie. Dat gebeurde bijvoorbeeld in **Steenderen** waar de eerste directeur J. Jaarsma, al na ruim drie jaar dreigde te vertrekken. De Graafschapbode schreef: “In eene dinsdag j.l. gehouden vergadering van aandeelhouders in de alhier bestaande coöperatieve zuivelfabriek, werd besloten het tractement van den directeur, den heer J. Jaarsma met f 200 te verhogen. Naar wij vernemen heeft de heer Jaarsma, die gesolliciteerd had naar eene te Goor op te richten fabriek, [164] alwaar hij no. 1 stond der voordracht, zijne sollicitatie als zodanig daarop ingetrokken”⁴⁵⁾.

Hetzelfde speelde zich in **Steenderen** weer af in april 1918. In het jaarverslag werd toen vermeld: “In de algemene vergadering werd het salaris van den directeur met f 400 verhoogd, tengevolge van zijne sollicitatie naar de betrekking van directeur aan de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te Zelhém”⁴⁶⁾.

Ook de heer Fockens, sinds januari 1898 directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Angerlo-Eldrik' werd december 1899 benoemd tot directeur van de 'Eerste Nederlandse Kindermelkfabriek te Zoetermeer: Begin januari 1900 kon worden gemeld dat “naar velen met genoegen zullen vernemen dat de heer J.R Fockens voor de benoeming bedankt en blijft hij alzoo directeur der Stoom-Zuivelfabriek AngerloEldrik”⁴⁷⁾. Het salaris zal ongetwijfeld intussen zijn aangepast. Dergelijke voorbeelden zijn er talrijk, het was kennelijk een manier om een salarisverhoging te bewerk-

stelligen.

De vacature voor de directeursfunctie aan de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'de Gelderland' te Loenen was kennelijk populair bij de collega's uit de streek en is illustratief voor de gang van zaken in die tijd. Zoals gezegd was de publicatie van een dergelijke lijst niet zelden aanleiding om over de arbeidsvoorwaarden van betreffende directeuren te praten. Van de twaalf kandidaten waren er al drie werkzaam in één van de fabrieken in het onderzoekgebied te weten de heren Bokhorst in Almen, Hento in Hengelo en Pons in 'de Wiersse'. Twee ervan gaven later leiding aan een fabriek in het gebied te weten de heren Dokter in HoogKeppel en later in Steenderen en de heer Elkink in Ruurlo. De heer Pons werd in deze vacature te Loenen benoemd.

5.2.3 Het salaris

Voor de stoomzuivelfabrieken waren de eisen van opleiding, voor de betrekking van directeur, belangrijk en het is dan ook logisch dat een daarbij passend salaris werd betaald. Het geboden jaarsalaris bedroeg voor de eerste directeur rond de f 700,-- plus een woning vrij van huur. Dat werd geboden voor de eerste directeur te **Borculo**⁴⁸⁾ en evenzo voor de eerste directeur voor de coöperatie te **Eibergen**.

In Eibergen werd extra betaald voor ervaring: "wanneer de benoemde reeds meer dan een jaar als directeur is werkzaam geweest op een andere fabriek wordt het salaris met f 100 verhoogd". De heer Schürer, afkomstig van **Eefde**, zal dus van de ervaringstoelage hebben kunnen profiteren.

Welke salarissen werden er begin 20e eeuw zoal uitbetaald? Een goede bron van informatie is het jaarverslag over 1901 van de "Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Nederland". De salarissen van de directeuren over 1901 waren opgenomen in de statistieke informatie van dat jaarverslag⁴⁹⁾. Hieruit bleek dat de salarissen van directeuren voor handkrachtfabriekjes meest lagen tussen f 300 en f 500 per jaar terwijl dat voor stoomzuivelfabrieken lag tussen f 500 en f 700 met enkele uitschieters naar f 1000 voor relatief grote fabrieken. Eén echter, de heer J. Stienstra uit Winterswijk, had in 1901 een salaris van f 1950⁵⁰⁾. Dit salaris, bijna het dubbele van de naastvolgende, zal zijn gekoppeld aan de omvang van de melkverwerking. Dat was in het jaar 1901 ruim 7 miljoen kg, verre weg de grootste coöperatie van Nederland op dat moment.

[165] In latere jaren werd het jaarsalaris van de directeur opgebouwd uit een basisbedrag en een zeker percentage van de omzet. Zo werd in de advertentie van de nieuwe coöperatie te **Gendringen** kandidaten voor de functie van directeur opgeroepen tegen een 'minimum salaris van f 700, benevens ¼ % van de netto opbrengst der boter'⁵¹⁾. Bij een boterproductie zoals over 1908 van 132.000 kg tegen een waarde van gemiddeld f 1,30 betekende dit een niet onaanzienlijke bonus op het basis-salaris van f 429.

Op voorstel van de zuivelconsulenten werd door het bestuur van de GOZ een lijst met instructies opgesteld voor de directeuren en voor het personeel van coöperatieve zuivelfabrieken. In de ledenvergadering van januari 1905 werden deze conceptinstructies aangenomen⁵²⁾. In deze conceptinstructies waren ook indicaties voor arbeidsvoorwaarden opgenomen. Voor directeuren van stoomzuivelfabrieken gold een minimum jaarsalaris van f 700 en voor directeuren van handkrachttroomboterfabrieken f 500 benevens een pensioenregeling op 60 jarige leeftijd. Ook werd arbitrage afgesproken bij verschil van inzicht bij de interpretaties van deze instructie.

De *Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel* had reeds voor WO I zich sterk bemoeid met de pensioenvoorziening van hun leden en stelden in mei 1918 een commissie in om de problematiek van de salariëring van de directeuren van coöperatieve zuivelfabrieken te bestuderen. Maart 1918 was al door GOZ een overzicht⁵³⁾ gegeven van de sala-

risregelingen van de directeuren van de aangesloten fabrieken gerubriceerd naar hoeveelheid verwerkte melk. Uit dat overzicht bleek duidelijk de grote verschillen in beloning en de relatief geringe stijging in de afgelopen twintig jaar. Salarissen lagen tussen f 700 tot f 2000.

Eind 1918 verscheen het rapport van de commissie van de Bond van Directeuren die in de laatste algemene vergadering van de GOZ in 1918 werd besproken ⁵⁴⁾. Dat de salarissen relatief laag waren gebleven werd geweten aan het feit dat benoeming én salarisvaststelling een bevoegdheid was van de ledenvergadering en men zich daar liet leiden door de vraag 'voor wat salaris kunnen we de directeur krijgen' of 'met hoe weinig salaris kunnen wij volstaan om den directeur te behouden'.

De waardering voor haar directeur leek eerst tot uiting te komen wanneer hij solliciteerde naar een andere functie. Dan kon het salaris op korte termijn worden aangepast zoals we zagen in paragraaf 5.2.2

In het rapport werd een krachtig pleidooi gehouden voor sterke functie-eisen en een daaraan gekoppeld salaris gebaseerd op omvang en de veelzijdigheid van het productenpakket. Was het alleen een boterfabriek dan werd de functie als relatief eenvoudig geclassificeerd. Was het daarentegen een gecompliceerde zuivelfabriek met ook de productierichtingen van kaas, poeder en consumptiemelk dan behoorde dat tot de hoogste klasse.

Het nastreven van differentiatie van het productenpakket in de jaren 1920 - 1930 diende dus ook het salaris van de directeur. De indruk bestaat dat dit in grote mate de drijvende kracht was achter de vele voorstellen waarmee de directeuren de besturen bestookten om te differentiëren in het productenpakket. Een typisch voorbeeld was de fabriek te **Silvolde** waar in de boterfabriek in relatief korte tijd werd geïnvesteerd in een melkinrichting, een poederfabriek en een kaasfabriek, ⁵⁵⁾ terwijl de hoeveelheid te werken melk bescheiden bleef. Het salaris van de directeur zal hier ongetwijfeld van hebben geprofiteerd.

Voor handkrachtfabrieken waren de functie-eisen en daarmee ook het salaris zeer bescheiden. Veelal werd lokaal personeel gerekruteerd die de boterbereiding op de boerderij al hadden geleerd danwel door Van Weydom Claterbos waren bijgeschoold zoals dat gebeurde in het *Land van Maas en Waal*. Dat de functie-eisen voor directeur van het handkrachtboterfabriekje van 'De Boekhorst' (011) bescheiden waren valt af te lezen uit de advertentie: "Het bestuur der op te richten Boterfabriek 'De Boekhorst' te Klein Dochteren bij Lochem, vraagt een directeur (karnbaas) die kan schrijven en rekenen" ⁵⁶⁾. Het salaris van de karnbaas aan de naburige handkrachtfabriekjes op 'De Cloese' (006) en te **Barchem** (008) bedroeg f 1,- per dag ⁵⁷⁾.

In het rivierengebied, waar de handkrachtfabriekjes nog kleiner waren, waren de salarissen nog lager. Hoe bij dergelijke sollicitaties werd gehandeld blijkt bijvoorbeeld uit de procedure rond een sollicitatie voor directeurspositie te **Lienden** in de Betuwe. Voor de Coöperatieve Zuivelfabriek 'Wilhelmina' te Lienden (099) zocht men eind [166] 1903 een directeur voor de ontstane vacature. "Met bijna algemene stemmen werd als zoodanig benoemd de heer H.J. v d Wal te Ommeren. Toen de voorzitter dezen evenwel mededeelde, dat het vast salaris van f 250 op f 200 was teruggebracht, bedankte hij voor de benoeming" ⁵⁸⁾. Even later meldden zich 22 sollicitanten voor een salaris van f 225 waaruit een keuze kon worden gemaakt ⁵⁹⁾.

Deze sollicitatieprocedure is exemplarische voor dergelijke kleine handkrachtfabriekjes. Geen wonder dat deze handkrachtfabriekjes geen lang leven beschoren waren; in 1906 werd het fabriekje stop gezet.

In de algemene vergadering van de GOMvL augustus 1915 in Arnhem werd in besprekingen gerefereerd aan de verschillen in boterfabrieken in de Achterhoek en die van het Gelders rivierengebied. Dit werd toegeschreven aan de versnippering maar ook aan het feit dat de directeuren van dergelijke kleine fabrieken onvoldoende onderlegd waren. Dat ontlokte de eerder aangehaalde uitspraak:

"Spreker kent een fabriek in Maas en Waal, waarvoor men tot directeur een horlogemaker heeft benoemd, omdat zoo'n man gewend is aan accuraat werk" ⁶⁰⁾.

Dit schetst de werkwijze in de pioniersfase van de zuivelindustrie. Men begon met de fabrieksmatige verwerking van de melk maar de condities bij kleinschalige veehouderij, met als gevolg een klein melkaanbod, en de slechte wegverbindingen stonden succes bij voorbaat in de weg. Er was een groot verschil tussen de stoomzuivelfabrieken in delen van de Achterhoek en de handkrachtfabrieken in het Gelders rivierengebied en het Land van Maas en Waal.

5.2.4 Karakteristieken van enkele directeuren

De directeuren van de meeste stoomzuivelfabrieken waren op de een of andere manier onderdeel van een netwerk. Dat kon zijn de Friese herkomst, de scholing, lid van besturen van verenigingen, familieverband of anderszins. De meesten waren vrij jong toen ze zich aandienen als zuiveldirecteur. Een enkele directeur viel op door zijn solitair gedrag.

Tot de laatste categorie behoorde zeer zeker Jan Stienstra, directeur van de zeer succesvolle coöperatieve zuivelfabriek te **Winterswijk**. Jan Stienstra was op 7 februari 1871 geboren te Tzum in Friesland. Hij volgde een vierjarige opleiding aan de Rijksnormaalschool en werd volontair te **Kampen**. Per 25 september 1890 werd hij benoemd tot directeur aan de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '**Oosterwolde en Omstreken**, ⁶¹⁾ waar hij zou blijven tot aan zijn vertrek naar Winterwijk.

In Oosterwolde nam hij, zoals gemeld, meerdere initiatieven zoals de uitbetaling van melk door weging en het bepalen van het vetgehalte ⁶²⁾. Ook voerde hij in het pasteuriseren van de melk om de ongewenste lucht van knollenvoer in de melk te verwijderen ⁶³⁾. Per 1 oktober 1894 werd hij benoemd tot directeur aan de *Winterswijkse Coöperatieve Zuivelfabriek* waar 5 maart 1895 de eerste melk werd verwerkt.

Aangezien er geen fabrieksarchief is van voor 1948 en de fabriek slechts korte tijd lid was van de GOZ is weinig directe informatie over de fabriek en over Jan Stienstra aanwezig. Door zijn vele activiteiten is evenwel een goed beeld te krijgen van hem via zijn ingezonden brieven, innovaties, initiatieven, advertenties, lidmaatschappen en enkele brieven. Hij laat zich kenschetsen als een onafhankelijk persoon, overtuigd van eigen [167] waarde, eigenwijs, vol ideeën en een sterke persoonlijkheid.

Door de grote melkbeschikbaarheid in Winterswijk en haar buurtschappen groeide de fabriek in drie jaar al naar 5 miljoen kg melk en in twintig jaar naar een melkverwerking van 15 miljoen kg per jaar. Het was daarmee de grootste melkverwerkende zuivelfabriek in Nederland. Deze zuivelfabriek trok daarom wijdverbreid de aandacht van toeleveranciers en collega's.

Wat opviel was dat de fabriek geen lid werd van GOZ, waarschijnlijk was de bemoeienis van de GOZ met boterafzet en boterkwaliteit, één van de hoofddoelstellingen van GOZ, voor Stienstra geen⁹ probleem. Daarnaast moet hij hebben bedacht dat GOZ een Vereniging was van Coöperatieve Zuivelfabrieken en waren in principe de bestuurders en niet de directeuren betrokken bij de GOZ.

Hij zal het bestuur wel hebben geadviseerd om daarvan geen lid te worden, de voordelen wogen niet op tegen de kosten. De contributie voor het lidmaatschap was gekoppeld aan de hoeveelheid verwerkte melk! In de zomer van 1896, bij de oprichting van GOZ, onderhandelde de heer Stienstra reeds met de *Hollandsche-IJzeren- Spoorwegmaatschappij* over een eigen wagon voor het vervoer van boter naar Rotterdam ⁶⁴⁾. Hij had geen hulp van GOZ nodig en duldde geen bemoeienis van anderen over de kwaliteit van zijn boter. Bij de oprichting van het Botercontrolestation bleef hij dan ook eerst aan de zijlijn staan en werd pas per 1 januari 1905 lid van het Botercontrolestation te Deventer.

9 Lijkt me eerder wel een probleem ! (ZHN.)

In een ingezonden brief van Stienstra in de NRC van 9 augustus 1904 beklagde de heer Stienstra zich nog over het feit dat er te weinig publiciteit aan het Rijksbotermerk werd gegeven waardoor in Duitsland het Rijksmerk voor een reclamezegel werd aangezien. Het antwoord van de FNZ op zijn brief heeft hem waarschijnlijk overtuigd van het voordeel van het Rijksbotermerk. Hij sloot zich alsnog aan bij het Botercontrolestation. Wel was de heer Stienstra vanaf de oprichting lid van de *'Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Nederland'*, via de afdeling 'Ruurlo'. Dat paste zijn eigen belang beter, daar werd gesproken over salarissystemen, verzekeringen en pensioenen. De GOZ was een organisatie van coöperaties met haar boerenbestuurders waarin hij niets te zoeken had.

Doordat de melkverwerking in Winterswijk sterk groeide, waren er veelvuldig investeringen en vernieuwingen noodzakelijk. Hierdoor was de directeur een interessante partner voor de leveranciers van apparaten en hulpstoffen. Attesten van goede werking in vaktijdschriften van de grootste melkverwerker in Nederland waren commercieel interessant. De aanschaf van nieuwe, nog steeds in ontwikkeling zijnde roomcentrifuges waren de belangrijkste investeringen. Het begon al toen in 1899 een drietal centrifuges, van het merk B. & W, werden vervangen ⁶⁵⁾ dat in advertenties ⁶⁶⁾ (zie afb. 5.12) breed werd geëtaleerd.

De nieuwe centrifuges hadden een grotere efficiency met betrekking tot de ontroming waardoor op jaarbasis voor ca. f 8000 meer boter kon worden geproduceerd. Voor 1 kg boter was ruim 6% minder melk nodig. Het resultaat was dat de daarop volgende jaren veel tweedehands Burmeister & Wain-centrifuges, het merk dat hij had vervangen, te koop werden aangeboden tegen zeer lage prijzen.

Toen Stienstra eind 1905 overstapte naar een centrifuge van een vierde type was dat weer aanleiding tot een uitgebreide advertentiecampagne. “De heer Stienstra, directeur der Winterswijksche Coöp. Zuivelfabriek bestelde ons: geen Westfalia, geen Burmeister, zelfs geen nieuwste systeem Alfa, maar eene Astra, van het bekende Bergedorfer Eisenwerk”⁶⁷⁾. Stienstra wierp zich op als deskundige op het gebied van centrifuges. Hij begon met het uitbalanceren van centrifuges. Normaal moesten [168] de centrifuges voor het uitbalanceren retour naar de fabrikant maar Stienstra kon deze service ook uitvoeren in Winterswijk tegen betaling van f. 15. Vele zuivelfabrieken hebben van zijn diensten gebruik gemaakt. ⁶⁸⁾

In zijn contacten met de apparatenindustrie was waarschijnlijk het idee geboren om ook te beginnen met een slachterij. Men moet gedacht hebben wat met melk kan, moet ook met varkens kunnen. Er werd een analogie gezien in het coöperatief industrieel verwerken van de boerderijproducten melk en een vetgemest varken. De heer Stienstra ondernam een studiereis naar Denemarken ⁶⁹⁾ onder begeleiding van de heer Pyttersen te Sneek, agent voor apparatuur voor de voedingsmiddelenindustrie. Doel van de reis was het bestuderen van de exportslachterijen in Denemarken en het realiseren van een plan tot de oprichting van *'De Eerste Nederlandse Exportslachterij'* te Winterswijk.

Deze exportslachterij werd in 1900 opgericht en de heer Stienstra werd secretaris van het bestuur. Al vrij snel bleek dat het geen succes was en per 1 oktober 1904 stopte de slachterij en de Coöperatie werd failliet verklaard. De grondstof melk, met zijn beperkte houdbaarheid en dagelijkse aanvoer, was duidelijk anders dan het varken waar de afzetmogelijkheden in tijd en afstand aanmerkelijk groter waren. De boeren hadden voor varkens meer alternatieven dan voor melk ⁷⁰⁾.

De heer Stienstra bleef innoveren en onderzoeken. Hij hield zich bezig met het ontwikkelen van analyse methoden voor het meten van de kwaliteit van boerderijmelk. Zo ontwikkelde hij een vuiltest en een sneltest voor zure melk ⁷¹⁾. De vuiltest berustte op een standaard filtratie van een geringe hoeveelheid melk door een filter. Vervuiling van het filter was een maat voor de hoeveelheid vuil in

de melk ⁷²⁾. Deze methode is door de zuivelconsulent Van de Burg in de fabriek **Eefde** getest en door hem krachtig aanbevolen. Deze methode werd door de firma Boom te Meppel ⁷³⁾ in licentie genomen en landelijk ingevoerd. Het principe van deze meting wordt nu, honderd jaar later, nog steeds toegepast.

De Winterswijksche Coöperatieve Zuivelfabriek was, zoals gezegd, geen lid van GOZ.

[169] Hiervoor kunnen meerdere redenen zijn geweest. Bij de oprichting van de GOZ was het hoofddoel de kwaliteit en afzet van boter te bevorderen, iets waarvoor Stienstra het GOZ niet nodig had. Afzet regelde hijzelf en kennis van kwaliteit had hij genoeg. Bovendien was de contributie gekoppeld aan de hoeveelheid melkverwerking en was voor de Winterswijkse Coöperatie, als verreweg de grootste verwerker, niet aantrekkelijk.

Het is ook denkbaar dat hij, toen hij in 1894 naar Winterswijk kwam, het niet zo goed kon vinden met Van Weydom Claterbos, die hij mogelijk vanuit de Kamper periode kende en voor wiens ideeën over kleinschalige melkverwerking hij de neus ophaalde.

Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog echter kwam hij in problemen met de afzet van boter en de aankoop van grondstoffen en hulpmiddelen. GOZ had de contacten waar de coöperatieve zuivelfabrieken in deze moeilijke tijd van kon profiteren, dat gold echter niet Winterswijk. Voor de afzet van boter vroeg hij al in november 1914 consenten voor export van boter te koop voor 1000 kg per week ⁷⁴⁾. Enkele maanden later meldde de heer Stienstra dat er problemen waren met de aanlevering van amyloalcohol, nodig voor de vetanalyse van melk. Daarnaast werd de fabricage van perkamentpapier, voor het verpakken van boter, sterk verminderd en ontstond er een gebrek aan chemicaliën.

Eind 1917 was het probleem kennelijk zo hoog en het voordeel van het lidmaatschap van het GOZ in deze moeilijke periode zo aantrekkelijk dat het bestuur besloot september 1917 per brief ⁷⁵⁾ het lidmaatschap aan te vragen. Uit de enkele brieven van Stienstra, aanwezig in het GOZ archief, bleek zijn laatdunkende houding ten opzichte van het GOZ. Informatie en gegevens door het GOZ gestuurd naar het bestuur vond hij maar niets, hij is de directeur. In een brief aan de secretaris van de GOZ ⁷⁶⁾ gaf hij zijn ongenoegen weer: “Wat u aan onzen voorzitter stuurt daar kraait geen haan weer na, want dat komt m'n groot boerenfornuis! Stuurt u dus dergelijke dingen maar weer aan mij. De achting voor personen doet zelt soms mijn afkeer van de zaak wel wat weg zoolang als 't duurt!” Het is duidelijk dat hij controle wilde houden over de informatie. Na de oorlog werd dan ook het lidmaatschap door het bestuur per 1 januari 1921 weer opgezegd ⁷⁷⁾.

Het plotseling overlijden op 15 februari 1927 van de heer Stienstra was een grote slag voor Winterswijkse Coöperatie ⁷⁸⁾. Zijn jongste zoon Heerke (1902-1973), student handelswetenschappen aan de Economische Hogeschool te Rotterdam, werd per 3 oktober 1927 benoemd als diens opvolger ⁷⁹⁾. Dat het bestuur de 25 jarige student benoemde tot directeur was tekenend voor de ontredde. Men was waarschijnlijk nog te veel in de ban van de persoonlijkheid van de overleden directeur en men was geen lid van het netwerk, de GOZ, waar over opvolging van gedachten kon worden gewisseld. Kennelijk was het bestuur niet bij machte over haar grenzen heen te kijken en koos een makkelijk lijkende weg. Mogelijk speelde ook de directeurswoning een rol bij de overwegingen rond de opvolging. Het dienstverband met zoon Heerke verliep niet goed en eindigde met een ontslag per 1 oktober 1948 ⁸⁰⁾ na een juridisch dispuut over 'een zwarte kas' en andere onregelmatigheden. Bij de afwikkeling van het ontslag speelde de eis van Heerke dat het ontslag 'eervol' moest zijn. Toen dit werd ingewilligd vertrok hij naar Argentinië, waar zijn broer in de graanhandel zat.

Het bestuur sloeg een nieuwe weg in en zocht steun bij de GOZ waarvan men per 1 januari 1947 lid was geworden ⁸¹⁾. Jan Stienstra, heeft dankzij zijn inzet, innovatief handelen en een grote hoeveelheid beschikbare melk, de Winterswijkse Coöperatieve Zuivelfabriek kunnen uitbreiden tot de

grootste van Nederland. Zijn zelfstandig optreden gaf hem een bijna absolute macht. Hij bestuurde het bestuur. In 1899 vroeg hij aan het bestuur om in zijn woning een logeerkamertje te mogen inrichten, dat werd begroot op f45,--. Dit verzoek werd afgewezen. Een jaar later kwam het bestuur op het besluit terug en werd er een grotere kamer gemaakt voor f 140,--⁸²⁾. Zijn lidmaatschap van de gemeenteraad zal hem hebben geholpen bij de centrale rol die hij speelde in de Winterswijkse boerengemeenschap. Bij zijn plotseling overlijden werd zijn 25 jarige zoon zijn opvolger die na WO II een bestuur trof dat baas werd in eigen huis.¹⁰

Hoewel de meeste zuiveldirecteuren in de Achterhoek en Liemers afkomstig waren uit Friesland kwamen er enkele uit de regio zelf maar ook één uit Holland. Dat was de heer S .J. Heemskerk (1874-1944) oudste zoon van een [170] landbouwer te Zoeterwoude. Hij was dus afkomstig uit het weidegebied van Zuid-Holland, het gebied dat de melkvoorziening verzorgde voor de steden Den Haag, Leiden, Delft en Rotterdam.

Hij solliciteerde op de in de Leeuwarder Courant geplaatste advertentie waarin een R.K. Directeur werd gevraagd⁸³⁾. Ten tijde van zijn benoeming tot directeur te **Wehl**, juli 1894, was hij werkzaam aan de coöperatieve zuivelfabriek te **Zuidbroek** (Gr.). Op 20 jarige leeftijd werd hij benoemd aan de nieuwe stoomzuivelfabriek te Wehl waar hij bijna 50 jaar in functie bleef tot aan zijn overlijden op 5 april 1944⁸⁴⁾.

Drie jaar na de eerste melkverwerking, september 1897, verwierf de boter op een landbouwtentoonstelling te 's-Gravenhage een zilveren medaille. Dit werd in de lokale kranten breed uitgemeten als het succes van de directeur, de heer Heemskerk⁸⁵⁾. Zijn inzending was natuurlijk het gevolg van zijn bekendheid met deze landbouwtentoonstelling in zijn geboortestreek maar het bracht hem veel aanzien, een bekroning voor de kwaliteit van fabrieksboter was iets nieuws.¹¹ Vanaf dat moment volgden er op internationale tentoonstellingen meerdere bekroningen die werden vermeld in advertenties⁸⁶⁾ en trots afgebeeld in de briefhoofden.

De eerste bekroning moet hem overtuigd hebben van de kwaliteit van de gebruikte cultures bij de boterbereiding. In zuivelvakbladen [171] prijst hij zijn "reincultures uit het Lactologisch Laboratorium van S .J. Heemskerk te Wehl" aan. Het waren de reincultures die door hem werden gebruikt bij het vervaardigen van de boter bekroond op de landbouwtentoonstelling te 's-Gravenhage.

In de jaren 1904 tot 1906 zijn er maar liefst een zevental bekroningen voor de Wehlse boter, ditmaal bereid met Zoffmanche Deensche duurzame reincultures. Het is waarschijnlijk dat Heemskerk zijn culturen had verkocht aan Zoffman. Deze stuurde de boter naar tentoonstellingen waar diverse bekroningen werden behaald die voor reclamedoelinden konden worden uitgebuit.⁸⁷⁾

Het succes met de kwaliteit van de boter en haar afzet weerhield de stoomzuivelfabriek van **Wehl** kennelijk ook om lid te worden van de GOZ. Mogelijk was ook de onafhankelijke houding van de particuliere melkinrichtingen in Zuid-Holland het voorbeeld geweest. Feit was dat Wehl pas per 1 januari 1947 lid werd van de GOZ.

Een technisch rapport over fabriek en werkwijze, op verzoek van het bestuur, door GOZ opgesteld was niet best. Het oordeel over werktuigen, gereedschappen en personeel waren uiterst matig⁸⁸⁾. Door geen lid te zijn van GOZ had men niet kunnen profiteren van externe toetsing en wekelijkse boterkeuringen. S. J. Heemskerk werd, na zijn overlijden, opgevolgd door zijn zoon G.H Heemskerk (1908- 1989) die reeds op 1 juli 1933 was benoemd tot assistent-directeur.

J. Miedema (1876-1954), directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek de '*Eendracht* te Silvolde nam in het netwerk van zuiveldirecteuren ook een bijzondere plaats in. We kwamen hem

10 Samen met voorgaande – ontslag na.....20 jr.- onbevredigende suggesties ! (ZHN.)

11 Onjuist, ben het veel eerder al tegen gekomen – zoek in systeem op 'prijs' . (ZHN.)

al tegen als assistent-directeur in **Steenwijkerwold** en als vriend van de eerste directeur te **Silvolde**, de heer Thomas Mulder. Hij was met Mulder tegelijk op sollicitatie voor de functie van de eerste directeur voor de 'Eendracht' te Silvolde zoals onder 5.2.2 beschreven. Toen Mulder na anderhalf jaar uit Silvolde vertrok werd J. Miedema benoemd. Miedema kwam uit een gezin van 12 volwassen (?) kinderen waarvan er vijf zuiveldirecteur werden ⁸⁹⁾. Johannes, 3^e in het gezin, was de oudste van die vijf en hij zorgde er voor dat vier van zijn broers de juiste opleiding kregen en via zijn netwerk op directeursposities terecht kwamen.

Herman Miedema (1881-1972) werd directeur van de zuivelfabriek te **St. Anthonis**, nadat hij volontair was geweest in **Lichtenvoorde** en een korte tijd directeur was te **Chaam**.

Gerrit Miedema (1886-1950) was volontair in **Denekamp** voordat hij werd benoemd tot directeur te **Herpt** (N-B.). Daarna werd Gerrit in 1911 benoemd tot directeur aan de nieuwe zuivelfabriek te **Zeddam** (034).

Zijn broer Simon Miedema (1888-1974) werd benoemd in de vacature te **Herpt**.

Broer Joseph Miedema (1892-1962) was na zijn opleiding aan de Rijkslandbouwwinterschool te Zutphen volontair te **Silvolde** en **Zeeland** (N-B) voordat hij werd benoemd te **Albergen** bij Almelo. Het was duidelijk dat Johannes Miedema, met zijn broers, in de regio een belangrijke rol speelden. **Silvolde** was de basis van waaruit de Miedema-broers hun netwerk hebben opgezet en uitgebreid. J. Miedema, werd na zijn pensionering in juni 1944, opgevolgd door zijn zoon R.J.W Miedema.

Een bijzondere carrière was er voor de directeur H.J. Arendsen (1895-1965) van de [172] Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Erica' te **Zelhem**. Na de lagere school werd hij in 1907, op 13 jarige leeftijd, aangesteld als jongste bediende. In 1911 werd hij controleur en in 1913 assistent-directeur om vervolgens in 1918 tot directeur te worden benoemd. Dat bleef hij tot zijn pensionering in augustus 1959 toen hij werd opgevolgd door zijn zoon A. Arendsen.

H.J. Arendsen begon zijn 52-jarig dienstverband als leerling en groeide in zijn functie om vervolgens ruim veertig jaar als directeur leiding te geven aan de coöperatieve zuivelfabriek in zijn dorp.

De heer H.E. Kots (1896?) te **Lichtenvoorde** had een vergelijkbare carrière. Hij kwam in 1910, als 13 jarig hulpje, in dienst bij de Coöperatieve Zuivelfabriek te Lichtenvoorde. Hij klom geleidelijk op tot assistent-directeur en werd in 1932 benoemd als opvolger van de zieke directeur, de heer L. Ketelaar. De heer Kots zou tot aan zijn pensionering in 1963 leiding geven aan de melkverwerking in Lichtenvoorde. Hij beleefde dus een 53-jarig dienstverband.

Een vrouw als directeur was een zeldzaamheid. De bereiding van zuivelproducten op de boerderij was de aangelegenheid van de boerin en het zou logisch geweest zijn dat er ook een rol zou zijn weggelegd voor de vrouw in de fabriek. In het onderzoekgebied is echter slechts één aanstelling bekend van een vrouw tot directrice. Bij de oprichting van de Coöperatieve **Bredevoortsche** Roomboterfabriek, een handkrachtfabriekje, werd mej. Duitshof uit het naburige Ambt-Doetinchem, in 1894 benoemd tot directrice ⁹⁰⁾. Het is niet bekend hoe het haar is vergaan in deze functie, in 1898 werd in die functie benoemd de heer G.J. Piek die dat bleef tot aan de opheffing in 1943.

In Friesland was in de beginperiode van de zuivelfabrieken ook een benoeming bekend van een vrouw tot directrice, mej. T.J. Hilarides, aan de stoomzuivelfabriek te Zurich ⁹¹⁾. Zij had de opleiding genoten aan de zuivelschool te Bolsward waar in de zomer van 1891, gedurende drie maanden, een speciale cursus werd verzorgd voor meisjes. Het curieuze was overigens dat de arbeidswet in die tijd het werken voor vrouwen op zondag in fabrieken en werkplaatsen verbood. En daarmee was een functie in een zuivelfabriek uitgesloten. Een petitie van Mej. Hilarides aangeboden aan koningin-regentes Emma ⁹²⁾ leidde er in 1897 toe dat de wetgeving op dat punt werd aangepast ⁹³⁾. Toch zijn directrices in de beginfase van de zuivelfabrieken nauwelijks bekend.

5.2.5 Kwesties

De samenwerking tussen directeur en bestuur verliep in de meeste gevallen goed, de directeur bezat de kennis van de melkverwerking en de markt en hij moest zorgen voor een goede uitbetalingprijs voor de melk. Bij de fabrieken waar de directeuren een langdurig dienstverband hebben uitgediend verliep de samenwerking in de regel dan ook harmonieus waarbij de directeur het initiatief nam en soms een overheersende rol speelde.

In de statuten was meestal vastgelegd dat de directeur alle bevelen van het bestuur moest opvolgen en het salaris door de leden werd vastgesteld. In bijna alle gevallen was er een omschreven instructie voor de directeur aanwezig die binnen GOZ-verband werd gehanteerd.

Hoewel de meerderheid van de dienstverbanden harmonieus verliep waren er ook meerdere situaties waar strijd tussen bestuur en directeur de verhoudingen goed kon verzieken. In dergelijke gevallen kon de verhoudingen zijn verziekt door kleinigheden, competentiestrijd, het ontbreken van vertrouwen of zelfs malversaties. Met enkele voorbeelden kan worden geschetst waarover kwesties konden ontstaan.

In **Didam** werd de verhouding tussen directeur en bestuur al in een vroeg stadium vertroebeld door een kleinigheid, die echter in de daaropvolgende jaren een rol bleef spelen in de onderlinge verhoudingen. In de bestuursvergadering van 2 april 1891 werd D.M. Brandsma benoemd tot directeur en in de vergadering van 5 juni 1891 werd [173] diens broer A.H. Brandsma benoemd als werkmans, later botermaker⁹⁴⁾. De melkverwerking in Didam startte op 8 augustus 1894. In de bestuurs- en commissarissenvergadering van 17 december 1891 werd door de voorzitter gemeld dat de beheerder room uit de fabriek gebruikte zonder daarvoor te betalen.

Er werden twee voorstellen in stemming gebracht: schorsing van de beheerder of vergoeding van de room. Het laatste voorstel werd met 8 vóór en vier tegen en één blanco stem aangenomen. Het was begrijpelijk dat de verhoudingen onder druk kwamen en dat is ook zo gebleven tot 1925 bij het ontslag van Fr. Brandsma zoals al eerder besproken.

Eind 1892 is de situatie kennelijk al zo verergerd dat D.M. Brandsma per 1 november ontslag vroeg. In de bestuursvergadering van 5 augustus 1892 werd hem het ontslag verleend. In de vergadering van 7 november, drie maanden later, werd D.M. Brandsma echter weer in zijn functie herbenoemd; salaris, aandeel in de winst en vrij wonen werden daarbij aangepast. Bij de stemming waren in het bestuur acht voor en drie tegen.

Na het overlijden van D.M. Brandsma in 1922 werd de zoon van zijn broer Fr. Brandsma benoemd. Voorwaarde was dat zijn vader, de heer D.M. Brandsma, zou assisteren. Drie jaar later ontstaat er onenigheid over een investeringsplan dat leidde tot een juridische procedure waarbij ontslag volgde. Dit werd de aanleiding voor de vader van Fr. Brandsma, D.M. Brandsma, het particulier zuivelbedrijf 'Zonnegge' te **Zevenaar** (047) te stichten zoals eerder beschreven (4.6.4.5).

Ook bij de benoeming ging het soms al mis. In **Ruurlo** werd door het bestuur, van de in oprichting zijnde fabriek, in de vergadering van 7 januari 1897 benoemd tot directeur G. Lusink Ezn.⁹⁵⁾, zoon van het bestuurslid E. Lusink GHzn, die nog zeer jeugdig was. Deze gang van zaken gaf veel verdeeldheid onder de bestuursleden. Hij werd niet geschikt geacht voor de functie en men wenste dat hij voor de betrekking zou bedanken maar was daartoe niet te bewegen⁹⁶⁾. Het bestuur voelde zich genooddaakt een vergadering uit te schrijven. "Wat zeker wel zelden gebeuren zal, dat het bestuur van eene vereeniging algemeene vergadering van leden of aandeelhouders samenroept, om een pas door dat bestuur genomen besluit te laten vernietigen, vond hier heden avond plaats. In de vergadering van aandeelhouders van de boterfabriek werd na een vrij stormachtig debat van twee uren het bestuursbesluit, benoeming van W. Lusink tot directeur der fabriek, vernietigt"⁹⁷⁾. De benoeming van W. Lusink werd met 68 tegen 28 stemmen ongedaan gemaakt, het zal de verhoudingen binnen de coöperatie geen goed hebben gedaan.

In de advertentie, voor de tweede directeur, werd een leeftijdsgrens gesteld van minimaal 23 jaar. De heer J. Timmer werd hierop benoemd die echter een jaar later weer vertrok naar **Doornenburg** (060). Daar werd hij benoemd tot directeur, na de herstart vanwege een faillissement. De daarna aangetreden directeur P.A. Noordenbos gaf de daarop volgende tien jaar goede leiding aan '*de Volharding*'; het was een periode met veel tegenspoed maar hij bracht de coöperatie in rustig vaarwater.

De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Angelo-Eldrik*' stond, door bijzondere omstandigheden binnen tien jaar na oprichting, al voor haar vijfde vacature voor de functie als directeur. Bij oprichting werd benoemd de heer J. Kroeze die eind [174] 1897 vertrok naar **Laren** (008)⁹⁸⁾. Hij werd januari 1898 opgevolgd door de heer J.R. Fockens, bij benoeming assistent-directeur aan de *Lonneker Melkinrichting te Enschede*. De heer Fockens was actief in het GOZ bestuur.

Eind 1899 kwam het bericht dat hij een benoeming had aangenomen als directeur van de '*Eerste Nederlandsche Kindermelkfabriek te Zoetermeer*', het latere Nutricia.⁹⁹⁾ Kennelijk was er overleg met het bestuur zodat een drietal weken later kon worden bericht dat "naar velen met genoegen zullen vernemen heeft de heer J.R. Fockens, onlangs benoemd tot directeur te Zoetermeer bedankt voor de benoeming en blijft hij te Angerlo".¹⁰⁰⁾ De waarschijnlijke salarisverhoging die hij zal hebben bedongen bleek echter niet genoeg.

Ruim twee jaar later kwam het onthutsend bericht dat hij ten minste f 9000 had verduisterd, hij had op te grote voet geleefd. Nadat hij was verdwenen werd, mei 1902, in een advertentie¹⁰¹⁾ zijn schorsing bekend gemaakt. Het bericht in de besturen van zuivelfabrieken en organisaties sloeg in als een bom.

Om fraudering te voorkomen was bij benoeming borgstelling, het storten van een bepaald bedrag met vergoeding van rente, gebruikelijk maar werd niet altijd in praktijk gebracht. De veelal nog jonge directeurs konden een dergelijke borgstelling niet opbrengen en dan werd het achterwege gelaten, onderhands geregeld of de hand mee gelicht. In het jaarverslag van de "*Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken*' 1901 geven 13 van de 30 leden van stoomzuivelfabrieken aan dat ze een borgsom hebben gestort, meest tussen de f 500 en f 2500.¹⁰²⁾ Een dergelijke borgsom is klein ten opzichte van het gefraudeerde bedrag en zou in dit geval niet afdoende zijn geweest. De heer Fockens was een maand voortvluchtig en werd veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf¹⁰³⁾.

Als zijn opvolger werd in 1902 de heer J. Kuijk benoemd die april 1903, op 31 jarige leeftijd, vrij plotseling overleed. Zijn broer, S.J. Kuijk, die al in 1899 assistent-directeur in **Angerlo** was geweest, werd snel erna benoemd als zijn opvolger. Zeer tragisch was dat, binnen een half jaar na zijn benoeming, ook hij kwam te overlijden op de jeugdige leeftijd van 30 jaar. Beide broers, afkomstig uit Friesland, waren getrouwd met twee zussen¹⁰⁴⁾, beiden afkomstig uit Angerlo. Het kwam door deze bijzondere omstandigheden dat tien jaar na de eerste directeur, de vijfde directeur moest worden benoemd; dat werd de heer H. Eggink, bij zijn benoeming assistent-directeur aan de stoomzuivelfabriek te Steenderen.

Een ontslagkwesie speelde er in 1917 bij de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*de Cloese*' die in een korte tijd tot een heftig dispuut leidde doch vrij snel tot rust kon komen. Begin mei 1914, dus kort voor WO 1, werd heer H.M. Ennen benoemd tot directeur van de Stoomzuivelfabriek '*de Cloese*' en binnen drie jaar weer werd ontslagen. Zijn ontslag bracht veel verontwaardiging bij een deel van het bestuur en leden. Zijn ontslag [175] viel ten tijde van zijn mobilisatie. Hij had juist een jong gezin en de ontslagredenen werden afgedaan als gelegenheidsargumenten.

Hij was in het begin weliswaar oncontactisch opgetreden en één dag buiten medeweten van het bestuur afwezig geweest, maar de *Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel* vond het ongevraagd eervol ontslag absoluut ongemotiveerd. Men verklaarde de vacature besmet en verlangde een onderzoek door een onafhankelijke commissie. In een uitgebreide, in-

gezonden brief werd de kwestie breed en zwaar uitgemeten. Het bestuur ging in op de wens tot het instellen van een onafhankelijke commissie die vrij snel tot een unanieme conclusie kwam dat “Het door de algemene vergadering der Coöperatieve Zuivelfabriek 'de Cloese' op voorstel van het bestuur aan den Heer H.M. Ennen gegeven ontslag is in alle opzichten volkomen gerechtvaardigd te achten”: Daarmee was de kwestie relatief snel opgelost en kon een opvolger worden benoemd. Per augustus 1917 werd A. van den Berg benoemd maar met hem ontstonden ook al vrij spoedig problemen.

Door het Botercontrolestation (BCGO) te Deventer werd de fabriek begin september geschorst als lid vanwege malversaties met Rijksbotermerken door de directeur. Een beroep bij het BCGO, ingesteld door het bestuur van 'de Cloese', werd afgewezen mede omdat de directeur, ondanks de schorsing “door is gegaan met het plegen van bedrieglijke handelingen”¹⁰⁶⁾ Een verzoek van het bestuur van de 'de Cloese' om hernieuwd lidmaatschap van het BCGO werd afgewezen zolang de heer Van den Berg daar directeur was. Gelet op het feit dat een Rijksbotermerk noodzakelijk was voor de export van boter was er voor het bestuur weinig keus en werd de heer Van de Berg per januari 1922 ontslagen.

Zijn opvolger de heer C.C. Reurdink, bij benoeming assistent directeur te **Laren**, leidde tot aan zijn overlijden in juni 1946 bijna 25 jaar lang met grote ijver en toewijding 'de Cloese' als directeur.¹⁰⁷⁾

De relatie tussen directeur en bestuur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '**Hengelo**' (015) was de eerste twintig jaar van haar bestaan zeer turbulent. Zelfstandig handelen van de directeur werd door bestuur met wantrouwen bejegend. Als eerste directeur werd op 31 oktober 1900 benoemd de heer B.J.F. Charisius uit Drachten. De eerste melkverwerking vond plaats op 23 januari 1901.

Twee weken later vroeg de heer Charisius eervol ontslag wegens familieomstandigheden, hij ging samen met zijn zwager een zuivelfabriek beginnen in Zeist.¹⁰⁸⁾

Het probleem kon relatief snel worden opgelost door de benoeming, per 11 februari 1901, van de tweede kandidaat op de eerder opgemaakte lijst van voordracht, de heer Boke van der Burg (geb. 1875 te Hijlaard).¹⁰⁹⁾ Op de bestuursvergadering van 2 oktober 1905 schoot de heer Van der Burg uit zijn slof toen hij, in zijn ogen, door een bestuurslid onheus werd bejegend met insinuerende vragen met betrekking tot de verkoop van bijproducten. Hij vroeg zich af waar al de lasterpraatjes vandaan kwamen. De vergadering ging al ruziënd uit elkaar en twee weken later diende hij zijn ontslag in.¹¹⁰⁾

Heel bijzonder was dat hij al per 18 oktober werd benoemd tot directeur van de Coöperatieve Zuivelfabriek voor melkproducten te Apeldoorn¹¹¹⁾ terwijl hij niet voorkwam op de lijst van het viertal geselecteerde kandidaten voor die functie¹¹²⁾. Een verklaring hiervoor moet zijn dat zijn neef en naamgenoot, in de functie van zuivelconsulent de heer Boke van der Burg (geb. 1879 te Jelsum), hem na die aanvaring naar die functie heeft geloodst. Waarschijnlijk heeft ook meegeholpen dat de heer J. Koning, notaris te Hengelo en initiatiefnemer en erevoorzitter van [176] de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Hengelo, tevens voorzitter was van het GOZ-bestuur.

De instructie voor zijn opvolger werd aangescherpt en enige handel door de directeur werd verboden. Voor de ontstane vacature meldden zich 67 sollicitanten waaruit vier kandidaten werden voorgedragen. Er was een sterke lobby voor de heer A. Hento uit **Staphorst**, hij werd dan ook gekozen met 135 van de 144 uitgebrachte stemmen en had daarmee bij de start een groot draagvlak. Het zou het begin worden van een zeer roerige periode van ruim vijftien jaar met veel ruzie in bestuurs- en ledenvergaderingen die uitmondde in meerdere ontslagaanvragen van de directeur en het uiteindelijk vertrek in 1921.

De '*Herrie in de boterfabriek*' is in detail beschreven in de lokale geschiedschrijving¹¹³⁾ en de regionale kranten.¹² In 1907 kwam de eerste ontslagaanvraag nadat Hento een kaasfabriek had gekocht in **Leek** (Gr.) en men hem verweet dat hij te veel tijd besteedde aan de kaashandel. De werkelijke re-

12 Zie MAP Hengelo-Ge. op site. (ZHN.)

den was de verstoorde verhouding met de meerderheid van het bestuur, de voorzitter had geen grip op hem. Op verzoek van de leden trok hij de ontslagaanvraag in. Het leek erop dat de rust was teruggekeerd maar de schijn was bedrieglijk, want een half jaar later stapte het bestuur op. De kwesties volgden elkaar met regelmaat op, in 1909 werd de betrouwbaarheid van Hento in twijfel getrokken, een jaar later was er een affaire met de assistent-directeur waarop diens ontslag volgde. In 1912 stelde Hento zich kandidaat voor de vacature van directeur aan de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'De Gelderland' te Loenen' ¹¹⁴⁾.

In 1916 / 1917 ontstond er een discussie over de interpretatie van de afspraken betreffende zijn salaris en na de eerste wereldoorlog kwamen er verhalen en juridische procedures over botersmokkel. In 1919 werd Hento als directeur ontslagen maar in de volgende vergadering werd zijn ontslag weer ongedaan gemaakt. De leden waren duidelijk verdeeld in twee kampen en bij ledenvergaderingen waren er wisselende meerderheden, afhankelijk van de agenda. Het was geen werkbare situatie en in 1921 verdween Hento naar zijn nieuwe functie als directeur van een zuivelfabriek te **Uithoorn**. Hij werd opgevolgd door de heer J.C. Geertsma die rust bracht en de coöperatie bijna veertig jaar leidde, tot aan zijn pensioen in 1961. ¹¹⁵⁾

Bij de meeste coöperaties hadden de directeuren lange dienstverbanden en werd de directeur ruimte gelaten om zijn taak als deskundige uit te voeren. De directeur behoorde tot de notabelen van het dorp. Voorvallen als hiervoor beschreven zijn gelukkig uitzonderingen maar illustreren hoe kleine zaken of malversaties tot disharmonie konden leiden en slecht waren voor de coöperatie.

Voor directeuren met een lange staat van dienst waren er echter soms ook problemen, de zogenaamde 'woningkwestie'. Aan het eind van een lange staat van dienst en goede samenwerking was de tijd gekomen van pensionering en moest eervol ontslag volgen.

De consequentie was dat de [177] directeurswoning moest worden verlaten voor de opvolger en dat vormde dan een groot probleem. Een dergelijk probleem kon worden omzeild door de benoeming van de zoon als opvolger zoals we dat zagen in **Wehl, Winterswijk, Zelhem, Eefde, Laren en Silvolde**.

Woningkwesties speelden in bijvoorbeeld **Ruurlo** en **Gendringen**.

De heer T.G. Elkind (1882-1962) werd 1913 benoemd tot directeur van '*de Volharding*' te **Ruurlo**, vervulde meerdere bestuurlijke functies en genoot veel waardering. Hij bleef tot aan zijn pensionering maar toen het bestuur het eervol ontslag bij gelegenheid van pensionering besprak "voelde hij zich zeer gekrenkt" ¹¹⁶⁾.

Voor hem hoefde hij nog niet met pensioen, zeker niet zolang geen geschikte woning beschikbaar was. Uit de briefwisseling met de secretaris van GOZ bleekt dat het op meerdere plaatsen een probleem was. Hij schreef: "We zitten op meerdere plaatsen thans met hetzelfde geval. Er zijn een aantal directeuren die 65 jaar zijn of er tegen aan, en het is overal de woningkwestie, maar er zijn er ook, die het helemaal niet erg vinden, dat zij door de woningkwestie nog niet weg kunnen, omdat zij wel graag nog een aantal jaren in functie blijven" ¹¹⁷⁾.

Het probleem was kennelijk twee jaar later opgelost toen de heer Elkind per 1 juli 1950 zijn functie neerlegde en de heer P. van der Velde, van de naburige fabriek '*de Wiersse*' (013), werd benoemd als zijn opvolger.

In **Gendringen** werd het probleem opgelost door het bouwen van een dubbele bedrijfswoning, vlak bij de fabriek, waar de oud-directeur een woning kon betrekken. De heer S. Dijkstra (1884-1965), benoemd in 1906 was ruim 45 jaar directeur van '*Hameland*', zijn eerste en enige directeursfunctie waarvan hij maar moeilijk afscheid kon nemen. Hij ging 1 november 1951 met pensioen.

Op enkele plaatsen was het een openbaar geheim dat de directeur een drankprobleem had. Dergelijke kwesties waren moeilijk bespreekbaar. Meestal werden zulke situaties door bestuurders afgeschermd.

5.3 De leveranciers

De coöperaties werden gesticht nadat, als het goed was, men verzekerd was van een hoeveelheid melk afkomstig van een minimaal aantal koeien. De veehouders traden toe als lid van de coöperatie maar waren voor de financiering vaak afhankelijk van derden, die geen leverancier waren. Vanaf 1907 veranderde de situatie geleidelijk en werd door aanpassingen van de statuten een groeiproces in gang gezet naar een 'echte' coöperatie met leden die uitsluitend zowel financier als leverancier waren (zie 5.1.1). Voordat het echter zover was kende de coöperatie leden mét en zonder melk en leveranciers die al of niet lid waren.

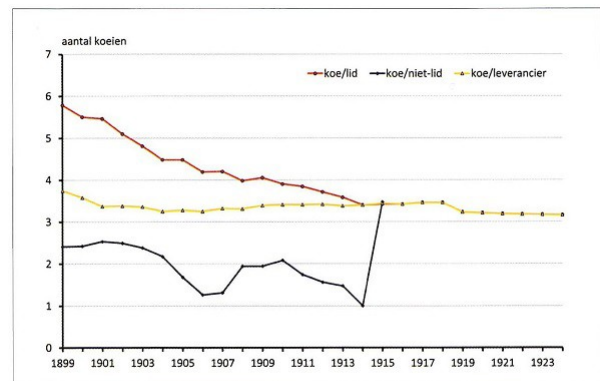
De ledenvergadering was het hoogste gezag in de coöperatie, de betrokkenheid van de leden was in de praktijk echter gering en niet zelden verdeeld in kampen. Er heerste meer een mentaliteit van 'wij-zij' dan dat eigenlijk op grond van coöperatieve samenwerking zou worden verwacht.

5.3.1 Leden en niet-leden. Bij de oprichting van een coöperatie werd al voorzien dat in de te stichten fabriek ook melk zou kunnen worden verwerkt van niet-leden. Vele kleine landbouwers hadden slechts één of twee koeien en hadden alleen gedurende de zomer melk voor levering beschikbaar. Ook mensen die geen geld hadden om een aandeel in de coöperatie te nemen ofwel eerst de kat uit de boom wilden kijken, konden leverancier worden en op die manier toch gebruik maken van de nieuwe faciliteit. De prijs die ze, als niet-lid, voor de melk kregen was dan lager. In Steenderen had men een systeem ingevoerd dat door de zuivelconsulent H.B. Hylkema sterk werd gepromoveerd. Hierbij werden de leveranciers, die geen lid waren, 5% gekort op hun melkgelduitbetaling.

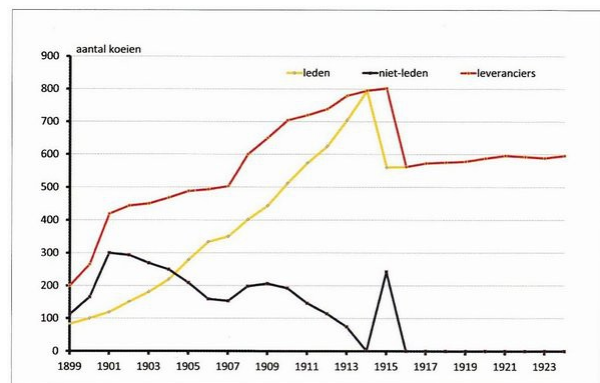
Het in mindering [178] gebracht melkgeld werd gestort in een fonds. Wanneer voor een leverancier in totaal f 50 in het fonds was gestort kon hij besluiten lid te worden en deze f 50 aanwenden om hiervoor een obligatie te kopen met een jaarlijkse rente van 4%. Velen maakten van deze regeling gebruik¹¹⁸⁾. Door deze regeling werden de leveranciers niet-leden gestimuleerd lid te worden.

Het verloop van de leveranciers in Steenderen is gegeven in afbeelding 5.29. In de beginjaren is het aantal leveranciers, zijnde niet-leden, groter dan het aantal leden maar in de loop van de tijd treden er steeds meer leveranciers toe als lid. In het jaar 1914 traden 235 leden uit die lid werden van de nieuw te stichten fabriek te **Hoog-Keppel** (36). Deze 235 traden dus uit als lid maar bleven in 1915 nog melk leveren aan de fabriek te Steenderen, hangende de bouw van de nieuwe fabriek.

De oprichters en leden van het eerste uur waren relatief de grootste boeren en hadden gemiddeld bijna 6 koeien (zie afb. 5.28). De leveranciers niet-leden waren kleinere boeren met iets meer dan gemiddeld 2 koeien. Door het toetreden van steeds meer leveranciers, niet zijnde lid daalde het gemiddeld aantal koeien per leverancier.

Afbeelding 5.28 Het verloop van het aantal leden, niet-leden en het totaal aantal leveranciers van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Steenderen' in de eerste 25 jaar.

Afbeelding 5.29 Het verloop van de aantallen koeien voor de leden, niet-leden en het totaal aantal leveranciers van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Steenderen' in de eerste 25 jaar.

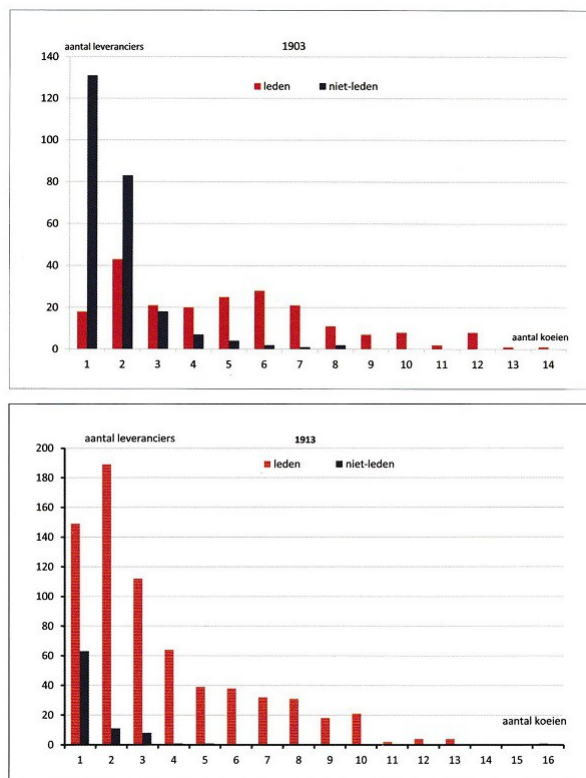
Vanaf 1915 waren nagenoeg alle leveranciers lid. Het is duidelijk dat de leden leveranciers behoorden tot de veehouders met de meeste koeien en de niet-leden slechts één of twee koeien hadden. De verdeling is gegeven in afbeelding 5.30 voor de jaren 1903 en 1913. De gegevens over het aantal koeien per leverancier, van een fabriek in de top tien van het onderzoekgebied, illustreert de kleinschaligheid van de veehouderij in dit gebied in vergelijking met de traditionele veehouderijgebieden in Friesland en Holland, zoals eerder werd aangegeven.

Naast leden leveranciers meldde het jaarverslag over 1913 dat er ook nog steeds 66 leden niet-leveranciers waren, dus leden met aandelen zonder melk. Met de komst van de nieuwe coöperatiewet in 1925 werden de coöperaties in de loop van de tijd omgevormd tot 'echte' coöperaties (zie 5.1.1) waarbij financiering en levering van melk in één hand kwam.

Het verwerken van melk van niet-leden leverde bij de meeste coöperaties geen problemen op. De melkprijs werd gekort en bij het toetreden als lid moest een zeker entreebedrag worden betaald per koe ter compensatie van de investering gedaan door de leden. Deze zaken werden geregeld in het huishoudelijk reglement en de hoogte van korting en entreegelden werden jaarlijks in de algemene ledenvergadering vastgesteld. Toch leidde het in de beginjaren bij sommige coöperaties tot grote spanningen.

In **Zelhem** veroorzaakte het in 1904 tot het vertrek van de voorzitter van het bestuur. De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Erica' werd zomer 1902 opgericht, statutair voor tien jaar. Ruim een jaar na de opening kwam de directeur met het voorstel een koelinstallatie aan te schaffen waarvan de kosten werden begroot op f 3500 met een geschat jaarlijks voordeel van bijna f 1200. Deze investering werd behandeld in de ledenvergadering van maart 1904. "Er ontspoon zich een langdurige en heftige discussie, waarop uiteindelijk stemming volgde, met een uitslag van 97 vóór en 27 tegen". [179] In de daaropvolgende bestuursverkiezing werd de zittende voorzitter, de heer H. W. Bruggink, herkozen maar hij weigerde nog langer voorzitter te blijven na het genomen besluit over de investering van een koelmachine. Hij verklaarde dat hij "niet meer met deze directeur zou kunnen samenwerken, daar deze een handelwijze voorstaat, die hij gevaarlijk en onbillijk achtte". In het verslag over deze vergadering staat: "De heer Bruggink verklaarde dat hij niet tegen aanschaffing eener koelmachine was, maar wel bezwaar had om het risico daarvoor geheel te doen dragen door de aandeelhouders der coöperatie, daar deze slechts weinig meer dan de helft der koeien welke bij de fabriek zijn aangesloten bezitten en zij, wanneer de coöperatie in 1912 eindigt, alleen aansprakelijk zijn voor mogelijke tekorten. Hij acht noodig dat ook de zogenaamde losse leveranciers, die de kleinere helft vormen in die risico deelen, door of lid te worden of een hoger inleggeld te betalen. Wanneer hiertoe besloten was zou hij gaarne voor een melkkoeler gestemd hebben, thans kon hij dat niet, daar naar zijne meening de draagkracht der coöperatie voor zulk een uitgave niet groot genoeg is".

De gevoelens van de vertrekkende voorzitter waren exemplarisch voor de discussies zoals die op meerdere plaatsen gevoerd werden. Losse leveranciers profiteerden te veel van de leden. Leden die

Afbeelding 5.30 Verdeling van het aantal koeien over de leden en niet-leden van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Steenderen' in 1903 en 1913.

in de fabriek hadden geïnvesteerd moesten het gehele risico dragen. Een bijkomstigheid voor **Zelhem** was natuurlijk dat de coöperatie statutair slechts voor tien jaar was aangegaan en relatief veel melk afkomstig was van niet-leden. Niet-leden werden 4% gekort op het melkgeld en moesten voor 1903 50 cent per koe als inleggeld betalen ¹²⁰⁾, daarvoor wilde men geen lid worden en risico's lopen. Bij de verlenging van de statuten in 1911 werd besloten geen nieuwe leveranciers zonder lidmaatschap aan te nemen ¹²¹⁾ waardoor het probleem werd uitgefaseerd.

5.3.2 Vergaderingen

Zoals in de statuten vastgelegd werden de belangrijke besluiten in de coöperatie genomen door de algemene ledenvergadering. Het grote probleem was dat de deelname aan dergelijke vergaderingen uiterst laag en zeer wisselend was. De informatie die aan de leden werd gegeven was zeer verschillend. De meeste grotere stoomzuivelfabrieken begonnen, meest enkele jaren na oprichting, met het verstrekken van gedrukte jaarverslagen.

Zo hadden bijvoorbeeld de fabrieken te **Eibergen** (020), **Hengelo** (015), **Steenderen** (035), **Vorden** (012) en **Zelhem** (030) in 1905 gedrukte jaarverslagen van het afgelopen boekjaar ¹²²⁾. In het begin was het boekjaar niet altijd gelijk aan het kalenderjaar en begon het boekjaar bij de maand van oprichting of, zoals in de landbouw vaak gebruikelijk was, liep het boekjaar van april t/m maart. In dergelijke gevallen echter werd overigens al vrij spoedig het boekjaar bij de eerstvolgende statutenwijziging omgezet naar kalenderjaar.

Dat was bijvoorbeeld het geval met de Coöperatie **Vorden** waar bij oprichting het kalenderjaar liep van april t/m maart, doch die bij de heroprichting in 1907 werd omgezet naar kalenderjaar. De Coöperatie '**Wehl**' (039), die in velerlei opzicht een uitzonderingspositie innam onder de zuivelfabrieken in Oost-Nederland, had een boekjaar van september t/m augustus, dat eerst in 1965 werd omgezet naar het kalenderjaar.

De buurtfabriek **Angerlo** (038) hanteerde het boekjaar van augustus t/m juli, dat per 1928 werd omgezet naar kalenderjaar. Het is bekend dat men een boekjaar, afwijkend van het kalenderjaar bewust hanteerde om vergelijking van de melkprijs met buurtfabrieken niet direct mogelijk te maken. Men vreesde onrust wanneer de uitbetaalde melkprijs te sterk afweek van de buurtfabrieken. Dat kan ook de reden zijn om geen jaarverslag uit te brengen en daarmee de discussie over de melkprijsvergelijking zo min mogelijk te voeden. Zo is van de '**Eendacht**' te **Silvolde** (028) nooit een gedrukt jaarverslag verschenen.

Naast jaarverslagen werden bij sommige zuivelbedrijven de leden ook maandelijks geïnformeerd over allerlei zaken via informatiebulletins. De '**Hameland**' te **Gendringen** (051) begon al kort na de oprichting, in 1908, een maandblad genaamd het '**Orgaan van Hameland**' uit te geven ¹²³⁾. Ook in **Zelhem** verscheen sinds 1906 een 'Uitbetalings-bericht' van de vereniging '**Erica**' met de nodige berichten bedoeld als informatie en voorlichting naar de leden.

Voor de meeste verenigingen verliep de samenwerking tussen bestuur en directeur harmonieus en waren beleid, kwaliteit van de producten en melkprijs tevredenstellend. De meeste ledenvergaderingen volgden dan ook, veelal slaafs, de voorstellen van de directeur en het bestuur. De leden waren niet echt betrokken bij de besluitvorming over de lopende zaken. De meeste ledenvergaderingen werden geleid door de voorzitter van het bestuur. Niet zelden echter trad als voorzitter van de ledenvergadering op één van de initiatiefnemers bij de oprichting, zijnde geen veehouder maar notaris, bankier of onderwijzer. Zij waren beter bedreven in het leiden van een vergadering en hadden meer gezag.

In **Winterswijk** was het de erevoorzitter, de heer J.G. ten Houten ¹²⁴⁾ medeoprichter en bankier. In **Hengelo** was de situatie hetzelfde, daar was het de notaris Koning, initiatiefnemer bij de oprichting en erevoorzitter, die de ledenvergadering leidde ¹²⁵⁾. In **Steenderen** was de burgemeester voorzitter van het bestuur en leidde tot aan zijn overlijden in 1910 de ledenvergaderingen welk goed leken te

zijn verlopen. Het overlijden creëerde een groot gemis bij ledenvergaderingen. Zijn opvolger, de heer A. Jansen, had zoals bleek uit de verslagen in de regionale kranten grote problemen met het leiden van de vergaderingen. Dit bleek met name uit de verslagen in de lokale kranten: “Men moet werkelijk een aarts-liefhebber van vergaderen zijn, om zulk een bijeenkomst van 1 uur tot half acht bij te wonen en dan nog ook in rook en tocht”¹²⁶⁾.

Een andere krant schreef: “Een algemene vergadering van de leden der coöperatieve stoomzuivelfabriek '**Steenderen**'! De gedachte er aan alleen jaagt een mensch een huivering door de leden. En dan zoo'n vergadering te moeten bijwonen van 1 uur tot 8 uur! 't Is iets voor liefhebbers”¹²⁷⁾.

Een jaar later was het niet beter en waren de krantenverslagen wederom niet mals: “Wat een vergadering! Van 2 uur tot 7 uur en dan nog sommige zaken terloops behandeld”¹²⁸⁾. Of zoals de andere krant schreef: “De algemene vergaderingen der Coöp. Stoomzuivelfabriek '**Steenderen**' zijn en blijven langdradig en omslachtig tevens. Wie daar eens op afdoende wijze verbetering in kon aanbrenge[n], zou bestuur en leden ten zeerste verplichten. Stel je voor: een vergadering van 2 uur tot 7 uur en dat te midden van rook en tocht. Meer dan 200 mensen waren in 'Concordia' bijeen”¹²⁹⁾. Het was duidelijk dat men de overleden voorzitter met gezag en ervaring node miste. Het is niet verwonderlijk dat in deze periode de afsplitsing van leveranciers en de stichting van de eigen fabriek in **Hoog-Keppel** gestalte kreeg.

Het opkomstpercentage voor ledenvergaderingen was in de meeste gevallen lager dan tien. In uitzonderlijke gevallen, bij de behandeling van kwesties en/of bij groepsvorming van leden in vijandige kampen was dat percentage beduidend hoger. Sommige besturen wisten daar in het begin niet goed mee om te gaan en namen vreemde besluiten.

Zo werd te **Zelhem** een presentieplicht ingesteld voor ledenvergaderingen. Zij die tenminste een half uur te laat kwamen moesten 25 cent boete betalen en bij afwezigheid zonder kennisgeving was men 50 cent verschuldigd.¹³⁰⁾ Dat kwam overeen met de waarde van 5 of 10 kg melk!

Ook in **Varsseveld** werd bij de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '**Volharding**' aan het eind van een zeer roerig decennium in 1909 de presentieplicht ingevoerd. Het bestuur en commissarissen brachten in de voorjaarsvergadering een voorstel [181] ter tafel “om de voor- en najaarsvergaderingen verplichtend te stellen, welke bij stemming op 10 ct. per aandeel, of het inzenden eener kennisgeving van verhindering van opgave van redenen, ter beoordeling van het bestuur”¹³¹⁾. Deze maatregel was het zoveelste onhandig optreden van directeur, bestuur en commissarissen richting leden. Het effect was dat door ca. 80% van de leden de presentielijst werd getekend en daarna deels weer verdween.¹³²⁾ Bij een café in de buurt werd 'moed in gedronken' om tegen het eind van de vergadering nog voor veel onrust te kunnen zorgen.

De zeer rumoerige periode welke de Stoomzuivelfabriek '**Volharding**' het eerste decennium van haar bestaan heeft gekend is terug te voeren tot het onhandig optreden van directeur, bestuur en commissarissen ten opzichte van de leden. Gebrek aan openheid voedde wantrouwen waaruit verschillende kwesties voortkwamen met vaak gerechtelijke procedures welke niet bevorderlijk waren voor de sfeer. De sterke groei van de melkaanvoer in het begin vereiste meerdere investeringen waarvoor in de ledenvergadering goedkeuring moest worden verleend.

In een buitengewone ledenvergadering juni 1904 leidde dit tot veel discussie en verdachtmakingen richting directeur¹³³⁾. De leden eisten onafhankelijk onderzoek van de boeken en kas¹³⁴⁾. Het ontslag van de melkweger Hartemink leidde tot een openlijke strijd tussen twee partijen, 'de bestuurspartij' en de 'oppositiepartij', die elkaar bestookten in ingezonden brieven en er toe leidde dat de secretaris van het bestuur, L.D. Kobes, ook zijn ontslag indiende¹³⁵⁾.

De ledenvergaderingen in die tijd werden bijgewoond door politie en marraussee¹³⁶⁾. Wat was nu de reden van het ontslag van de melkweger Hartemink? Volgens de directeur zou hij hebben gemalverseerd met de melkvetanalyses en deze stelselmatig te laag hebben afgelezen. Uit de vele stukken

die over deze kwestie voorhanden zijn lijkt het aannemelijk dat het verhaal van de melkweg dat hem “voor eenige jaren door de directeur en de penningmeester van het bestuur gelast was, het vetgehalte lager te noteren dan het werkelijk was”¹³⁷⁾, zeer waarschijnlijk het juiste verhaal was. Hierdoor werd de melkprijs wat hoger en onafhankelijke controle hierop ontbrak. Deze controles werden in het bijzonder door het GOZ uitgevoerd maar het lidmaatschap was per 1 september 1901 opgezegd!¹³⁸⁾

Men moest met de melkprijs kunnen concurreren met die van Lichtenvoorde. Er waren meerdere problemen die alle waren terug te voeren naar een directeur en bestuur die niet handig opereerden en niet echt op hun taak waren berekend. Het kon bijvoorbeeld gebeuren dat het bestuur een voorstel in de vergadering bracht om de vergoedingen van bestuur en commissarissen te verhogen in strijd met het huishoudelijk reglement, het voorstel moest weer worden ingetrokken¹³⁹⁾.

De directeur leek niet echt opgewassen voor deze functie; in 1906 moest hij twee maanden worden vervangen “vanwege zijn verzwakte zenuwgestel” en in 1918 werd hij wederom ziek met “verschijnselen van ongesteldheid, speciaal wat het zenuwstelsel betrof” en op 18 maart 1920 volgde eervol ontslag¹⁴⁰⁾. In het bestuur was geringe doorstroming. De heer B. Colenbrander, lid van het bestuur vanaf de oprichting en voorzitter van 1905-1925, was 91 jaar toen hij zijn functie opgaf.

5.3.3 Melkvervoer

Het vervoer van de melk naar de boerderij geschiedde door de landbouwers met paard en wagen; **[182]** via aanbesteding van de melkritten werd het vervoer geregeld. Voor dergelijke aanbestedingen was altijd veel belangstelling, het gaf extra inkomsten voor de landbouwer en het werd daardoor veelal lonend paard en wagen aan te schaffen.

Landbouwers, die meestal het verst van de fabriek waren gelegen, brachten de melk in bussen naar de fabriek. Daarbij namen ze de bussen mee van de aan deze weg gelegen boerderijen, volgens afspraak en voorwaarden zoals overeengekomen bij de jaarlijkse aanbesteding. Op de terugweg werd dan de ondermelk weer afgeleverd in de bussen bij de betreffende boerderijen. De vergoeding per dag lag in de beginjaren rond de 1 à 2 gulden afhankelijk van afstand en hoeveelheid te vervoeren melk. De maximale afstand was doorgaans '1,5 uur gaans'.

De wegen waren meest onverharde zandwegen die gedurende langere perioden, vooral in herfst en winter, zeer moeilijk begaanbaar waren. Op ledenvergaderingen werden meerdere keren voorstellen ter tafel gebracht om gemeenten subsidie te verlenen voor het verbeteren of verharderen van een bepaalde weg. Deze voorstellen waren te vaak gebaseerd op eigenbelang van bestuursleden of de indiner van het voorstel en werden daarom meestal verworpen.

In **Varsseveld** werd in de ledenvergadering voorjaar 1907 een voorstel behandeld om aan de gemeente jaarlijks f. 1000 subsidie te verlenen voor een bepaalde weg. Ondanks dat men voorrekende dat het een besparing op vervoer zou opleveren gaven de bijgedachten van eigen voordeel de doorslag en werd het voorstel verworpen¹⁴¹⁾. Eenzelfde situatie deed zich voor in **Steenderen**¹⁴²⁾.

Er waren ook coöperaties waar een voorstel door het bestuur om subsidie te verlenen wel werd gesteund door de ledenvergadering zoals, bijvoorbeeld in **Vorden**¹⁴³⁾ en **Ruurlo**¹⁴⁴⁾. In **Winterswijk** werd door het gemeentebestuur aan de coöperatie een subsidie van f. 500 gevraagd voor het onderhoud van de wegen. Dit verzoek werd, op het advies van het bestuur van de coöperatie, door de ledenraad afgewezen¹⁴⁵⁾. Het bestuur bracht in 1918 wel een voorstel om voor f. 10.000 deel te nemen in de aanleg van het 'RijnTwentekanaal; dit plan werd echter na veel weerstand door het bestuur teruggenomen¹⁴⁶⁾.

Ook de ANWB heeft zich het eerste decennium van de 20e eeuw indirect bemoeid met het vervoer van melk door haar actie gericht tegen het stukrijden van het wegdek door wagens, voorzien van te smalle velgen in verhouding tot het gewicht van lading en voertuig. De wens van de ANWB werd

door de Provinciale besturen vertaald in een verordening per 1 januari 1909. Dit hield in dat voertuigen, met een te vervoeren lading zwaarder dan 500 kg, een velgbreedte moesten hebben van minimaal 10 cm. Naar aanleiding van klachten binnengekomen bij het bestuur van GOZ werd deze kwestie in de ledenvergadering, van 1909 aan de orde gesteld. **Vorden** claimde dat de aanbesteding van melkritten, door deze verordening, dat jaar f. 2000 hoger was uitgekomen ¹⁴⁷). De vergadering was in meerderheid niet tegen **[183]** de verordening mits algemeen voorgeschreven en een overgangperiode in acht werd genomen. Door de werktuigencommissie van de GOZ werd in juli 1911 een rapport uitgebracht over de betekenis van de verordening voor het melkvervoer ¹⁴⁸).

Ook de ongemakken en kosten van tolheffing waren tot 1920 veelvuldig onderwerp van discussie. Bij de oprichting van de boterfabriek te **Dinxperlo** werd vrijdom van tol bedongen voor het fabriekvervoer van melk ¹⁴⁹). Dat verzoek werd door het college van B en W ingewilligd ¹⁵⁰). De GOZ had toen ook pogingen aangewend om op de rijks- en provinciale wegen afschaffing van tolgelden te verkrijgen; in elk geval vrijstelling voor de laatste tol vóór de fabriek. ¹⁵¹)

In **Varsseveld** werd in juli 1908 een buitengewone ledenvergadering gewijd aan de discussie over de overname van de tol door gemeente Wisch van de gemeente Ambt-Doetinchem. Het bestuur van de '*Volharding*' werd gemachtigd om de gemeente Wisch f. 1000 aan te bieden ¹⁵²) maar dat had kennelijk geen resultaat. Eerst in 1919 kon de tol van de gemeente Ambt-Doetinchem worden uitgekocht waaraan de '*Volharding*' f. 2000 heeft bijgedragen ¹⁵³).

Het vervoer van melk naar de boterfabrieken en het retourtransport van de ondermelk, zijnde ongeveer 90% van het volume, bracht meerdere bestuursleden op de gedachte om de melk van ver afgelegen boerderijen ter plekke te ontromen en alleen de room te transporteren naar de fabriek. Dat lijkt alleszins logisch omdat de verse ondermelk, zoals voorheen, op de boerderij kan blijven en het volume te transporteren product, de room, tot ongeveer 10% kan worden gereduceerd.

Hoewel op sommige plekken in Nederland gepraktiseerd, is het niet echt doorgebroken en om praktische en kwaliteitsredenen toen gestopt ¹⁵⁴).

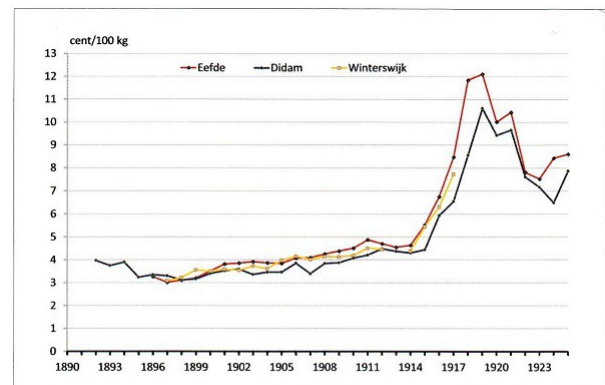
In de bestuursvergadering van de boterfabriek te **Didam**, september 1893, werd door de commissaris van Zeddam het voorstel gedaan om daar een roomstation te bouwen, hij kreeg van het bestuur toestemming om het plan uit te werken. In de bestuursvergadering van juni 1894 werd door een ingestelde commissie gerapporteerd dat zeker f 1000 voordeel per jaar te behalen was ¹⁵⁵). Het voorstel werd met een positief advies door het bestuur aan de algemene ledenvergadering van juni 1894 voorgelegd, een maand later bleek echter dat te weinig veehouders te Zeddam wilden deelnemen en het plan werd afgeblazen. In het voorjaar van 1897 gingen veel veehouders uit Zeddam over naar de boterfabriek in het nabijgelegen **Azewijn** (033), die mei 1896 was begonnen met de melkverwerking.

De gedachte om melk lokaal te ontromen en de room te transporteren was ook een interessante gedachte voor de leveranciers van centrifuges. In Duitsland was daarvoor een grote markt voor verafgelegen boerderijen die zich niet direct konden of wilden aansluiten bij de pas opgerichte boterfabrieken. In Zieuwent bij Lichtenvoorde werd in januari 1914 een vergadering belegd door een zich zuivelconsulent noemende vertegenwoordiger van een Duitse fabrikant van handcentrifuges. Zowel de zuivelconsulent van Gelderland als ook de directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '**Lichtenvoorde**' waren aanwezig om de onzalige gedachte, om melk op de boerderij te ontromen en de room door de coöperatie te laten karnen, beargumenteerd ter zijde te schuiven ¹⁵⁶). En daarmee was het hoofdstuk ontroomstations afgesloten.

5.3.4 Melkprijs

Voor de melkveehouders was het belangrijkste de uitbetaalde melkprijs. In alle rekenvoorbeelden was bij de oprichting van boterfabriekjes de prijs van 4 cent per liter het vertrekpunt voor de investeringen. De vraag was nu, wat was de prijs die door de zuivelfabrieken kon worden uitbetaald. De gemiddelde melkrijzen per kilogram¹⁵⁷⁾ melk werden jaarlijks in de ledenvergadering bekend gemaakt en betroffen het gemiddelde dat over het gehele jaar aan de leden werd uitbetaald. De veehouders kregen per twee weken een voorschot uitbetaald afgestemd op de marktprijs van de producten. Aan een eventueel exploitatiesaldo aan het eind van het jaar werd, op voorstel van bestuur en commissarissen, door de ledenvergadering een bestemming gegeven. Het kon worden gebruikt voor de aflossing van de schulden, het vormen van reserves dan wel worden uitgekeerd aan de leden als nabetaling op de al betaalde melkprijs.

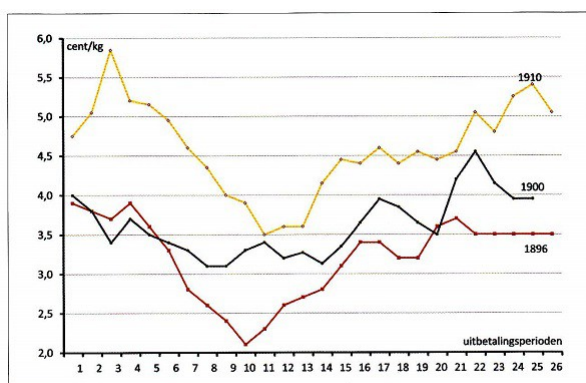
De melkprijs van de buurfabrieken werd door de veehouders als referentie gebruikt, was het verschil groot dan hadden bestuur en directie veel uit te leggen. Een afwijkend boekjaar kon helpen discussies over de melkprijs te spreiden en het minder [184] vergelijkbaar te maken. De resultaten werden gepubliceerd in de jaarverslagen, als die er waren, maar werden ook vermeld in de regionale kranten. Kleine verschillen werden met argumenten 'weggepraat'. Er was soms ook afstemming over de melkprijs tussen buurfabrieken maar ook in de belangenorganisaties van veehouders werd de uitbetaalde melkprijs nauwlettend gevolgd.

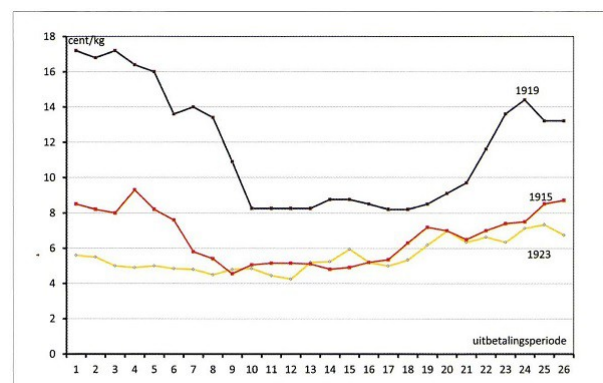
Afbeelding 5.35 Melkrijzenvergelijking voor de fabrieken te Eefde, Didam en Winterswijk over de eerste 25 jaar na oprichting.

De uitbetaalde melkprijs, de eerste decennia na oprichting, is gegeven in afbeelding 5.35 voor de fabrieken te **Eefde** (003), **Didam** (040) en **Winterswijk** (023)¹⁵⁸⁾. Duidelijk is dat Didam de eerste jaren geprobeerd heeft om daadwerkelijk 4 cent per kg uit te betalen maar de markt was kennelijk pas rond 1910 in staat deze melkprijs echt mogelijk te maken. De melkprijs voor de drie fabrieken ontlopen elkaar niet zo veel, toch was gemiddeld gezien de melkprijs van de fabriek te **Eefde** de hoogste van de drie. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat **Eefde** een vrij substantiele afzet had van consumptiemelk in het naburige Zutphen.

Op consumptiemelk werd gemiddeld gezien een hogere marge gemaakt, vandaar. Het effect van de eerste wereldoorlog is duidelijk zichtbaar; schaarste aan melk, schaarste aan veevoeder en inflatie lagen hieraan ten grondslag. (zie 5.35).

Afbeelding 5.36 De tweewekelijks uitbetaalde melkprijs in Winterswijk in de jaren 1896, 1900 en 1910.

Afbeelding 5.37 De tweewekelijks uitbetaalde melkprijs in Winterswijk in de jaren 1915, 1919 en 1923.

De gemiddelde melkprijs, zoals gepubliceerd, is de berekende prijs uit het totaal uitgekeerd bedrag aan melkgeld gedeeld door het aantal geleverde kilogrammen aan de fabriek. Voor de veehouder is deze melkprijs nogal fictief omdat de werkelijke melkprijs door het jaar nogal sterk fluctueerde.

Hoe dat in de praktijk kan uitpakken is geïllustreerd in de afbeeldingen 5.36 en 5.37 ¹⁵⁹⁾. In afb. 5.36 is de melkprijs, zoals in de tweeweekse perioden werden uitbetaald, gegeven voor de jaren 1896, 1900 en 1910. Het is duidelijk dat er grote fluctuaties zijn gedurende het jaar, de zomerperiode laag en in de wintermaanden bijna twee keer zo hoog. In 1896 werd in de zomer slechts twee cent per liter betaald. Duidelijk is dat het algehele niveau in de loop der jaren geleidelijk stijgt, zoals al was af te lezen uit afb. 5.35.

Rond WO I waren de schommelingen beduidend groter (afb.5.37) en is te zien dat de melkprijs na het piekjaar 1919 in 1923 weer op een duidelijk lager niveau is beland.

5.4 Personeel

5.4.1 Functies

Bij de oprichting van de zuivelfabriekjes eind 19^e eeuw bestond het personeel uit slechts enkele personen. Voor de stoomzuivelfabriekjes betrof het, naast de beheerder of directeur ¹⁶⁰⁾, een nagenoeg altijd dezelfde vaste bezetting van: machinist, centrifugist, botermaker en melkontvanger.

De directeur werd door het bestuur zorgvuldig geselecteerd op basis van zijn kennis van zuivelbereiding. Opleiding, referenties en advies van de leraar van de ambulante zuivelschool en later de zuivelconsulent, waren de criteria voor selectie. De overige werknemers kwamen meest uit de directe omgeving en werden, via bestuursleden en leveranciers, geattendeerd op de vacante posities.

Voor elk van de vier uitvoerende taken [185] in de nieuw op te richten boterfabriek werd een functionaris aangesteld.

Voor het stoken en onderhoud van een stoommachine was een machinist nodig die, afhankelijk van de behoefte, moest zorgen voor voldoende stoom voor aandrijving en verhitting. Gelet op het feit dat er al stoommachines in gebruik waren voor andere bedrijfstakken, die de zuivel al waren voorgedaan, kon worden gerekruteerd uit mensen met ervaring.

Veelal echter waren er extra eisen zoals kennis van koeling voor een machinist te **Hengelo** ¹⁶¹⁾ of voor **Wehl** ¹⁶²⁾ bekend met bank- en soldeerwerk.

Doordat in de beginfase de functie van machinist geen dagvullende taak was werd de functie gecombineerd met andere opdrachten.

In **Almen** werd een machinist-koperslager gevraagd voor halve dagen ¹⁶³⁾ waarvoor logischerwijs alleen de lokale smid in aanmerking kwam. Een combinatie van machinist met centrifugist kwam veel voor.

In meerdere advertenties werd gevraagd om een machinist-centrifugist zoals te **Borculo en Elst** ¹⁶⁴⁾

Het was duidelijk dat het iemand moest zijn uit de technische hoek. Mede omdat deze mensen in meerdere bedrijfstakken inzetbaar waren was het verloop erg groot, voor machinisten was er een betrekkelijk ruime markt en hadden een relatief hoog salaris.

De FNZ begon al vrij vroeg met een speciale opleiding voor zuivelmachinisten ¹⁶⁵⁾.

De andere drie functionarissen waren verantwoordelijk voor de specifieke taken verbonden met de verwerkingstechnologie van melk waarvan de logistiek op elkaar moest worden afgestemd. De functie van melkontvanger was het logisch gevolg van de gezamenlijke verwerking van melk aan de fabriek.

De melk moest worden ontvangen, gemeten en geregistreerd en vervolgens de ondermelk, na centrifugeren, weer in de bussen teruggedaan. De gehele logistieke proces moest nog worden geleerd en op elkaar afgestemd. Voor deze uitvoerende taak van melkontvanger was geen specifieke opleiding

noodzakelijk.

Vervolgens was de centrifugist verantwoordelijk voor het centrifugeren van de melk. Het proces was in principe eenvoudig maar de centrifuges waren nog in ontwikkeling. In de beginperiode was de veiligheid niet altijd goed geborgd en niet zelden waren er berichten van centrifuges die uit elkaar waren gespat. Meerdere ongelukken werden gemeld, soms met ernstig, persoonlijk letsel ¹⁶⁶⁾ maar vaak bleef het beperkt tot alleen materiële schade ¹⁶⁷⁾.

De botermaker had de taak de verkregen room te karnen, een aloude technologie maar met de nieuwe apparatuur nog nooit op een dergelijke schaal uitgevoerd. Machinist, centrifugist en botermaker waren de sleutelfiguren in de nieuw gestichte boterfabrieken.

[186] Na de eerste periode trof men op elke fabriek een assistent-directeur aan die in principe de directeur moest kunnen vervangen. Het was veelal een opstap naar een directeursfunctie, vanuit een dergelijke functie werd dan ook gesolliciteerd naar openstaande directeurvacatures. In het verdere traject, bij sterke stijging van het aanbod aan melk, moest meer personeel worden ingezet. Deze werden ingedeeld in vakkundig en niet-vakkundig personeel ¹⁶⁸⁾. Het vakkundig personeel had een gedegen zuiveltechnische opleiding genoten terwijl voor niet-vakkundig personeel in principe elke willekeurige werkman, na enige oefening, kon worden ingezet.

5.4.2 Opleiding

Met de komst van de boterfabriekjes was men iets nieuws begonnen waarvoor het personeel ter plaatse moest worden opgeleid. We hebben al gezien dat Van Weydom Claterbos betrokken was bij de opstart van het handkrachtfabriekje in 1896 op 'de Cloese' (005).

Blijkens een advertentie verzorgde hij daar een 'Fabrieks-Zuivelcursus'. "Personen, wonende binnen het gebied der Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, die van 1 juli tot 1 augustus (gratis) wensen deel te nemen aan een theoretischen en practischen Fabrieks-Zuivelcursus, aan de Zuivelfabriek voor Handkracht op de Cloese te Lochem, worden verzocht zich zoo spoedig mogelijk aan te geven bij den heer J.J. Van Weydom Claterbos op de Cloese te Lochem" ¹⁶⁹⁾.

Ook werd door hem een cursus verzorgd in het land van 'Maas en Waal' voor de directeurs en personeel van elf handkrachtfabriekjes ¹⁷⁰⁾. Er waren echter ook directeurs die klaagden over het moeten werken met ongeschoold personeel ¹⁷¹⁾ en zelf de opleiding moest verzorgen.

De GOZ bemoeide zich ook al vroeg met de vakopleidingen van het personeel. Reeds in de vierde algemene vergadering van het GOZ sprak men over een cursus microbiologie voor directeurs. "Besloten werd aan de heeren Dr. J.L.B. van der Marck, apotheker en Hylkema, zuivelconsulent, beiden te Zutphen, op te dragen het onderwijs in bacteriologie en melkonderzoek aan directeurs van zuivelfabrieken" ¹⁷²⁾.

Het was voor de pas aangetreden zuivelconsulent een goede mogelijkheid om de lessen van zijn 'Leerboek der Zuivelbereiding' uit te dragen. Ook zijn opvolger B. van der Burg begon spoedig na zijn aanstelling een "Cursus in Zuivelbereiding, de nieuwe cursus voor jongelieden, werkzaam in een zuivelfabriek en die later zoodanige inrichting wenschen te beheeren" ¹⁷³⁾.

Door de zuivelconsulent werden ook technisch adviezen verzorgd naar de zuivelfabrieken. De zuivelconsulent was tot 1906 in dienst van de GOMvL en werd daarna provinciaal ambtenaar. De cursussen voor zuivelbereiding werden toen verplaatst naar de Rijkslandbouwwinterschool te Zutphen. Op dat moment werd de voor de lessen gebruikte apparatuur, eigendom van GOMvL en gebruikt voor [187] de demonstraties en cursussen, te koop aangeboden ¹⁷⁴⁾.

Per 1 januari 1912 werd door de FNZ een meester-stoker aangesteld die cursussen ging verzorgen aan machinisten tegen een vergoeding van f15,- voor 12 à 14 lessen ¹⁷⁵⁾. Deze cursussen voor machinisten betroffen kennis van kolen, efficiënt stoken en het bereiden van stoom afgestemd op het verbruikspatroon op een zuivelfabriek.

Na 1912 werden door de FNZ geleidelijk aan meerdere cursussen aangeboden en kon men cursussen volgen voor opleiding tot assistent, boekhouder, machinist, centrifugist en botermaker. Aan het eind van een dergelijke cursus volgde een examen waaraan een diploma was verbonden.

Door de GOZ werd in 1914 een leraar-technicus benoemd, de heer J.C. Penning¹⁷⁶⁾, de latere directeur van de CAMIZ te **Arnhem**. Deze had de taak de fabrieken te assisteren bij technische vraagstukken en de directeur te vervangen bij diens afwezigheid door dienstplicht of ziekte. Door de benoeming van een technisch adviseur door GOZ ontstond er een taakverdeling tussen de zuivelconsulent, in dienst van de provincie, en de zuiveltechnicus in dienst van de GOZ. De zuivelconsulent richtte zich op de boerderij met adviezen en cursussen op het gebied van melkwinningen hygiëne terwijl de zuiveltechnicus zijn adviezen richtte op de fabriek betreffende technologie en kwaliteit van de producten.¹³

Door de komst van meerdere zuivelfabrieken kwamen er ook steeds meer mensen met ervaring in de zuivelbereiding. De fabrieken boden plaatsen aan voor volontairs, die in staat werden gesteld om aan de fabriek tegen billijke voorwaarden te worden opgeleid in het zuivelvak¹⁷⁷⁾. De twee jongste broers van Johannes Miedema te **Silvolde**, Simon en Joseph, waren ook volontair te Silvolde en combineerden dat met een opleiding aan de Rijkslandbouwwinterschool te Zutphen, waar ze in 1910 hun diploma verkregen¹⁷⁸⁾. De zuivelconsulent was daar docent en dat zorgde, in combinatie met een functie als volontair, voor het juiste netwerk voor het verkrijgen van een functie als directeur.

5.4.3 Beloning

De GOZ was het forum waar men de beloning voor het personeel probeerde af te stemmen. Op de ledenvergadering van GOZ, januari 1905, was geagendeerd de instructies voor directeur en personeel. Deze werden op verzoek van het bestuur ontworpen door de zuivelconsulent van Overijssel, de heer V.R.IJ. Croesen.

Deze instructies bevatten de salarisregeling en een arbitrageregeling bij verschil van mening over loon en bij mogelijk ontslag. De voorgestelde salarisregeling reflecteerde de belangrijkheid van de functie. Als minimumlonen per week werden genoemd: assistent-directeur f 8,-; machinist f 7,50; botermaker f 7,50 en melkwever f 6,-. Voor combinatiefuncties, die vooral in de beginjaren veel voorkwamen zoals voor machinist-centrifugist en centrifugistmelkwever, werden salarissen voorgesteld van respectievelijk f 9,- en f. 7,50 per week¹⁷⁹⁾. Bovenop deze minimum lonen werden veelal, op basis van het resultaat, een toeslag gegeven. Zo meldde de heer Dijkstra, directeur van de '*Hameland*' te **Gendringen**, de salarissen in 1911 die door hem werden uitbetaald. Het basissalaris werd verhoogd met 0,25% van het netto resultaat op boter. Het **[188]** basissalaris dat door '*Hameland*' per week aan zijn personeel werd uitbetaald was: machinist f 8,75 (f 11,-); botermaker f 8,25 (f 10,50) en de melkontvanger en ondermelkwever elk f 7,- (f 9,-); de bedragen tussen haakjes zijn de geschatte salarissen met de toeslag afhankelijk van het behaalde resultaat¹⁸⁰⁾.

In veel jaarverslagen werd het salaris van het personeel vermeld. Meestal was het salaris van de machinist en botermaker hetzelfde. In een enkel geval was het salaris van de botermaker hoger dan van de machinist zoals in **Zelhem** waar het salaris in 1911 van de botermaker f 10,- gelijk was aan die van dat van de assistent-directeur en één gulden meer dan de machinist.

Door kostenstijging en inflatie, als gevolg van WO I, waren de lonen en salarissen gestegen en niet meer op elkaar afgestemd. Door mobilisatie en schaarste van geschoold personeel was er veel verschil in beloning ontstaan. April 1919 stelde de GOZ een commissie in met de opdracht de arbeidsvoorwaarden onder de loep te nemen en te komen met adviezen over standaardlonen voor het perso-

13 ...en wie hielp de niet GOZ fabrieken? (ZHN.)

neel. In het verslag van de commissie werden de volgende salarissen per week voor vakkundig personeel aangegeven: voor assistenten f 25,-- tot f 30,--; voor botermaker en machinist/ bankwerker f 20,-- tot f 25,--; voor melkonderzoekers f 19,-- tot f 24,--; voor centrifugisten en machinist/centrifugist f 18,-- tot f 23,--.

De indicatie voor de lonen had een vrij brede range maar de differentiatie in niveaus gaf de belangrijkheid aan van de functie.

Over verzekeringen en pensioenen was reeds vroeg en veel door de zuivelorganisaties GOZ en FNZ gediscussieerd maar de invulling ervan was vooralsnog het terrein van de afzonderlijke besturen der zuivelfabrieken.

In de algemene ledenvergadering van de GOZ, oktober 1898, werd door de voorzitter de wens uitgesproken "dat de verschillende zuivelfabrieken de handen in een slaan om verzekering tegen ongelukken voor werklieden en directeurs in te voeren en evenzoo pensioenregeling voor den arbeider"¹⁸²⁾. Het thema verzekering en pensioenen kwam veelvuldig op de agenda van de algemene ledenvergadering van de GOZ¹⁸³⁾ maar het was aan de afzonderlijke zuivelfabrieken om daar invulling aan te geven. Het was zeer moeilijk tot een gemeenschappelijk standpunt te komen.

In 1919 werd nog een voorstel van een ingestelde pensioneringscommissie betreffende de pensionering van het personeel afgestemd¹⁸⁴⁾.

Besluitvorming in de GOZ was moeizaam. De voorzitter refereerde in 1918 aan de Zuid-Nederlandsch Zuivelbond "wiens bestuur meer autocratisch is dan dat van den Geldersch-Overijselschen, kan tot meer dingen initiatief nemen. Bij onze democratische inrichting is te veel overleg noodig, hetgeen vlugge afhandeling van zaken belemmert"¹⁸⁵⁾. De grote verscheidenheid in het GOZ-gebied manifesteerde zich op velerlei terrein, het was een federatie van zelfstandige zuivelbedrijven die over controversiële onderwerpen moeilijk tot besluitvorming was te brengen.

5.5 De fabriek

Fabrieken voor boterbereiding waren in principe een verlengstuk van de boerderijen waar boterbereiding tot dan toe had plaatsgevonden. De technologie bleef in de basisprincipes dezelfde, de schaal waarop was echter aanzienlijk groter. Deze grotere schaal vergde aanpassingen aan de apparatuur waar apparatenbouwers en toeleveranciers snel op inspeelden. Zowel voor handkrachtfabriekjes als ook voor stoomzuivelfabrieken kwamen ontromers en karnen met verschillende capaciteiten en uitvoeringen. Door continue verbetering van rendement, gebruikte materialen en veiligheid werden steeds nieuwe investeringen gestimuleerd.

5.5.1 Gebouw en inrichting.

De fabrieksgebouwtjes volgden in eerste instantie de architectuur die in de streek gebruikelijk waren. De meeste fabriekjes waren ontworpen door lokale architecten¹⁸⁶⁾. De architectuur was ontleend aan wat men op het platteland gewend was te bouwen. Op schuren of woningen gelijkende fabriekjes. Dat wordt duidelijk geïllustreerd met de afbeeldingen 4.26, 4.51 en 4.53. Een karakteristiek element van de zuivelfabriekjes was het bordes waarop de melkbussen, op hoogte van de melkwagen, de ontvangstruimte van de fabriek konden worden binnen geschoven. Onder het bordes was dan een kelder waar de boter werd opgeslagen. Dit bordes en daarmee de kelder waren op het noorden gelegen om de temperatuur zo veel mogelijk te beheersen. Ook werden [189] aan de zuidzijde van de fabriek enkele bomen geplant om in de zomerverkoeling te verkrijgen van 'het gebladerde'¹⁸⁷⁾.

De directeur werd geacht dagelijks op de fabriek aanwezig te zijn en het was dan ook vanzelfsprekend dat bij de fabriek een directeurswoning werd gebouwd. Veelal volgde de directeurswoning enkele jaren na de start van de fabriek en werd los van de fabriek gebouwd. Maar het kon ook zoals in

Steenderen waar de fabriek werd gecombineerd met de directeurswoning onder architectuur van een lokale architect C. Boogman ¹⁸⁸). Dergelijke fabrieken geleken dan op een boerderij waarbij de deelruimte was vervangen door de boterfabriek zoals duidelijk wordt geïllustreerd in afbeeldingen 5.42a en 5.42b.

Voor stoomzuivelfabrieken was natuurlijk een ketelhuis, met bergplaats voor steenkolen onontbeerlijk. Een schoorsteen markeerde op afstand de locatie van de fabriek. De bouw van de fabriek in Steenderen werd aanbesteed voor f. 13.767. De aanbestedingsbedragen voor de fabriek, zonder directeurswoning, lagen rond 1900 meest tussen de zes en tienduizend gulden.

Een apart geval was de Kaas en Roomboterfabriek te **Elst** (zie 4.6.2.4). Deze fabriek gebouwd onder architectuur van de stadsarchitect van Zaltbommel, de heer A.M.A. Gulden, werd landelijk aanbesteed met 44 inschrijvingen voor een bedrag van f. 27.850 ¹⁸⁹). Het gebouw had verschillende sie-relementen waarvoor waarschijnlijk de 's Gravenhaagsche Melkinrichting uit 1879, de latere '*De Sierkan*', model heeft gestaan. Het werd een prachtgebouw en viel daarmee geheel uit de toon van wat in de omgeving gebruikelijk was. We kennen echter nu het verhaal, wel mooi maar te duur en dus binnen twee jaar failliet.

Voor de fabriek waren de installaties voor ontvangst, opslag en verwerking van melk natuurlijk het belangrijkste. De apparatuur van verschillend fabricaat werden aangeboden door vele leveranciers en agentschappen. De belangrijkste apparaten waren de centrifuge en de **karn**. De centrifuge **[190]** was een relatief nieuw apparaat dat in de eerste decennia vele verbeteringen onderging. Deze verbeteringen waren inzet van concurrentie en betroffen ontromingsscherpte, reinigbaarheid, capaciteit en veiligheid.

Het principe van karnen bleef hetzelfde, het inslaan van lucht in de room waardoor het melkvet samenklontert en de boter zich kan afscheiden (zie 2.4). De concurrentie bracht meerdere uitvoeringen om dit te bewerkstelligen. Een grote doorbraak kwam het eerste decennium van de 20e eeuw toen karnkneders zich vanuit Amerika op de markt aandienen. Dit was apparatuur waar het karnen, het kneden en het wassen van de boter in één apparaat kon worden uitgevoerd. Dat betekende een grote arbeidsbesparing.

Het is hier niet zo op zijn plaats om al de technische ontwikkelingen te vermelden maar het is bijzonder leerzaam de vier verschenen, verbeterde drukken, over ruim 25 jaar, van het '*Leerboek der Zuivelbereiding*' van H.B. Hylkema daarop door te nemen ¹⁹⁰). Het geeft een beeld van de vele technische ontwikkelingen die de eerste jaren na de opstart van de zuivelfabrieken **[191]** hebben plaatsgevonden en daarmee de procesgang in de fabriek aanmerkelijk hebben verbeterd.

Voor stoomzuivelfabrieken was de stoommachine een nieuw apparaat waarvan de werking zich voor andere doeleinden reeds had bewezen. Het was essentieel voor de aandrijving van apparatuur en het verschaft de stoom welke werd gebruikt voor verwarmingsdoeleinden zoals bij het pasteuriseren en het reinigen van apparatuur, melkbussen en werkvloer. Gelet op de hoge drukken die in de stoomketels konden voorkomen werd door 'De Rijksdienst voor het Stoomwezen' hoge eisen gesteld aan materiaal en uitvoering van dergelijke installaties. De stoomketels waren onderworpen aan een streng vergunningstelsel en geregelde inspectie.

Door dergelijke inspecties waren de stoomzuivelfabrieken enkele dagen buiten werking ¹⁹¹) en dit veroorzaakte dan groot ongemak bij de leveranciers van melk. Het kon dan ook niet lang uitblijven of de meeste stoomzuivelfabrieken installeerden een tweede stoommachine¹⁴. Daardoor werd het mogelijk de fabriek in werking te houden wanneer één ketel voor inspectie stil lag. Hierdoor kon veel ongemak worden vermeden.

14 Stoomketel ! (ZHN.)

De totale stichtingskosten verschilden voor de fabrieken zeer sterk. Er was natuurlijk een groot verschil tussen een handkrachtboterfabriekje en een stoomzuivelfabriek. Ook was de capaciteit en het al of niet tegelijkertijd bouwen van een directeurswoning belangrijk voor de initiële kosten. Zo kon de stichtingskosten voor de inrichting van het handkrachtfabriekje van de heer Th.M. Mientjes (zie 4.6.4.7), in de kelder van het dorpscafé, worden beperkt tot f. 379,46. De stichtingskosten, zoals aangetroffen in de bewaard gebleven administratie, zijn in afbeelding 4.77 weergegeven ¹⁹²⁾.

Een typisch voorbeeld van de stichtingskosten voor een stoomzuivelfabriek is gegeven in tabel 5.2. De commissie belast met het nazien van de rekeningen van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek [192] 'De Eendracht' te Silvolde rapporteerde in haar algemene ledenvergadering de totale stichtingskosten van haar fabriek ¹⁹³⁾. Het geeft inzicht in de kostenopbouw en laat zien dat gebouw en machinerieën verreweg de grootste posten waren. In de oprichtingskosten was begrepen een post van f 530,- voor het uitkopen van aandelen van leveranciers die bij de fabriek van Varsveld waren vertrokken en lid werden van de 'Eendracht'.

Post	Bedrag
Fabrieksterrein	284,00
Gebouw	5507,04
Schoorsteen	297,89
Machinerieën	6722,71
Oprichtingskosten	1146,71
Kantoorbenodigdheden	537,24 ⁵
Diverse benodigdheden	272,89 ⁵
Steenkolenvrachten	92,30
totaal	f. 14.860,41

Tabel 5.2 Stichtingskosten van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'De Eendracht' te Silvolde, 1905.

Bij de kantoorbenodigdheden was een post verantwoord van f 165,- voor een brandkast. De stichtingskosten werden gefinancierd door obligaties van de leden à f 6360 en een hypotheek van f 7000 met nog een aanvullende lening. (zie foto 4.53) De bouw van een schoorsteen was het werk van specialisten en opgedragen aan de bekende firma Canoy-Herfkens uit Venlo. Hoewel deze firma een goede naam had ging het in Silvolde mis.

Bij het opstarten van de fabriek eind 1905 bleek al gauw dat de schoorsteen niet goed trok. De directeur schreef: "Daar stonden wij enige dagen voor de opening van het bedrijf zonder goede schoorsteen. Een telegram bracht ons een der firmanten van Herfkens, die bij het zien der schoorsteen in toorn ontstak en onmiddellijk naar Venlo seinde om de bekwaamste bouwer naar Silvolde te zenden. Een nood schoorsteen werd van grèsbuizen gemaakt en de geheel verkeerd gebouwde werd weer afgebroken en onmiddellijk met de bouw van een nieuwe begonnen. De eerste weken hebben wij ons dus moeten behelpen met grèsbuizenschoorsteen¹⁹⁴⁾. Waardoor het probleem werd veroorzaakt was niet bekend. Was het de goedkope tweedehands stoomketel of een fout van de architect. Het zal wel gehoord hebben bij één van de kinderziekten; niet over praten en het probleem snel verhelpen zal wel het parool zijn geweest.

5.5.2 Investerings

Nadat de stoomzuivelfabrieken eenmaal waren opgericht groeide het aantal leden en daarmee ook de hoeveelheid te verwerken melk vrij snel. Daar was niet altijd op gerekend, men werd vaak voor een voldongen feit geplaatst. Door het succes groeide de melkaanvoer sterk en moesten er al in de eerste jaren van exploitatie centrifuges worden bijgeplaatst en/of worden vervangen door verbeterde versies ¹⁹⁵⁾.

In **Winterswijk** werd vijf jaar na de start een derde centrifuge aangeschaft en werden voorbereidingen getroffen voor het plaatsen van een vierde ¹⁹⁶⁾. Ook werden pasteurs geplaatst voor het pasteuriseren van de room. Doordat men niet met een dergelijk snelle groei had gerekend waren ook al vrij vroeg infrastructurele aanpassingen niet te vermijden. De capaciteit van de stoommachine werd al gauw ontoereikend en een tweede stoommachine werd er bijgeplaatst. Dat had natuurlijk ook het voordeel dat de fabriek, zoals eerder gemeld, niet hoefde te worden stilgelegd bij de periodieke inspectie van de stoomketel.¹⁵

15 Zie eerdere opmerking, verwisseling stoommachine met stoomketel! (ZHN.)

De gebouwen werden te klein en aanpassingen van de ruimten voor melkontvangst en melkverwerking werd een steeds terugkomend punt op de algemene ledenvergadering ¹⁹⁷⁾.

De kosten voor verbouwing waren aanzienlijk. Was de fabriek **Winterswijk** in 1894 aanbesteed voor f 9589,--¹⁹⁸⁾ de aanbesteding voor de verbouwing in 1900 lag in dezelfde orde van grootte en bedroeg f 9374,--¹⁹⁹⁾. Voor de investeringen in apparatuur gold hetzelfde.

De sterke groei van de melkverwerking in **Varsseveld** betekende ook dat de leden vrij regelmatig werden geconfronteerd met steeds nieuwe investeringen. De fabriek, met melkverwerking begonnen februari 1898, moest twee jaar later al worden verbouwd en uitgebreid met een directeurswoning²⁰⁰⁾. Weer twee jaar later werd 'met veel oppositie' besloten tot de aanschaf van een koelmachine. Zomer 1904 werd een buitengewone ledenvergadering belegd waar door het bestuur goedkeuring werd gevraagd voor een reeks investeringsvoorstellen waarvan de kosten werden begroot **[193]** op f 4000,--²⁰¹⁾. Aan de orde was: "aanschaffen 2^{en} ketel, bouwen van schoorsteen, aankoop grond en verbouwing paardenstal". Als toelichting werd gegeven: "de schoorsteen was tekort, zoodat er geen trek was; de ketel kon niet voldoende schoongemaakt worden of de fabriek moest langer stilliggen, hetgeen schadelijk werkt op den gang van zaken; wordt hij niet voldoende schoongemaakt, dan loopt men gevaar dat hij wordt afgekeurd. De paardenstal was aangelegd voor tien paarden terwijl er nu vierentwintig ritten zijn": De leden waren de reeks van investeringen, die allemaal leken te worden afgedwongen, moe. Door het onhandig optreden van directeur en bestuur, gevoegd bij de opkomende kwesties, werd de sfeer verziekt en begonnen roerige jaren (zie 4.6.4.3).

Investerings waren soms ook nodig om nieuwe werkwijzen en of nieuwe technologie toe te passen. Zo werd voor het meten van de hoeveelheid melk weegapparatuur aangeschaft waardoor in één bak de hoeveelheid melk van één leverancier in één keer nauwkeurig kon worden gemeten. Deze apparatuur werd rond de eeuwwisseling op de grotere zuivelfabrieken geïnstalleerd. Ongeveer in dezelfde periode werd het ook van zelfsprekend geacht om koelinstallaties aan te schaffen. Melk kon dan op de fabriek worden gekoeld en mede daardoor kon zondagsarbeid worden vermeden.

Daar waar niet direct bij de bouw van de fabriek een directeurswoning werd gebouwd volgde dat in de meeste gevallen enkele jaren later en viel dan soms samen met het huwelijk van de directeur. Ook een paardenstal werd niet altijd direct gebouwd maar volgende dan ook vrij spoedig daarna. Een paardenstal was nodig om gedurende het lossen, het ontromen en het terugontvangen van de ondermelk, de paarden in rust te kunnen laten wachten. Ze werden in tussentijd gevoerd en de mest bracht extra neveninkomsten. Door de sterke uitbreiding van het aantal melkritten nam ook het aantal paarden toe waardoor de paardenstalling moest worden uitgebreid.

Door al die uitbreidingen was de situering van de gebouwen op een gegeven moment verre van ideaal en moest men besluiten om bijvoorbeeld directeurswoning, stooklokaal, schoorsteen en/ of paardenstal te verplaatsen. Hiervoor moest vaak extra grond worden aangekocht. Al deze kosten gingen ten laste van het melkgeld. De leden voelden zich maar al te vaak gedwongen met de voorstellen in te stemmen, ze konden niet anders. Het creëerde het 'wij en zij' gevoel, bestuur op afstand van de leden.

Een bijzonder probleem was het water en het afvalwater. De kwaliteit en de hoeveelheid beschikbare proceswater was niet altijd vanzelfsprekend. Bij de keuze van de locatie van de fabriek speelde bijvoorbeeld de kwaliteit van het beschikbare water **[194]** een belangrijke rol, een te hoog ijzergehalte maakt het water ongeschikt voor een boterfabriek zoals we zagen in **Varsseveld**.

Ook de hoeveelheid water was soms een probleem. In **Winterswijk** waren meerdere fabrieken, die voor de procesvoering grote hoeveelheden water nodig hadden, gelegen in hetzelfde gebied. Reeds in 1901 leek de zuivelfabriek stil te komen liggen door watertekort, doch door noodmaatregelen kon

dat worden voorkomen ²⁰²⁾. Het tekort aan water was voor de zuivelfabriek uiteindelijk aanleiding om de fabriek naar een andere locatie te verplaatsen ²⁰³⁾.

Afwater was voor zuivelfabrieken evenzo een groot probleem. De opgeloste stoffen, waaronder eiwitten, gaven bij bederf een onverdraaglijke stank.

De fabriek te **Winterswijk**, gelegen tegen het centrum van het dorp, kreeg hierover in de krant vele verwijten: "... den toestand in de buurt van 't Feestgebouw, waar tot heden het wandelen onaangenaam wordt gemaakt door de geuren, die uit de afvoersloot opstijgen. Blijkens den weligen grasgroei aan den kant dier sloot, heeft het vuile water als meststof nogal waarde, en wie de kleintjes meetelt kan hier aan de fabriek waarschijnlijk eene goedkoope bemesting krijgen voor graslanden" ²⁰⁴⁾.

De aanwezigheid van meststoffen in het afvalwater zouden daarna op meerdere plaatsen worden benut door het aanleggen van de zogenaamde vloeiveiden in de omgeving van de fabriek. De aanleg ervan door de boterfabriek te **Dinxperlo** in 1902 kreeg veel publiciteit ²⁰⁵⁾. Vanaf dat moment werden vloeiveiden aangelegd daar waar grond beschikbaar was.

De stoomzuivelfabriek te **Laren** vroeg in een advertentie in 1908 grond te huur voor de aanleg van een vloeiveide ²⁰⁶⁾.

De Nederlandse Heidemaatschappij was betrokken bij de aanleg van vele van deze vloeivelden die een vrij algemene toepassing kregen in de verwerking van afvalwater in de zuivelindustrie ²⁰⁷⁾.

Een bijzondere aanpak van de vloeiveide was er bij de oprichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Oude IJssel*' te **Doetinchem**. Men wilde het gelijk groots aanpakken en op de vloeiveide een grote groentekwekerij beginnen. 'Een alleszins bekwaam handelskweker uit Holland, zal dien grond voor rekening van de fabriek in cultuur brengen' ²⁰⁸⁾. Al vrij spoedig bleek de grote misrekening. "De stand der gekweekte vruchten kan niet schitterend genoemd worden en daar vele leden hieromtrent reeds voor het 1^e jaar een hooge verwachting hadden was de uitkomst teleurstellend" ²⁰⁹⁾. Het exploitatieverlies wordt geschat op f 2,- per koe. Het was dan ook niet verwonderlijk dat aan het eind van het seizoen het vloeiterrein, ongeveer 1,25 hectare groot, te huur werd aangeboden

5.5.3 Opstartperikelen.

Het waren niet alleen de kinderziekten bij de opstart van nieuwe fabrieken die moesten worden overwonnen. Het betrof vooral ook zaken die nog niet wettelijk waren geregeld dan wel niet bekend waren.

Eén ervan was het **meten van de hoeveelheid melk**. Het meten van de hoeveelheid melk werd in het begin wel uitgevoerd met een meetstok in de melkbus maar werd al spoedig vervangen door een standaard meetemmer met peilstok. Het probleem was echter dat deze meetemmers niet geijkt konden worden.

Vanaf 1894 komen er dan ook berichten dat dergelijke meetemmers in beslag werden genomen en de gebruiker of aanbieder een proces verbaal kreeg en bij de kantonrechter werd aangeklaagd wegens overtreding van een artikel in de wet betreffende maten, gewichten en weegwerktuigen ²¹⁰⁾.

In het kader van het ijkwezen was het grootste ijkbaar vat 5 liter en dit is ten enen male ontoereikend voor het meten van hoeveelheden melk van 1000 liter en meer. Ook het betoog dat in zuiver coöperatieve fabrieken de melk niet werd ingekocht en niet werd verkocht, maar dat werd overeengekomen dat de daar gebrachte melk voor gezamenlijke rekening werd verwerkt, gaf geen soelaas.

In het GOZ-gebied werd de directeur van het handkrachtfabriekje 'de Cloese' door de kantonrechter in Zutphen op 21 juli 1896 veroordeeld tot f 2,50 boete subs. 1 dag hechtenis ²¹¹⁾.

Enige tijd later werd ook de voorraad meetemmers bij de leverancier, de firma Boeke en Huidekoper te Groningen, in beslag genomen en werd ze gelast 19 september 1896 voor het kantongerecht

te verschijnen ²¹²⁾. In het beroep dat diende bij de rechtbank van Zutphen werd het vonnis van het kantongerecht vernietigd ²¹³⁾ en de directeur van 'de Cloese' werd vrijgesproken. Daarmee was de kwestie verdwenen en heeft waarschijnlijk bijgedragen aan het sneller invoeren van het wegen van de melk op de fabriek ter bepaling van de hoeveelheid. Het meten van de hoeveelheid melk via [195] weging werd rond de eeuwwisseling op meerdere fabrieken vanaf dat moment toegepast.

De centrifuge was een geweldige vinding voor het snel en efficiënt ontromen van melk. Een consequentie van de toepassing van de centrifuge was de productie van **slib**, de zwaardere delen in de melk die werden uitgeslingerd. Het slib bevatte voornamelijk de vuildeeltjes, zoals zand en andere zwaardere verontreinigingen, in de melk aanwezig.

Vooral in de winterdag kwamen veel verontreinigingen voor in de zandstreken waar potstallen nog gebruikelijk waren. Deze zwaardere bestanddelen, die zich tegen de buitenwand van de centrifuge afzette, werden bij het stopzetten en de daarop volgende reiniging van de centrifuge verwijderd. Dit zogenaamde slib bevat een grote hoeveelheid bacteriën en zij was een potentiële bron van besmetting. Wanneer nu de ondermelk uit een dergelijke centrifuge, niet gepasteuriseerd naar de leveranciers retour werd geleverd, kon een eventuele besmetting worden verspreid.

Zomer 1900 deden zich onder de melkleveranciers in **Ruurlo** meerdere tyfusgevallen voor ²¹⁴⁾ en werd de fabriek begin juni 1900 voor drie weken gesloten ²¹⁵⁾. Dit voorval was voor de Inspecteur van Volksgezondheid en een lid van de Geneeskundige Raad aanleiding om bezoeken te brengen aan een zestal boterfabrieken in de Achterhoek ²¹⁶⁾. Er werd speciaal aandacht besteed aan de behandeling van het centrifugeslib dat werd gezien als potentiële besmettingsbron. De verwerking van het slib was zeer verschillend.

In **Lochem** (010) werd het slib begraven nadat een grote kostbare hond van de eigenaar was overleden na het eten van het slib wat, volgens de veearts, de oorzaak moest zijn geweest van de dood van het dier. In **Eibergen** (020) werd het slib verbrand terwijl het bij de handkrachtfabriekjes 'de Cloese' (005) en te **Barchem** (007) bij de vuilnis werd gestort. In **Varsseveld** kreeg het slib onvoldoende aandacht en werd er gewezen op de mogelijke gevolgen. In **Ruurlo** had men nog weinig geleerd van de tyfus-uitbraak, het slib werd verkocht als veevoer aan de hoogstbiedende!

Vanaf dat moment werd er veel aandacht besteed aan het verantwoord verwijderen van het slib en het vernietigen daarvan ²¹⁷⁾. Verbranden of steriliseren vóór verwerking in veevoer was de aanbevolen bestemming.

De diverse Gezondheid Commissies besteedden, naar aanleiding van de tyfusuitbraken, veel aandacht aan de hygiëne van de melkwinning en de melkdistributie ²¹⁸⁾. Een kalverziekte te Zieuwent werd door de Rijks-veearts ook toegeschreven aan verspreiding van ziektekiemen via de ondermelk van de zuivelfabriek te **Lichtenvoorde**. De kwestie werd door veearts en directeur van de betreffende zuivelfabriek in ingezonden brieven breed uitgemeten. Alhoewel het centrifugeslib in **Lichtenvoorde** werd verbrand verdenkt de veearts de ondermelk als verspreider van ziektekiemen, mogelijk door onvoldoende pasteurisatie.

Het was duidelijk dat goede pasteurisatie van retourproducten werd beschouwd als een kritische stap in het beheersen van verspreiding van besmettelijke ziekten. Tijdens de Mond- en Klauwzeer crisis van 1911 moest alle ondermelk die retour ging naar de boerderij worden gepasteuriseerd. De regio rond **Gendringen** werd toen zeer ernstig getroffen ²¹⁹⁾. Enkele jaren later werden wettelijke voorschriften aangekondigd waardoor het verplicht werd om alle nevenstromen van de melkverwerking te pasteuriseren. De handkrachtfabriekjes werden vanaf dat moment alle gedwongen over te gaan op stoom.

Uitbetaling van het melkgeld geschiedde één keer per twee weken, in contanten in melkgeldzakjes verpakt, meegegeven met de melkrijder. Het probleem langs de Duitse grens was in welke munt het

melkgeld moest worden uitbetaald, de Duitse Mark of de Nederlandse Gulden. Eind 19e eeuw was er waarschijnlijk weinig contant geld bij de bevolking aanwezig en het weinige dat er was zal, in de grensstreek, voornamelijk de Duitse Mark zijn geweest. In de grensstreek van **Winterswijk** tot **Dinxperlo** was men aangewezen op de markten van Bocholt, Anholt en Emmerich. Dat de Mark een geaccepteerd betaalmiddel [196] was in de grensstreek bleek wel uit het bericht van 1875: “Door neringdoenden uit Terborgh, Gendringen en elf andere plaatsen in het aan Pruisen grenzende gedeelte van Gelderland is besloten, om vanaf 1 jan. 1875, het Pruisische geld te ontvangen en uit te geven”²²⁰⁾. In het grensverkeer was de Duitse Mark een geaccepteerde munt, zelfs het loon werd in Winterswijk met Duits geld uitbetaald.

De Nieuwe Zutphensche Courant meldde in 1899: “Volgens het N.v.d.D hebben alhier de fabriekanten geweigerd het verzoek in te willigen van de fabrieksarbeiders, om voortaan hun loon niet meer in Duitsch maar in Nederlandsch geld uit te betalen”²²¹⁾.

Per 1 januari 1902 werd het van overheidswege verboden om in gemeenten, welke niet grenzen aan de Duitse grens, met Duitse munten te betalen, overtreding werd bestraft²²²⁾. Prompt volgen er boetes ter afschrikking: “H.F., landbouwer te Varsseveld, werd voor het Kantongerecht te Groenlo veroordeeld tot f. 0,50 of 1 dag, wegens het in betaling geven van Duitse nikkelen munten”²²³⁾. In 1903 werd met goedkeuring melding gemaakt van het feit dat de Coöperatieve Zuivelfabriek te **Winterswijk** betaling eiste in Nederlands geld. “Vanaf heden eischt de Winterswijksche Coöperatieve Zuivelfabriek van de boter- en karnemelk-afnemers betaling met Hollandsch geld. Bravo!”²²⁴⁾.

Ook de zuivelfabriek te **Dinxperlo** ging uiteindelijk eind 1905 overstag. In de aandeelhoudersvergadering der coöp. Boterfabriek te Dinxperlo werd besloten om de uitbetaling voor de melk om de beurt met Hollandsch en Duitsch geld te doen geschieden. “De menschen behoeven dan niet om Hollandsch geld verlegen te zitten”²²⁵⁾. Door de boterfabrieken in de grensstreek werd dus, middels uitbetaling van het melkgeld in guldens, de introductie van het Nederlands geld bevorderd.

Bij het melkvervoer (5.3.3) zijn de kwesties van het stukrijden van zandwegen en vervolgens de discussies over de tolwegen reeds aan de orde gekomen. Dat waren onderwerpen die op de agenda kwamen bij de opkomst van de zuivelfabriekjes. De kwestie van het stukrijden van de zandwegen, aanhangig gemaakt door de ANWB, werd afdoende afgehandeld door de verschijning van het rapport door de Werktuigen Commissie van de GOZ²²⁶⁾ in 1911. De tol op de provinciale en gemeentelijke wegen werden tegen het eind van het tweede decennium van de 20^e eeuw meest afgekocht. De tol op de provinciale wegen kwam in 1924 te vervallen en werd vervangen door een algemene wegenbelasting²²⁷⁾.

5.5.4 Lidmaatschappen

De Coöperatieve Zuivelfabrieken hadden vele gemeenschappelijke belangen en verenigden zich dan ook in 1896 in een *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel*, de latere **GOZ**. De oprichters staan vermeld in tabel 3.1. Het was een federatie van coöperaties waarbij het bestuur werd gevormd door bestuursleden van de afzonderlijke coöperaties.

Bij bestuursverkiezingen werden echter ook directeuren kandidaat gesteld en gekozen. De eerste was de heer L. Ketelaar, directeur te **Beltrum**, die oktober 1898 werd gekozen in de plaats van Jhr. L. van Nispen tot Sevenaer²²⁸⁾. Later volgden de directeuren J. Fockens van **Angerlo** (1899) en A.H. Zwart van **Borculo** (1900). In 1902 hadden de directeuren in het bestuur een voorbespreking van de vergadering dat leidde tot grote spanningen in het bestuur.

Het aantal directeuren in het bestuur dreigde groter te worden dan van de bestuurders van de coöperaties. De Zutphensche Courant schrijft in haar commentaar dat de Bond is “afgeweken van de bedoelingen van haar oprichters”²²⁹⁾.

In de ledenvergadering van 29 november 1902 werden statutenwijzigingen goedgekeurd waarin

werd bepaald dat het bestuur uit minimaal vijf leden bestaat en daarin de directeuren geen meerderheid mogen bezetten.

De eerste contributie werd bij oprichting gesteld op f 1,50 per 100.000 liter verwerkte melk maar dat kon voor 1899 worden verlaagd naar f 0,75. In 1903 werd dit weer verhoogd naar f 3 in aanloop naar de aanstelling van een bezoldigd secretaris-penningmeester tevens botermijnadministrateur²³⁰⁾. Ondanks de bescheiden contributie [197] besloot **Didam**, na een kosten-baten discussie, het lidmaatschap per 1 oktober 1899 al weer op te zeggen.

Voor het verkrijgen van het lidmaatschap werden eisen gesteld aan de statuten en later ook aan de instructies voor de directeur. Dat was voor sommige zuivelfabrieken reden geen lid te worden of het lidmaatschap op te zeggen.

Beltrum kon eerst lid worden in 1917 nadat de statuten daartoe waren aangepast.

De activiteiten van GOZ waren in het begin voornamelijk gericht op een drietal zaken: boterkwaliteit, boterafzet en gezamenlijke aankoop van hulpstoffen. Later werden de diensten uitgebreid met accountantscontrole van de boeken en activiteiten van verschillende adviserende Commissies.

Om de boterkwaliteit te bevorderen werd een boterkeuring ingevoerd; alle aangesloten bedrijven waren verplicht botermonsters in te sturen die door een deskundige jury werden gekeurd. De aandacht voor de kwaliteit van boter door de periodieke kwaliteitskeuringen betekende een gezonde competitie.

De meeste coöperaties waren trots op de kwaliteitsdiploma's die werden uitgereikt aan de best presterende boterfabrieken.

De diploma's werden veelal ingelijst en opgehangen op het kantoor zoals blijkt uit foto's van Zelhem²³¹⁾ en Doetinchem²³²⁾. Het was een strijd om de eer die in de jaren 1906 t/m 1930 aan de boterfabriek te Eefde 22 keer is uitgereikt (zie afb. 5.50).

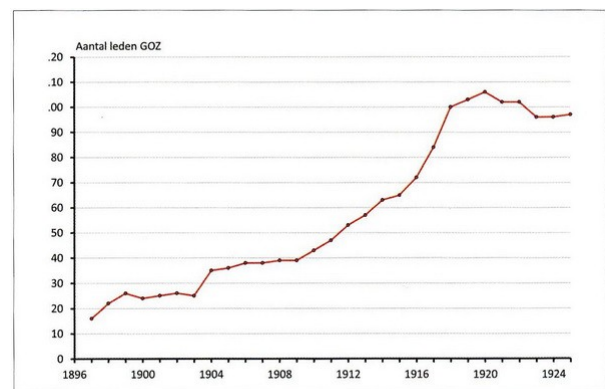
Voor de afzet van boter werd, in navolging van Eindhoven, een **botermijn te Zutphen** opgericht [198] waar twee keer in de week de boter werd verkocht. Bij de gezamenlijke aankoop van hulpstoffen was het niet alleen te doen om lagere prijzen, maar vooral ook om de kwaliteit ervan te kunnen waarborgen.

De meeste stoomzuivelfabrieken waren bij het begin van de 20e eeuw lid van de GOZ en profiteerden van de activiteiten. De groei van het ledenbestand na oprichting voor het gehele gebied in Gelderland en Overijssel is gegeven in afbeelding 5.51.

De eerste tien jaar was er een langzame groei, er waren opzeggingen en aanmeldingen. Na de aanstelling van een betaald secretaris, de heer Zondervan, in de zomer van 1903 bracht meer professionaliteit binnen de vereniging waardoor meer service kon worden verleend en het aantal leden vanaf die tijd geleidelijk ging stijgen.

Het is duidelijk dat de Eerste Wereldoorlog meer solidariteit bracht en men zich als lid van de Zuivelbond aanmeldde. Voor sommigen was het kennelijk een opportunistisch lidmaatschap, ze zegden hun lidmaatschap weer op in 1922.

De kleinere handkrachtfabriekjes in het Rivierengebied en het Land van Maas en Waal waren geen lid. Enkele stoomzuivelfabrieken hadden een afstandelijke of geheel afzijdige houding. Directeuren met een eigenzinnig karakter zullen het de besturen wel hebben afgeraden lid te worden van GOZ

Afbeelding 5.51 De ontwikkeling van het aantal leden van GOZ vanaf de oprichting.

met als argument de kosten en het geringe nut voor hun fabriek. Men had de GOZ niet nodig, men regelde de zaken zelf. De indruk bestaat dat de boterfabrieken die afzijdig bleven de meeste bestuurlijke problemen kenden.

Didam, altijd genoemd als de eerste Coöperatieve Zuivelfabriek in Oost-Nederland, was in organisatie (zie 4.6.4.5) en in gedrag weinig coöperatief. Het werd bij de oprichting lid van GOZ, maar het voordeel dat de voorzitter architect Jansen daaruit had kunnen verkrijgen was kennelijk uitgewerkt in 1899 en werd het lidmaatschap opgezegd.

Gedurende WO I werden meerdere zuivelbedrijven uit praktische overwegingen lid; het was makkelijker om aan grond- en hulpstoffen te komen en men was nauwer betrokken bij distributie en afzetregelingen.

Nadat **Didam** begin 1916 weer lid was geworden kon binnen GOZ het eerste zilveren jubileum worden gevierd 4 augustus 1916. Voorwaar een lichtpuntje in sombere tijden. De indruk bestaat dat de zuivelconsulent het hernieuwde lidmaatschap heeft gestimuleerd met als 'premie' de viering van het vijftienvijftig jarig jubileum van de eerste Zuivelcoöperatie van Oost-Nederland.

Door de zuivelconsulent werd een feestrede uitgesproken waardoor Didam in de geschiedschrijving werd vereeuwigd ²³³.

Dat het lidmaatschap opportunistisch was bleek wel toen na WO I in 1921 het lidmaatschap weer werd opgezegd. In 1926 werd het weer lid toen de Coöperatie bestuurlijk in rustiger vaarwater kwam en de aanval van de nieuwe fabriek in **Zevenaar 'Zonegge'** van de firma Brandsma moest worden gepareerd.

De Coöperatie van **Hengelo** vertoonde eenzelfde opportunistisch gedrag. Het werd na oprichting lid van GOZ dat in 1907 weer werd opgezegd en werd wederom lid in 1920 nadat de directeur, de heer **Hento**, was vertrokken.

Voor de zuivelfabrieken **Varsseveld** en **Dinxperlo** was het lidmaatschap van GOZ ook een moeilijke zaak. De leden van beide Coöperaties wensten controle van de boeken door onafhankelijke derden maar beide directeuren, de heren **A.J. Westendorp** en **H.J. Beernink**, zwagers van elkaar, wezen dit verzoek af omdat het zou zijn gebaseerd op wantrouwen. Het aanvankelijke lidmaatschap van **Varsseveld**, was maart 1901 opgezegd ²³⁴.

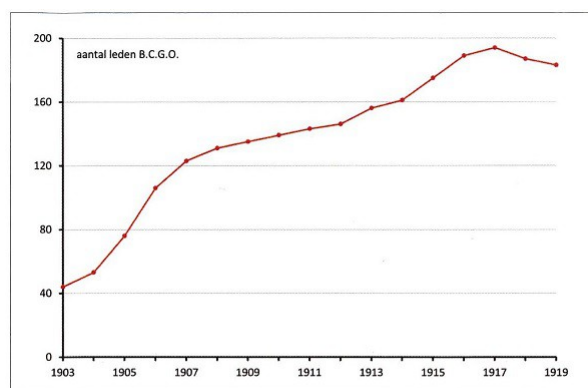
Bij beide fabrieken was er bij de leden veel wantrouwen over de juiste vetanalyses en vetbalansen. Uiteindelijk werd **Varsseveld** in 1912 lid van GOZ. In **Dinxperlo** volgde een extra ledenvergadering over een voorstel tot aansluiting. Dit voorstel werd met 134 tegen 30 stemmen verworpen nadat de directeur de vergadering "veel leugen, en onzin had verteld" ²³⁵.

[199] In **Dinxperlo** bleven bedrijfscontrole en de instructie voor de directeur ongewijzigd ²³⁶. Na het plotseling overlijden van de directeur **H.J. Beernink** eind 1916 werd ook Dinxperlo tijdens WO I, in 1917, lid van GOZ. Dit ging overigens niet van harte. In het jaarverslag 1917 valt als argumentatie te lezen: "De handel, ze bestaat niet meer; het is in hoofdzaak geworden aflevering aan door de regering aangewezen personen, van door de regering bepaalde hoeveelheden tegen eveneens door de regering vastgestelde prijzen. Zoo drijven wij dus eigenlijk de zaken niet, maar wordt alles ons in orde gemaakt, en daardoor waren we wel genoodzaakt ons aan te sluiten bij den *Geldersch-Overijselschen Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken* en als gevolg hiervan bij den *Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond*" ²³⁶). Men voelde zich dus gedwongen.

Als laatste sloten **Winterswijk** en **Wehl** zich in 1946 aan als lid van GOZ. Beiden zijn al besproken, Winterswijk was tijdelijk, van 1917-1921, opportunistisch lid en Wehl had, door het afzijdig blijven in het zuivelnetwerk, een grote achterstand opgelopen in technologisch opzicht en opleiding van het personeel.

Het *Botercontrolestation Gelderland-Overijssel (BCGO)* te Deventer, opgericht in 1903, moest de samenstelling en echtheid van de boter garanderen. De aansluiting bij BCGO was vrijwillig maar voor het bedrijven van export eigenlijk onontbeerlijk. Het opgezette systeem van controle was geplaatst onder Rijkstoezicht en de boter mocht dan ook vanaf 1904 van een Rijkskeurmerk worden voorzien.

Het door Nederland toegepast systeem werd uitgebreid besproken en toegelicht op het derde Internationale Zuivelcongres te Scheveningen in 1907 en verwierf dan ook het vertrouwen van het buitenland. Het was vanaf dat moment gewenst en vanaf 1917 verplicht om voor het exporteren van boter over het Rijksbotermerk te kunnen beschikken.

Afbeelding 5.52 De ontwikkeling van het aantal leden van het botercontrolestation (BCGO) te Deventer vanaf de oprichting.

Elke boterproducent en boterhandelaar moest daartoe zijn aangesloten bij BCGO, hieruit is de sterke toeloop van leden te verklaren (afb.5.52). Zelfs een groot aantal handkrachtboterfabriekjes in het rivierengebied waren lid.

Voor de afzet van boter werd door de GOZ in 1899 een botermijn gesticht naar voorbeeld van de botermijn in Eindhoven ²³⁸). De botermijn was geen succes, er was geen leverplicht en als ergens anders de prijs iets beter was dan was er geen aanvoer. Toen de mijn enkele jaren draaide werd het duidelijk dat knoeiers de weg hadden gevonden naar de mijn en daar onvervalste boter kochten en daarmee een goede grondstof hadden voor hun praktijken.

In de vergadering van januari 1905 werd dan ook door de zuivelconsulent van Overijssel het voorstel gebracht om de mijn te beëindigen. In de vergadering werd daartoe de volgende motie aangenomen: “De algem. Vergadering van den Geldersch-Overijsselschen Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, erkennende dat de tegenwoordige wijze van boterverkoop op botermijnen bevorderlijk is om aan de knoeiers, die het grootste gevaar opleveren voor de Nederlandsche zuivelindustrie, het kopen van overvalschte boter mogelijk maken; erkennende dat de botermijn van den Geldersch-Overijsselschen Bond van Coöperat. Zuivelfabrieken niet zonder meer direct opgeheven kan worden, spreekt uit de wenschelijkheid, dat de botermijnen in 't algemeen vervangen zullen worden door een andere wijze van gemeenschappelijken boterverkoop, waaraan het bovengenoemde bezwaar niet verbonden is en waardoor evenmin een financieel nadeel voor de coöperatieve zuivelfabrieken ontstaat en draagt op aan het bestuur van den Bond deze kwestie in onderzoek te nemen en aan de eerstvolgende algemeene vergadering verslag van zijn bevinden mede te deelen” ²³⁹).

In dezelfde vergadering werd besloten om bij wijze van proef de boterverkoop [200] in Duitsland zelf ter hand te nemen via een agent te Dusseldorf. Dat was geen succes vanwege tegenwerking van Duitse grossiers en eigen fabrieken die GOZ in Duitsland tegenkwamen als concurrent. Toen tot overmaat van ramp de bank, die de betalingen van de Zutphensch botermijn regelde in 1905 failliet gin ²⁴⁰) was dat het sein om commerciële en risico dragende activiteiten af te stoten, “de Bond moet niet geldelijk betrokken zijn bij aankoop van benodigdheden en bij verkoop van producten”. De botermijn te Zutphen werd per 6 april 1906 overgedragen aan de FNZ ²⁴¹) en in Arnhem voortgezet als directe verkoop van boter uitsluitend bestemd voor de export. Ook de centrale aankoopactiviteiten werden overgedragen aan de FNZ en gecombineerd met het kantoor van de botermijn te Arnhem ²⁴²).

Het verdwijnen van de botermijn in Zutphen werd niet door alle fabrieken in dank aanvaard. Onder leiding van de heer J. Jaarsma, directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te **Steen-**

deren werd toen de '*Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging*' (ECB) te Zutphen opgericht op 21 april 1906 ²⁴³⁾. In 1907 werd een directeur gevraagd ²⁴⁴⁾ maar er werd geen geschikte leider gevonden en de ECB leidde een kwijnend bestaan. De activiteiten werden in WO I als gevolg van het toen geldende distributiestelsel gestaakt maar de ECB bleef bestaan. Het is niet precies bekend wie lid waren van ECB maar **Steenderen, Wilp en Hengelo**, gelegen in de buurt van Zutphen, waren lid.

De heer A.H. Zwart, directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*de Eendracht*' te **Borculo** nam, tijdens WO I, het initiatief om te komen tot een regionaal coöperatieve zuivelverkoopvereniging ²⁴⁵⁾ dat leidde op 3 oktober 1917 tot de oprichting van de '*Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging Gelderland-Overijsel*' (CZGO). Van deze verkoopvereniging werden veel leden van GOZ lid, eind 1918 waren er in totaal 88 leden.

Op initiatief van de heer A.H. Zwart werd te Amsterdam een *Nederlandse Coöperatieve Zuivelverkoop-Centrale* (NCZ) opgericht, een federatief verband van vier regionale Zuivelverkoopverenigingen ²⁴⁶⁾. De heer F. Wassenaar, directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Erica*' te **Zelhem**, werd benoemd tot directeur van CZGO ²⁴⁷⁾.

De NCZ te Amsterdam besloot in 1919 een koelhuis te bouwen te Zutphen met het doel de zomerboter van de aangesloten fabrieken te bewaren om er in de winter een hogere prijs voor te kunnen maken. De aanbesteding vond plaats op 22 december 1919 ²⁴⁸⁾. Toen het koelhuis '*De Landbouw*' gereed was, was de botermarkt, na WO I geheel veranderd. Door NCZ werden grote verliezen geleden ²⁴⁹⁾ mede doordat “de gewestelijke verkooporganisaties een krachtige drang tot zelfstandigheid vertoonden, waardoor de overkoepelende federatie geen voet aan de grond kreeg” ²⁵⁰⁾. Het liep uit op liquidatie van de Nederlandse Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (NCZ) en het koelhuis te Zutphen zou op 17 april 1923 worden geveild ²⁵¹⁾.

De FNZ zette zich in voor overname van het koelhuis en deze werd door de N V '*de Landbouw*', door het FNZ opgerichte N. V., tegen boekwaarde overgenomen. In die tijd vertrokken er ook veel leden bij de CZGO ²⁵²⁾ en de boterfabrieken hergroepeerden zich in de nieuw opgerichte zuivelverkoopverenigingen. De slapende ECB werd per 1 januari 1922 opnieuw opgericht ²⁵³⁾ en vierde in 1931 haar vijftienvijftig jarig jubileum alsof men gedurende **[201]** WO I niet was weg geweest ²⁵⁴⁾.

De CZGO werd per 1 juli 1922 ontbonden en per 14 juli gingen 14 leden verder als GOCZ (Geldersch-Overijselsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging) ²⁵⁵⁾. Regelingen over verplichte levering en uitbetaling naar kwaliteit bracht scheiding der geesten. De boterfabrieken in het GOZ-gebied, die niet bij één van deze twee verkoopverenigingen waren aangesloten, regelden zelf de afzet of sloten zich aan bij de inmiddels opgerichte *Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale* (NCZ) die de organisatie van het 'oude NCZ' had overgenomen. Als directeur werd benoemd de heer *T. Wassenaar*, voorheen directeur van de boterfabriek '*Erica*' te **Zelhem**.

Het lidmaatschap van de drie organisaties GOZ, Botercontrolestation en een Zuivelverkoopvereniging waren voor de boterfabrieken het belangrijkste. Het GOZ was de organisatie van de coöperatieve besturen, de verkoopverenigingen die van de directeuren. Over hoe de afzet van boter het best kon worden geregeld waren de meningen zeer verschillend

5.5.5 De verkoop van consumptiemelk

Bij de oprichting van de boterfabrieken werd de boterbereiding verplaatst van boerderij naar fabriek. Op de boerderij was men gewend om de daarbij vrijkomende ondermelk en karnemelk te gebruiken als veevoer en dat moest zo blijven, ook nadat de boterbereiding was verplaatst. De melk werd op de fabriek ontroomd en de ondermelk en karnemelk ging weer retour naar de boerderij. In de steden werd consumptiemelk voor de burgerij verzorgd door de daar opgerichte melkinrichtingen

en op het platteland werd in de dorpen melk gevent door enkele veehouders of melkslijters.

Toen de directeuren van de boterfabrieken echter de overtuiging kregen dat de marge op de verkoop van zoete, volle melk hoger was dan bij verwerking, kwamen er vanuit die richting voorstellen om tot directe verkoop van melk aan consumenten over te gaan. De leden waren in eerste instantie tegen een dergelijke verkoop omdat men zeer veel waarde hechtte aan de ondermelk en karnemelk. Door directe verkoop aan consumenten zou de hoeveelheid retourmelk dalen.

Het was de heer **S. Dijkstra**, directeur van de '*Hameland*' te **Gendringen** die het van de leden voor elkaar kreeg om de directe verkoop van melk ter hand te mogen nemen ²⁵⁶). Hij ventte de melk in Gendringen, Ulft, Silvolde en Terborg. Buurfabrieken, zoals **Silvolde**, **Aalten** en **Varsseveld** volgden enkele jaren later ook. In Varsseveld werd overigens in 1913 over een voorstel nog uitgebreid gediscussieerd en werd op dat moment nog van de hand gewezen ²⁵⁷).

Fabrieken in de grotere bevolkingscentra, zoals **Eefde** en **Doetinchem** verkochten reeds vanaf het begin substantiële hoeveelheden volle melk. Producten als yoghurt en diverse papsorten werden in de loop der tijd toegevoegd.

De melkinrichtingen waren voor de WO I bijna alle op particuliere grondslag en waren daarom geen lid van de op coöperatieve grondslag gebaseerde organisaties zoals GOZ en FNZ. Het was dan ook logisch dat enig moment in Nederland een vereniging van melkinrichtingen zou worden opgericht. Dat gebeurde in 1904 toen de '*Algemene Nederlandsche Bond van Melkinrichtingen en Fabrieken van Melkproducten*' in Utrecht werd opgericht. De heren H. Beer van de Melkinrichting te **Arnhem** en W Haverkorn van de Melkinrichting te **Zutphen** werden gekozen als bestuurslid. Na [202] WO I realiseerde men zich in FNZ dat de speciale belangen van melkinrichtingen en fabrieken van melkproducten geen aandacht hadden gekregen van de regionale coöperatieve zuivelbonden als ook van de FNZ.

Binnen de FNZ begon men zich dat na WO I te realiseren. “In hoofdzaak is dit het gevolg hiervan, dat deze bedrijven zich pas in de laatste jaren van eenige betekenis op coöperatieven grondslag hebben ontwikkeld. Vóór den oorlog kenden wij een paar coöp. melkinrichtingen en een enkele coöp. Fabrik van melkproducten” ²⁵⁸).

De FNZ constateerde dat gedurende de oorlog zuivelbedrijven belangrijk waren uitgebreid en behoefte aan steun hadden bij de diverse regeringsmaatregelen. Dit werd onvoldoende door de bestaande coöperatieve organisaties opgevangen. Een commissie werd benoemd om te onderzoeken welke vorm van samenwerking gewenst was. De melkinrichtingen, die lid waren van de FNZ, werden in een afzonderlijke groep verenigd en uit die leden werd, binnen de FNZ-organisatie, een 'Commissie ter behartiging der Melkinrichtingen' geïnstalleerd ²⁵⁹).

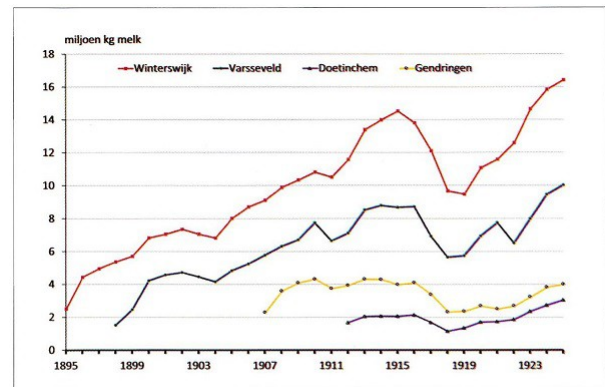
Zuivelfabrieken die ten minste 20 % van de melkaanvoer rechtstreeks in consumptie brachten dan wel meer dan 300.000 liter per jaar, waren lid van de vereniging van Coöperatieve Melkinrichtingen, aangesloten bij de FNZ. Zes van de zuivelfabrieken in het onderzoekgebied waren daarvan lid, te weten: **Aalten** (025), **Arnhem** (059), **Doetinchem** (029), **Eefde** (003), **Lochem** (010), **Nijmegen** (070) en **Silvolde** (028) ²⁶⁰). Na WO I behoorden deze melkinrichtingen, als een van de speciale productrichtingen, volwaardig tot de zuivelfamilie.

5.5.6 De hoeveelheid verwerkte melk.

Nadat zuivelfabrieken eenmaal waren opgericht steeg de hoeveelheid verwerkte melk geleidelijk. In de loop van de tijd kwamen er steeds meer landbouwers die de melk naar de fabriek leverden, ze hadden gezien dat de melkverwerking aan de fabriek direct contanten konden opleveren. Degene die oorspronkelijk een afwachtende houding hadden aangenomen raakten overtuigd en werden leverancier en meestal ook lid. Het verloop van de melkverwerking tot 1925 is voor enkele fabrieken

gegeven in afbeelding 5.57. De fabriek te Winterswijk werd al snel de grootste en kon blijven door-
groeien omdat in de directe omgeving geen concurrerende zuivelfabriek was gesticht.

De fabriek te **Varsseveld**, opgericht in 1898 en tweede op de lijst naar omvang van melkver-
werking (tabel 4.19), kreeg concurrentie van de later
opgerichte zuivelfabrieken in de omgeving te
Lichtenvoorde (022) in 1900, te **Zelhem** (030) in
1903, te **Silvolde** (028) in 1906 en te **Doetinchem**
(029) in 1912. Naar deze vier nieuw gestichte fa-
brieken zijn leveranciers vertrokken die oor-
spronkelijk leverden aan **Varsseveld**. Hierdoor
werd de initieel sterke stijging enigszins gedempt.

Afbeelding 5.57 Melkverwerking in Winterswijk, Varsseveld, Gendringen en Doetinchem tot 1925.

De fabriek te **Gendringen**, later gesticht en gele-
gen tegen de Duitse grens kon over minder melk
beschikken en bleef relatief bescheiden in omvang. De in **Doetinchem** gestichte zuivelfabriek be-
gon in 1912 en had al gevestigde buurfabrieken te **Varsseveld** (027), **Steenderen** (035), **Hengelo**
(014) en **Zelhem** (030). De melkverwerking in Doetinchem schommelde in die periode rond de
twee miljoen liter. Deze fabriek was voornamelijk gericht op de consumptiemelkmarkt en kon daar-
door, bij deze relatief kleine hoeveelheid melk, een alleszins redelijke melkprijs uitbetalen.

In afbeelding 5.57 zijn duidelijk de momenten te zien waarop de melkbeschikbaarheid terugviel. In
1904 was er grote droogte en daardoor minder veevoer beschikbaar en verklaart de stagnatie in
groei van melkverwerking in dat jaar ²⁶¹. Een ernstige mond en klauwzeer uitbraak in 1911 gaf een
terugval in melkverwerking in de gehele regio ²⁶². Het effect van de WO I begint manifest te wor-
den in 1916 toen door terugval in de beschikbaarheid van veevoer de melkproductie sterk daalde.
Ook werd meer melk achtergehouden op de boerderij voor eigen gebruik en het clandestien karnen
²⁶³. Eerst vanaf 1923 kwam de aangevoerde hoeveelheid melk weer op het niveau van 1915. Uit het
verloop van de hoeveelheid verwerkte melk zijn de omstandigheden van droogte, mond en klauw-
zeer en WO I duidelijk af te lezen.

5.5.7 Het effect van WO I

Het effect van de WO I op de zuivelfabrieken leek de eerste twee jaar, uitgezonderd de maand au-
gustus 1914, relatief beperkt. Bij het uitbreken van de oorlog was de situatie de eerste dagen zeer
onzeker, vooral voor de fabrieken in de grensstreek. Een korte panieksituatie deed zich voor in
Winterswijk, daar was men niet meer in staat om het melkgeld uit te betalen. “De coöp. Zuivelfa-
briek heeft Vrijdag den leveranciers niet betaald, omdat het geld in Duitschland zit. Er zal echter, in
de hoop op betere tijden, nog doorgewerkt worden” ²⁶⁴. Ook in **Eibergen** kwam het bestuur begin
augustus bijeen om de situatie te bespreken en “heeft besloten te trachten de fabriek nog aan het
lopen te houden” ²⁶⁵. De afzet van de producten en de aanvoer van de hulpstoffen waren de grote
vraagstukken.

Op 12 oktober 1914 werden door de overheid maatregelen getroffen om voldoende boter voor bin-
nenlands gebruik, tegen prijzen zoals in voorgaande jaren, beschikbaar te hebben. Daartoe werd een
exportverbod voor boter ingesteld. Alleen boter met *exportconsenten*, verkrijgbaar voor een deel
van de gecontroleerde boter, mocht worden uitgevoerd. Voor binnenlands verbruik werden maxi-
mum prijzen voor boter afgekondigd. Boterfabrieken tegen de Duitse grens, die hun boter afzet
voornamelijk hadden gericht op Duitsland kwamen al gauw in de problemen.
Winterswijk ²⁶⁶ en Eibergen ²⁶⁷ plaatsten reeds in de maand na het instellen van de regeling adver-

tenties waarin 'consententen voor boteruitvoer' te koop werden gevraagd. Het was het begin van vele regelingen die knellend begonnen te werken voor de veehouders op de zandgronden in Oost-Nederland die werden geconfronteerd met maximum verkoopprijzen van de producten en sterk stijgende grondstof- en voederprijzen.

De gevolgen van de oorlog werden meer en meer voelbaar en de vraag kwam aan de orde hoe lang de veehouderij nog lonend zou blijven. Eind 1914 leek het nog mee te vallen toen in het jaarverslag van **Eibergen** over 1914 nog werd geschreven: “De grens was afgesloten door een vijfvoudige puntdraad-versperring, over de breedte van den weg van vijf meter. Hier werden de vaten onder door gerold en door den Duitschen voerman opgevangen. Enkele vaten bleven wel eens haken; zij werden dan onder de versperring door gehaald, soms ten koste van broek of buis, om van de talrijke schrammen in het vel niet te spreken. Aan deze versperring werden ook de noodige douaneformaliteiten vervuld en het ontbrak aan **[204]** weerskanten niet aan humor” **268**). Aan de grens viel dus toen nog wel wat te regelen met de boter, de situatie werd laconiek opgevat maar de vraag was natuurlijk hoe lang dat nog zou gaan duren.

Door het stijgen van de kaasprijzen en de sterk lonende prijzen voor melkproducten, zoals poeder en condens, dreigden consumptiemelk en de boterproductie in gevaar te komen; er bestond toenemende neiging tot het verschuiven in het melkgebruik over de verschillende producten. Een exportverbod op melkproducten en het reguleren van de consumptiemelkmarkt werd afgekondigd per 25 september 1915 ²⁶⁹). De bestemming van melk werd bevroren, de melk kreeg in principe een vaste bestemming zoals dat het afgelopen jaar had plaatsgevonden.

In de vergadering van GOZ, juli 1916, werd een mogelijke verplichte levering van melk naar West-Nederland besproken ²⁷⁰). De vergadering was sterk gekant tegen gedwongen levering van melk door de zandboeren die hierdoor extra zouden worden getroffen.

Men besloot een uitvoerig schrijven te richten aan de minister waarin de bezwaren kenbaar werden gemaakt en gemotiveerd uiteen werden gezet. “Tengevolge van den vooruitgang der landbouwwetenschap (kunstmest en krachtvoeder) en coöperatieve verwerking was hier het bedrijf in de laatste 20 jaar belangrijk geïntensiveerd” ²⁷¹). Een commissie werd opgedragen de productiekosten van melk in de zandstreken te onderzoeken. Deze commissie rapporteerde 21 oktober 1916 en kwam tot de conclusie dat de productiekosten van melk op de zandgronden 10,68 cent per kg. bedroegen ²⁷²). De opbrengsten dekten ternauwernood de kosten. Het mocht niet baten, een distributiewet kwam er.

In de ledenvergadering van de '*Volharding*' in **Varsseveld** meldde de directeur dat hij bericht had ontvangen dat de fabrieken in het GOZ-gebied per week, te beginnen op 22 november 1916, 50.000 liter melk aan **Utrecht** moesten leveren. Voor **Varsseveld** betekende dit een melklevering op maandag, woensdag en vrijdag van 1440 liter per keer ²⁷³). Ook de fabrieken op andere locaties melden de plicht tot levering op dezelfde dagen: **Dinxperlo** 630 liter, **Winterwijk** 2500 liter en **Ruurlo** 840 liter. De vergoeding was 11,5 cent per kg.

In 1917 was de gehele zuivelproductie zodanig gecentraliseerd dat het geheel in handen kwam van de overheid; prijzen kenden een maximum en binnenlandse distributie en export werden gereguleerd door de overheid.

De melkaanvoer naar de fabrieken daalde sterk (afb.5.57). Dit werd vooral veroorzaakt door gebrek aan veevoer en het feit dat melkveehouderij niet meer lonend genoeg was. Daarnaast zal meer melk in eigen huishouding gebruikt zijn en in de buurt verkocht. Ook werd er weer gekarnd en de boter gesmokkeld naar Duitsland. Om dat tegen te gaan werd een karnverbod ingesteld per 5 augustus 1918 ²⁷⁴); door de producenten konden vóór 19 augustus hiervoor ontheffing worden aangevraagd waarbij alle boter bij het Rijksboterinzamelkantoor moest worden ingeleverd ²⁷⁵). De controle erop

was echter niet adequaat en aan de minister werd gevraagd de nodige maatregelen te treffen ²⁷⁶.

Toen de WO 1 was beëindigd [205] liepen de crisismaatregelen nog door tot in 1921 voordat de markt enigszins was genormaliseerd. De prijzen en de export van zuivelproducten werden toen weer vrijgegeven.

Er waren meer problemen, dan de overheidsmaatregelen met betrekking tot prijzen en markt, die om oplossingen vroegen. Door de mobilisatie werden vakmensen uit de fabrieken gehaald. Daardoor moest meerdere keren een beroep worden gedaan op derden om de opgevallende plaatsen in te nemen. GOZ ²⁷⁷) en FNZ ²⁷⁸) werden vaak ingeschakeld om te pleiten voor vrijstelling van dienst in situaties waar absoluut geen vervanging voorhanden was.

Zelhem meldde in haar jaarverslag over 1914 dat door de mobilisatie opgeroepen zijn geweest de directeur, assistent-directeur, de machinist, de centrifugist en een klerk. Men had steeds hulp gezocht via het inlenen van tijdelijke krachten. Dat dit maar moeizaam lukte werd gerapporteerd in het daaropvolgende jaarverslag waar de inleenkracht voor assistent afkomstig uit **Brummen** en later een uit **Borculo** vanwege 'onbekwaamheid' werden ontslagen.

Goede vervangers waren kennelijk niet beschikbaar. Bijna elke zuivelfabriek zat met hetzelfde probleem en beklagden zich erover in de jaarverslagen. Door het terugvallen van de melkaanvoer in de tweede helft van WO 1 zal dat het personeelstekort enigszins hebben kunnen opvangen. De terugloop van melkaanvoer en de tekorten aan steenkool leidden er zelfs eind 1917 toe dat de fabrieken een of twee dagen per week werden stilgelegd zoals in Varsseveld ²⁷⁹) en Ruurlo ²⁸⁰).

Hoewel Nederland niet direct bij WO I betrokken was geraakt, was het met de export van levensmiddelen steeds balanceren tussen de strijdende partijen. De binnenlandse markt moest worden beschermd tegen te hoge prijzen. Na het einde van de oorlog duurde het enige tijd voordat de melkproductie weer op peil was (afb.5.57) en de vrije marktpartijen hun oude posities weer geleidelijk konden innemen. De federatief, overkoepelende organisaties zoals FNZ en GOZ als ook het botercontrolestation (BCGO) hadden gedurende WO I sterk aan invloed gewonnen.

5.5.8 Sanering

De kleine handkrachtfabriekjes, voornamelijk in het rivierengebied, hadden een noodlijdend bestaan. Dit was voor de zuivelconsulent en de GOZ aanleiding om er bij die fabriekjes op aan te dringen te komen tot samenwerking en zo mogelijk over te gaan tot de oprichting van één gezamenlijke stoomzuivelfabriek. Dat was bepaald niet eenvoudig. Rationele argumenten konden het niet makkelijk winnen van emotionele. Het werd een zeer langzaam proces en het resultaat hing af van toevallige omstandigheden die zich voordeden.

Zulke omstandigheden deden zich het eerst voor bij het handkrachtfabriekje te **Barchem** (007). Het was het tweede fabriekje door Sikesz gebouwd op zijn landgoed '*de Cloese*' te Lochem (zie 4.6.4.1). Toen Sikesz februari 1904 overleed en zijn vrouw drie jaar later januari 1907, werd het landgoed verkocht en moest het fabriekje bij het kasteeltje worden verplaatst.

Het werd een stoomzuivelfabriekje te **Zwiep** (006). Na het overlijden van mevr. Sikesz moest men verder zonder bescherming van de grondeigenaar. De vereniging Barchem werd, bij akte van 2 februari 1907, omgezet in een coöperatie ²⁸¹). In 1908 werd deze coöperatie lid van de GOZ en maakte plannen om op stoom over te gaan; de melkverwerking lag toen op een niveau van ongeveer 600.000 liter per jaar. In de ledenvergadering van 17 april 1909 sprak de zuivelconsulent over de fabrieksmatige zuivelbereiding en daar zal ongetwijfeld het plan, om over te gaan op stoom, zijn besproken. De zuivelconsulent schreef hierover in zijn jaarverslag: "Deze verandering heb ik den leden ontraden. Op mijn advies is besloten de vereniging te ontbinden en hebben de leden der voormalige handkracht- zuivelfabriek te **Barchem** (007) zich aangesloten bij de naburige coöperatieve

stoomzuivelfabrieken” Het zal geen toeval zijn geweest dat de heer T. Huisman, tot dan directeur van het fabriekje, uit 26 kandidaten werd gekozen als assistent-directeur in het naburige **Zelhem**²⁸²). De Coöperatieve Zuivelfabriek **Barchem** werd geliquideerd²⁸³), het gebouw is een eeuw later nog duidelijk herkenbaar in zijn oorspronkelijke vorm aanwezig (afb.4.29) Het was het eerste succes in het streven naar sanering van de kleine zuivelfabriekjes.

In het rivierengebied zouden er echter nog vele worden opgericht en moest het saneringsspel nog beginnen. Toen in Bergharen de oprichting van een stoomzuivelfabriek in 1909 geen doorgangvond werd de zuivelconsulent gevraagd [206] medewerking te verlenen aan de oprichting van een handkracht boterfabriekje. Hij verzuchtte in zijn jaarverslag: “Samenwerking tusschen de veehouders in de verschillende dorpen behorende tot de gemeente Bergharen, was niet te verkrijgen. Het slot is geweest, dat èn te **Hernen** (093) èn te **Leur** (095) op een onderlingen afstand van misschien 20 minuten gaans een handkracht boterfabriekje is gebouwd, aan elk waarvan ongeveer de melk van 100 koeien wordt verwerkt”²⁸⁴).

Een jaar later werd er in dezelfde gemeente, nu in het dorp **Bergharen** (094), een derde handkracht-fabriekje gebouwd²⁸⁵).

Ook in de gemeente Wijchen werd een poging gedaan om te komen tot de oprichting van een stoomzuivelfabriek en hield de zuivelconsulent, Van der Burg, op 7 januari 1910 een lezing over 'Fabrieksmatige zuivelbereiding, voordeelen van stoom- tegenover handkrachtfabrieken'. Een maand later hield de gewezen zuivelconsulent van Brabant, de heer Lips, ook een warm pleidooi voor de oprichting van een stoomzuivelfabriek²⁸⁶). Het mocht niet baten, er werd geen medewerking verkregen van de veehouders en er verschenen in ruim één jaar acht handkrachtboterfabriekjes in de Gemeente Wijchen voor de melkverwerking van ten hoogste 500 koeien.

Vanaf 1915 begon de nieuw benoemde zuivelconsulent, de heer A. K. Hylkema, met de veehouders er op te wijzen dat in grotere stoomzuivelfabrieken de opbrengst ½ tot 1 cent per kg hoger zal kunnen liggen. “In het Zuidelijk deel van mijn ambtsgebied heb ik veel propaganda kunnen maken voor het omzetten van eenige kleine boterfabrieken in één flinke stoomzuivelfabriek”²⁸⁷). De in de statuten vastgelegde voorwaarden maakten ontbinding van de kleine fabrieken echter uiterst moeilijk en viel het niet mee om daarvoor voldoende stemmen te verwerven. Ondanks de inspanningen van de zuivelconsulent werd het plan tot vorming van één grote stoomzuivelfabriek te Wijchen eerst in 1922 aangekondigd²⁸⁸) en kon de nieuwe fabriek pas in 1927 worden ingezegend²⁸⁹). In de gemeenten Overasselt en Wamel verliep het proces analoog. Reeds in 1915 lukte het om één stoomzuivelfabriek te stichten in Overasselt (130).

In **Beneden-Leeuwen**, gemeente Wamel moest men wachten tot 1928 voordat daar handkrachtfabriekjes konden worden gesaneerd en de Coöperatieve Leeuwensche Stoomzuivelfabriek '*St. Joseph*' kon worden opgericht. Ook daar liepen in vergaderingen de emoties hoog op; [207] “In deze vergadering werden de debatten zoo heftig dat de politie, in het belang der openbare orde moest gelasten, om de vergadering te sluiten”²⁹⁰).

Bestuurders konden wel worden overtuigd door rationele argumenten, voor leden golden veelal slechts emotionele argumenten. Juist vanwege het feit dat in het rivierengebied melkveehouderij niet zo sterk was ontwikkeld en het gebied slecht was ontsloten bleven oude ingeslepen werkwijzen lang bestaan.

5.6 Besluit

De oprichting van boterfabriekjes eind 19^e en begin 20^e eeuw was een logisch gevolg van het standpunt van de bestuurders van de landbouwkundige verenigingen in de regio, dorpen en buurtschappen. Men zoekt naar grotere partijen boter van beheerste en bekende kwaliteit om het vertrouwen in

de exportmarkt weer terug te kunnen winnen.¹⁶ De komst van de continu werkende ontromingscentrifuge was een geweldige technologische doorbraak voor het bereiken van die gewenste kwaliteit en die tevens een beduidende verhoging bracht in de opbrengst van boter uit dezelfde hoeveelheid melk.

Door de activiteiten van de ambulante Vakzuivelschool werd het onderwerp boterbereiding op de agenda gezet en kwamen er plannen tot het opzetten van gezamenlijke melkverwerking. Het getuigde van bestuurlijke correctheid om, ondanks beperkte melkbeschikbaarheid, aan te zetten tot het gezamenlijk verwerken van de melk en het stichten van een boterfabriekje.

Bij de kleinschalige melkveehouderij leek het opzetten van kleinschalige boterfabriekjes de logische optie. Verschil in inzichten die gedurende de jaren 1894-1896 manifest werden leidde tot tweeërlei aanpak. In Oost-Gelderland werden stoomzuivelfabrieken favoriet terwijl in het Gelders rivierengebied handkrachtfabriekjes de standaard werden. Enkele decennia na oprichting bleek dat uit kosten- en kwaliteitsoverwegingen een grotere schaal van boterbereiding het voordeligst was.¹⁷ De hoeveelheid beschikbare melk in de omgeving van de fabriek was daarbij, zoals we in hoofdstuk 4 zagen, de bepalende factor. In de top tien fabrieken van melkverwerking treffen we uitsluitend boterfabrieken aan die zijn begonnen als stoomzuivelfabriek. De grootschalige verwerking van melk stimuleerde de groei in melkveehouderij (zie afb. 4.41).

Na de oprichting moest de groeiende organisatie haar juiste weg nog vinden. Aan de hand van, soms anekdotische voorbeelden, is in dit hoofdstuk een beeld geschetst hoe deze processen zijn verlopen. Voor alle fabrieken gold hetzelfde voor wat betreft grondstof, technologie, product, markt, financiën, overheidsregels en tijdsomstandigheden. Het enige verschil waren de mensen; mensen die deel uit maakten van de coöperatie. Het betrof de leiding dan wel de leden, al of niet leverancier van de grondstof melk. Deze nieuwe en complexe organisaties begonnen een avontuur die voor de verschillende zuivelfabrieken totaal verschillend afliep. Sommigen waren een kort leven beschoren en gingen al snel failliet, anderen waren te klein en moesten saneren of konden uitgroeien tot grotere zuivelfabrieken.

De eerste initiatieven voor de oprichting van zuivelfabrieken kwamen van particulieren die de markt kenden en/of over de financiële middelen beschikten. In de loop van de tijd echter werd de coöperatieve organisatie vorm meer en meer gepredikt, vooral nadat de FNZ over een ledenblad hun eigen '*Officieel Orgaan*' beschikte waarin de coöperatieve gedachte kon worden uitgedragen.

Bij het oprichten van coöperatieve zuivelfabrieken waren de financiële middelen vaak ontoereikend en werd beroep gedaan op lokale financiers. De statuten waren gebaseerd op de coöperatiewet van 1876 en lieten toe dat leden konden toetreden die geen melk leverden en ook omgekeerd dat melkleveranciers geen lid werden. Dit was tegen de zuivere coöperatieve gedachte.¹⁸ Obbink uit Aalten noemde de financiering van coöperaties door leden, die geen melk leverden in de tijd van de oprichting, een 'noodzakelijk kwaad'²⁹¹⁾. Discussies over de zuivere coöperatievorm leidde ertoe dat in 1925 een vernieuwde coöperatiewet werd aangenomen. Vanaf dat moment werden de statuten van alle coöperaties aangepast aan deze vernieuwde coöperatiewet.

Om succesvol leiding te kunnen geven aan een zuivelfabriek was deskundigheid van groot belang.

16 Zal er ooit een vergadering geopend zijn met: "Mijne heren, wij gaan de kwaliteit van de exportboter verbeteren, en hiervoor gaan we een boterfabriek oprichten"..... (ZHN.)

17 Waarom niet toegeven dat beide ontwikkelingen 'in die tijd, voor dat gebied' het meest haalbare en dus het beste zijn geweest! (ZHN.)

18 Hoezo geen Coöperatie? Ze voldeden toch aan de 'coöperatie-regels' van die tijd – de coöperatiewet van 1876). Om als norm de – bijna 30 jaar latere – verbeterde' coöperatiewet van 1925 te gebruiken lijkt me niet juist. Dat er in Dordrecht een aannemer bij de oprichters bevond zegt niks over de 'coöperatie-waarde'. Het GOZ heeft jaren architect Feenstra ingeschakeld bij bouw en verbouw van zuivelfabrieken..... (ZHN.)

De voorsprong die Friesland reeds had genomen in opleiding van beheerders van zuivelfabrieken en de ervaring die men daar reeds had opgedaan in de zuivelfabrieken maakte dat Friese [208] directeuren favoriet waren voor de vervulling van vacatures.

De zuiveldirecteuren van de pas opgerichte zuivelfabrieken waren veelal nog jong maar behoorden in een dorp al gauw tot de notabelen. Het feit dat men geacht werd altijd aanwezig te zijn in of bij de fabriek leidde ertoe dat voor de directeur woningen werden gebouwd bij de fabriek. De directeurswoning gaf tevens een zekere binding met de fabriek waardoor mede lange dienstverbanden ontstonden. Het moeten verlaten van de directeurswoning bij pensionering gaf dan soms problemen. Het lijkt er op dat de benoemingen van de zoon als opvolger tot directeur werd gedaan om problemen met de directeurswoning te voorkomen.

De leden werden veelvuldig geconfronteerd met investeringsvoorstellen noodzakelijk geworden door de toegenomen hoeveelheid melk, eisen met betrekking tot kwaliteit of aanpassingen van de technologie. Het nut van de investeringen werd veelal niet duidelijk overgebracht of niet goed begrepen. Hierdoor ontstonden er soms ellenlange discussies of een grimmige sfeer. Het maakte dat veel leden afhaakten en de presentie op ledenvergaderingen daalden of soms een politiek karakter kreeg. In enkele gevallen probeerde men deelname aan ledenvergaderingen verplichtend te stellen wat de verhoudingen niet ten goede kwam. Hierdoor werd het 'wij-zij' denken gevoed.

De fabriek werd in feite gestuurd door de stroom melk. De aanvoer en de hoeveelheid melk bepaalde de logistiek van verwerking en afzet. Ook de noodzakelijke investeringen waren een afgeleide van de melkaanvoer. Via lidmaatschappen van GOZ, BCGO en zuivelverkoop verenigingen verkreeg men de nodige informatie en impulsen om nieuwe zaken op te pakken. De onafhankelijke vetbalans controle, ingevoerd door GOZ was van belang voor de transparantie van de melkgeldafrekening en het geven van vertrouwen naar de leden. Voor zuivelbedrijven die geen lid waren van het GOZ hadden daarin een probleem.

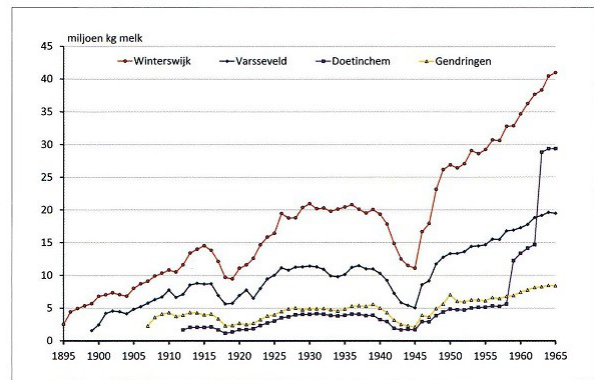
De impact van de WO I op de zuivelfabrieken is groter geweest dan men zou vermoeden op grond van de neutraliteit die door Nederland in die oorlog werd betracht. Het stilvallen van de markt bij het uitbreken van de oorlog werd al vrij snel gepareerd en het leek er op dat de normale gang van zaken terugkeerde. Maar dat bleek schijn. Er ontstonden allerlei tekorten en de afzet stagneerde. De overheid zag zich gedwongen om per 25 september 1915 een uitvoerverbod van melk en melkproducten in te stellen. Een Rijkscommissie van Toezicht werd ingesteld voor de regeling van exportcertificaten.

Later kwamen er productenverenigingen die, onder deze Commissie van Toezicht, uitvoering gaven aan de verschillende crisismaatregelen. De verschillende crisismaatregelen die werden genomen ter wille van de voedselvoorziening werkten verlamvend op het handelen van de zuivelfabrieken. Melkdistributie en maximum prijzen voor consumptiemelk legden alle vrije ruimte voor zuivelfabrieken aan banden. Toen **Dinxperlo** zich gedwongen voelde tot aansluiting bij de GOZ werden haar gevoelens in het jaarverslag over 1917 treffend verwoord: 'De handel, ze bestaat niet meer', het is in hoofdzaak geworden aflevering aan door de regering aangewezen personen, van door de regering bepaalde hoeveelheden tegen eveneens door de regering vastgestelde prijzen. Zo drijven we dus onze zaken niet, maar wordt alles ons in orde gemaakt'. De situatie duurde tot eind 1921 voordat de situatie weer enigszins was genormaliseerd.

6. Zuivelfabrieken in de periode na de eerste wereldoorlog

[213] Toen de overheidsmaatregelen van melkdistributie en marktregulering na WO 1 waren verdwenen kon de zuivelindustrie de oude lijn weer oppakken. Toch was niet alles meer hetzelfde. Vele boterfabrieken hadden intussen een melkinrichting opgezet om, lokaal en in de regio, melk en melkproducten te kunnen verkopen. De opbrengst van deze producten was beter dan voor de melk met een industriële toepassing in de producten zoals boter, kaas en poeder.

Voor het vervolg in de ontwikkeling van de zuivelfabrieken was bepalend de aanvoer van melk en de mogelijkheden van de producten in de markt. De melkaanvoer was in 1923 weer ongeveer op het niveau van vóór de oorlog. Het verloop van de melkaanvoer is geïllustreerd in afbeelding 6.1 waarin 40 jaren zijn toegevoegd aan afbeelding 5.57. De melkaanvoer steeg continu met enkele procenten per jaar. Deze groei stagneerde overigens gedurende de crisis in de jaren dertig en daalde gedurende WO II. Toen na WO II de melkaanvoer sterk toenam, de productie zich specialiseerde en er grote investeringen nodig waren werd op grote schaal samenwerking en sanering een vanzelfsprekende zaak.

Afbeelding 6.1
Melkverwerking (milj, kg) in een viertal fabrieken tot 1965 als vervolg op afbeelding 5.57.

6.1 PERIODE 1920-1930

De effecten van de WO 1 waren enkele jaren na de oorlog verdwenen. De melkproductie bereikte weer het vooroorlogse niveau en de markt werd niet meer gestuurd door overheidsmaatregelen. Toch waren er in die tussentijd verschillende veranderingen opgetreden. Deze verandering was niet alleen de uitbreiding van de boterfabrieken met een melkinrichting maar ook ging er steeds minder ondermelk en karnemelk terug naar de boerderij omdat dit steeds minder werd gebruikt als veevoer. Daarnaast bracht de ondermelk bij industriële verwerking steeds meer op en werd het gebruik als veevoer op de boerderij steeds minder rendabel.

6.1.1 Herstel en langzame groei

Het voorzichtig herstel van WO 1 en de gestage groei van de melkaanvoer kenmerkte het derde decennium van de 20e eeuw. De groei in de aanvoer betekende dat een bestemming moest worden gevonden voor deze melk. De melkinrichtingen moesten een oplossing vinden voor het probleem van de onbalans van de melkaanvoer in de zomer ten opzichte van de winter voor de consumptiemelkmarkt terwijl de boterfabrieken een oplossing moesten vinden voor de overschotten ondermelk.

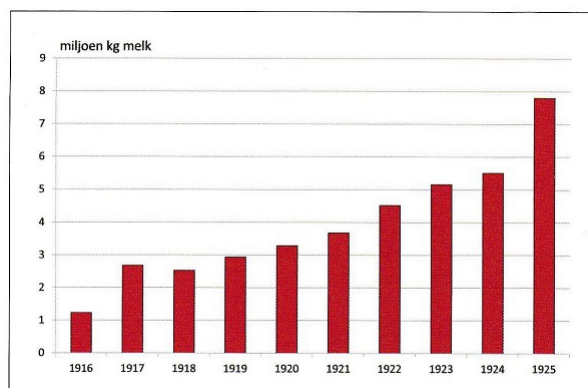
In de steden **Nijmegen** en **Arnhem** waren de melkinrichtingen gesticht door particulier initiatief. Eerst later ontstonden Coöperatieve melkinrichtingen te **Nijmegen** (1915) en **Arnhem** (1919).

Nijmegen

De Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting werd opgericht als een bescheiden melkinrichting die zich voornamelijk toelegde op het beleveren van melk aan slijters en daarnaast veel melk doorverkocht aan Duitsland, voornamelijk [214] aan de margarinefabrieken te **Kleef**. De melkaanvoer steeg sterk gedurende de eerste tien jaar van haar bestaan (afb.6.2) ¹⁾. Men had zelf ook enige industriële verwerking van melk tot boter en melkpoeder. Deze fabriek voor de industriële verwerking van melk werd echter meer gezien als een 'vechtfabriek' ²⁾, in het geval de melk in de handel te weinig dreigde op te brengen, kon men de melk zelf verwerken.

De handel met Duitsland verliep echter zeer voor spoedig en de margarineproducenten betaalden zo goed dat de coöperatie in staat was hoge melkprizen aan de boeren uit te betalen “ten ongerieve van de omliggende fabrieken”³⁾.

De coöperatie van Nijmegen was groot melkleverancier van Duitsland geworden. Toen in 1925 door hoge invoerrechten een vrij abrupt einde kwam aan de melkleveringen naar Duitsland bracht dat een acuut probleem. Men had verzuimd een afzetgebied op te bouwen in Nijmegen en de industriële verwerkingscapaciteit was te klein en totaal verouderd en sleets. De fabriek moest worden omgebouwd van exportbedrijf naar distributiebedrijf.

Afbeelding 6.2 Melkaanvoer aan de Coöperatieve Melkinrichting te Nijmegen 1916-1925.

In het jaarverslag over 1926 schreef men: “Gedurende bijna den geheelen afgelegden weg der vereniging waren de oogen gericht op den melkverkoop naar Duitsland, zonder met voldoende ernst naar het melkinrichtingenwezen in eigen omgeving om te zien” Het roer moest om. “Met een schok werd men wakker en ging de sukkelende draf over in een snellen ren, teneinde zich meester te maken van de kunst en wetenschap reeds overal elders bij de Coöp. Zuivelbereiding lang ingenomen”⁴⁾. Men slaagde erin om in 1927 het particuliere bedrijf 'Melkerij Lent' over te nemen en in 1927 het bedrijf in één jaar geheel om te vormen: nieuwe statuten en huishoudelijk reglement, directiewisseling, reorganisatie personeel, samenvoeging melkinrichtingen en radicale verbouwing fabriek⁵⁾.

De in juli 1926 benoemde directeur H.M.G. Tiel Groenestege (1889-1974) heeft gedurende bijna 40 jaar krachtig leiding geven aan de uitbouw van de 'Melkerij Lent' tot de stadsmelkinrichting van Nijmegen.

Arnhem

Het verhaal voor de melkinrichting de *Camiz* in Arnhem verliep vrijwel analoog. De Coöperatie opgericht in 1919, startte in april 1921 met melkverwerking. Door de overname van de 'goodwill' van de *Arnhemsche Melkinrichting* werd direct toegang verkregen tot de consumptiemelkmarkt in Arnhem. Aangetrokken door de goede prijzen bood ook de coöperatie te Arnhem haar melk en melkproducten op de Duitse markt aan⁶⁾ en ook zij werden geconfronteerd met de Duitse invoerbepalingen die vanaf 1925 golden. Om de overschotten aan melk, die hierdoor plotseling ontstonden, te verwerken werd geïnvesteerd in kaas- en poederbereiding. Door deze investering was het mogelijk om in de zomer melk te verwerken en daardoor de balans in de beschikbaarheid van consumptiemelk tussen zomer en winter af te stemmen op de behoefte. Ook werd de boterbereiding uitgebreid en de daarbij vrijkomende ondermelk verkocht aan de margarine-industrie in Duitsland en deels teruggeleverd aan de veehouders. Teruglevering van ondermelk naar de boerderij was nieuw voor veehouders die melk leverden aan consumptiemelkbedrijven. Toch kon door goede voorlichting over de voedingswaarde van ondermelk als veevoer, in 1928 ca. 30% van de beschikbare ondermelk op die manier worden benut⁷⁾.

Door de boterfabrieken moest eveneens de toenemende aanvoer van boerenmelk worden opgevangen. Meest gebeurde dat door uitbreiding van de boterproductie. Ook werd de verkoop van consumptiemelk ter hand genomen en werd de boterfabriek uitgebreid met een melkinrichting⁸⁾. De hoeveelheid melk echter die daarin kon worden omgezet was relatief gering. De toegenomen boterproductie ging gepaard met een grotere hoeveelheid ondermelk waarvan, zoals [215] eerder gemoreerd, steeds minder werd teruggeleverd naar de boerderij. Deels werd het verkocht voor indu-

striële verwerking maar men zou ook op mogelijkheden voor eigen verwerking om niet afhankelijk te zijn van te lage prijzen.

In de jaren 1925-1930 werd in meerdere besturen van boterfabrieken de discussie gestart om te differentiëren in industriële melkverwerking. Dit onderwerp werd door de heer O. Gorter, directeur van de coöperatie te **Lochem**, in de rondvraag van de decembervergadering 1925 van de Algemene Vergadering van GOZ ter sprake gebracht ⁹⁾. Hij vroeg aandacht voor het feit dat bij sommige zuivelfabrieken plannen werden gemaakt voor de verwerking van de ondermelk. Voor deze verwerking waren in principe twee opties; het verwerken van melk en/of ondermelk tot kaas en/ of tot poeder. Deze discussie leidde toen slechts op een enkele plaats tot een daadwerkelijke investering. Door de crisis in de dertiger jaren werden dergelijke plannen opgeschort en eerst na de daaropvolgende WO II rond 1950 weer volop in discussie gebracht. Toen werden meerdere investeringen in kaas en poederfabrieken gerealiseerd.

De leden van Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Volharding*' te **Varsseveld** besloten zomer 1929, met zeer krappe meerderheid, het bestuur te machtigen de productie van kaas voor te bereiden. De kaasfabriek begon 1 oktober 1930 met de kaasbereiding en was daarmee de eerste coöperatieve zuivelfabriek in de Achterhoek waar op grote schaal kaas werd geproduceerd ¹⁰⁾. Dit voorbeeld zal ongetwijfeld enige na-ijver hebben opgeroepen bij de directeur J. Miedema van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Eendracht*' te **Silvolde**, gelegen in dezelfde gemeente Wisch. Op voorstel van de directeur besloot het bestuur ook te gaan diversifiëren en werd geïnvesteerd in zowel kaas- als poederbereiding. Hoewel op bescheiden schaal kon de feestelijke ingebruikname van de twee nieuwe afdelingen, de kaas- en poederfabriek, op 14 oktober 1930 “op waardige en feestelijke wijze worden gevierd” ¹¹⁾.

Voor de zuivelfabriek te **Varsseveld**, met in 1930 een melkaanvoer van ruim 11 miljoen kilogram melk, was de noodzaak groter dan voor **Silvolde** die in dat jaar ruim 7 miljoen kilogram melk kreeg aangevoerd. De indruk bestaat echter dat het ook te maken zal hebben gehad met het salaris van de directeur, immers bij meerdere productrichtingen werd de functie van de directeur als zwaarder geclassificeerd en steeg daarmee het salaris.

6.1.2 Fabrieksuitbreidingen en architectuur.

De technologie van zuivelbereiding, toegepast in de eerste zuivelfabriekjes, werd in de eerste decennia van de 20e eeuw verbeterd en uitgebouwd. Koeling, pasteuriseren, verbeterde centrifuges, elektrisch aangedreven pompen, introductie van karnkneders, grotere opslagtanks en dergelijke, vereisten continu investeringen. De toegenomen melkaanvoer zorgde ervoor dat de capaciteit en inhoud daaraan steeds moest worden aangepast.

[216] In 1908 besloot GOZ een werktuigencommissie in te stellen die kon adviseren bij investeringsbeslissingen. Per 1 januari 1915 werd door het GOZ een technicus benoemd, de heer J.C. Penning, die deel ging uitmaken van deze werktuigencommissie. De activiteiten van deze werktuigencommissie werden, naarmate de investeringsplannen na WO I toenamen, ook sterk uitgebreid. In 1919 werd de commissie uitgebreid met bouwactiviteiten en heette vanaf dat moment dan ook '*Bouw en Werktuigencommissie*'. In 1921 werd een lid van het '*Technisch Bureau*' van de FNZ te Utrecht toegevoegd aan deze GOZ-commissie. Hiermee ontstond een vrij centrale informatievoorziening bij de keuze van nieuwe apparatuur en de bouw. Omdat men het wenselijk achtte bij nieuwbouw en verbouw nauw contact te hebben met een architect werd door de GOZ een '*Bondsarchitect*' aangesteld die werd toegevoegd aan de '*Bouw- en Werktuigencommissie*'. Het stond de zuivelbedrijven daarbij overigens vrij om een eigen architect te kiezen ¹²⁾.

De praktijk werd echter dat de '*Bondsarchitect*' in de loop der tijd meer en meer werd ingeschakeld als de architect en vanaf dat moment een zware stempel drukte op de architectuur van de zuivelfabrieken in het GOZ-gebied.

De aangestelde bondsarchitect was de heer G. Feenstra (1890-1985). Hij vestigde zich in 1918 in Arnhem en werd de huisarchitect van de Camiz¹³). De directeur van de *Camiz*, - de heer J.C. Penning-, zal hem, als oud-technicus van GOZ en wonende in dezelfde straat te Arnhem, ongetwijfeld bij de GOZ hebben geïntroduceerd.

De heer Feenstra transformeerde het uiterlijk van de zuivelfabrieken volledig in zakelijk aandoende, functionele gebouwen met toepassing van de voor de zuivel wenselijke materialen. De bestaande architectuur werd bij verbouw, vervangen door een geheel andere stijl, de heer Feenstra vertaalde de door de zuivel gestelde eisen in functionele gebouwen.

Zuivelfabrieken hadden in de beginperiode in feite de architectuur van een bijzondere boerderij. In een artikel over zuivelfabrieksbouw, verhaalt Feenstra over zijn eerste bezoek aan een zuivelfabriek¹⁴). Hij schreef: "Toen ik met mijn vader deze fabriek bezichtigde en met kritische blik de constructie bekeek, had ik uiteraard nogal bezwaren, dat men een dergelijk gebouw vol waterdamp en vocht deze constructie toepaste. Mijn vader sneed al deze bezwaren de pas af met een enkel zinnetje. 'Om allerlei redenen is het nodig dat een fabriek in zijn gehele verschijning zoveel mogelijk lijkt op een woonhuis'. Vermoedelijk bedoelde hij hiermede, dat het ongewenst was om boeren, - nog pas gewend aan coöperatieve begrippen - onnodig schrik op het lijf te jagen met een vreemde verschijningsvorm op het platteland en misschien voelde hij ook bij intuïtie, dat het landschapsbeeld - in deze tijd nog gaaf en onverminkt - wel zou lijden, indien lukraak ieder, verschijningsvorm werd toegelaten". Na verbouw was de oorspronkelijke architectuur geheel verdwenen.

Meestal moest de melkontvangstruimte worden vergroot. Dat gebeurde door enkele meters voor de voorgevel een muur te bouwen, twee verdiepingen hoog en het geheel van een plat dak te voorzien. Daardoor verdween het oorspronkelijke beeld en verscheen een kubusvormig, functioneel gebouw. (zie afb. 6.6a en 6.6b) Feenstra realiseerde zich dat dergelijke gebouwen niet zo goed paste in het dorpsbeeld, meestal gelegen dicht bij het centrum. "Meer en meer zal de zuivelfabriek in het landschapsbeeld een belangrijke plaats innemen, in vele gevallen belangrijker dan voor het landschapsbeeld wel gewenst mag worden geacht. Hieraan zal niet veel te veranderen zijn. Hoe pijnlijk dit veelal is, het streekeigen karakter dat de oude ambachtelijk opgezette fabriekjes nog enigermate hadden, al was het dit ook maar zeer betrekkelijk, kan niet vastgehouden worden. We zullen dus aan deze nieuwe verschijning moeten wennen".

[217] Feenstra heeft een omvangrijk werk nagelaten en de architecturale uitstraling van de meeste zuivelfabrieken in Oost-Nederland sterk bepaald. Van de 1685 van hem bekende opdrachten waren er 515 in de zuivel¹⁵). Met ruim een derde van zijn opdrachten uit de zuivel mag hij met recht de architect van de zuivelindustrie van Oost-Nederland worden genoemd.

6.1.3 Enkele opmerkelijke zaken.

Gestage groei in melkverwerking vroeg continu om investeringen. Daarnaast kreeg kwaliteit op vele niveaus veel aandacht. Kwaliteitsverbeteringen in technologie, de kwaliteit van de grondstof melk en haar eindproducten stonden centraal in het derde decennium van de 20e eeuw. De eerste vijf jaar diende om weer op het niveau te komen van voor WO I en de volgende vijf jaar werd het de uitdaging om de groeiende melkstroom aan te pakken. De crisis van de jaren dertig en de daarop aansluitende WO II stopte de trend van groei en diversificatie. Enkele opmerkelijke zaken deden zich daarbij voor die de aandacht trokken.

Eén van die opmerkelijke zaken was de uitbetaling van het melkgeld naar de veehouder.

Het melkgeld werd periodiek, meest één keer per maand uitbetaald. Het verschuldigde bedrag werd in een zogenaamd melkgeldzakje gedaan en met de melkrijder meegegeven. Deze bracht het dan naar de boer of klemde het melkgeldzakje tussen de deksel van een melkbus. Later werden de melkgeldzakjes in de bus gestopt (afb. 6.7) en werden ze bedrukt met allerlei voorlichtende teksten¹⁶⁾.

Deze praktijk van uitbetaling van het melkgeld gaf verrassend weinig problemen. Slechts enkele berichten van verdwijning van melkgeldzakjes zijn bekend. Zo werd in april 1914 melding gemaakt van het verdwijnen van twee melkgeldzakjes van een melkrijder van de coöperatie te **Winterswijk**¹⁷⁾.

Landelijk bracht de roofmoord op de zuiveldirecteur van de coöperatie in **Sint Oederode** (N-B) echter een geweldige schok in de zuivelwereld. Op vrijdagavond 25 april 1919 was de directeur bezig met het gereed maken met loon- en melkgeldzakjes om de volgende dag te worden uitbetaald. Dat was bij de ouders bekend en hij werd overvallen en beroofd van ongeveer f 15.000,-. Gelukkig werd de roofmoord binnen een week opgelost en kon het incident daardoor sneller worden vergeten.

Een jaar later, mei 1920, volgde een diefstal van het melkgeld te **Aalten**. Daar had de directeur het melkgeld klaar gemaakt en in de brandkast gelegd maar de sleutel erin laten zitten¹⁸⁾. Hij had weliswaar het kantoor op slot gedaan maar de ramen konden van buitenaf makkelijk worden opgeschoven zodat diefstal tamelijk eenvoudig was. De directeur werd daarom vanwege onvoorzichtigheid voor het gehele bedrag aansprakelijk gesteld. Deze consequentie wekte veel verontwaardiging. In de Tweede Kamer werden vragen gesteld over fouten die de officier van justitie begaan zou hebben. Hij zou hebben verzuimd de buit bij de gearresteerde verdachten veilig te stellen, waardoor het geld kon verdwijnen. Het Rijk werd daarom gevraagd de eigenaren schadeloos te stellen¹⁹⁾. De minister ontkende alle verantwoordelijkheid en legde het verzoek naast zich neer²⁰⁾. Een aantal leden van de coöperatie vonden de aan de directeur opgelegde straf bij nader inzien echter te zwaar en hebben het voorstel gedaan de helft van dat bedrag kwijt te schelden²¹⁾. Dat voorstel werd door het bestuur overgenomen.

[218] In de loop van de tijd werden de melkgeldzakjes bedrukt met teksten over voorlichting betreffende allerhande zaken. In overleg met de zuivelconsulent werden teksten gebracht over hygiëne bij melkwinning, graslandverzorging, dierziektebestrijding en andere actuele zaken.

Het leek erop dat het dievengilde, door de gevallen na de eerste wereldoorlog, de weg gewezen was naar de periodiek grote hoeveelheden contanten aanwezig in de brandkast van zuivelfabrieken. Regelmatig waren er berichten van brandkastkraken op zuivelfabrieken. “Bijzonder veel inbraken in zuivelfabrieken komen den laatsten tijd voor. Zaterdag 30 april is nu weer diefstal gepleegd in het kantoor der Coöp. Zuivelfabriek en Melkinrichting te **Nijmegen**. Twee brandkasten werden geforceerd, men vermist ongeveer f 3000,- Ook in **Zelhem** was het juli 1923 raak, daar werd f 13.000,- ontvreemd na het forceren van een brandkast. De ouders werden gepakt en veroordeeld; het bleek daarbij dat ook een inbraak in de zuivelfabriek te **Ruurlo** was gepland²²⁾. De onrust bij de bestuurders van zuivelfabrieken werd groot en men drong aan op maatregelen. Nadrukkelijk werd gewezen op de mogelijkheden en voordelen van het giroverkeer en op de noodzaak het risico goed af te dekken middels een inbraakverzekering²⁴⁾.

Men werd nadrukkelijk geadviseerd goed kennis te nemen van een recent verschenen verhaal over werking en uitvoering van het giroverkeer door de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht²⁵⁾.

Triest werd het als ook de melkrijder door gemaskerde mannen wordt overvallen zoals gemeld uit

Wezep²⁶). Ondanks deze voorvallen zal het betalen van het melkgeld via melkgeldzakjes, vervoerd door de melkrijder en gedrukt tussen de deksel van een melkbus nog voor de meeste zuivelbedrijven tot na 1960 praktijk blijven. (afb.6.9).

Cycloon Borculo

Een bijzondere gebeurtenis was de cycloon op 10 augustus 1925 waardoor de Coöperatieve roomboterfabriek '*De Eendracht*' te **Borculo** zeer zwaar werd getroffen. De beschadigingen waren van die aard dat de melkverwerking moest worden gestopt. Vanuit de coöperatieve wereld werd veel hulp aangeboden. Reeds de volgende dag werd de melk verwerkt in zeven buurfabrieken. De organisaties GOZ en FNZ schoten te hulp. Door de FNZ werd een stormschadefonds ingesteld. Verantwoording van de binnenkomende bedragen vond wekelijks plaats in het '*Officieel Orgaan*' waarbij de naam van de schenker met het bedrag werd vermeld²⁷). Gelukkig was, boven verwachting, de apparatuur nog in redelijke staat zodat via noodreparaties het vanaf 28 augustus **[219]** weer mogelijk was melk te verwerken.

Door het Technisch Bureau van de FNZ werden plannen uitgewerkt voor zowel herbouw als nieuwbouw. Gelet op het feit dat de staat van de fabriek vóór de ramp al niet meer te best was en de raming van de kosten voor herbouw en nieuwbouw niet veel verschilden werd besloten tot nieuwbouw. Het bedrag van de laagste inschrijver bij de aanbesteding, groot f 85.690,-, was f 35.000,- boven de raming²⁸). Het lijkt waarschijnlijk dat de aannemerswereld op de hoogte was van de ruime financiële middelen die bijeen waren gestroomd! Er was een buitengewone ledenvergadering nodig om een extra krediet beschikbaar te stellen²⁹).

Op 20 april 1927 kon de nieuwe fabriek in gebruik worden genomen. De uitgaven voor herstel van de fabriek en directeurswoning werden volledig vergoed door het Provinciaal Bouwbureau namens het Nationaal Steuncomité³⁰). Van het stormschadefonds van het FNZ behoefde geen gebruik te worden gemaakt³¹).

Instellen zomertijd – (1916)

Een kwestie die veel discussie bracht in het boerenleven was de instelling van de zomertijd. Deze werd gedurende WO.I in 1916 door Duitsland ingevoerd en Nederland moest, gelet op de internationale contacten, volgen. Er kwam vanuit de boerenorganisaties veel verzet en door de Overijsselsche Landbouwmaatschappij werd er op aangedrongen “om zich aan den ouden zonnetijd te houden”³²). De GOZ drong er bij de FNZ op aan om bij de overheid een actie te starten voor afschaffing van de zomertijd³³). Een initiatiefwetsvoorstel werd daartoe begin 1923 in discussie gebracht en uiteindelijk eind 1925 afgestemd³⁴). De zuivelfabrieken konden er niet aan wennen en riepen op de oude tijd aan te houden.

De zuivelfabriek '*Hameland*' te **Gendringen** riep ieder jaar de leden op de zomertijd te negeren. “Wanneer begin volgende maand de zomertijd mocht aanvangen, dan blijft aan de fabriek de tijd van aankomst der ritten gelden zoals die thans is. We doen dus weer alsof er geen zomertijd is”. De boeren, die altijd al vroeg opstonden en 's avonds weer vroeg naar bed gingen, zagen geen voordeel in het verschuiven van de tijd met één uur.

De heer S. Dijkstra, directeur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Hameland*' te **Gendringen** was zeer betrokken bij zijn **[220]** leden en deed veel aan voorlichting en informatie naar de leden. Als bewijs daarvoor mag wel dienen het feit dat hij reeds vanaf 1908 was begonnen met een maandblad voor de leden. Hij ging ver in het verstrekken van informatie naar zijn leden. Hij bedacht dat voor de agrarische wereld het weer van grote betekenis was en inzicht in de weersverwachting van groot belang. De service van het K.N.M.I. in 1914 om aan belanghebbenden dagelijks telegrafisch de weersverwachting door te geven, werd daarom ook zeer populair. Omdat deze dienst relatief kostbaar was, besloot hij deze berichten te laten zenden naar de zuivelfabriek '*Hameland*'. Van hier-

uit werd dan dagelijks een 20-tal briefkaarten met de inhoud van het weerbericht gedistribueerd in de regio³⁶⁾. Veelal arriveerde de briefkaart tegelijk met het voorspelde weer! Toen midden jaren twintig de portokosten fors gingen stijgen, bedacht hij een list die landelijk de aandacht trok. Per 1 juni 1925 ging men de telegrafisch opgevangen berichten via morseseninen met de stoomfluit van de fabriek in code overbrengen. De morseberichten konden dan ook door de boer in het veld worden gehoord. Aanvankelijk één keer en later tweemaal daags waren de berichten middels korte en lange stoten van de stoomfluit in de regio hoorbaar. De sleutel van de code werd gepubliceerd in het '*Orgaan van Hameland*'. Eind 1929 was men genoodzaakt de service te stoppen vanwege de slechte telegrafische ontvangst als gevolg van het vol raken van de ether met radiozenders. De ontvangst werd te slecht. Deze originele manier om met de stoomfluit 'radio-grafische' het weerbericht over te brengen kwam daarmee ten einde.

6.2 DE CRISIS VAN DE JAREN DERTIG.

6.2.1 Zuivelcrisiswet

De beurskrach van oktober 1929 markeerde het begin van een ernstige economische crisis die ook de landbouw zeer ernstig zou treffen. De markt leek verzadigd en landen namen importbelemmerende maatregelen ter bescherming van hun eigen markt. Duitsland was op dat moment de grote afnemer van zuivel; 76% van onze boter en 44% van onze kaas ging in 1929 naar Duitsland³⁸⁾. Onze zuivel was dus erg kwetsbaar voor de maatregelen genomen door de Duitse Rijksdag, het betroffen met name de sterke verhoging van de invoerrechten, contingentering en de zeer scherpe deviezenverordening die de handel van zuivel nagenoeg onmogelijk maakte.

Een sterke prijsdaling voor zuivelproducten kon dan ook niet uitblijven. Bij aanvang van de algemene vergadering van de GOZ, mei 1931, citeerde de voorzitter een krantenbericht: “Het jaar 1930 zal in de analen der geschiedenis te boek staan als een zwaar jaar. De ontwrichting van 's werelds economische verhoudingen door overproductie en afnemend gebruik, die beiden opgeroepen hebben het spook dat we malaise noemen of crisis noemen, dreigt dit jaar de hoogste triomf te vieren”³⁹⁾. Hij kon toen niet weten dat het ergste nog moest komen.

Met het oog op die buitengewone omstandigheden werd een *Crisis-Zuivelbureau* opgericht door drie belanghebbende organisaties te weten de *Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond* (FNZ), de *Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne* (VVZM) en de *Bond van Kaasproducenten* (BvK). De drie organisaties waren vertegenwoordigd door respectievelijk 3, 2 en 1 leden.

In een schrijven aan de Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw werd melding gemaakt van de oprichting en stelde het [221] Bureau zich beschikbaar voor het uitvoeren van regelingen op zuivelgebied⁴⁰⁾.

Op 10 juli 1932 trad de *Crisis-Zuivelwet* (CZW) in werking. Het doel van deze wet was “een zoodanige toeslag op den melkprijs te geven, dat daardoor een richtprijs kan worden bereikt die zooveel mogelijk overeenkomt met de onmisbare productiekosten”. In een toelichting werd gesteld dat “het streven er op gericht zou zijn een melkprijs van tenminste 5 cent per kilogram te bereiken over de geheele periode waarover de regeling zou gelden”⁴¹⁾.

Deze toeslag werd betaald uit het *Crisis-Zuivelfonds*. Door heffing op het binnenlands verbruik van boter en heffing op de andere zuivelproducten, naar rato van hun vetgehalte, werden de gelden voor het *Crisis-Zuivelfonds* verkregen. Voor de meeste boterfabrieken was de heffing groter dan de steun die men uit het fonds kon ontvangen. Het systeem was te ingewikkeld en praktisch nauwelijks uitvoerbaar. De regeling werd als zodanig eind 1935 beëindigd.

De voorzitter van de GOZ vertolkte in de algemene ledenvergadering, mei 1936, het algemeen gevoelen dat er heerste. “Toen de crisisinstellingen in het leven werden geroepen tot steun voor land-

bouw en veeteelt, was men niet optimistisch gestemd over die geboorte, omdat ze om zich droegen het rouwkleed van vervlogen goede jaren en een teeken waren van armoe en ellende, doch men hoopte, dat het landbouwcrisisfonds de hoognodige steun zou bieden. Herinneren die kan ik me nog goed de woorden van een ervaren diplomaat, die zei: Bedenk wel, het komt er wel in, maar men heeft het er nog niet uit⁴²⁾.

De gemiddeld betaalde melkprijs in het GOZ-gebied bedroeg 4,01 cent per kg melk met een toeslag van gemiddeld 2,35 à 2,40 cent. De steun bedroeg dus meer dan de helft.

Na het beëindigen van het *Crisis-Zuivelfonds* werden de nog aanwezige middelen ingezet voor het oplossen van het probleem van de ondermelkoverschotten. Ondermelkpoeder werd bijvoorbeeld gepropageerd voor de bereiding van brood. Een Comité voor 'Eet Melkbrood actie' gaf voorlichting over het gebruik van melk bij de broodbereiding en probeerde op die manier het verbruik van melk en ondermelk te stimuleren⁴³⁾.

De Minister van Economische Zaken gaf in 1935 toestemming om een belangrijk bedrag uit het Crisis-Zuivelfonds te bestemmen voor reclaimedoeinden, dat was het begin van de collectieve zuivelreclame.

Een andere optie die als veelbelovend werd opgepakt was het gebruik van melkeiwit voor de *melk-wolbereiding* (6.2.3).

De crisisjaren hebben ook veel betekend voor lonen en salarissen van medewerkers van de Bond en de fabrieken. De lonen van de ambtenaren van de Bond werden voor 1932 met 5% gekort en voor 1933, op voorstel van het bestuur, nog eens met 5% hoewel een groot deel van de leden een verlaging met 10% wenselijk achtten⁴⁴⁾.

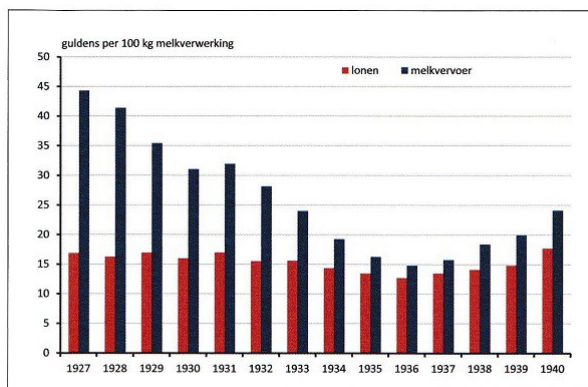
Bij de zuivelfabrieken werden meest dezelfde loonsverlagingen toegepast, zo voerde het bestuur in **Ruurlo** ook dezelfde loonsverlagingen door in twee stappen van 5%⁴⁵⁾.

De vergoedingen van de melkrijders stonden nog meer onder druk. Voor de jaarlijkse aanbesteding van de melkritten kwam veel belangstelling en de concurrentie werd moordend. Voor de boeren was dat een belangrijke bijverdienste waarmee contanten konden worden verdiend. Hoe sterk deze prijzen daalden wordt geïllustreerd in afbeelding 6.12.

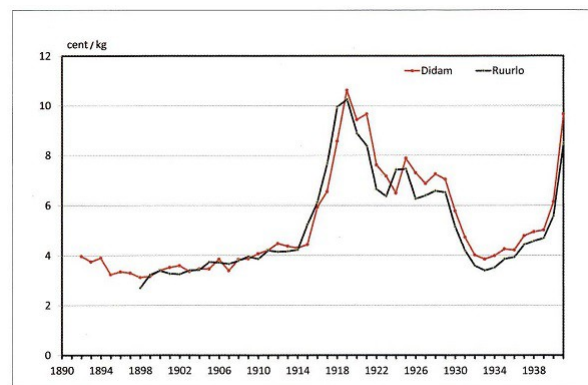
De kosten van melkvervoer per 100 kg melk daalden spectaculair; bij nagenoeg dezelfde hoeveelheid melk daalden de kosten als gevolg van lagere inschrijvingen. Het arbeidsinkomen voor de melkrijder daalde veel meer dan 10%.

6.2.2 De uitbetaalde melkprijs.

De melkprijs die werd uitbetaald daalde in de crisisperiode weer naar het niveau vergelijkbaar met het begin van de 20e eeuw. In afbeelding 6.13 is het verloop gegeven voor uitbetaalde melkprijs in **Didam** en **Ruurlo**. De trend voor beide coöperaties is hetzelfde, vanaf 1930 een sterke daling tot een dieptepunt [222] in 1933 en daarna een licht herstel tot het begin van WO II. De kleine verschillen in melkprijs kunnen worden verklaard door

Afbeelding 6.12 De daling in de kosten van melkvervoer per 100 kg melk in vergelijking met de daling van het salaris in Ruurlo gedurende de crisisjaren.

Afbeelding 6.13 Uitbetaalde melkprijs in Didam en Ruurlo tot 1941.

verschil in vetgehalte, kostenniveau, afschrijvingsbeleid en het betalen van kosten voor veeverbetering en dierenziektebestrijding.

Het dieptepunt voor de melkprijs lag in Ruurlo op f 3,39 per 100 kg, ondanks de steun uit *Crisis-Zuivelfonds* van meer dan de helft van dat bedrag. De intrinsieke waarde van melk was dus zeer gering. Voor de boterfabrieken was de afzet van de ondermelk een groot probleem. De teruglevering van ondermelk naar de boerderij was sterk verminderd door inkrimping van de varkenshouderij en de gedwongen vermindering van het aantal kalveren⁴⁶⁾.

De eerste melding van kunstwolfabricage uit caseïne⁴⁷⁾ eind 1936, door de kunstzijdefabrieken van *Snia Viscosa* in Italië, 1936 bracht veel opwinding⁴⁸⁾. Het werd gezien als een mogelijkheid om ondermelk te valoriseren en een extra mogelijkheid te creëren voor de afzet van ondermelk.

6.2.3 Melkwol en galalieth.

Begin 20e eeuw werd, op meerdere plaatsen, onderzoek gedaan naar de industriële toepassingen van melk en melkcomponenten. Dit leidde begin 20e eeuw tot de toepassing van Galalieth, een soort kunsthoorn op basis van caseïne, waarvan verschillende artikelen konden worden gemaakt zoals: knopen, mesheften, knoppen voor wandelstokken, kammen en dergelijke. Deze producten werden getoond in 1903 op een tentoonstelling in Hamburg⁴⁹⁾. Deze grondstof werd ook gebruikt door de Aaltense Hoornindustrie bij het schaarser worden van hoorn⁵⁰⁾.

Enige tijd later werd ook melkwol ontwikkeld doch dit kwam toen nog niet tot toepassing. De zeer lage ondermelkwaarde echter midden jaren dertig van de 20e eeuw boden kansen om bij deze grondstofprijzen het opnieuw te proberen. Het kon mogelijk een uitkomst bieden voor de ondermelkoverschotten. Op een beurs in Milaan in 1936 trok de melkwol van “*Snia Viscosa*”, onder de merknaam '*Lanital*', zeer veel aandacht.

In Amsterdam werd een productiemaatschappij opgericht voor de bereiding van melkwolcaseïne, de *NV Hollandsche Industriële Maatschappij voor Caseïnebereiding* (Himca) met meerdere particuliere zuivelfabrieken als participanten. De bereiding van caseïne, geschikt voor melkwolbereiding, werd door de Nederlandse zuivelindustrie ter hand genomen.

Het doel was de productie van caseïne te exporteren naar Italië en later zo mogelijk de oprichting van een melkwolfabriek in Nederland⁵¹⁾. Bij de rondvraag van de algemene vergadering van GOZ, mei 1937, werd aan de orde gesteld de activiteiten van de particuliere zuivelindustrie met betrekking tot de melkwolproductie. Gevraagd werd “of deze kwestie geen punt van ernstige overweging voor eigen organisatie en FNZ vormt” : De heer Penning, directeur bij de Camiz, zei dat hij van nabij met deze kwestie bekend was. “In het stadium, waarin de zaak nu [223] verkeert, is voorzichtigheid ten zeerste geboden”⁵²⁾. Het bleek dat men niet stil had gezeten en achter de schermen reeds meerdere onderzoeken liepen bij de *Camiz* in **Arnhem**.

De *Algemeene Kunstzijde Unie (AKU)* en de *Camiz* in **Arnhem** werkten reeds in het geheim samen om deze toepassing van ondermelk te ontwikkelen. De *CAMIZ* meldde in haar jaarverslag over 1936 dat er maandenlang proeven waren uitgevoerd, samen met de *AKU*, voor de bereiding van kunstwol door het spinnen van melkeiwit. Men moest een eigen proces ontwikkelen om buiten de octrooien van '*Snia Viscosa*' te blijven. Het resultaat was een Hollandse kunstwol op basis van ondermelk, genaamd '*Lactofil*'

In juni 1937 werd de fabriek van de *AKU* voor kunstwol in Arnhem geopend door de minister van Economische Zaken mr. M.P.L. Steenberghe. De minister sprak vol lof over de initiatieven genomen door de twee Arnhemse bedrijven⁵³⁾. In een ingezonden brief in het Algemeen Handelsblad verwierp *CAMIZ*-directeur Penning krachtig de gedachte dat de coöperatieve zuivelindustrie ten op-

zichte van de particuliere terughoudend zou zijn bij het inslaan van nieuwe wegen ⁵⁴).

De productie van melkwol werd in 1940 overgeplaatst naar de ENKA-fabrieken in Ede onder de nieuwe merknaam 'Enkasa' aldaar geproduceerd.

Na het bekend worden van de samenwerking tussen *AKU* en *Camiz* (059) op het gebied van melkwol stelde de FNZ een commissie in "die zich van de vele kanten, die dit vraagstuk heeft, op de hoogte stelt, ten einde het bestuur van den FNZ te kunnen adviseren"⁵⁵).

De heer Penning werd benoemd tot lid van deze commissie. De belangrijkste conclusie was wel dat de coöperatieve zuivelfabrieken geen leverancier van grondstof wenste te worden van de particuliere garenindustrie⁵⁶. Men wenste zelf de revenuen ervan in zijn geheel te kunnen incasseren en dus de productie van melkwol zelf ter hand te nemen. In de najaarsvergadering van de FNZ, december 1938, werd het besluit genomen om samen met CCF te Leeuwarden, die ook reeds in 1937 met proefnemingen van melkwolproductie was begonnen, voor gezamenlijke rekening een proeffabriek te stichten. Van de 110 leden van de GOZ verklaarden er 106 deel te willen nemen in de kosten van de ontwikkeling.

Waarschijnlijk waren de vier niet deelnemende fabrieken betrokken bij de samenwerking *AKU* / *Camiz*. Dit was o.a. het geval voor **Silvolde** die inmiddels caseïne produceerde voor de *AKU*.

Eind 1939 werd de *Vereniging Melkwolfabriek 'Casolana'* opgericht waarvan de afzonderlijke provinciale Zuivelbonden, die waren aangesloten bij de FNZ, allen lid werden en naar rato van hun melkverwerking participeerden in de kosten⁵⁷).

Begin 1940 participeerden 410 coöperatieve zuivelbedrijven in '*Casolana*' waardoor praktisch de gehele coöperatieve zuivelindustrie was vertegenwoordigd. De bijdrage bedroeg f 50,- per miljoen kg melk. Voor de productie van melkwolcaseïne waren de kaasfabrieken in principe het best geoutilleerd. Caseïne voor de melkwolproductie werd dan ook geproduceerd in kaasfabrieken te **Silvolde** (028) en **Varsseveld** (027). **Silvolde** produceerde vanaf het begin melkwolcaseïne voor de *AKU* maar leverde na WO II aan '*Casolana*'. In 1942 moest **Varsseveld**, op last van de bezetter, haar kaasfabriek geschikt maken [224] voor de productie van textielcaseïne. Een twintigtal buurfabrieken, die geen textielcaseïne konden maken, werden verplicht een deel van hun ondermelk aan **Varsseveld** te leveren⁵⁸) In de praktijk van de oorlog verliep dat moeizaam.

Het uitbreken van de oorlog bracht een bijzondere wending en betekende een extra stimulans voor melkwol. "Door het uitbreken van den oorlog heeft het melkwolvraagstuk een geheel ander aspect gekregen. Door de grotere behoefte aan wol in de ons omringende landen, zoowel als in ons eigen land en het stagneren van den aanvoer van overzee, komt er groote behoefte aan vervangende producten. Een belangrijk punt bij dit alles is de vraag, hoe de prijsverhoudingen in de naaste toekomst zullen liggen tusschen de grondstof de ondermelk eenerzijds en het product, dat door de melkwol vervangen moet worden, de natuurwol, anderzijds"⁵⁹).

Tijdens de oorlog en de eerste jaren erna waren de activiteiten van '*Casolana*' beperkt maar bloeide in 1950 weer op door een grote vraag vanuit Engeland. De prijsverhouding tussen melkwol en natuurwol was gunstig en de kwaliteit van '*Casolana*' werd als zeer goed beoordeeld⁶⁰). Tot midden 1951 was het een goed melkwoljaar. Er was zelfs al enige speculatie dat naast de slogan 'Drink meer melk' misschien de slogan 'Draag meer melk' opgang zou kunnen vinden.

Zomer 1951 kwam er echter een abrupt einde aan deze kunstwolproductie toen door een abnormaal sterke daling van natuurwolprijzen de belangstelling voor melkwol volledig verdween en de voorraden onverkoopbaar werden. De fabrieken werden stilgelegd en een jaar daarna geliquideerd. De melkwolcaseïne en de melkwolproductie in Nederland, met de merknamen '*Lanital*', '*Lactofil*', '*Enkasa*' en '*Casolana*'; kwam hiermee ten einde. De schoolplaat, uitgeven zomer 1940, was daarmee verouderd.

6.3 Het effect van WO II.

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog begon een periode van grote onzekerheid. De door de bezetter opgelegde regelingen zorgden voor discontinuïteit in het herstelproces van de crisisperiode. De vernielingen tijdens en vooral aan het eind van de oorlog betekende voor de getroffen fabrieken veel leed en ongemak.

6.3.1 Standaardisatie van consumptiemelk.

De bezetter heeft via diverse maatregelen en wetgeving grip proberen te krijgen op de [225] voedselvoorziening in WO II, dat gold ook met name voor de zuivel. Per 14 juli 1940 werd reeds een karnverbod uitgevaardigd, karnen werd vanaf dat moment aan een vergunning gebonden. Deze karnvergunningen werden verstrekt aan zuivelbedrijven en alleen bij uiterste noodzaak aan melkveehouders. Verordonneerd werd dat bezitters van een karn, die niet gerechtigd waren om boter te bereiden deze onbruikbaar moesten maken of door een controleur van de *Centrale Crisis Controledienst* te doen verzegelen⁶¹⁾. De daarop volgende maatregel die door de bezetter werd genomen, de standaardisatie van consumptiemelk, had een grote impact op de melkvoorziening en grote consequenties voor de zuivelfabrieken.

De standaardisatie van consumptiemelk op vetgehalte was voor de oorlog reeds meerdere keren onderwerp van discussie en van onderzoek geweest. De variatie in vetgehalte van de melk bracht, door de betaling van de melk naar vetgehalte, logischerwijs een variatie in kostprijs van de melk. De veehouder kreeg voor de melk met 3% vet minder uitbetaald dan bij 3,6% vet. Voor de consument gold echter eenzelfde prijs per liter, onafhankelijk van het vetgehalte. In de praktijk werkte de natuurlijke variatie in het vetgehalte van de melk malversaties in de hand. De ruimte voor malversaties was het gevolg van het feit dat men, volgens het melkbesluit, eerst bij een vetgehalte beneden 2,9% in overtreding was. 'Enige afroaming of verdunning met ondermelk' lag voor de hand. Toen de veefokkerij bij de betere boeren, enig resultaat boekte en het vetgehalte in de melk begon te stijgen, was de melkvetstandaardisatie een vast punt op de agenda van de vergaderingen van de brancheorganisaties⁶²⁾. De belanghebbende partij en konden echter geen overeenstemming bereiken. Punten als: voor wie gold het voordeel - voor de veehouder of voor de consument -, kosten en hygiëne van de technische uitvoering en de controle waren de belangrijkste struikelblokken. In 1939 leefde de discussie weer op toen het vetgehalte in de melk, als gevolg van het toenemend succes van de veeverbetering, significant begon te stijgen. (afb. 2.5).

Het onderwerp was dus in detail in de zuivelbranche bekend toen de bezetter per 24 november 1940⁶³⁾ de regeling afkondigde tot [226] standaardisatie van melk op een vetpercentage van 2,5%. Het primaire doel was de vergroting van de boterproductie door de vrijkomende room te bestemmen voor boter⁶⁴⁾.

Voor de bezetter waren er nog twee voordelen. Door het standaardisatiegebod moest alle melk worden afgeroomd door een erkend standaardisatiebedrijf. Hierdoor verkreeg de bezetter controle over de boerenmelk en, via het vergunningenstelsel, ook controle op de zuivelbedrijven. De praktijk van boeren om zelf in de omgeving melk te verkopen, de zogenaamde zelf-slijtende boeren, moest worden gestopt en de melkslijters, die tot dan toe de melk opkochten bij de boer, moesten de melk betrekken van een standaardisatiebedrijf.

De standaardisatievergunning werd afgegeven door de directeur van de Keuringsdienst. Voor het verkrijgen van een dergelijke vergunning moest men beschikken over adequate apparatuur zoals: centrifuges, doelmatige pasteurisatie, koeling van de melk, tankruimte voor de aangeleverde melk en de gestandaardiseerde melk. Dat betekende voor kleine bedrijven veelal een te grote investering en was het begin van het einde.

Door het standaardisatiebesluit had de bezetter drie zaken in een keer geregeld: een hogere boter-

productie, controle op de boerenmelk en controle op de zuivelbedrijven.

6.3.2 De optredende schaarste.

Door de schaarste aan melk, energie, verpakkingsmateriaal, reinigingsmiddelen en chemicaliën voor analyses begon het *Bedrijfschap voor Zuivel* met het 'tijdelijk' stilleggen van de kleinere zuivelbedrijven.

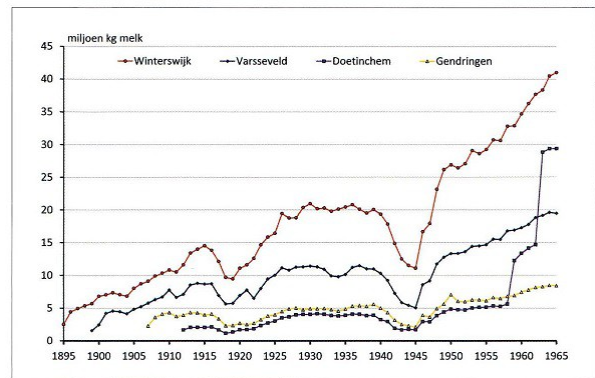
Dat gold in 1942 in het onderzoekgebied voor 'Bosheurne' te **Laren** (009), 'de Boekhorst' te **Lochem** (011), 'de Cloesse' te **Laren** (006) en later ook voor 'Bredevoort' (024)⁶⁵. De zuivelfabrieken te *Bosheurne* en *Bredevoort* gingen daarop beide in liquidatie en stopten met melkverwerking. De verenigingen van 'de Boekhorst' en 'de Cloese' bleven bestaan, hun melk werd verwerkt in de fabriek te **Lochem**.

Bouwmaterialen waren ook schaars en bouwvergunningen werden niet afgegeven. Dat trof slecht voor de plannen die de zuivelfabriek te **Winterswijk** had. Daar was in de bestuursvergadering van april 1940 het besluit genomen een nieuwe fabriek te bouwen buiten het dorp, dit besluit zou door de ledenvergadering van 15 mei 1940 moeten worden goedgekeurd. Dat ging toen niet door maar een jaar later werd het plan weer opgepakt. De kunst was echter daarvoor een vergunning te krijgen. Een gedegen en zeer gunstig rapport van de zuivelconsulent heeft voor het verlenen van de vergunning een belangrijke rol gespeeld⁶⁶. Hij sprak van een verbouw in plaats van een nieuwbouw en daarvoor werd vergunning verleend. De rechtvaardiging voor de term verbouw werd gevonden in het feit dat alle oude apparatuur zou worden gebruikt en deze slechts zou worden verplaatst. De vergunning werd verleend en de nieuwe fabriek kon april 1943 in gebruik worden genomen, ondanks een tijdelijke stagnatie in de aanvoer van betonijzer en hout.

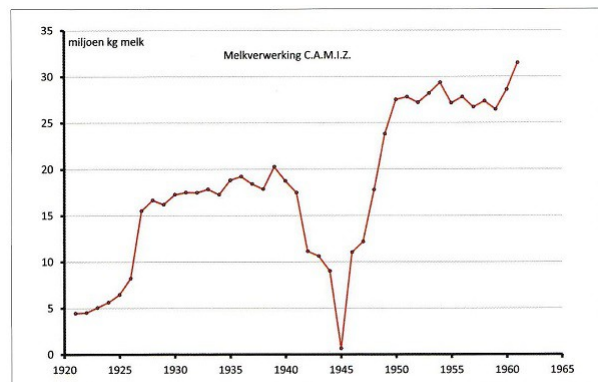
De melkaanvoer nam gedurende de oorlogsjaren sterk af en halveerde in de meeste gevallen (afb. 6.1). Voor de coöperatie te **Winterswijk** viel de melkaanvoer terug van ongeveer 20 naar 10 miljoen liter melk op jaarbasis. Minder koeien, minder voer maar ook de clandestiene afzet en verwerking waren daarvan de oorzaak⁶⁷.

Door papierschaarste verschenen er over de jaren 1941 t/m 1944 geen gedrukte jaarverslagen. Ook het '*Officieel Orgaan*' van de FNZ verscheen voor het laatst eind december 1941⁶⁸. Door melkprijs-toeslagen, die vanaf 1943 door het Bedrijfschap voor Zuivel werden uitgekeerd, probeerde men de melkaanvoer op gang te houden. De melkprijs steeg tot dan toe ongekende hoogte⁶⁹ en stimuleerde de melkproductie zodat in 1948 het vooroorlogse niveau weer kon worden gehaald.

Voor melkinrichtingen was het eveneens een moeilijke tijd. De melkaanvoer liep sterk terug en de distributie werd door brandstofschaarste en oorlogshandelingen moeizaam en onregelmatig. Dat gold in het bijzonder voor de *Camiz* te **Arnhem** (afb.6.20). Toen september 1944 de eerste Engelse Luchtlandingsdivisie bij de Slag om Arnhem, na zware verliezen voor de Duitse over-

Afbeelding 6.1
Melkverwerking (milj, kg) in een viertal fabrieken tot 1965 als vervolg op afbeelding 5.57.

Afbeelding 6.20 Het verloop van de melkverwerking door de Camiz in Arnhem vanaf de oprichting tot 1965.

macht moest wijken, bombardeerden de geallieerden de Rijnbrug. De fabriek werd daardoor afgesloten van de melkaanvoer vanuit de Betuwe, het gebied waarvan de meeste melk werd betrokken.

Bij het bombardement werd de *CAMIZ*, gelegen naast de Rijnbrug, door talrijke zware bommen getroffen. In enkele ogenblikken was de melkinrichting een trieste puinhoop. Enkele dagen later gelastten de Duitsers de evacuatie [227] van **Arnhem**. Er was dus geen fabriek meer en de consumenten waren weggestuurd. De activiteiten werden in het bedrijf te **Velp** zo goed mogelijk op zeer bescheiden schaal voortgezet. Dit bedrijf was in 1943 gekocht, met een huurcontract voor de gebouwen voor vijf jaar⁷⁰). De stad lag in de frontlinie waardoor de melkverwerking moest worden gestopt.

De heer Penning, directeur van de *Camiz*, moest na de oorlog een nieuwe start maken op de puinhoven van de fabriek, zonder consumenten in de stad. Na de oorlog begon hij direct met het opzetten van een noodbedrijf. Een melkontvangststation werd in de ruïne ingericht, een locomobiel (verplaatsbare stoommachine) zorgde voor stoom. In een tramwagon werd een laboratorium ingericht en in een andere een kantoor. Juni 1946 kon het noodbedrijf worden opgestart.

Het overlijden van Penning eind 1947 betekende enige discontinuïteit. Per 1 april 1948 werd W. Vroegindeweij benoemd als opvolger. Hij was goed ingewijd in de Arnhemse situatie en in de problematiek van de wederopbouw van de *camiz*, want hij was in 1942 benoemd tot hoofd van de afdeling Gelderland te Arnhem van het *Bedrijfschap voor Zuivel* (later *Productschap voor Zuivel*) te Den Haag⁷¹). Er moesten plannen worden gemaakt voor een nieuwe fabriek.

In de Betuwe gingen stemmen op om zowel in de Over-Betuwe als Neder-Betuwe een nieuwe zuivelfabriek te bouwen. Immers bijna tachtig procent van de aangevoerde melk van de *CAMIZ* kwam uit de Betuwe. Penning bracht hier tegenin, dat de plaats bij de markt, daar waar de consumenten wonen, van belang was. Met medewerking van de gemeente **Arnhem** kon de *CAMIZ* in de nabijheid grond verwerven en een plan laten uitwerken door het architectenbureau Feenstra. De plannen voor de herbouw zouden in fasen worden uitgevoerd. De redenen hiervoor [228] waren dat het noodbedrijf moest kunnen blijven draaien. Bovendien moest later nog grond kunnen worden verworven, waren materialen voor herbouw relatief schaars en kon de financiering worden gespreid.

Juni 1949 volgde de aanbesteding van de eerste fase. Het betrof het hart van de fabriek: het ketelhuis, het verwerkingslokaal, de tanklokalen, de koelcellen, het afgiftelokaal en de botermakerij. Voor het bouwkundig deel werd de opdracht gegund voor 926.330 gulden⁷²). Dit eerste gedeelte van de nieuwe fabriek werd op 24 april 1951 in gebruik genomen, de dag waarop tevens werd stilgestaan bij het dertigjarig jubileum⁷³).

Door schaarste aan transportmiddelen werd door de bezetter begin 1942 een hergroepering van melkleveranciers afgedwongen⁷⁴). Daarbij werd niet altijd rekening gehouden met de fabriek waaraan men tot dusver de melk leverde, doch het kon gebeuren dat een fabriek waarvoor men een grote aversie had nu de melk kwam ophalen. Dat riep zeer veel emotionele reacties op. Ook was de compensatie van bedrijven, waarvan leveranciers werden afgenomen, niet geregeld. “Zo werd de crisis van de jaren dertig belangrijk overtroffen door de ellende van de oorlog”⁷⁵). De activiteiten op de fabriek werden zo goed mogelijk gaande gehouden, het laatste oorlogsjaar dienden de meeste zuivelfabrieken als gaarkeuken⁷⁶).

6.3.3 Oorlogsschade en herstel

Het eerste nummer van het '*Officieel Orgaan*' van de FNZ verscheen eind mei 1945⁷⁷) en herdacht de gevallen tijdens de WO II. In oktober 1945 vond in het FNZ-gebouw in Den Haag de plechtige onthulling plaats van een gedenkplaat met daarop alle namen van de gevallen tijdens de oorlog

die een functie hadden bekleed in de coöperatieve zuivelwereld. Op de gedenkplaat prijken 89 namen waarvan 27 uit het GOZ-gebied en tien afkomstig uit het onderzoekgebied⁷⁸⁾. De achtergronden voor hen die vielen waren verschillend maar velen hadden een voortouw bij het verzet. Dat was met name het geval met de assistent-directeur te **Zeddam**, de heer D.H. Ettema (1897-1945). Deze heer Ettema, geboren in Friesland werd op 15 jarige leeftijd, april 1913, aangesteld als volontair bij de 'Eendracht' te **Silvolde** en heeft daar bij Johannes Miedema zijn zuivelopleiding genoten. Toen hij begin 1919 vertrok was hij opgeklommen tot assistent-directeur⁷⁹⁾. Via de zuivelfabriek te **Borne** werd hij begin jaren twintig benoemd als assistent-directeur te **Zeddam** waar de broer van Johannes Miedema, Gerrit Miedema directeur was. In de oorlog werd Ettema lid van een verzetsgroep die hulp bood aan onderduikers; hij was plaatselijk duikhoofd van de 'Landelijke Organisatie' voor hulp aan onderduikers (LO). De zoon van Johannes Miedema, Reindert Miedema was duikhoofd in Silvolde en [229] zij zullen elkaar binnen het netwerk van de organisatie hebben versterkt. De 'Sicherheidsdienst (SD) wist kennelijk dat Ettema duikhoofd was en zochten via een inval in de fabriek, eind 1943, naar bewijs voor vervalsingen van rantsoenbonnen. Voor voedseldistributie en de daarbij behorende rantsoenbonnen speelden de zuivelfabrieken een belangrijke rol. Op 26 mei 1944 volgde er weer een controle waarover Gerrit Miedema aan de secretaris van de GOZ schreef: "Wij kregen den indruk dat de controleur gestuurd was om iets te moeten vinden"⁸⁰⁾. Op 11 juni 1944 werd Ettema opgepakt en via Amersfoort afgevoerd naar Neuengamme waar hij 11 januari 1945 is overleden aan 'cardiale insufficiëntie'⁸¹⁾.

Na de oorlog werd men ook geconfronteerd met de materiële schade die in zijn algemeenheid meeviel. Voor de zuivelbedrijven die echter werden getroffen kon de consequentie groot zijn. We hebben reeds gezien hoe het verging met de *Camiz* te **Arnhem**. Maar dat was niet de enige fabriek in het onderzoekgebied die zwaar door de oorlogshandelingen werd getroffen.

In het jaarverslag van GOZ 1946 worden als de zwaarst getroffen fabrieken genoemd de zuivelfabrieken *Camiz* te **Arnhem** (059) en de Coöperatieve Zuivelfabriek te **Dinxperlo** (026). De fabrieken te **Dreumel** (110), **Groesbeek** (081) en **Leuth** (076) werden eveneens zo zwaar beschadigd dat ze na de oorlog niet zonder meer konden worden opgestart voor melkverwerking. De melk werd in die periode door buurfabrieken ontvangen en verwerkt. Voor de fabriek te **Leuth** waren de vooruitzichten zo slecht dat uiteindelijk zomer 1946 tot liquidatie werd besloten.

De wederopbouw van de Coöperatieve Zuivelfabriek **Dinxperlo** was een lijdensweg vol emoties en bestuurlijke intriges. Direct na de verwoesting van de fabriek werd de melk gedirigeerd naar de buurfabrieken. De melk werd tijdelijk verwerkt in **Aalten** (024), **Varsseveld** (027), **Gendringen** (051) en **Silvolde** (028) waarbij de kortste aanvoerlijnen het belangrijkste criterium was voor de verdeling. De Vereniging '*Dinxperlo*' bleef de beschikking houden over haar eigen melkstroom en op basis van gemaakte afspraken werd de melk voor de vereniging verwerkt.

Hoe tijdelijk 'tijdelijk' was werd al gauw duidelijk. Voor wederopbouw werden strenge criteria aangelegd om de beperkte middelen gericht te kunnen inzetten. Een herbouwvergunning bleef uit. Op 23 januari 1947 deelde de GOZ mee dat het *Bedrijfschap voor Zuivel* (BZ) besloten had geen vergunning te geven voor herbouw omdat men streefde naar rationalisatie van de melkverwerking en derhalve aanstuurde op een fusie. Dit standpunt sloeg in als een bom.

Voor de meeste boeren was de situatie niet zo vervelend; de melk werd naar behoren verwerkt en men was tevreden met de behandeling. Hoe anders was het met de belanghebbende besturen, de belanghebbende directeuren, commissies van wederopbouw en de geprikkelde individuele veehouder of een groepje actievoerende veehouders. Het was een heen en weer slingeren tussen rationele en emotionele argumenten. De indruk bestond dat er tussen de verschillende groeperingen verschillende belangenspelletjes werden gespeeld. In december 1949 verscheen er een GOZ-rapport over de financiële kant van herbouw. De conclusie was overduidelijk. Gelet op de schaalgrootte en de hoge

afschrijvingskosten bij nieuwbouw, zullen de verwerkingskosten na herbouw zeker 40 cent per 100 kg melk hoger zijn dan bij verwerking in **Aalten** en **Varsseveld**. Op grond van de financiële cijfers was fusie met **Aalten** en **Varsseveld** aan te bevelen; dit stond los van herbouw maar was de consequentie van de kleine schaal bij verwerking in een te herbouwen fabriek. De kosten voor het herstitichten van de fabriek werden in maart 1950 [230] geschat op f. 260.000,- terwijl uit verzekering f. 40.000,- te verwachten was en van de FNZ, de algemene zuivelbond, f. 25.000,-.

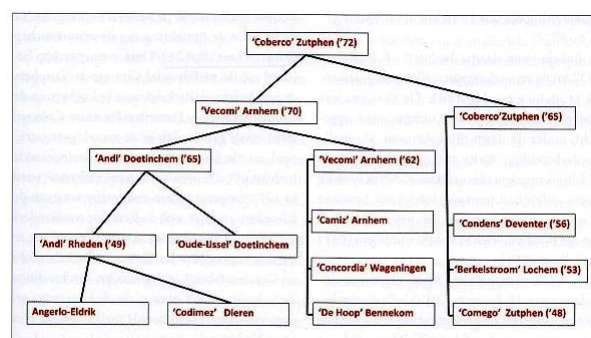
Op 4 december 1954 en 4 juli 1955 stuurde 'De Commissie van Wederopbouw' stencils rond om liquidatie te voorkomen. Op 5 juli 1955 stond liquidatie op de agenda. Er werd besloten niet te liquideren en niet te herbouwen!

Ondanks de vele discussies wist het bestuur, met bemiddeling van de Burgemeester, het voorstel tot herbouw zo ver te brengen dat door B & W van **Dinxperlo** op 23 april 1956 vergunning tot herbouw werd verleend. De nieuwe fabriek werd gebouwd en de eerste melk werd weer na ruim 11,5 jaar verwerkt op 7 januari 1957. Op 16 mei 1957 vond de officiële opening plaats van de nieuwe fabriek en werd tevens het 60-jarig bestaan van de vereniging gevierd in aanwezigheid van vele gasten. Men was vol lof over de vasthoudendheid waarmee was gestreden tussen emotionele en rationele argumenten met als resultaat een nieuwe fabriek na ruim 11,5 jaar.

Het succes van herbouw dreigde te worden overschaduwd door de dreiging van uittreding van 63 ontevreden leden eind 1957. Door veel overleg met buurfabrieken, ondersteund door het coöperatief belang binnen de zuivelbond GOZ, werd erger voorkomen. Het bleef wel onrustig in de "grensgebieden" maar daar had men al mee leren leven; dat was altijd al zo geweest. De fabriek was weer tot leven gekomen al kostte het veel boerengeld. De melkverwerking stopte 14 jaar na de opening in 1971 ⁸²⁾.

6.4 PERIODE NA 1945

Na de oorlog steeg de aanvoer van melk snel en werd de afzet van ondermelk een steeds groter probleem. Door het zelf verwerken van de ondermelk tot kaas en melkpoeder probeerden de grotere zuivelfabrieken een zelfstandige oplossing te vinden voor dat probleem. De latere samenwerking in topcoöperaties leidde echter tot een vergaande integratie van de exploitatie van de zuivelfabrieken binnen *Coberco*. In het proces dat leidde tot de vorming van *Coberco* als de zuivelcoöperatie van Oost-Nederland speelden de coöperaties *Angerlo-Edrik*; *ANDI* en *Vecomi* een belangrijke rol. Het ontstaan van *Coberco* schematisch weergegeven in afbeelding 6.26.

Afbeelding 6.26 De ontwikkeling in de samenwerking in het onder zoekgebied die leidde tot het ontstaan van de regionale zuivelcoöperatie Coberco te Zutphen in 1972.

6.4.1 Samenwerking die leidde tot het ontstaan van Coberco.

Reeds vóór WO II was het probleem van de ondermelkafzet actueel. De opwinding over [231] de mogelijke valorisatie van ondermelk via de verwerking tot melkwol was daarop terug te voeren. In Friesland was de verwerking van ondermelk tot condens en melkpoeder reeds ter hand genomen door CCF en de particuliere zuivelindustrie. In het Westen verliep de afzet in het consumptiemelkcircuit en de industriële verwerking in margarine, condens en poeder. In Drenthe kwam de *Drentse Zuivelbond* in 1938 tot de oprichting van de '*Drentse Onder Melk Organisatie*' (DOMO) ⁸³⁾. In het '*Officieel Orgaan*' van de FNZ werd dit voorbeeld geprezen als "Een voorbeeld tot navolging"⁸⁴⁾. "

"Het doel van de DOMO is, de ondermelk, welke de fabrieken in het gebied over hebben, omdat daarvoor op de boerderij niet voldoende emplooi is te vinden, in één hand te brengen, teneinde daar-

voor een zoo voordelig mogelijken afzet te vinden”.

De Drentse Zuivelbond was relatief klein en meer homogeen dan de GOZ. In het grotere Gelders-Overijsselse gebied was de homogeniteit van de coöperatieve zuivelfabrieken ver te zoeken. Binnen GOZ vormden zich meer streeksgewijs en op kleinere schaal belangengemeenschappen”. Hier werd maar moeilijk een samenwerking verkregen zoals in Drenthe gestalte kreeg binnen DOMO.

De sterke groei in melkproductie na de Tweede Wereldoorlog betekende dat alternatieve afzet voor ondermelk moest worden gevonden. De veehouders gebruikten steeds minder ondermelk voor veevoer, zodat op sommige tijden en plaatsen overschotten ontstonden. Vooral in Oost-Nederland waren nagenoeg uitsluitend boterfabrieken en dat betekende dat door de toename in melkproductie grote overschotten ondermelk voor te lage prijzen op de markt moesten worden verkocht. Om elkaar niet onnodig te beconcurreren werd ook in GOZ-verband een coöperatie opgericht voor de gezamenlijke verkoop van deze overtollige melk. Daartoe werd in 1948, tien jaar na DOMO, de '*Coöperatieve Melkverkoopcentrale voor Gelderland en Overijssel*' (*Comego*) opgericht. Comego moest deze overtollige melk zo economisch mogelijk vervoeren, verwerken dan wel verkopen. Meerdere zuivelfabrieken probeerden echter door te investeren in eigen kaas- en poederfabrieken de overtollige melk zelf te verwerken en daardoor de zelfstandige positie te handhaven. Door de Coöperatieve Zuivelfabriek te **Winterswijk** (023) werd in 1949 contact gelegd met de buurfabrieken te **Lichtenvoorde** (022), **Beltrum** (019) en **Aalten** (025) om te komen tot één gezamenlijke kaasfabriek. Aalten haakte al spoedig af en ging over tot de bouw van een eigen kaasfabriek. In Winterswijk werd, voor gezamenlijke rekening van Winterswijk, Lichtenvoorde en Beltrum, naast de Coöperatieve Zuivelfabriek te Winterswijk een *Coöperatieve Centrale Kaasfabriek* (CCK) gebouwd. Op 12 april 1951 werd met de kaasbereiding begonnen op basis van [232] melklevering der drie fabrieken in verhouding 9:6:54 ⁸⁶⁾.

Enkele jaren daarna besloten 16 leden van GOZ tot de verwerking van melk in een gezamenlijk te stichten poederfabriek. De *Coöperatieve Melkproductiefabriek te Lochem* werd opgericht, onder de naam '*Berkelstroom*'. De melkpoederbereiding startte mei 1954 met door de 16 fabrieken geleverde ondermelk. Al vrij spoedig sloten andere bedrijven zich hierbij aan. Er waren er ook die voorkeur gaven aan het zelf bouwen van een poederfabriek zoals te **Gendringen** (051) en **Zelhem** (030). In GOZ-verband werd op de algemene vergadering van 18 december 1950 het principebesluit genomen tot de oprichting van een '*Centrale coöperatieve condensfabriek*' ⁸⁷⁾. Men wilde zo ook kunnen profiteren van de door de oliedollars sterk groeiende condensmarkt. Het duurde overigens nog tot juni 1956 voordat te **Deventer** de '*Coöperatieve Condensfabriek Gelderland-Overijssel*' (*CCGO*) officieel kon worden geopend. Hierdoor werd een achterstand ten opzichte van de andere provincies weggewerkt. Het veroveren van een afzetgebied op de internationale markt voor gecondenseerde melk was geen gemakkelijke opgave. De aanvoer van de grondstof werd verzorgd door *Comego*.

In het GOZ-gebied waren nu de verschillende melkverwerkingsmogelijkheden aanwezig. De leden van GOZ participeerden in verschillende samenstelling in deze instellingen. In de loop der tijd sloten zich echter meerdere GOZ-leden aan.

Door bundeling van de activiteiten, rond de collectieve melkhandel en melkverwerking, leidde in 1965 tot de oprichting van de vennootschap Coberco (zie afb.6.26).

Deze vennootschap bestond uit de melkhandel *Comego* te Zutphen, de poederfabriek *Berkelstroom* te Lochem en de *Condensfabriek te Deventer*. De naam **Coberco** werd, zoals gewoonlijk in de zuivel, geconstrueerd uit de beginletters van de deelnemende bedrijven ⁸⁸⁾. De vennootschap *Coberco* werd in 1970 omgezet in een coöperatie waarvan de fabrieken en later ook individuele veehouder

als lid konden toetreden. De samenwerking in de drie topcoöperaties *Comego*, *Berkelstrooren Condensfabriek* leidde dus tot een krachtige Zuivelcoöperatie '*Coberco*' die de kern ging vormen van de geconsolideerde melkverwerking in Oost-Nederland.

6.4.2 Sanering en overdracht exploitatie

Zoals de zuivelconsulent begin 20^e eeuw zich beijverde voor de sanering van de handkrachfabriekjes, vooral in het Gelders Rivierengebied zo heeft de secretaris van GOZ zich vanaf de crisis in de jaren dertig ingezet voor de sanering van de kleine zuivelfabrieken. Uiteindelijk waren het de noodzakelijke investeringen in fabrieken en markt die leidden tot een vergaande integratie. Ontwikkelingen in technologie, logistiek en arbeidskosten maakten dat schaalgroottevoordelen konden worden behaald bij het samenvoegen van de fabrieken. In hoofdstuk vier is per regio beschreven hoe de zuivelfabrieken zijn gekomen, de vraag is nu aan de orde hoe ze weer zijn verdwenen.

6.4.2.1 Sanering in regio Zutphen

In paragraaf 4.6.4.1 (zie afb. 4.17) hebben gezien hoe in regio Zutphen achttien zuivelbedrijfjes werden gesticht waarvan er na WO 1 nog dertien over waren (tabel 4.4). Van deze dertien hadden er zes, **Eefde** (003), **Laren** (008), **Vorden** (012), **Hengelo** (015), **Ruurlo** (016) en **Borculo** (017) een redelijke groei kunnen bereiken. De negen fabrieken die in 1960 nog operationeel waren zijn met hun melkverwerking vermeld in tabel 6.1. **Ruurlo** en **Borculo** vormden per 25 mei 1964 een topcoöperatie onder de naam '*Mel-Ami*'. In 1968 werd door een vijftal Achterhoekse zuivelfabrieken, te weten **Aalten**, **Beltrum**, **Eibergen** [233] en **Lichtenvoorde**, een topcoöperatie gevormd onder de naam '*Graafschap*'.

De overige zeven fabrieken, merendeels gelegen op de landgoederen rond **Lochem**, bleven beperkt in omvang en met deze fabriekjes begonnen voorzichtige discussies over samenwerking. Zoals gemeld (6.3.2) werden de fabriekjes '**Boschheurne**', '**de Boekhorst**' en '**de Cloese**' door het Bedrijfschap voor Zuivel in 1942 tijdelijk stilgelegd. Een jaar na het overlijden van A.J. Harkink, oprichter van het boterfabriekje "*Boschheurne*", werd het bestuur van de '**Boschheurne**' door het bestuur van de coöperatie te Borculo benaderd. Men wilde besprekingen beginnen over een mogelijke samenwerking om te kunnen besparen op de kosten van melkverwerking ⁸⁹⁾. De bespreking, gehouden december 1938, leverde niets concreets op. Het bestuur van '**Boschheurne**' "meende te moeten wachten tot het tijdstip waarop zij voor de keuze van een nieuwe directeur staan". ⁹⁰⁾

Eind 1941 meldde het bestuur van '*Boschheurne*' aan de secretaris van GOZ dat ze hadden besloten om de assistent-directeur van '*de Cloese*', de heer A. de Vries, te benoemen tot directeur. De vraag werd daarbij gesteld of er al iets meer bekend was over het opheffen van kleine bedrijven ⁹¹⁾. Op dat moment kon de vraag nog niet worden beantwoord maar vier maanden later ontving het bestuur een brief met de mededeling dat men via de FNZ het verzoek had gekregen te inventariseren welke fabrieken in aanmerking kwamen voor definitieve stopzetting ⁹²⁾. Gelet op het feit dat '**Boschheurne**' behoorde tot de kleinste fabrieken in het GOZ- gebied en het vrijwel zeker was dat het Bedrijfschap voor Zuivel een herstart voor deze kleine fabriek niet meer zou toestaan kreeg men het advies zelf te kiezen voor liquidatie. Het voordeel was dat men bij de afwikkeling van zaken vrijer was zelf besluiten te nemen dan in het geval van een "bevolen liquidatie van bovenaf". Het bestuur van het boterfabriekje '**Boschheurne**' besloot op 23 mei 1943 te liquideren, de meeste melkleveranciers werden lid van de coöperatie te **Borculo** de overigen werden lid van de coöperatie te **Ruurlo** ⁹³⁾. De melkaanvoer bij de zuivelfabriekjes '**de Boekhorst**' en '**de Cloese**' stopte 7 augustus 1943 op last van het Productschap voor Zuivel. De verenigingen bleven bestaan, hun melk werd verwerkt door de coöperatieve zuivelfabriek te **Lochem** en ook de consumptiemelkverkoop kwam in handen van deze fabriek. Daartoe werd het bedrijf te Lochem administratief gesplitst in een industrieel en een consumptiemelk deel. Het resultaat daaruit verkregen werd verdeeld naar verhouding van de door de leden geleverde melk.

Ruim tweeënhalft jaar later, op 3 maart 1946, konden beide stilgelegde fabrieken weer beginnen met de verwerking van hun eigen melk. De samenwerking op het gebied van de consumptiemelkverkoop in **Lochem** werd overigens gecontinueerd. Drie kleine zuivelfabrieken (zie tabel 6.2) op relatief geringe afstand van elkaar was uit kostenoverwegingen niet logisch.

Onder voorzitterschap van de heer Jonkman, secretaris van GOZ, volgden in 1948 en 1949 meerdere besprekingen over het mogelijk samengaan van de fabrieken. Reeds in 1934 werd een dergelijke combinatie, op voorstel van de afdeling **Lochem-Laren** van de GOMvL, door de betrokken partijen eerder afgewezen ⁹⁴⁾. Een door het GOZ opgesteld rapport liet zien dat een samengaan van '*De Boekhorst*' en '*de Cloese*' met de zuivelfabriek te **Lochem** de meeste voordelen opleverde. Het door GOZ uitgewerkte voorstel tot fusie met de Coöperatieve Zuivelfabriek te **Lochem** werd door het

bestuur van zowel 'de Boekhorst' alsook 'de Cloese' voorgelegd aan haar leden. In het voorstel was besloten dat de directeur van de Coöperatie in **Lochem** met pensioen zou gaan en de directeur van 'de Cloese' leiding zou gaan geven aan de combinatie.

In een brief van de heer Jonkman van 18 juli 1949 aan de buurfabrieken werd met klem verzocht om geen leden van de te fuseren fabrieken over te nemen anders dan in onderling overleg. De fabrieken te **Almen**, **Eefde**, **Laren** en **Vorden** kregen dat verzoek voor wat betreft de fabriek 'de Boekhorst' en de fabrieken **Borculo**, **Ruurlo**, **Vorden** en 'de Wierse' voor wat betreft 'de Cloese' ⁹⁵⁾. (zie afb. 4.17 voor de ligging van de fabrieken)

[234] Bij stemming kozen de leden van 'de Boekhorst' in grote meerderheid voor fusie met de zuivelfabriek in **Lochem** en besloten tot liquidatie van de coöperatie per 1 januari 1950. Het voorstel tot fusie voor 'de Cloese' werd echter door haar leden verworpen. Uit de brief van het College van Bestuur en Commissarissen van 'de Cloese' aan haar leden bleek dat zes van de tien leden van het College vóór en vier tegen de fusie waren. De voorzitter was vóór, de secretaris tegen. Dit feit en een opruiend pamflet ⁹⁶⁾, onder de titel 'Kapers op de kust' gericht tegen een fusie, zullen ten grondslag hebben gelegen aan het negatief besluit van de ledenvergadering. De Coöperatie 'de Cloese' bleef zelfstandig totdat in 1970 de exploitatie werd overgedragen aan *Coberco*.

De leden van de **Lochemsche Coöperatieve Zuivelfabriek** besloten in haar algemene vergadering van 17 oktober 1951 haar fabriek te verkopen aan de pas opgerichte Melkproductenfabriek 'De Berkelstroom': De leden besloten de Vereniging om te vormen naar een Coöperatieve Vereniging van Melkveehouders die haar melk leverde aan "de Berkelstroom". Het was het begin van de gezamenlijke melkpoederproductie in het GOZ-gebied. Bij de opening van de poederfabriek eind mei 1953 waren er 16 leden ⁹⁷⁾ waarvan het aantal zich vanaf dat moment geleidelijk uitbreidde. In 1965 was 'de Berkelstroom' een van de drie partijen bij de oprichting van *Coberco*.

De consumptiemelkmarkt te **Zutphen** werd vanaf 1883 bediend door de *Zutphense Melkinrichting* maar kreeg begin 20e eeuw concurrentie van de Coöperatieve Roomboterfabriek uit **Eefde** die met de melkverkoop in Zutphen begon na de oprichting van een depot in **Zutphen**. Vanaf 1928 nam de Coöperatie te **Eefde** geleidelijk aan alle activiteiten van de *Zutphense Melkinrichting* over. De fabriek te **Almen** was intussen ook begonnen met het leveren van melk en consumptiemelkproducten te **Zutphen**. Zodoende ontwikkelde zich een forse concurrentie op de melkmarkt te **Zutphen** waardoor de verhoudingen tussen **Eefde** en **Almen** op scherp waren gezet. Toen na WO II de losse melkverkoop werd verboden en dat tot kostbare investeringen in flessenvulmachines ging leiden kwam het advies van GOZ om **Almen** te laten fuseren met **Eefde**. Een voorstel tot opheffing van de fabriek te **Almen**, dat in de ledenvergadering van 16 juni 1947 ter stemming werd gebracht, kreeg 319 vóór en 189 tegen stemmen ⁹⁸⁾. Dat was niet voldoende voor een statutaire meerderheid van tweederde ⁹⁹⁾.

In september 1949 werd door GOZ een plan ¹⁰⁰⁾ uitgewerkt tot vorming van een topcoöperatie tussen **Eefde** en **Almen** maar ook dat verkreeg geen goedkeuring van de ledenvergadering. Het bestuur was tegen opheffing en er ontstond een periode van veel discussie en emotionele briefwisseling ¹⁰¹⁾. Het GOZ vreesde dat een mislukking van een fusie kon leiden tot het binnenhalen van de particuliere zuivelindustrie in deze regio die, in deze periode, op zoek was naar locaties waar melk kon worden verworven. Uiteindelijk viel eind 1951 het besluit tot de vorming van een topcoöperatie. Een jaar later, eind 1952, werd het besluit genomen om de topcoöperatie om te zetten naar één vereniging en werden alle leden van **Almen** lid van de Coöperatie te **Eefde**. Hiermee werd ruim zeven jaar van emotionele discussie en strijd afgesloten. In 1970 werd de exploitatie van de Coöperatieve Zuivelfabriek **Eefde** overgedragen aan *Coberco*.

[235] De coöperaties voelden allen de druk om tot een vorm van samenwerking te komen. De noodzakelijke investeringen in apparatuur en markt konden niet meer door de afzonderlijke zuivelfabrieken worden gedragen terwijl de exploitatiekosten per eenheid verwerkte melk, bij grotere volumes, sterk konden dalen. Ook de opkomst van de rijdende melkontvangst en specialisatie en schaalvergroting op de boerderijen dwongen tot actie.

Toch probeerde men de zelfstandigheid zo lang mogelijk te bewaren en zocht men oplossingen met buurfabrieken. De secretaris van de GOZ trad hierbij steeds op als adviseur.

Er waren daarbij steeds twee opties die de revue passeerden: het vormen van een topcoöperatie of een volledige fusie. Het aangaan van een topcoöperatie, een overkoepelende coöperatie met behoud van de oorspronkelijke coöperaties, werd daarbij gezien als een aanloop naar een volledige fusie. De positie van de directeur was daarbij steeds van cruciaal belang, zijn opstelling was niet zelden bepalend. Zo bleek uit correspondentie dat reeds vanaf 1950 gesproken werd tussen de besturen van de coöperaties van **Borculo** en **Ruurlo** over samenwerking. Dit plan ging niet door vanwege de absolute eis van de directeur van Borculo om als directeur alleen zeggenschap te krijgen over de beoogde combinatie ¹⁰²⁾. November 1963 volgden verkennende besprekingen tussen **Borculo**, **Ruurlo** en **Eibergen** om te komen tot samenwerking. Het moest een kwestie worden van geven en nemen, maar dat was voor **Borculo** te veel gevraagd. De directeur van **Borculo** was voorstander van samenwerking echter alleen op zijn voorwaarden ¹⁰³⁾ en de besprekingen werden dan ook afgebroken.

Voor **Borculo** was het echter van groot belang over meer melkte beschikken om de kaasproductie te kunnen uitbreiden terwijl **Ruurlo** tot dusver alleen een boterfabriek was gebleven met een bescheiden melkinrichting. Borculo had een plan om, als eerste in Nederland, te beginnen met de productie van vierkante kaas op verzoek van de verkooporganisatie '*De Producent*' te **Gouda**. De discussie over de vorming van een topcoöperatie tussen **Borculo** en **Ruurlo** werd dan ook weer opgepakt en leidde in zomer tot het besluit per 1 januari 1965 te komen tot een topcoöperatie onder de naam "*Mel-Ami*" ¹⁰⁴⁾ met als directeur de heer H.A. Swart te Borculo ¹⁰⁵⁾.

Eind 1967 besloot het bestuur van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Volharding*' te **Ruurlo** een volledige fusie aan te gaan met '*De Eendracht*' te **Borculo** en de coöperatie te liquideren ¹⁰⁶⁾. De exploitatie van zuivelfabriek te **Borculo** werd op haar beurt per 1 januari 1972 overgedragen aan *Coberco*. In het laatste jaarverslag van '*Mel-Ami*' werd de twijfel uitgesproken over de juistheid van het door de leden genomen besluit, deel te gaan uitmaken van een groot samenwerkingsverband ¹⁰⁷⁾. Het zal ongetwijfeld tegen de zin van de directeur zijn geschied.

De zuivelfabriek te Laren heeft zich altijd toegelegd op boterproductie en beleefde meerdere innovaties op dat terrein. De directeur, de heer J. Jansen, was de eerste in Nederland die room uit het zomerseizoen overhevelde naar het winterseizoen en daarna tot boter karnde. Daarmee werd geprofiiteerd van de hogere boterprijs in de winterperiode in vergelijking met de zomer ¹⁰⁸⁾.

Rond WO II werd op initiatief van de heer Boeve, directeur van de zuivelfabriek te **Eibergen**, een regionale *Coöperatieve Handelscombinatie voor Zuivelproducten 'De Graafschap' G.A.* gesticht waartoe negen boterfabrikanten toetraden, waaronder de zuivelfabriek te **Laren**. Deze fabriek, toen geleid door de zoon van de vorige directeur, B.H. Jansen werd de speciale boterfabriek van de handelscombinatie '*De Graafschap*': In 1959 werd de kleinverpakking ¹⁰⁹⁾ (250 grams verpakking) van boter gestart gevolgd in 1963 met de hotelverpakking (20 grams verpakking) als primeur voor Nederland ¹¹⁰⁾. Enkele leden van de handelscombinatie (**Aalten**, **Eibergen**, **Beltrum**, **Laren**, en **Lichtenvoorde**) besloten 13 november 1968 een topcoöperatie te vormen per 1 januari 1969 onder de naam '*de Graafschap*', *Vereniging van Coöperatieve fabrieken van Melkproducten*. Na twee jaar droeg '*de Graafschap*' de exploitatie van haar fabrieken over aan *Coberco* per 3 januari 1971 en werden de veehouders lid van de Coöperatieve Melkleveringsvereniging '*de Graafschap*' ¹¹¹⁾. De zuivelfabriek **Laren** behoorde vanaf dat moment tot *Coberco*.

6.4.2.2 Sanering in de regio Winterswijk

In de regio Winterswijk werden zeven fabrieken gesticht (zie 4.6.4.2; afb. 4.33) waarvan er vóór 1955 twee waren gesaneerd.

Het boterfabriekje [236] te **Bredevoort** was steeds klein van omvang gebleven ¹¹²⁾ en moest op last van de bezetter in 1942 de activiteiten

stopzetten. Op voorstel van het bestuur werd door de ledenvergadering, gehouden op 13 juli 1942, het besluit genomen de vereniging te ontbinden. De fabriek werd per 1 augustus 1942 in zijn geheel overgedragen aan de zuivelfabriek te **Aalten**. Daarbij was het pensioen van de directeur het belangrijkste discussiepunt.

volgnr	plaats	1955	1960	1965
19	Beltrum	14,30	18,65	23,66
20	Eibergen	16,30	19,59	24,10
22	Lichtenvoorde	18,42	23,59	27,89
23	Winterswijk	29,25	34,61	40,41
25	Aalten	17,10	21,10	24,42

Tabel 6.3 Melkverwerking in de jaren 1955, 1960 en 1965 in de regio Winterswijk.

(Groenlo-2)

De andere gesaneerde fabriek was de boterfabriek en melkinrichting te **Groenlo**. Waarschijnlijk had men de consequenties van het verbod op de verkoop van losse melk, investering in flessen-afvulpapparaat, niet kunnen of willen opbrengen en werd de melk voor verkoop aangeleverd door de buurfabrieken. De fabriek te **Groenlo** werd per 1 januari 1952 gesloten en gekocht door de drie coöperaties te **Winterswijk**, **Beltrum** en **Lichtenvoorde** gezamenlijk. Men was zeer bezorgd over de acties van een particuliere zuivelverwerker die poogde voet aan de grond te krijgen in deze regio en die begon met het ronselen voor melk. In februari 1953 was reeds het lidmaatschap van het BCGO verkregen, toen werd door de heer Simon Sprietsma, eigenaar van de '*Groenlose Melkcentrale*', het contract getekend. In de zuivelvakbladen verschenen artikelen onder de titel "*Inbraak, het geval Groenlo*" met emotionele betogen tegen de speculatieve zuivel. (terug naar [Groenlo-1](#))

De particuliere zuivelindustrie in West-Nederland had, door de vorming van de Coöperatieve Melk Centrale (CMC), minder makkelijk vrije toegang tot de grondstof melk. De melk werd, uit steeds verderaf gelegen gebieden, aangevoerd. De Coöperatie '*Concordia*' te **Wageningen** klaagde op de Algemene Ledenvergadering van de FNZ eind 1937 over de agressieve praktijken van het ronselen van melk door de Melkproductenfabriek '*Galak*' te **Rotterdam** ¹¹³⁾, behorend tot het *Nestlé-concern*. '*Galak*' had melkontvangststations in meerdere, voorheen als boterfabriek geëxploiteerde, fabrieken onder andere te **Ingen** (098) in de Betuwe en **Amerongen** ¹¹⁴⁾ in de provincie Utrecht. In Groenlo werd zomer 1952 de '*Groenlose Melkcentrale*' opgericht die probeerde voor een particulier zuivelbedrijf melk te verwerven tegen een prijs die 0,5 cent per kg hoger lag dan de coöperatieve buurfabrieken en waarbij tevens de kosten van de te betalen uittreedgeldten aan de coöperaties werden vergoed. Dit werd door de coöperatieve zuivelfabrieken beschouwd als een overval en inbraak in het coöperatieve zuivelgebied. Dat was dan ook de reden dat de bestaande fabriek werd gekocht door de drie genoemde coöperatieve buurfabrieken met het beding dat er in de gewezen boterfabriek geen zuivelactiviteiten meer mochten plaatsvinden. Voor de directeur en zijn vrouw werden levenslange pensioenen geregeld.

De '*Groenlose Melkcentrale*' had inmiddels een ander pand op het oog en was op zoek naar een directeur en botermaker. Door sterke propaganda vanuit de coöperatieve wereld is de '*Groenlose Melkcentrale*' niet geslaagd in haar opzet. Rond de sluiting van de boterfabriek in **Almen**, die in dezelfde periode speelde, vreesde de coöperatieve wereld eenzelfde overval die er overigens ook niet kwam. Het was moeilijk voor de particuliere [237] zuivelindustrie in te breken in het coöperatieve bolwerk, de coöperatieve zuivelwereld hield de gelederen in Oost-Nederland gesloten.

De overige vijf zuivelfabrieken groeiden sterk en behoorden tot de grotere zuivelfabrieken in Nederland waarbij die van **Winterswijk** steeds de grootste was gebleven (tabel 6.3). De vier fabrieken te **Aalten**, **Eibergen**, **Beltrum** en **Lichtenvoorde** vormden samen met **Laren** per 1 januari 1968 de topcoöperatie '*de Graafschap*' waarvan drie jaar later de exploitatie werd overgedragen aan *Coberco*.

De *Coöperatieve Centrale Kaasfabriek* (CCK) te **Winterswijk**, een samenwerking met **Beltrum** en **Lichtenvoorde**, werd begin 1969 overgedragen aan **Coberco**. Per 4 januari 1970 volgde ook de Winterswijkse Coöperatieve Zuivelfabriek (WCZ), beide bedrijven werden onder de vleugels van *Coberco* samengevoegd tot één bedrijf en droeg vanaf dat moment de naam *Coberco Zuivelbedrijf 'Wincoz' Winterswijk*. De zuivelfabriek werd een gespecialiseerd kaasproductiebedrijf binnen de kaasdivisie van *Coberco*.

6.4.2.3. Sanering in de regio Oude-IJssel.

In de regio de Oude-IJssel waren na WO II nog zes zuivelfabrieken operationeel, tabel 6.4. Daarvan was **Doetinchem** en de vorming van *ANDI*, na de fusie met **Hoog-Keppel** de grootste.

Na de tweede wereldoorlog ontwikkelde **Doetinchem** zich als een regionale melkinrichting voor de

levering van flessenmelk en melkproducten. De zuivelcoöperatie in **Doetinchem** had zich altijd hoofdzakelijk toegelegd op de consumptiemelkmarkt. Slechts in de jaren 1928 tot 1939 heeft enige kaasproductie plaatsgehad.

volgnr	plaats	1955	1960	1965
26	Dinxperlo	5,53	5,60	6,82
27	Varsseveld	14,65	17,25	19,45
28	Silvolde	9,35	12,29	13,29
29	Doetinchem	5,15	12,70	29,73
30	Zelhem	15,34	18,60	22,67
34	Zeddam	7,05	8,55	10,65

Tabel 6.4 Melkverwerking in de jaren 1955, 1960 en 1965 in de regio Oude-IJssel.

In 1952 onderging de fabriek een grondige verbouwing die geheel was gericht op de voorziening van melk en consumptiemelkproducten in de regio ¹¹⁵⁾. Voor de toegenomen bevolkingsgroei na WO II was er onvoldoende melk van eigen leden beschikbaar en ging men op zoek naar een fusiepartner. De optie van samengaan met de coöperatie van **Hoog-Keppel** lag voor de hand en met bemiddeling van het GOZ viel zomer 1958 het besluit tot het oprichten van een topcoöperatie met "*de Oude-IJssel*" te **Doetinchem**. Om de verwerking van alle melk van de gevormde topcoöperatie in één fabriek adequaat te kunnen verwerken werd de fabriek te Doetinchem in fasen geheel verbouwd en aangepast aan de moderne eisen. De fabriek in **Hoog-Keppel** werd begin 1962 stilgelegd en de vernieuwde fabriek '*de Oude-IJssel*' kon zomer 1963 feestelijk worden geopend ¹¹⁶⁾. De investeringen die nodig waren in de melkinrichtingbedrijven noopten tot verdere samenwerking.

In 1964 volgde dan ook een fusie met de *ANDI* te **Rheden**, een samenwerking tussen de zuivelfabrieken te **Angerlo** en **Dieren** die reeds in 1949 was ontstaan en in 1954 leidde tot een volledige fusie. (zie afb. 3.33 ?) De nieuwe zuivelcoöperatie kreeg de naam *Coöperatieve Zuivelfabrieken Angerlo-Doetinchem 'ANDI' G.A.* te **Doetinchem**. Deze fusies verklaren de sterke toename van melkverwerking door de in Doetinchem gevestigde '*ANDI*' ¹¹⁷⁾ (zie afb. 6.1 op blz [213]). Op 28 februari 1967 besloten de leden van de Coöperatieve Zuivelfabriek [238] '**Steenderen**' te fuseren met de '*Andi*' en werden per die datum lid ¹¹⁸⁾. Dit voorbeeld werd gevolgd begin 1968 door de coöperaties in **Silvolde**, **Wehl** en **Zeddam**. De melkinrichtingafdeling in **Silvolde** werd februari 1968 gesloten.

Steenderen en **Silvolde** legden zich toe op de productie van kaas met nog enige boter terwijl in **Angerlo** nog alleen boter werd geproduceerd. **Zeddam** bleef alleen open voor melkontvangst terwijl de fabrieken te **Hoog-Keppel**, **Dieren** en **Wehl** werden gesloten ¹¹⁹⁾

De concentratie in consumptiemelksector ging verder met de fusie tussen '*Vecomi*' en '*ANDI*' per 1 maart 1970. De Verenigde *Coöperatieve Melkinrichtingen 'Vecomi'* te **Arnhem** en de *Verenigde Coöperatieve Zuivelfabrieken 'ANDI'* te **Doetinchem** gingen op in een nieuwe zuivelcoöperatie de *Verenigde Coöperatieve Melkindustrie 'Vecomi'* met de hoofdvestiging te Arnhem ¹²⁰⁾.

Deze combinatie '*Vecomi*' besloot eind maart 1972 tot een fusie met '*Coberco*' en vormden vanaf dat moment de *Verenigde Coöperatieve Melkindustrie 'Coberco' G.A.* met hoofdzetel te **Zutphen**. Op dat moment was '*Coberco*' de grootste zuivelonderneming in Nederland qua melkaanvoer en melkverwerking ¹²¹⁾.

In het jaar 1970 hadden reeds 34 zuivelcoöperaties de exploitatie overgedragen aan "Coberco": Hiertoe behoorde ook de '*Volharding*' te **Varsseveld** nadat op 16 februari 1970 de leden een zodanig besluit namen.

Coberco investeerde in nieuwe en verbeterde kaasbereidingsapparatuur zodat de fabriek kon uitgroeien tot een gespecialiseerd kaasproductiebedrijf binnen *Coberco*. De botermakerij werd in 1971 ontmanteld waardoor na 73 jaar een einde kwam aan de boterproductie in Varsseveld ¹²²⁾.

Ook de leden van de Coöperatieve Zuivelfabriek '*Erica*' te **Zelhem** behoorde tot de fabrieken die in 1970 de exploitatie van haar fabriek overdroeg aan '*Coberco*: In 1976 werd de fabriek verkocht aan een boterhandel die gespecialiseerd is in boter en boterproducten. Tot op heden is dit bedrijf onder de naam '*Royal VIV Buisman B.V.*' actief op de botermarkt met verschillende specialiteiten.

De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*Dinxperlo*' kon na de WO II pas weer vanaf januari 1957 de melk van haar leden verwerken in de toen herbouwde fabriek (6.3.3). Lang hebben ze niet meer kunnen profiteren van de nieuwe fabriek. Per 1 januari 1971 werd de exploitatie overgedragen aan '*Coberco*. De fabriek te **Dinxperlo** werd direct gesloten.

6.4.2.4 Sanering in de regio Doesburg.

Na WO II waren er in de regio Doesburg nog een viertal zuivelfabrieken over (tabel 6.5). Zowel **Angerlo** als **Hoog-Keppel** waren al snel betrokken bij fusies met **Doetinchem** bij de vorming van *ANDI*:

De zuivelfabriek te **Angerlo** speel-

de een belangrijke initiërende rol in het fusieproces van de zuivelfabrieken in Gelderland. De kleine zuivelfabriek te **Dieren**¹²³⁾ had problemen met de kwaliteit van haar producten en het functioneren van de directeur. Voor de oplossing van die problemen [239] zocht men in 1948 contact met de fabriek te Angerlo¹²⁴⁾. De besturen van de coöperatieve zuivelverenigingen '*Angerlo-Eldrik*' te **Angerlo** en de '*Codimez*' te Dieren besloten uiteindelijk op 2 september tot de vorming van een topcoöperatie onder de naam *ANDI*:

volgnr	plaats	1955	1960	1965
35	Steenderen	10,37	12,46	15,08
36	Hoog Keppel	6,41	*	*
38	Angerlo	11,04	*	*
39	Wehl	5,97	8,00	10,57

Tabel 6.5 Melkverwerking in de jaren 1955, 1960 en 1965 in de regio Doesburg.

Dit definitieve besluit werd door de discussies omtrent het ontslag van de directeur te **Dieren** eerst op 2 september 1949 genomen doch geacht per 2 januari te zijn ingegaan zodat voor geheel 1949 één jaarverslag kon worden uitgebracht¹²⁴⁾. De fabriek te **Dieren** werd ingericht als consumptiemelkfabriek terwijl de fabriek te **Angerlo** geheel werd bestemd voor de boterproductie. Door de fusie kon een efficiënte wijkindeling voor de melkventers in **Doesburg** en **Dieren** worden geïmplementeerd. De topcoöperatie leidde 1954 tot een volledige fusie tussen de beide fabrieken onder de naam '*ANDI*' die op haar beurt in 1964 fuseerde met de '*De Oude IJssel*' te **Doetinchem** en was daarmee het begin van een fusiecascade zoals hierboven (6.4.2.3) omschreven. **Steenderen** en **Wehl** werden in 1967 als eersten onderdeel van '*ANDI*' te **Doetinchem**.

6.4.2.5 Sanering in de regio Liemers

De Liemers kende een vijftal relatief kleine zuivelfabrieken (tabel 6.6) waarvan de levensvatbaarheid van de fabrieken te **Herwen** en **Lobith** na WO II sterk ter discussie kwamen te staan. De discussies kenmerkten zich meer door emotionele dan door rationele argumenten. De nabijheid van de consumptiemelkmarkten van **Arnhem** en **Nijmegen** maakten het gebied het toneel van een strijd om de melk.

volgnr	plaats	1955	1960	1965
40	Didam	6,31	8,34	10,53
43	Lobith	0,87	*	*
44	Herwen	2,91	3,37	*
45	Zevenaar	5,38	5,99	6,50
51	Gendringen	6,15	7,45	8,42

Tabel 6.6 Melkverwerking in de jaren 1955, 1960 en 1965 in de regio Liemers.

De *Camiz* in **Arnhem** betrok haar melk grotendeels uit de Liemers en de Betuwe en het was dan ook vanzelfsprekend dat vanuit Arnhem initiatieven werden genomen om te komen tot fusies met de in de Liemers gelegen zuivelfabriekjes. Dat was geen gemakkelijke weg. De discussies waren er evenals de emoties die rationele besluitvorming lange tijd in de weg stonden. In de gemeente *Herwen en Aerdt* waren na WO II twee kleine fabriekjes nog steeds actief.

Het fabriekje te **Lobith** was opgericht door kleine boeren die zich tekort gedaan voelden door de grote boeren van de fabriek te **Herwen**. Toen ruim twee jaar na oprichting de eerste discussies tussen de besturen van de twee fabriekjes werden gevoerd over een eventuele fusie was dat te vroeg om over de emoties heen te stappen ¹²⁶⁾. De directeur van **Lobith**, de heer **B.J. Stoll**, zal het ook een slechte gedachte hebben gevonden en de fusie ging niet door.

In het jaarverslag van de zuivelfabriek te **Herwen** werd gesproken van een mislukt overleg om te komen tot overname van de fabriek te *Tolkamer* ¹²⁷⁾. Na WO II waren een aantal leden voor opheffing van het fabriekje, echter door het ronselen van losse leveranciers als lid, werd dit voorkomen. In 1951 werd 'Eendracht maakt macht' lid van de Zuivelbond op uitdrukkelijk verzoek van het bestuur "dat een deskundige controle op de administratie en het beheer in het algemeen wenste" ¹²⁸⁾. In dat jaar ging de heer B J. Stoll met pensioen [240] en kreeg het een nieuwe directeur, de heer G.M. Verhoef. Uit de genoemde brief van de secretaris van het GOZ bleek overduidelijk de heersende gevoelens toen hij schreef: "Het is een klein fabriekje, dat zeer matig is ingericht en o.i. eigenlijk geen reden van bestaan heeft" : Verder schreef hij dat een fusie met **Herwen** wenselijk was doch "Hier moet echter wel aan worden toegevoegd, dat de sfeer mij niet voldoende zuiver schijnt om op dit ogenblik tot een zakelijke behandeling te komen".

Ook het bestuur van de zuivelfabriek te **Zevenaar** had zomer 1948 contact gezocht met de fabriek te **Herwen** voor samenwerking. De prompte afwijzing bracht de secretaris van de GOZ ertoe een brief te schrijven aan de heer **Peters** te **Lobith**, op dat moment vice-voorzitter van het bestuur. De secretaris van de GOZ, de heer R.C. Jonkman, speelde steeds een actieve rol bij fusieplannen. Hij wees er in zijn brief ¹²⁹⁾ op dat "kleine bedrijven vanwege hun hoge kosten een moeilijk bestaan lijden en er beter aan doen samen te werken met de grotere buurfabrieken. Voor **Herwen** deed zich in het naderende pensioen van de huidige directeur, de heer **A. Langereis**, een speciale omstandigheid voor. Het vervangen van een persoon met zoveel taken is bijzonder moeilijk en maakt aansluiting bij een grotere fabriek extra wenselijk". Voor beide fabrieken, te **Lobith** en **Herwen**, was de pensionering van haar directeur een mooie gelegenheid geweest om samen te gaan, maar de op emotie gedreven besluiten bepaalden anders. Per 1 februari 1950 werd de heer **A. Langereis** in **Herwen** opgevolgd door de heer **D.J. Haker** afkomstig uit de **Midden-Beemster**. ¹³⁰⁾

Ieder afzonderlijk probeerde zich staande te houden. De zuivelfabriek te **Didam** besloot te investeren in een kaasfabriek die oktober 1950 feestelijk kon worden geopend ¹³¹⁾. Vervolgens probeerde

men ook een graantje mee te pikken van de consumptiemelkmarkt en investeerde end 1955 in een nieuwe melkinrichting met een flessenvulmachine. Slechts een deel van de Didamse melkslijters betrok echter de flessenmelk, en de andere in fles afgevlude melkproducten, van de Didamse zuivel-fabriek. 'ANDI' in **Doetinchem** was een geducht concurrent. In een circulaire aan alle inwoners van **Didam** deed de fabriek een beroep op de Didamse saamhorigheid om over te schakelen van ANDI-melk op Didamse melk met de leuze “In iedere nap Didamse pap”.¹³²⁾

Toen zomer 1963 een Didamse slijter overstapte naar de fabriek 'ANDI' te **Doetinchem** riep dat heftige reacties op van de kant van de Didamse zuivelfabriek¹³³⁾. Ook de relatie tussen de *Camiz* en **Zevenaar** stond steeds onder druk en vervolde een langdurig proces om te komen tot de vaststelling van een grenslijn tussen de winnings- en afzetgebieden van de beide fabrieken. Hierbij speelde de secretaris van de GOZ steeds een bemiddelende rol¹³⁴⁾.

Een samenwerking tussen de vier fabrieken in de Liemers leek logisch en na oriënterende besprekingen tussen de secretaris van de GOZ en de vier aangesloten fabrieken te **Didam, Herwen, Lobith** en **Zevenaar** werd voorgesteld een bespreking te beleggen tussen de besturen en directeuren om een mogelijke samenwerking te verkennen. Deze vergadering werd gehouden op 24 februari 1958 onder voorzitterschap van de voorzitter van het GOZ-bestuur de heer A.H.M. Giessen uit **Azewijn**. Het overleg bleef zonder resultaat.

Zomer 1958 kreeg de discussie een geheel andere wending toen de kleine fabriek te Lobith¹³⁶⁾ werd overgenomen door 'Melkerij Lent' te Nijmegen. Dat veroorzaakte veel ongenoegen bij de *CAMIZ* te **Arnhem** die de Liemers tot zijn invloedsferen rekende. Onvriendelijkheden over en weer veranderde niets aan de situatie en de apparatuur [141] van het fabriekje te Lobith werd door de melkerij 'Lent' te koop aangeboden¹³⁷⁾.

Nadat de besturen van **Herwen** en **Zevenaar** een voorstel tot samenwerking van de *CAMIZ* te **Arnhem** hadden afgewezen kwam er een concreet plan tot de vorming van een topcoöperatie tussen de fabrieken te **Didam, Zevenaar** en **Herwen**. In dit uitgewerkt plan zou de melkverwerking worden geconcentreerd in de fabrieken te **Didam** en **Zevenaar** terwijl de fabriek te **Herwen** zou worden stilgelegd¹³⁸⁾. Dat was voor **Herwen** niet aantrekkelijk. **Herwen** kon in deze situatie kennelijk een betere deal bereiken met de *Camiz* in **Arnhem** en werd door hen overgenomen. Het bestuur van **Herwen** besloot per 1 mei 1961 te liquideren, de inventaris werd in juni 1961 geveild¹³⁹⁾.

Didam en **Zevenaar** probeerden nog gezamenlijk te komen tot bedoelde topcoöperatie¹⁴⁰⁾ maar de leden stemden dit voorstel af. Vooralsnog vervolgde ieder haar eigen weg. Aan de zelfstandigheid van **Didam** kwam per 4 maart 1967 een eind toen definitief werd besloten te fuseren met de combinatie van melkinrichtingen de “*Vecomi*” te Arnhem¹⁴¹⁾. De exploitatie van de fabriek in **Zevenaar** werd per 31 augustus 1978, ruim tien jaar later, overgedragen aan *Coberco* en bleef als gespecialiseerd kaasbedrijf in bedrijf tot 1992 toen de productie werd overgeplaatst naar andere *Coberco* fabrieken. De fabriek werd gesloten en in 1993 afgebroken.

De zuivelfabriek de '*Hameland*' te **Gendringen** was vanaf de oprichting een boterfabriek met enige melk en melkproducten voor de consumptiemelkmarkt in de directe omgeving. Na het aantreden van de nieuwe directeur de heer J.G. Bus eind 1952 werden plannen uitgewerkt om de overtollige ondermelk te verwerken tot melkpoeder en werd in 1957 de daartoe gebouwde melkpoederfabriek geopend. Alhoewel er plannen waren tot zelfstandige uitbouw moest ook de '*Hameland*' buigen voor de economische wetten van kostenreductie bij grootschalige verwerking. Per 3 januari 1971 werd de exploitatie van deze fabriek ook overgedragen aan *Coberco* en werd deze stilgelegd per 1 november 1972.

6.4.2.6 Sanering in het Gelders Rivierengebied, inclusief Arnhem en Nijmegen.

In het Gelders Rivierengebied (tabel 6.7) was het aantal coöperatieve zuivelfabrieken sinds WO II sterk gedecimeerd en de melkverwerking voornamelijk geconcentreerd in de twee sterk ontwikkelde melkinrichtingen in **Arnhem** en **Nijmegen** en de speciaal na WO II opgerichte centrale zuivelfabriek in de Neder-Betuwe te **Buren**. Door hun ligging konden de kleinere zuivelfabrieken te **Groesbeek**, **Dreumel** en **Horsen** nog relatief lang hun zelfstandigheid bewaren. Daarnaast waren er nog een drietal particuliere zuivelfabrieken actief in het rivierengebied, die te **Nijmegen**, **Tiel** en **Tricht** waarvan de gegevens van melkverwerking niet bekend zijn.

volgnr	plaats	1955	1960	1965
59	Arnhem	27,13	28,57	142,68
70	Nijmegen	25,98	34,52	38,82
81	Groesbeek	4,46	5,46	6,85
106	Buren	13,63	13,49	21,41
110	Dreumel	1,84	2,90	4,24
115	Leeuwen	2,38	3,80	*
120	Horsen	5,52	7,28	9,39
130	Overasselt	2,88	*	*

Tabel 6.7 Melkverwerking in de jaren 1955, 1960 en 1965 in het Gelders Rivierengebied, inclusief Arnhem en Nijmegen.

* geliquideerd

De zuivelfabriek te **Arnhem**, *CAMIZ*, speelde een zeer belangrijke rol in de consolidatie van de melkverwerking in Gelderland na WO II. Zoals reeds gemeld werd tijdens de septemberdagen van 1944 de Rijnbrug door de geallieerden gebombardeerd en werd daarbij de *CAMIZ* door talrijke zware bommen getroffen. In enkele ogenblikken was de melkinrichting een trieste puinhoop en enkele dagen later gelastten de Duitsers de evacuatie van Arnhem. Er was dus geen fabriek meer en de consumenten waren weggestuurd. Het was aan de directeur Penning die na de oorlog een nieuwe start moest maken op de puinhopen van de fabriek. Men begon direct met het opzetten van een noodbedrijf dat juni 1946 kon worden opgestart. Het overlijden van Penning eind 1947 betekende enige forse tegenslag. Per 1 april 1948 werd W. Vroegindeweyj benoemd als opvolger die echter goed was ingewijd in de Arnhemse situatie.¹⁴²⁾ Toen er plannen werden gemaakt voor een nieuwe fabriek gingen in de Betuwe stemmen op om zowel in de Over-Betuwe als Neder-Betuwe een nieuwe zuivelfabriek te bouwen¹⁴³⁾. Immers bijna tachtig procent van de aangevoerde melk naar de *CAMIZ* kwam uit de Betuwe. Penning [242] echter was vast van plan de fabriek in Arnhem te herbouwen.

Met medewerking van de gemeente Arnhem kon de *CAMIZ* grond verwerven en een plan laten uitwerken door architectenbureau Feenstra. De plannen voor de herbouw werden in fasen uitgevoerd. Juni 1949 volgde de aanbesteding van de eerste fase en de nieuwbouw kon 24 april 1951 in gebruik worden genomen, de dag waarop tevens werd stilgestaan bij het dertigjarig jubileum.¹⁴⁴⁾ Op 10 oktober 1957 kwam minister van Landbouw dr. S.L. Mansholt naar Arnhem om op feestelijke wijze de geheel vernieuwde *Camiz*, onder belangstelling van zeventienhonderd genodigden, officieel te openen. De nieuwe fabriek werd gerealiseerd op een terrein van 2,25 hectare.

Na de oorlog begonnen in meerdere regio's samenwerkingsverbanden te ontstaan tussen verschillende melkinrichtingen. Vooral de investeringen in verpakkingsmachines waren groot. De opkomst van de zelfbedieningswinkels vereiste goedverpakte producten met voldoende houdbaarheid. Deze samenwerking werd in de tweede helft van 1948 geformaliseerd tussen de melkinrichtingen *Mariëndaal* te **Apeldoorn**, *ACO* te **Almelo**, *Lonneker* te **Enschede** en *CAMIZ* te **Arnhem**. Zo werd de verkoop van gesteriliseerde melk en chocolademelk, geproduceerd in de nieuwe installaties in Arnhem, door de anderen opgenomen¹⁴⁵⁾. In januari 1952 leidde dit tot de oprichting van een topcoöperatie genaamd de *Verenigde Coöperatieve Melkinrichtingen 'Vecomi'*, waarin *Mariëndaal*, *Lonneker*, *CAMIZ* en de *Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland'* (*CCF*) te Leeuwarden participeerden¹⁴⁶⁾.

In de directe omgeving van Arnhem was felle concurrentie op het gebied van consumptiemelk en consumptiemelkproducten tussen de buurfabrieken. Zo kon het gebeuren dat, na de bespreking over een oplossing voor de veelvuldig voorkomende problemen tussen de coöperaties *Concordia* te **Wageningen**, *De Hoop* te **Bennekom** en *CAMIZ* te **Arnhem**, het idee ontstond voor de noodzakelijke samenwerking ¹⁴⁷⁾.

Uit dat idee ontstond per 1 januari 1962 een nieuwe topcoöperatie met de onmogelijke naam *Vecomi - Camiz - Concordia - De Hoop GA*. De gekozen naam was waarschijnlijk nodig om iedereen binnen boord te houden. Na een periode, noodzakelijk voor het winnen van het vertrouwen, kon per 18 oktober 1965 een volledige fusie tot stand komen tussen de coöperaties onder de naam Verenigde Coöperatieve Melkinrichtingen 'Vecomi' ¹⁴⁸⁾. Daarmee was een belangrijke stap gezet naar de sanering van de zuivelindustrie in de regio, die in de daaropvolgende tien jaar in een versneld tempo in hoofdlijnen werd voltooid.

[243] Het begon direct al met de overname in 1965 van de zuivelcoöperatie 'St. Joseph' te **Beneden-Leeuwen** (115). Later kwam de belangrijke fusie tussen *Vecomi* en *Andi* tot stand. Door goede persoonlijke relaties vonden deze melkinrichtingen elkaar en fuseerden per 1 maart 1970 ¹⁴⁹⁾

De nieuwe naam werd *Verenigde Coöperatieve Melkindustrie 'Vecomi'* met vestigingsplaats **Arnhem** ¹⁵⁰⁾. De aanduiding melkinrichting was dus vervangen door melkindustrie, waardoor dezelfde merknaam *Vecomi* kon worden gebruikt. De zuivelfabriek werd onderneming, de directeur vervangen door een hoofddirectie en de hoeveelheid verwerkte melk over 1965 steeg daardoor in vijf jaar met een factor vijf (zie tabel 6.7).

In **Nijmegen** was het de *Coöperatieve Melkinrichting 'Melkerij Lent'* die een analoge rol speelde als de *Camiz* in **Arnhem** voor wat betreft de consolidatie van de melkverwerking in die regio. Aan het eind van WO II waren de meeste kleinere zuivelbedrijfjes in en rond Nijmegen opgegaan in de 'Melkerij Lent'. Na WO II ging dat proces door.

Het begon in 1946 met het zuivelbedrijfje 'De Duffelt' te **Leuth** (076). De fabriek was door oorlogsgeweld zwaar beschadigd geraakt. Alhoewel het fabriekje na de oorlog nog wel heeft gedraaid waren de vooruitzichten van dien aard dat men op 11 augustus 1946 het besluit nam tot liquidatie over te gaan. ¹⁵¹⁾. De inventaris werd begin september te koop aangeboden ¹⁵²⁾ en het merendeel der leden sloot zich aan bij de 'Melkerij Lent':

Op een algemene ledenvergaderingen op 14 april 1950 besloten de leden van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'Sint Cunera' te **Wijchen** (092) en de coöperatieve zuivelfabriek 'De volharding' in **Nederasselt** (126) te fuseren met 'Melkerij Lent'. ¹⁵³⁾ De fabriek te **Wijchen** bleef vooralsnog doordraaien terwijl de fabriek te **Nederasselt** werd stilgelegd, het grootste deel van de leden werd lid van de 'Melkerij Lent': Het fusiebesluit van Nederasselt werd echter ongeldig toen bleek dat een deel van de leden de melk niet leverden aan de 'Melkerij Lent' maar aan het concurrerende 'Maas en Waal' te **Nijmegen**. Juridische procedures volgden en in een extra ledenvergadering op 21 december 1950 moest worden besloten tot liquidatie en een regeling worden getroffen voor pensioen en wachtgeld voor de directeur B. van Haren na 30 jaren trouwe dienst ¹⁵⁴⁾.

In 1957 volgde 'De Eendracht' te **Overasselt**. De fabriek werd eind 1957 stilgelegd en de inventaris geveild ¹⁵⁵⁾.

Een bijzondere plaats werd ingenomen door de particuliere Stoomzuivelfabriek en Melkinrichting 'Maas en Waal' te **Nijmegen** (zie 4.6.4.8). Deze particuliere zuivelfabriek was ontstaan ten tijde van de sterke uitbouw van de Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting 'Melkerij Lent' eind jaren twintig en bood een alternatief voor de veehouders bij hun melkafzet en bracht de nodige concurrentie op de lokale consumptiemelkmarkt. In 1952 werd het 25 jarig jubileum nog feestelijk gevierd ¹⁵⁶⁾ maar de kostenontwikkeling zal ook deze zuivelfabriek hebben gedwongen aansluiting te zoeken bij een grotere melkverwerker en werd dan ook in 1963 overgenomen door 'Melkerij Lent'. Het is niet

bekend hoeveel melk werd verwerkt door de zuivelfabriek '*Maas en Waal*' maar, aan de stijging van de melkverwerking bij '*Melkerij Lent*' af te lezen over het jaar 1963, zal qua orde grootte 2- 2,5 miljoen liter hebben bedragen. De Inventaris van de fabriek werd zomer 1963 geveild ¹⁵⁷). In 1979 was het zover dat ook de '*Melkerij Lent*' haar exploitatie overdroeg aan *Coberco* en werd de melkinrichting gesloten.

De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*St. Antonius*' te **Groesbeek** (081) heeft als kleine coöperatie nog lang haar zelfstandigheid gehandhaafd. In 1955 vierde het met trots het 50 jarig jubileum ¹⁵⁸) maar heeft de 75 jaar niet kunnen volmaken. Op de algemene ledenvergadering van 23 april 1979 viel het besluit de exploitatie over te dragen aan **Coberco** en werd de fabriek gesloten.

In het westen van het Gelders rivierengebied speelden de Melkinrichting te **Tiel** (107) en de Coöperatieve Melkproductenfabriek '*De Stichting*' te **Buren** (106) de belangrijkste rol. Direct na WO II kende de *Coöperatieve Tielse Melkinrichting* te **Tiel** een moeilijke periode en besloot aansluiting te zoeken bij een gezonde partner. De *Melkinrichting te Tiel* werd met lusten en lasten overgenomen door de [244] *Verenigde Melkbedrijven te Utrecht* van de Gebr. Van Hooft. De familie van Hooft bracht de melkinrichting weer in het goede spoor en bouwde deze verder uit. Het kocht daarbij melk van naburige zuivelcoöperaties.

Op initiatief van de secretaris van GOZ werd gepoogd een samenwerking tot stand te brengen tussen de coöperaties te **Dreumel, Horssen en Leeuwen** ¹⁵⁹) als een soort tegenwicht tegen de particuliere zuivelactiviteiten van de *Verenigde Melkbedrijven te Utrecht/Tiel*. Het bleek echter dat de coöperatie te **Dreumel** middels een leveringcontract sinds 1953 volledig gebonden was aan de Tielse melkinrichting en geen eigen melkverwerking had. De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek '*De Boterbloem*' besloot in 1982 toe te treden tot *Melkunie* maar bleef tot 1985 lid van GOZ en fungeerde uitsluitend nog als melklevering vereniging.

De coöperaties van **Horssen en Leeuwen** zochten elk hun eigen weg.

Op de algemene ledenvergadering van 31 maart 1964 ¹⁶⁰) van de Coöperatieve Leeuwensche Stoomzuivelfabriek '*St. Joseph*' werd het principebesluit genomen tot liquidatie en aansluiting te zoeken bij *Vecomi*. Deze aansluiting werd in 1965 geëffectueerd met de afdeling Wageningen van *Vecomi* ¹⁶¹).

Op initiatief van de Coöperatieve Zuivelfabriek '*Horssen*' te **Horssen** werden in 1967 onderhandelingen gevoerd over een fusie met de '*Melkerij Lent*' de overeenstemming werd bereikt op 23 juli 1967. Eind van dat jaar werd de gehele inventaris geveild. ¹⁶²).

De Tielse Melkinrichting voelde zich ongemakkelijk met het groter wordende aandelenbezit van Melkunie in de Verenigde Melkbedrijven te Utrecht en verzelfstandigde de Tielse Melkinrichting in 1964 tot een onafhankelijke BV. Afspraken konden worden gemaakt met de Melkproductenfabriek te Buren om producten uit te wisselen. Deze samenwerking leidde tot de oprichting van de *Melkinrichting 'Midden-Betuwe'* te **Tiel** en het stopzetten van de consumptiemelkafdeling te **Buren**.

De strijd op de consumptiemelkmarkt verhevigde door de landelijk opkomende gespecialiseerde zuivelbedrijven. De hoge vaste kosten voor de kleinere spelers noopten tot aansluiting zoeken bij de grotere spelers dan wel gewoon te stoppen. In Tiel werd de productie in 1976 stilgelegd en fungeerde tot 1980 slechts als distributielocatie. '*De Stichting*' te **Buren** trad in 1985 toe tot *Melkunie* en werd in 1987 gesloten.

Het bedrijfje te **Tricht** werd 1923 eigendom van het particulier zuivelproductenbedrijf [145] *Amilko* NV: met ook zuivelbedrijven te **Meerkerk, Schoonhoven en Gorinchem**. Alleen in **Gorinchem** is nog een melkpoederfabriek operationeel, de overigen zijn tussen 1969 en 1980 allen gesloten. De zuivelfabriek te **Tricht** in 1973.

6.4.3 Koeltanks en RMO's

De melkveehouderij veranderde in de jaren tussen 1950 en 1970 drastisch ¹⁶³⁾. Onder invloed van de arbeidskostenstijging werden versneld technologische vernieuwingen ingevoerd waardoor het aantal arbeidsuren per koe per jaar in 20 jaar met 80% kon dalen. Het was vooral de overgang naar machinaal melken, andere stalling en voedersystemen die deze sterke arbeidskostenreductie bewerkstelligde (zie afb 6.39).

Het aantal melkmachines vertienvoudigde tussen 1950 en 1960. Het begin was aarzelend vooral op de zandgronden waar het aantal koeien per bedrijf nog steeds laag was. De benodigde investeringen waren voor deze kleine veehouders veelal te hoog en zij stopten met het houden van melkvee. Het aantal melkveebedrijven in Nederland halveerde tussen 1953 en 1963 terwijl het aantal stuks melkvee in dezelfde periode met 30% steeg en het gemiddeld aantal per bedrijf steeg van ca. 7 naar 19 stuks ¹⁶⁴⁾. Voor de zuivelindustrie was van groot belang de invoering van de melkkoeltanks op de boerderij gekoppeld aan het ophalen van de melk met Rijdende Melktankwagens, de zogenaamde “*Rijdende melk ontvangst*” (RMO). Deze verandering in het logistiek proces van melkwinning en ophalen kende een lange aanlooptijd, maar eenmaal succesvol ingezet, werd het toch nog snel ingevoerd.

De sterke groei van de melkstroom en de hoeveelheid aangevoerde melkbussen bracht op sommige fabrieken problemen met de melkontvangst. Om investeringen op de fabriek te vermijden begonnen enkele fabrieken in Nederland met de Rijdende Melkontvangst, afgekeken van Amerika, Zweden en Duitsland.

De eerste rijdende melkontvangst in Nederland deed zijn [246] intrede in **Nieuw-Schoonebeek** waarop die manier een anders noodzakelijke investering voor een nieuwe ontvangstinstallatie achterwege kon blijven ¹⁶⁵⁾. De methode was niet echt rendabel omdat de melk op de boerderij uit de bussen moest worden gezogen die dus daarna ook op de boerderij moesten worden gereinigd. Desondanks deed deze werkwijze later ook haar intrede o.a. in **Rijkevoort, Assen, Echt, Meijel en Venlo** ¹⁶⁶⁾.

De introductie van melkmachines op de boerderij met een vaste melkleiding naar kleine melktanks was het begin van een verdere ontwikkeling die in combinatie met de RMO de gehele logistieke melkwinning en melkontvangst veranderde. De introductie van gekoelde tankopslag van de melk op de boerderij bracht de laatste belangrijke stap in dit gehele proces. Melk kon gekoeld, zonder problemen, drie dagen op de boerderij worden gehouden. De microbiologische kwaliteit van de melk verbeterde sterk en de RMO behoefde in principe slechts één keer in de drie dagen de melk op de boerderij op te halen.

Toen een gezamenlijk onderzoek ¹⁶⁷⁾ naar uitvoering, hygiëne en rendement in 1968 een positief resultaat opleverde verliep de introductie, met steun van subsidies, in de daarop volgende jaren snel ¹⁶⁸⁾. (afb. 6.40).

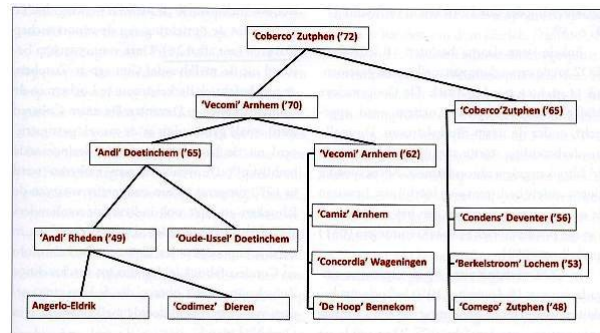
Mijlpalen werden bereikt op 22 november 1973 en op 4 december 1980 toen respectievelijk de 2500ste en de 10000ste koeltank in het Coberco-gebied werd geplaatst ¹⁶⁹⁾. Dit markeerde de spectaculaire ontwikkeling naar schaalvergroting. De melkbussen verdwenen, de melkkwaliteit verbeterde en de actieradius van het transport van boerderijmelk was niet meer gebonden aan 'anderhalf uur gaans: Het aantal RMO's steeg evenredig en de bestemming van de melk werd gestuurd door de opbrengs'. De boerderijmelk werd gebracht naar de zuivelfabrieken waar de melk het meest opbracht en kon worden geproduceerd tegen de laagste kosten. De spectaculaire wijziging in de gehele keten van melkwinning, melkopslag, melktransport en melkontvangst, tussen 1965 en 1980, bracht de sterke sanering waardoor veel zuivelfabrieken verdwenen.

6.4.4 Op weg naar verdere integratie

De grote investeringen die nodig waren na WO II in gehele zuivelketen dwongen tot samenwerking en specialisatie. Men was ervan overtuigd dat concentratie nodig was maar liet het aan de ander over om de eerste stappen te zetten. Binnen de coöperatieve zuivelindustrie werd een commissie ingesteld om het concentratievraagstuk in de coöperatieve zuivelindustrie te bestuderen. Het door de commissie samengestelde rapport ¹⁷⁰⁾, september 1965, opende met: “In de huidige fase van maatschappelijke ontwikkeling wijzen technische, commerciële en economische overwegingen alle in dezelfde richting: schaalvergroting”. Men was er dus van overtuigd van hetgeen er moest gebeuren.

De uitvoering daarvan was echter niet eenvoudig, het ging gepaard met veel emotie zoals we reeds meerdere keren zijn tegengekomen. De FNZ Commissie vatte haar conclusie als volgt samen: “De commissie heeft in haar rapport de noodzaak van verdere concentratie beklemtoond, De ontwikkeling, die volgens haar noodzakelijk is, is nogal ingrijpend. Evenwel hoopt de commissie dat het gesprek over haar voorstellen op gang komt”.

De samenwerking in het onderzoekgebied verliep langs een tweetal lijnen: samenwerking door specialisatie in het product en door samenwerking in de regio. De samenwerking in het product betrof de oprichting van de centrale verwerkingsbedrijven te **Lochem** voor de [247] melkpoederproductie, de Centrale Condensfabriek te **Deventer** en de centrale weiverwerkingsfabriek te **Borculo**.

Abbeelding 6.26 De ontwikkeling in de samenwerking in het onderzoekgebied die leidden tot het ontstaan van de regionale zuivelcoöperatie Coberco te Zutphen in 1972.

Het spel van samenwerking in de consumptiemelk en consumptiemelkproductensector begon rond

Doetinchem met de vorming van de *ANDI* en rond **Arnhem** met de vorming van *Vecomi* en rond **Nijmegen** met de consolidatie binnen de '*Melkerij Lent*'. We zagen eerder al de samenwerking tussen een drietal bedrijven op het gebied van de kaasbereiding in **Winterswijk**.

Bundeling van de gezamenlijke activiteiten rond de collectieve melkhandel en melkverwerking leidde tot de oprichting van de vennootschap *Coberco* in 1965, het jaar van de FNZ-commissie over concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie. Deze vennootschap bestond toen uit de melkhandel *Comego* te **Zutphen**, de poederfabriek *Berkelstroom* te **Lochem** en de *Condensfabriek* te **Deventer** (zie afbeelding 6.26).

De naam *Coberco* werd, zoals gewoonlijk in de zuivel, geconstrueerd uit de beginletters van de deelnemende bedrijven. De vennootschap *Coberco* werd in 1970 omgezet in een coöperatie, de Coöperatieve Melkproductenbedrijven '*Coberco GA*' te **Zutphen**. Kort daarop ontstond er een fusie tussen *Vecomi* te **Arnhem** en *Coberco* te **Zutphen**.

De nieuwe coöperatie, opgericht per 30 maart 1972 kreeg de naam '*Verenigde Coöperatieve Coberco GA*', met hoofdkantoor te **Zutphen**. Daarmee werden 38 zuivelbedrijven onder één paraplu gebracht te samen met de vruchtensappenfabriek Riedel te Ede, de ijsfabriek Davino te Wilp en de

Aalten	Epe	Ruurlo
Angerio	Goor	Silvolde
Apeldoorn	Hardenberg	Steenderen
Arnhem	Hellendoorn	Terschuur
Avereest	Holten	Terwolde
Bathmen	Hoogland	Varsseveld
Borculo	Kampen	Vriezenveen
Borne	Laren	Wageningen
Deventer	Lichtenvoorde	Wesepe
Doetinchem	Lochem	Wierden
Ede	Loenen	Winterswijk
Eefde	Markelo	Zelhem
Eibergen	Olst	

Bovendien exploiteert men een limonadefabriek te Ede („Riedel”), een ijsfabriek te Wilp („Davino”) en een fabriek voor speciaalproducten (o.a. babyvoeding) te Rijssen („Omefa”).

fabriek voor speciaalproducten *Omefa* te **Rijssen**.

Met de GOZ werden in 1972 gedragsregels afgesproken over de onderlinge verhoudingen in taken van de GOZ en de belangen van *Coberco*. De taken van de Gelders-Overijsselse Zuivelbond, belangenbehartiging voor de zuivelfabrieken in Gelderland en Overijssel, waren in feite door *Coberco* overgenomen. Dit leidde tot een geleidelijke overdracht van taken en uiteindelijk in 1992 tot de opheffing van GOZ.

Toen in 1984 de Europese Unie besloot om, via een quoteringsregeling, de melkproductie te beperken, verloor de Nederlandse Zuivelindustrie circa 25 procent van haar grondstof. Dat was opnieuw een reden om de marginaal presterende bedrijven te saneren, dat leidde een volgende versterkte saneringsgolf in. Mogelijkheden om door procesoptimalisaties en verregaande automatisering de verwerkingscapaciteit per fabriek sterk te verhogen, versterkten het saneringsproces.

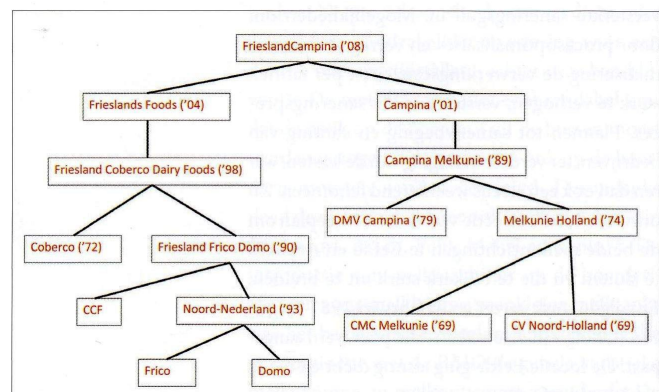
Plannen tot samenvoeging en sluiting van bedrijven, ter verdere verlaging van de kosten, waren dan ook een steeds weerkerend fenomeen. Zo ontwikkelde de directie van *Coberco* het plan om de beide melkinrichtingen te **Eefde** en **Arnhem** te sluiten en die te **Nijkerk** sterk uit te breiden. Er volgde sterk verzet en in februari 1987 volgde een staking van drie weken. Het plan werd aangepast. De locatie **Eefde** ging alsnog dicht en die te **Arnhem** bleef open.

De fusiegolf in de Nederlandse zuivelindustrie leek in 1992 weer een spectaculair vervolg te krijgen door de aangekondigde fusie tussen de zuivelcoöperaties *Friesland Frico Domo* (FFD) te Leeuwarden en *Coberco* te Zutphen. Dit voornemen werd echter afgeblazen omdat men er niet van overtuigd was dat de fusie voldoende voordelen zou gaan opleveren¹⁷¹⁾. Dat bleek echter uitstel tot 1997. De in 1992 voorgenomen fusie werd vijf jaar later, in breder verband, alsnog uitgevoerd.

Toen kwam er een fusie tot stand tussen een viertal zuivelcoöperaties: *Friesland Dairy Foods* (FDF) te **Leeuwarden**, *Coberco* te **Zutphen**, *Zuid-Oost-Hoek* (ZOH) te **Oosterwolde** en *Twee Provinciën te Opeinde (Workum)*. De nieuwe onderneming, *Friesland Coberco Dairy Foods* (FCDF), kreeg haar hoofdzetel in Meppel.¹⁷²⁾

Op 7 juli 2004, exact 125 jaar na de ondertekening van de oprichtingsakte van de Arnhemsche Melkinrichting, werd het Koninklijk predicaat verkregen voor de onderneming *Friesland Coberco Dairy Foods*, en het bedrijf draagt sindsdien de naam van '*Koninklijke Friesland Foods* NV'; met als roepnaam '*Royal Friesland Foods*'. De trots van de onderneming mag blijken uit de extra editie van haar maandblad voor leden melkveehouders, geheel gewijd aan dit heugelijke feit.

Ook *Royal Friesland Foods* is nu zelf onderdeel van een volgende stap in het consolidatieproces geweest door de fusie met *Campina*. Recentelijk is ook aan deze combinatie het predicaat Koninklijk toegekend, wat tot uiting komt in de nieuwe naam '*Royal Friesland-Campina*¹⁷³⁾. De Arnhemsche Melkinrichting in de Kerkstraat was één van de eerste rechtsvoorgangers van deze grote onderneming en heeft daarmee een ereplaats [248] in de rijke Nederlandse zuivelhistorie verkregen. Met het ontstaan van '*Royal Friesland Campina*' is via de regionale fusies nagenoeg geheel coöperatief zuivelland in één coöperatieve zuivelonderneming verenigd. (zie afb. 6.43)

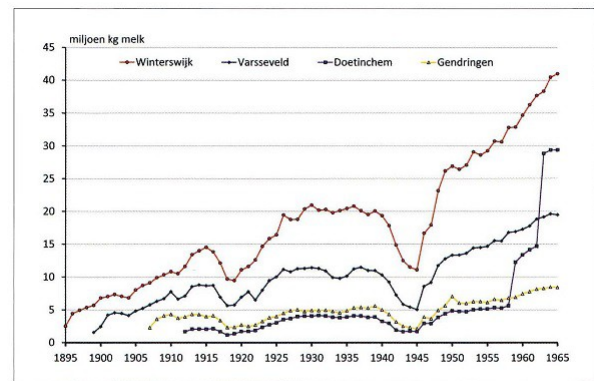
Arnhem heeft ten slotte in 1992 een bijzondere rol verkregen bij het bewaren van zuivelergoed door de plaatsing van de stoomzuivelfabriek *Freia* uit het Friese **Veenwouden** in het Nederlands Openluchtmuseum¹⁷⁴⁾.

Deze fabriek uit **Veenwouden** werd ook in 1879 in bedrijf gesteld. Met deze fabriek wordt in **Arnhem** op een unieke manier de rijke historie van de zuivelindustrie levend gehouden, dit ondersteund door een gedegen documentatie¹⁷⁵⁾.

6.5. BESLUIT.

Toen in 1922 de overheidsmaatregelen, ingesteld tijdens WO I met betrekking tot de zuivelmarkt, waren opgeheven kon de zuivelindustrie weer gaan bouwen aan eigen afzet van de zuivelproducten. De afzet van melk naar Duitsland, in het bijzonder in de grensstreek voor de margarine industrie, kreeg een serieuze omvang. Deze afzet werd echter, na importbeperkende maatregelen van de Duitse overheid, in 1925 vrij abrupt beëindigd. Dat gaf voor de Coöperatieve Zuivelfabriek in **Nijmegen** een aanzet tot het herdefiniëren van beleid en omschakeling naar een volledige melkinrichting. Deze omschakeling onder leiding van *H.M.G. Tiel Groenestege* en de overname van '*Melkerij Lent*' werd een groot succes. De '*Melkerij Lent*' werd leidend in de melkmarkt van Nijmegen en omgeving. De coöperatie groeide na WO II uit door fusies met buurfabrieken. In 1951 was er dubbel feest voor de Coöperatieve Nijmeegsche Melkinrichting '*Melkerij Lent*'.

De melkproductie was in 1923 ongeveer weer tot het vooroorlogse niveau en steeg weer geleidelijk als voor WO I (zie afb. 6.1). Deze stijging bracht vele zuivelbedrijven er toe plannen te ontwikkelen voor modernisering, uitbreiding en diversiteren in het productenpakket. Enkele kaasfabrieken werden gesticht en er werd een bescheiden begin gemaakt met de melkpoederproductie. In die periode werd bij nieuwbouw overgeschakeld op nieuwe architectuur; zakelijke bouw onder leiding van de bondsarchitect G. Feenstra. Vanaf die tijd heeft de heer G. Feenstra een sterk stempel gedrukt op de architectuur van zuivelfabrieken in Oost-Nederland.

Afbeelding 6.1
Melkverwerking (milj, kg) in een viertal fabrieken tot 1965 als vervolg op afbeelding 5.57.

De zuivelindustrie was de verstoring in bedrijfsvoering weer te boven gekomen toen eind 1929 de beurskrach een nieuwe crisis inleidde die de groei weer geheel te niet deed. De export van zuivelproducten kwam vrijwel geheel tot stilstand en de prijzen daalden tot een extreem laag niveau. De overheid bleef lang afzijdig maar moest met crisismaatregelen uiteindelijk ingrijpen en voorkomen dat de veehouderij niet meer rendabel kon produceren en daardoor grotendeels zou verdwijnen. De afkondiging van de Crisis Zuivelwet van 10 juli 1932 beoogde de veehouder een melkprijs van ca. 5 cent per kg. te garanderen. Subsidies werden betaald uit een fonds verkregen op heffingen op binnenlands verbruik.

In 1935 was de melkprijs maar net boven de 4 cent per kg, het niveau van het begin van de 20e eeuw. Deze melkprijs was voor ongeveer de helft subsidie en voor de andere helft vertegenwoordigde het de intrinsieke waarde van een kilogram melk. In de periode 1933-1935 daalden de salarissen met 10 %. De concurrentie voor het verwerven van melkritten was moordend; de aanbestedingsbedragen voor melkritten duikelden met ongeveer twee-derde (zie afb. 6.12).

De afzet van ondermelk werd een groot probleem. Met het beëindigen van de melktoeslagen voor de melkveehouder werd in 1936 toegestaan dat een deel van de resterende fondsen werden ingezet voor gemeenschappelijke reclame ter bevordering van de afzet.

Propaganda werd gemaakt [249] voor melkbrood, het toepassen van ondermelk in plaats van water bij het bereiden van brood. Door de extreem lage waarde van ondermelk werd het een interessante grondstof voor technische toepassingen. Het gebruik van ondermelk voor de bereiding van melkwol en kunsthars werd economisch aantrekkelijk en vanaf 1937 ook als zodanig gebruikt. Onder andere in een samenwerking tussen *AKU* en *CAMIZ* te **Arnhem** werd het procedé van melkwolbereiding ontwikkeld. De stijging van de melkprijzen in 1952 en de plotselinge prijsdaling van natuurwol in 1952 maakte een abrupt einde aan de melkwolproductie.

Eind jaren dertig, toen de weg terug naar betere tijden voor de zuivelindustrie weer leek aan te breken, werd die weg weer wreed verstoord door het uitbreken van WO II. De klemmende overheidsmaatregelen en de schaarste aan grond- en hulpstoffen deed de activiteiten in de melkverwerking en de zuivel sterk terugvallen.

De eerste belangrijke maatregel, door de bezetter genomen, met een grote impact was de het standaardisatiegebod van consumptiemelk op 2,5 % vet. Hierdoor kreeg de bezetter grip op alle melk vanaf boerderij, deze kon slechts via een standaardisatie bedrijf, die opereerde op basis van vergoeding, op de markt worden gebracht. De investeringen daarvoor nodig konden veelal niet door de kleinere bedrijven worden opgebracht en moesten daardoor hun activiteiten stoppen. Energieschaarste richting eind WO II brachten eveneens velen ertoe te stoppen en in de meeste gevallen gedwongen te saneren.

Na de oorlog kon de zuivelindustrie wederom proberen de zaken weer op orde te brengen. De melkproductie was in de jaren 1947/1948 weer op het peil van vóór WO II. De melkproductie steeg wederom, maar nu sneller dan voorheen door financiële steun van de overheid en een sterke efficiency slag in de gehele keten van productie, verwerking en afzet. De investeringen daarvoor nodig bracht de overtuiging dat samenwerking een vereiste was, bedrijven zouden de krachten moeten bundelen.

Specialiseren in productie, schaalvergroting en afzetverbreding was het parool. Maar hoe dat te bereiken en wie nam het initiatief? Men wilde wel samenwerken maar liefst de eigen identiteit bewaren. Kleine bedrijven hadden geen bestaansrecht maar veel emotionele trots en wilden zo lang mogelijk de zelfstandigheid bewaren. Het ontstaan van *Coberco* en het één voor één opgaan van de zuivelfabrieken binnen één groot regionaal zuivelbedrijf was een economische noodzaak en niet aan te ontkomen. Er zijn vele emotionele vergaderingen geweest; uiteindelijk was het resultaat hetzelfde, de economie dwingt naar grotere schaalgroottes, geholpen door gekoelde opslag van melk op de boerderij en het gekoeld transport.

De processen van samenwerking en integratie deden zich voor in alle delen van het land en leidde ertoe dat er in Nederland grote regionale zuivelcoöperaties ontstonden die in de loop van de tijd op de wereldmarkt werden geconfronteerd met sterke concurrentie. Zelf opereerden de regionale Nederlandse zuivelcoöperaties meer en meer als internationale bedrijven die per januari 2009 de krachten bundelden door de vorming van *FrieslandCampina*. Op die manier zijn bijna alle oorspronkelijke zuivelfabrieken, die ooit hebben bestaan in Nederland, te beschouwen als rechtsvoorgangers van Royal FrieslandCampina.

Eén ervan, de Arnhemsche melkinrichting, vormde de basis voor het verkrijgen van het koninklijk predicaat op 7 juli 2004, precies 125 jaar na het tekenen van de acte van oprichting.

De coöperatieve boterfabriek te Doetinchem.

In een advertentie in de *Graafschap-Bode* van Zaterdag jl. werden de landbouwers uit Doetinchem en omstreken door den heer P. Landry uitgenoodigd, Donderdagavond in 't café Willemlink tegenwoordig te zijn, waar door den heer Hartog van Barneveld de vraag zou worden toegelicht: wat is beter: verschillende kleine zuivelfabriekjes met handbeweging of een groote stoomzuivelfabriek.

Ongeveer 75 personen hadden aan die roepstem gehoor gegeven.

De heer Landry riep den aanwezigen een woord van welkom toe en deelde mede, dat de schoone resultaten, welke de kleine fabrieken elders opleveren, hem er toe hadden overgehaald, om het nut daarvan ook hier te doen uiteenzetten, om welke reden hij den heer Hartog daartoe had uitgenoodigd. Dezen gaf hij nu het woord.

De spreker begon met te zeggen, dat allen het met hem eens zullen zijn, dat het doel van den boer is om zoveel mogelijk geld te maken van zijn melk. Daarop zijn vier omstandigheden van invloed: 1° de hoeveelheid boter, die men verkrijgt, 2° de qualiteit der boter, 3° de prijs die men bedingt, 4° de arbeidskosten aan de bereiding van een en ander verbonden. En nu is het gemakkelijk gezegd, men moet trachten zoo goed mogelijk en zooveel mogelijk boter te verkrijgen, maar er zijn omstandigheden, die daarop inwerken 1° de al- of niet-zindelijkheid van de boerin, 2° de gereedschappen en de kelder, die men gebruikt en 3° de hoeveelheid melk, waarover men beschikt om steeds tijdig te kunnen karnen.

Spr. zet uiteen, dat dit laatste vooral voor kleine boeren een voornaam punt is en dat juist daaraan de kleine fabriekjes in Limburg en Noord Brabant hun ontstaan te danken hebben. Hij schetst hierna hoe in den beginne 2 burens besloten samen te werken, hoe allengskens zich daar meerderen bij aansloten, hoe men eindelijk een separator kon aanschaffen en men ten slotte de fabriekjes verkreeg zooals die thans bestaan. Spr. gaat hierna, aan de hand van eenige artikelen in het *Landbouwblad de Veldpost* na, op welke wijze deze inrichtingen werken en uit de door hem genoemde cijfers van drie verschillende fabriekjes blijkt dat de arbeidskosten respectievelijk 11½, 15 en 25 ct. per 100 verwerkte liter melk bedroegen.

Vergelijkt spr. dit met de grootere Stoomzuivelfabrieken, dan komt hij tot de gevolgtrekking, dat deze kosten gering zijn. De vorige week sprak hij den voorz. eener *Friesche Maats. van Landbouw* en deze verklaarde hem dat de gemiddelde onkosten per 100 L melk aan een groote fabriek ten zijnen 50-60 ct. bedroegen. Ook de vroeger landbouwleeraar, de heer Swierstra, thans directeur eener zoodanige fabriek, noemde het cijfer 50. Dit maakt dus een groot verschil bij de zoo even genoemde cijfers. Dit wordt vooral veroorzaakt door de belangrijke transportkosten; bij een groote fabriek moet men n.l. de melk uit verre kringen halen, terwijl bij een kleine de boeren ze zelf brengen.

Deze transportkosten moet men niet te gering achten, vooral omdat kleinere fabriekjes in het centrum kunnen neergezet worden en de boeren dus niet ver te loopen hebben; zij kunnen bovendien de ondermelk dadelijk mee terug nemen.

Spr. geeft daarna eenige inlichtingen omtrent de wijze van melklevering aan die kleine fabriekjes en

19) Verslag van zelfde vergadering, was geplaatst als Bijlage 4. in Boek Lankveld.

Verslag van de vergadering over de coöperatieve boterfabriek te Doetinchem belegd door de heer P. Landry over kleine dan wel grote fabrieken. Integraal verlag zoals verschenen in de Zutphense Courant van 1894-05-19

deelt ten slotte mede, dat te **Epe** weldra een zoodanige inrichting zal tot stand komen. Hij raadt de aanwezigen dan ook aan daar eens een kijkje te nemen.

De heer Claterbos geeft thans te Epe een cursus, speciaal voor hen, die op de hoogte willen komen met die fabriekjes en nu acht Spr. het niet onmogelijk, dat wanneer ook hier het plan mocht bestaan een of meer van die kleine fabriekjes op te richten, een van de personen, die dezen cursus volgden, zich bereid zou verklaren hier te komen, om ook in deze gemeente de zaak op touw te zetten.

Hierna is gelegenheid tot debat.

De heer v. Zadelhoff, voorzitter der onderafdeling “Stad- en Ambt-Doetinchem” van de GOMvL zegt dat men hier het oog gevestigd heeft op een groote fabriek. Hij doet hierna voorlezing van een [271] ingezonden stuk in de Post, waarin een voordracht van de heer Claterbos over kleine zuivelfabrieken en vooral de door dezen genoemde cijfers zoo krachtig mogelijk worden bestreden, en zet ten slotte voor den Hartog de geschiedenis der oprichting eener boterfabriek alhier uiteen.

Hij deelde hierna mede, dat de arbeidskosten aan de boterfabriek te Didam zonder transport 24 cent en met transport 43 cent per 100 L bedragen en is ten slotte van oordeel, dat kleine fabrieken hier niets dan verwarring zullen stichten.²⁰

De heer Hartog constateert in de eerste plaats, dat hij op een onpartijdig standpunt staat. Hij kan zich verder niet voorstellen, dat de heer Claterbos de cijfers heeft genoemd, welke in het bedoelde ingezonden stuk voorkomen, zoodat hij het er voor houdt dat de verslaggever toenmaals den spreker verkeerd verstaan heeft.

Het verschil tusschen de 43 cent van de Didamsche fabriek en de 50-60 cent door hem genoemd, is zoo groot niet. Wat de arbeidskosten der kleine Limburgsche fabrieken betreft, de zoeven opgenoemde cijfers kunnen nagegaan worden. Deze fabriekjes breiden zich hoe langer hoe meer uit, en leverden zij geen voordeel op, dan zou dit niet het geval zijn.

Het voordeel van fabriekmatige bereiding is voor kleine boeren grooter dan voor groote. Ze zijn dan niet meer zoo afhankelijk van den winkelier, die de waar niet naar de qualiteit maar naar de hoeveelheid (te leveren winkelwaar) betaalt. De groote boeren hebben minder voordeel, daar zij ook zelf een separator kunnen aanschaffen, zij hebben allen minder werk.

De heer Zadelhoff antwoordt dat het niet gemakkelijk is een boer tot iets te bewegen. De landbouwers waren thans echter bewogen en toen begon de heer Landry zijn oppositie. De heer Hartog heeft hedenavond de voordeelen der kleine fabrieken voorop gesteld en ze opgehemeld boven die der groote. Morgen, wanneer de statuten der op te richten groote Zuivelfabriek moeten worden onderteekend, zal echter blijken of de kansen voor de oprichting thans verkeken zijn. Spr. heeft in deze zaak niets geen belang, maar als voorzitter der onderafdeeling meent hij zijn plicht gedaan te hebben.

De heer Landry verwondert zich van den heer Zadelhoff te hebben gehoord, dat hij oppositie voert. In den afgelopen winter heeft hij zelf op de oprichting eener groote fabriek aangedrongen, maar toen hij had gehoord dat de kleine fabrieken zoo goed renderen, vond hij het noodig dat ook de landbouwers hieromtrent werden ingelicht. Spr. voert nooit oppositie tegen het goede.

De heer v. Zadelhoff zou de heer Landry het woord opposant niet toegevoegd hebben, wanneer hij ook op de eerste vergadering was verschenen. Thans waren echter reeds alle voorbereidende plannen gemaakt, doch mocht de vergadering van hedenavond ten gevolge hebben dat de oprichting

20 Onderstreping ZHN.

mislukt, dan hoopt Spr. dat de heer Landry de boeren zoover zal brengen tot zij in veilige haven zijn aangekomen. Het bestuur zal dan echter zijn taak als afgedaan beschouwen. (Applaus.)

De heer Landry antwoordt, dat hij op de eerste vergadering niet is verschenen, omdat hij toen nog met de oprichting instemde. Eerst later hoorde hij van de kleine fabriekjes, en wilde men een commissie benoemen, die deze inrichtingen zou bezoeken, dan wilde hij gaarne in de kosten bijdragen. (Applaus.)

De heer Tiemens van **Angerlo** verkrijgt alsnu het woord en zegt, dat hij na het gehoorde niets terugneemt van het in de vorige vergadering door hem gesprokene. Hem komt een fabriek met stoomkracht nog steeds het meest gewenscht voor. Wat de oppositie van den heer Landry betreft, zegt hij, dat hij in de vorige vergadering tegenover zich zag zitten een heer, die niet sprak over kleine fabrieken, maar alleen over financiële bezwaren. Hij maakte op mij den indruk van te voeren een oppositie quand même en van oordeel te zijn dat ding moet in alle geval naar de kelder. De heer Landry hoort later, dat Vrijdag de statuten zouden worden geteekend; hij denkt ik moet ze voor zijn. En heden, Donderdagavond, roept hij een vergadering als deze bijeen. In de advertentie staat dat de heer Hartog is lid van verdienste der Landbouwschool. De spreker van dezen avond heeft recht op dien titel en gaarne brengt hij hem daarvoor alle hulde, maar hedenavond spreekt hij niet als lid van verdienste, maar qua lid der commissie voor ambulante zuivelschool. En nu wil Spr. hier constateren, dat wanneer overal zuivelfabrieken komen die ambulante school naar de maan is.

[272] De opgaven, die de heer Claterbos in zijn voordrachten geeft, zijn van nul en geen waarde, die woorden door dien wandelleeraar gebruikt zijn leugenachtig. U betwijfelt het of de heer C. die cijfers genoemd heeft en geeft den verslaggever de schuld, maar waarom heeft de heer C. op dat ingezonden stuk dan het stilzwijgen bewaard.

De heer Hartog heeft gezegd, dat de bereidingskosten zoo hoog zijn, maar aan de fabriek te Angerlo, waarvan Spr. voorzitter is, bedroegen die kosten gisteren 25 cent per 100 l. en daar is het vervoer onder begrepen. Dit zou dus gelijk staan met een der fabrieken door den inleider genoemd, maar daar moesten de boeren iederen dag de melk brengen, en wachten zij op de ondermelk weder konden meenemen. Wat een tijdverlies, waarop wel de aandacht mag gevestigd worden.

De resultaten der groote fabrieken zijn werkelijk goed, die van de kleine fabriekjes ben ik zoo vrij te betwijfelen. Lees ik de prijzen over de opbrengst der boter aan die kleine fabriekjes voorgespiegeld, dan zeg ik: het is onmogelijk, dat is geen marktprijs. Het komt Spr. voor dat die fabriekjes reden van bestaan hebben in Limburg, maar hier niet.

Eindelijk wil spreker er zijn verbazing over uitspreken, dat leden der ambulante zuivelschool oppositie maken, wanneer eenmaal een besluit genomen is en zij dan ten slotte met den raad komen aandragen: jullie kunt in Epe wel directeur krijgen. Spr. zou het een gelukkig verschijnsel achten, wanneer die zuivelschool niet meer noodig was. (Een stem: die is raak; verder Applaus)

De heer Hartog protesteert ten sterkste tegen de insinuatie, dat de ambulante zuivelschool gekant is tegen fabrieken ten eigen voordeele. Bij oprichting van kleine fabrieken is de zuivelschool immers ook niet meer noodig. Alleen het belang der boeren heeft hij op het oog en spr. is van oordeel, dat kleine fabrieken te verkiezen zijn boven groote, want wanneer de boer het met weinig onkosten gedaan kan krijgen, is hij mal wanneer hij meer uitgeeft. De Landbouwmaatschappij is dus volkomen correct, wanneer ze kleine voorstaat. Hij hoopt dus dat de heer Tiemens de woorden zal herroepen, dat eigenbelang hem gedreven heeft, tot wat hij thans gezegd heeft.

Hij geeft verder aan den heer Zadelhoff in overweging de vergadering van morgen uit te stellen en een commissie te benoemen tot het bezoeken der kleine fabrieken.

De heer v. Onna (landbouwer en initiatiefnemer van de oprichting eener fabriek) gelooft wel, dat het de bedoeling van de heer Landry was, het goede voor te staan. Maar met kleine fabrieken zijn wij hier niet gebaat, daar is de streek hier niet voor geschikt. Hij hoopt dus dat de groote fabriek tot stand zal komen. _ zegt, dat hij zijne insinuatie niet gebezigd heeft tegen de *Landbouw-Maatschappij*, maar tegen de *commissie voor de ambulante Zuivelschool* en daarvan neemt hij niets terug, omdat die commissie tracht zaken die in wording zijn omver te gooien, alleen om haar doel te bereiken. Spr. zet hierna de voordeelen der groote fabrieken nog eens uiteen.

De heer Hartog antwoordt en vraagt eenige inlichtingen over deze streek en over de op te richten fabriek. De heeren Ankersmit en v. Onna lichten hem in. De heer Ladenius is van oordeel, dat uit de debatten blijkt, dat de heer Hartog van den toestand hier niet op de hoogte is. Waar nu de heer Hartog ons in overweging geeft de streken in Limburg te bezoeken mag ik van hem eischen, dat hij hier eens een veertien dagen vertoeft, en wanneer hij dan met onze omstreken op de hoogte is, laat hij ons dan weer bijeenroepen en nog eens zijn oordeel zeggen. De heer Hartog antwoordt, dat hij wel wat anders te doen heeft, waarop een kort, doch vinnig en persoonlijk debat tusschen de beide heeren volgt.

De heer Ankersmit is ook van oordeel dat de heer Hartog hier niet van den toestand op de hoogte is, doch hij wil niet uitmaken in hoever de schuld hiervan rust op den heer Landry. Toen de heer Landry ondervoorzitter van de onderafdeeling was, schitterde hij meestal door afwezigheid en thans gooit hij de boel onderste boven. Spr. gelooft dat, was de heer Hartog op de hoogte, hij niet hier gekomen zou zijn. De heer Landry zegt dat de debatten in peronaliteiten ontaarden. Wat heeft zijn activiteit als bestuurslid met de onderhavige zaak te maken? Toch gelooft Spr. in die twee jaren dat hij ondervoorzitter was meer gedaan te hebben voor de landbouwers dan de heer Ankersmit in al de jaren dat hij in het bestuur was. De heer Ankersmit wil dit door een commissie uitgemaakt zien, waarop de heer Landry antwoordt.

[273] De heer Hartog zegt, dat hij met het plan der oprichting niet bekend was en hij hoopt dat de heer Landry hem in dit opzicht zal rechtvaardigen. De heer Ladenius erkent hierop zoeven wel wat grof tegenover den inleider te zijn geweest, doch hij wijst op de vele moeite, die de commissie reeds gehad heeft, terwijl nu de plannen bestreden worden door iemand, die naar hij zelf zegt, niet op de hoogte was. De heer Hartog wist niet of hij zich in een wespennest had gestoken. (Gelach).

Op een vraag van den heer van Onna antwoordt de heer Hartog, dat hij zich met een groote fabriek kan vereenigen, wanneer ze zulke goede resultaten oplevert als die in Angerloo. De heer Landry vraagt den heer Tiemens of deze van oordeel is, dat ook de fabriek alhier zulke beste resultaten zal afwerpen., waarop deze antwoordt dit niet vooruit te kunnen zeggen. Verschillende aanwezigen spreken hierna als hun gevoelen uit, dat Doetichem, Didam als voorbeeld kan nemen. De heer Sachtleven neemt nog even aan het debat deel. De heer Ankersmit wil er zijn verwondering over uitspreken, dat de heer Hartog, die zoovele eereposten bij de Landbouwmaatschappij bekleedt, hier opgetreden zonder eerst voeling te houden met het afdeelingsbestuur. De heer Hartog antwoordt, dat hij meende de heer Landry nog bestuurslid was.

Er zijn enkele telegrammen tusschen hen uitgewisseld. Had Spr. geweten, dat de vergadering een zoodanig verloop zou nemen, dan was hij niet gekomen. De heer Landry vindt de aan vallen waaraan hij heden avond heeft bloot gestaan, klein en bespottelijk. Spr. neemt de volle verantwoordelijkheid van het gebeurde op zich. Hij heeft de vergadering bijeen geroepen voor de boeren en niet voor de heeren, die heden avond het woord hebben gevoerd. Spr. hoopt dat de boeren thuis ernstig zullen overwegen of zij zich bij de groote fabriek zullen aansluiten, en hij verwacht

verder, dat de landbouwers met hem zullen instemmen, wanneer hij de inleider dank zegt voor zijn inlichtingen.

De heer Zadelhoff hoopt dat, wanneer de fabriek mislukt, de heer Landry de boeren aan kleine fabriekjes zal helpen. Het bestuur trekt zich dan terug. De heer Landry gelooft, dat het de taak van het bestuur blijft in het belang der landbouwers te werken. Zijn doel was het slechts hen te doen voorlichten. De heer Ankersmit zegt, dat het heel gemakkelijk is de boel in de war te sturen, maar nu is het kunst alles weer in het goede spoor te brengen. De heer Landry antwoordt nog en daarna wordt deze vergadering gesloten.